CONDITION OF THE CULTURAL AND NATURAL HERITAGE IN THE BALKAN REGION

Volume 2

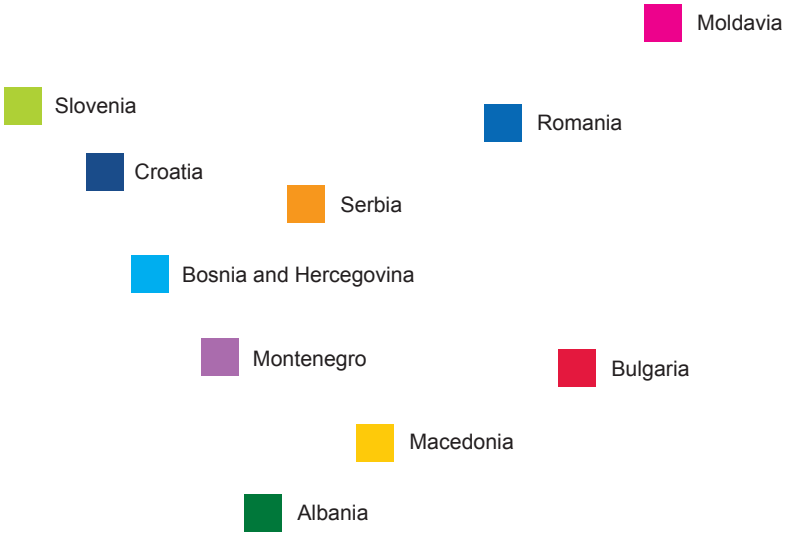

Project
REVITALISATION OF THE CULTURAL
AND HERITAGE IN THE BALKAN REGION - South East Europe

Project initiator and coordinator
ICOM SEE - Working Group of ICOM Europe

Partners
National Committees of ICOM of Bulgaria, Bosnia and Herzegovina,
Croatia, Macedonia, Montenegro, Romania, Serbia and Slovenia
UNESCO Office in Venice - UNESCO Regional Bureau for Science and Culture in Europe (BRESCE)

Co-partner
National Museum in Belgrade

CONDITION OF THE CULTURAL AND NATURAL HERITAGE IN THE BALKAN REGION

Volume 2

ЦЕНТРАЛНИ ИНСТИТУТ ЗА КОНЗЕРВАЦИЈУ
У БЕОГРАДУ
Теразије 26
11000 Београд
Србија

INSTITUT GOSA

Република Србија
Министарство културе, информисања
и информационог друштва

ICOM
International Council of Museums
Regional Alliance for South East Europe - ICOM SEE

Belgrade, 2011

Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region – South East Europe, Vol 2

Publishers:
Central Institute for Conservation in Belgrade
www.cik.org.rs
Institute Goša d.o.o.
www.institutgosa.rs
Ministry of Culture of Republic of Serbia
www.kultura.gov.rs

Editors in chief:
Mila Popović-Živančević, PhD, conservator-councillor
Marina Kutin, PhD, Senior Research Associate

Editor:
Suzana Polić Radovanović, PhD, Research Associate, Central Institute for Conservation

Reviewers:
Prof. Kiril Temkov, PhD,Institute for Philosophy, Faculty of Philosophy, Skopje
Prof. Simeon Nedkov, PhD, University Sveti Kliment Ohridski, Sofia
Joakim Striber, PhD, Senior Researcher III, National Institute of Research-Development of Optoelectronics INOE, Romania

Scientific Board:
Prof. Denis Guillemard (France)
Krassimira Frangova, PhD (Bulgaria)
Jedert Vodopivec, PhD (Slovenia)
Ilirjan Gjipali, PhD (Albania)
Sergiu Pana, PhD (Moldova)
Ljiljana Gavrilović, PhD (Serbia)
Virgil Stefan Nitulescu, PhD (Romania)
Donatella Cavezzali, PhD (Italy)
Prof. Tomislav Šola, PhD (Croatia)
Enver Imamović, PhD (Bosnia and Herzegovina)
Davorin Trpeski, PhD (Macedonia)

Editorial Board:
Mila Popović-Živančević, PhD, ICOM Serbia
Sabina Veseli, ICOM Albania
Azra Bečević-Šarenkapa, MA, ICOM Bosnia and Herzegovina
Prof. Simeon Nedkov, PhD, ICOM Bulgaria
Vlatka Filipčić-Maligec, ICOM Croatia
Branislava Mihajlova, ICOM Macedonia
Ljiljana Zeković, ICOM Montenegro
Lia Maria Voicu, ICOM Romania
Janja Rebolj, ICOM Slovenia
Maja Franković, ICOM Serbia, secretary

Language editing:
Serbian – Milica Lazović
Macedonian - Kiril Angelov
English – Jelena Todorović, Nikola Kilibarda, Mirjana Brzaković

Translation:
Marija Đorđević, Jelena Todorović

Cover Design:
Danijela Paracki

Typesetting, prepress & print:
Omnibus

Circulation:
200 copies

ISBN 978-86-6179-008-9
Doštampano izdanje

The designations employed and the presentation of the material throughout this publication do not imply the expressing of any opinion whatsoever on the part of the UNESCO Secretariat concerning the legal status of any country territory, city or area or of its authorities, the delimitations of its frontiers or boundaries. The author(s) are responsible for the choice and the presentation of the facts contained in this book and for the opinions expressed therein, which are not necessarily those of UNESCO and do not commit the Organisation.

This work has been published with the financial support of the

Office in Venice - BRESCE

UNESCO Office in Venice
UNESCO Regional Bureau for Science and Culture in Europe (BRESCE)

Ministry of Culture of Republic Serbia

Contents Contents Contents

Mila Popović-Živančević | EDITOR'S COMMENT **9**

Mirsad Bakalović | INDUSTRIAL HERITAGE OF THE TUZLA CITY **15**
Mirsad Bakalović | INDUSTRIJSKO NASLIJEĐE GRADA TUZLE 23

Krste Bogoeski | MUSEUMS IN MACEDONIA - SURVIVAL IN A PERIOD OF TRANSITION **31**
Крсте Богоески | МУЗЕИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА - ПРЕЖИВУВАЊЕ ВО ТРАНЗИЦИЈА 34

Zorica Civrić | NDUSTRIAL HERITAGE IN SERBIA **37**
Зорица Циврић | ИНДУСТРИЈСКО НАСЛЕЂЕ СРБИЈЕ 50

Ilir Gjipali | ARCHAEOLOGICAL MUSEUMS AND THEIR ROLE IN ALBANIA'S MUSEUMS HISTORY **63**
Ilir Gjipali | MUZETË ARKEOLOGJIKE DHE ROLI I TYRE NË HISTORINË E MUZEVE TË SHQIPËRISË 67

Anica Gorgievska | THE CONSERVATION OF THE HERACLEA LYNCESTIS MOSAICS – BRIDGE FOR THE HERITAGE IN THE FUTURE **73**
Аница Ѓорѓиевска | КОНЗЕРВАЦИЈАТА НА МОЗАИЦИТЕ ВО ХЕРАКЛЕА ЛИНКЕСТИС-МОСТ ЗА НАСЛЕДСТВОТО КОН ИДНИНАТА 79

Ankica Janković | THE ROLE AND IMPORTANCE OF LIBRARIES **87**
Ankica Janković | ULOGA I ZNAČENJE KNJIŽNICA 94

Miodrag Jovanović | OBJECTIVE AND SUBJECTIVE AT THE EXHIBITIONS OF THE NATURAL HISTORY MUSEUM IN BELGRADE, 1904 - 2004 **101**
Миодраг Јовановић | ОБЈЕКТИВНО И СУБЈЕКТИВНО НА ИЗЛОЖБАМА ПРИРОДЊАЧКОГ МУЗЕЈА ИЗ БЕОГРАДА, ОД 1904. ДО 2004. 105

Mila Karas | NATURAL ASSETS – NATURAL MONUMENTS OF BELGRADE: PREVENTIVE PROTECTION, PRESENT CONDITION AND PERSPECTIVES **111**
Мила Карас | ПРИРОДНА ДОБРА СПОМЕНИЦИ ПРИРОДЕ БЕОГРАДА: ПРЕВЕНТИВНА ЗАШТИТА, СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ 129

Martina Križanić | PROTECTION OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN THE REPUBLIC OF CROATIA **157**
Martina Križanić |SUSTAV ZAŠTITE NEMATERIJALNIH KULTURNIH DOBARA U REPUBLICI HRVATSKOJ 159

Naško Križnar | REGISTER OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE - THE CASE OF SLOVENIA **163**
Naško Križnar | REGISTER NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE - SLOVENSKI PRIMER 173

Vlasta Krklec | THE "HUŠNJAKOVO" SITE IN KRAPINA - THE SITE OF THE NEANDERTHAL MAN **191**
Vlasta Krklec | LOKALITET „HUŠNJAKOVO“ KRAPINA - NALAZIŠTE NAENDERTALSKOG ČOVJEKA 194

Vlatka Lemić | CROATIAN ARCHIVES **199**
Vlatka Lemić | HRVATSKI ARHIVI 203

Contents Contents Contents Contents Contents Contents

Milena Martinović | CONSERVATION OF PAPER ARTEFACTS AT THE NATIONAL MUSEUM OF MONTENEGRO - CETINJE **209**
Milena Martinović | ZAŠTITA PAPIRNIH EKSPONATA U NARODNOM MUZEJU CRNE GORE NA CETINJU 212

Kasim Memić / Avdul Adrović | BIODIVERSITY OF ICHTHIOFAUNA OF THE SPREČA RIVER AS A PART OD NATURAL HERITAGE OF TUZLA AREA **215**
Kasim Memić / Avdul Adrović | BIODIVERZITET IHTIOFAUNE RIJEKE SPREČE KAO DIO PRIRODNE BAŠTINE TUZLANSKE REGIJE 221

Radmila Petrović | CONDITIONS OF PREVENTIVE CONSERVATION REGARDING ARCHIVAL MATERIAL IN SERBIA **227**
Радмила Петровић | СТАЊЕ У ОБЛАСТИ ПРЕВЕНТИВНЕ ЗАШТИТЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ У СРБИЈИ 235

Ljiljana Protić | NATURAL HISTORY MUSEUM IN BELGRADE -THE PRESENT STATE AND THE PERSPECTIVES **245**
Ljiljana Protić | ПРИРОДЊАЧКИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ -СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ 256

Jovan Ristov | THE BASIS OF THE MACEDONIAN MODEL FOR CULTURAL HERITAGE SECURITY PROTECTION **269**
Јован Ристов | ОСНОВИ НА МАКЕДОНСКИОТ МОДЕЛ НА БЕЗБЕДНОСНА ЗАШТИТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО 274

Aleksandra Savić | COLLECTION OF FRUIT AT NATURAL HISTORY MUSEUM IN BELGRADE AS A RESOURCE OF CONSERVATION OF NATURAL AND CULTURAL HERITAGE OF CENTRAL SERBIA **281**
Александра Савић | ЗБИРКА ВОЋА ПРИРОДЊАЧКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ КАО РЕСУРС ОЧУВАЊА ПРИРОДНЕ И КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ 287

Ruja Simeonova, Reni Marcheva | HOW TO PRESERVE THE ARCHIVED PHOTOGRAPHIC HERITAGE **295**
Ружа Симеонова, Рени Марчева | КАК ДА СЪХРАНИМ АРХИВНОТО СНИМКОВО БОГАТСТВО 302

Vaska Sotirov - Đukić | FREE ACCESS TO CULTURAL HERITAGE OF EUROPE AND BOSNIA & HERZEGOVINA - POLICY AND PRACTICE **309**
Vaska Sotirov - Đukić | SLOBODAN PRISTUP KULTURNOJ BAŠTINI EVROPE I BOSNE I HERCEGOVINE - POLITIKA I PRAKSA 321

Jana Šubić Prislan | THE DEVELOPMENT OF CONSERVATION AND RESTORATION ACTIVITIES IN SLOVENE MUSEUMS SINCE 1990 **335**
Jana Šubić Prislan | RAZVOJ KONSERVATORSKE - RESTAVRATORSKE DEJAVNOSTI V SLOVENSKIH MUZEJIH PO LETU 1990 340

Risto Taneski | CULTURAL HERITAGE AS A RESOURCE FOR DEVELOPMENT OF THE SOCIETY **345**
Ристо Танески | КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО КАКО РЕСУРС ЗА РАЗВОЈ НА ОПШТЕСТВОТО 349

Davorin Trpeski | THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN MACEDONIA: TERMS AND THE STATUS OF THE INSTITUTIONS **353**
Даворин Трпески | НЕМАТЕРИЈАЛНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО ВО МАКЕДОНИЈА: ТЕРМИНИ И СОСТОЈБА НА ИНСТИТУЦИТЕ 357

Sabina Veseli | ENHANCING THE IMPORTANCE OF ARCHAEOLOGY THROUGH PUBLIC INTERPRETATION: BUTRINT AS A CASE STUDY **363**
Sabina Veseli | RRITJA E RËNDËSISË SË ARKEOLGJISË NËPËRMJET INTERPRETIMIT PËR PUBLIKUN: BUTRINTI SI SHEMBULL STUDIMI 368

Mila Popovic-Zivancevic, Ph.D.
Chairperson of the Regional Alliance of ICOM for Southeast Europe – ICOM SEE
Director of the Central Institute for Conservation in Belgrade – CIK

EDITOR'S COMMENT

This publication is an integral part of the activities of the Regional Alliance of ICOM for Southeast Europe - ICOM SEE. The region of SE Europe is characterized by whole range of resemblances, which create the connections between its countries: in language, history, politics, culture, heritage, social situation, economy, general strategy of development etc.; and for that reason the situation in the institutions, the state of the profession and heritage is very similar. Therefore, professionals from the region have a need to cooperate in order to solve corresponding problems, and to work on their development through close regional collaboration.

The process of establishment of ICOM SEE began in the early 21st century, when in several minor ICOM Committees from the region of Southeast Europe developed the need to unite into one strong professional organization, which would be more equal in front of the international community, and build a stronger influence on cultural policy at the national and regional frameworks. In 2005 this initiative is first defined in accordance with the ICOM statute when ICOM SEE starts to function as a working group of ICOM EUROPE for Southeast Europe. However, due to the dynamic professional activities that took place, the professionals from the region of Southeast Europe felt the need to establish a specific regional organization, which will take care of our needs as a region, and which would enable the possibility of finding the appropriate solutions, the gratification of professional and institutional needs, in accordance with ICOM strategic objectives and goals. In 2007, after the reorganization and changes of the ICOM Statute on the General Assembly of ICOM in Vienna, the Executive Committee of ICOM in June 2008 makes a decision on the establishment of the new ICOM Regional Alliance for Southeast Europe – ICOM SEE.

In order to prepare and enable professional control of the regional actions, ICOM SEE immediately after the establishing, prepared, defined and accepted as a strategic platform and action plan for the period 2006-2014; the **Regional Project *Revitalization of Cultural and Natural Heritage in the Balkan-Southeast Europe Region*** (author project: Mila Popovic-Zivancevic, Ph.D.) It is important to emphasize the fact that the UNESCO accepted this project as a strategy for solving the problem of neglected state of heritage protection in the SE Europe region, as well as a potential basis for the further development of heritage protection. The project defines the integrative concept, which connects into a single system the cultural and natural heritage, within the frameworks of social development and balance, as well as sustainable development. The project is continuously being developed since 2006, through three phases:

Phase I, 2006 – 2008
Condition survey and definition of problems
“Condition of the cultural and natural heritage in the Balkans”

Phase II, 2008 - 2012
Identification and assessment of risks
“Risk assessment of cultural and natural heritage in the Balkans”

Phase III, 2012 – 2014
Methodology of Risk management and Risk control
“Risk management of cultural and natural heritage in the Balkans”

Project realization

ICOM Regional Alliance for Southeast Europe - ICOM SEE conducts the programme activities within its strategic platform and action plan, as defined in the Regional project *“Revitalization of Cultural and Natural Heritage in the Balkan-Southeast Europe Region 2006 – 2014”.*

Phase I, **2006 – 2008, *“Condition of the cultural and natural heritage in the Balkans”***

One part of the professionals in the field of heritage protection in Southeast Europe has concluded that the moment has come when they need to finally stop talking about a neglected and “catastrophic” state of heritage, and have to turn over to modern development, new professional and institutional trends and features. However, the fact is that nothing from the contemporary concern for the heritage can not be properly applied, unless the real condition is recorded, analyzed and defined, and in such way prepare the base for further institutional and professional development. Therefore in October 2006 in Kladovo, at the initiative of ICOM SEE, was organized the Regional conference with the theme ***“The Condition of Cultural and Natural Heritage in the Region of Balkan-Southeast Europe”.*** With this conference begins the implementation of the Phase I of multi-year joint regional project of ICOM-SEE *“Revitalization of the Cultural and Natural Heritage in the Region of Balkan-Southeast Europe”.*

Conference in Kladovo represented a platform for a discussion, which in the following stages; based on recording and analyzing the condition of the cultural and natural heritage in the SEE region; established the theoretical concepts and methodologies for the revitalization of heritage, especially in order to determine the causes of degradation, establish risk assessments, set priorities and measures of rehabilitation of endangered natural and cultural heritage, define the methodology of control and risk management.

Great number of professionals from the region participated in the Conference, and they have shown great interest for the joint regional activities in all areas of institutional and professional development, as well as protection of heritage. The conference has achieved significant success, since it indicated that the professionals from the Balkan countries do not want to wait for the state officials and government to stabilize and accomplish the strategic definition of heritage, its recovery, revitalization and development. Representatives of eight countries in the region demonstrated a significant interest for joint regional actions, which would be the basis for the strategic development of all areas of heritage, especially the heritage protection.
Further concrete result of the regional cooperation among the countries of Southeast Europe, within the Phase I of the Regional Revitalization Project, is a comprehensive publication of all papers presented in the Conference in Kladovo ***"Condition of Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region", Volume 1***. The publication represents a collection of papers from the Conference in Kladovo, and its printing was completed in October 2007, as a result of cooperation between the National Museum in Belgrade and ICOM SEE, with the National Museum as a publisher. This extensive publication of 650 pages is prepared on 9 national languages of the Balkan region, with parallel English translation, with a circulation of 1,600 copies. UNESCO BRESCE and the National Museum in Belgrade provided most important financial assistance. Besides them in the preparation of this publication, with a smaller amount of financial resources, participated the Federal Ministry of Culture of Bosnia and Herzegovina. National Museum in Belgrade largely contributed to the conclusion of such a complex publishing project.
This publication for the first time, in one place, presents the real condition and condition analysis of many areas of heritage in the SEE region. Its special value lies in the fact that all views and opinions are the result of a professional approach, attitude and thinking, and not an official policy of countries in the region.

The publication was first presented as a draft on the General Assembly of ICOM, in August 2007 in Vienna, and in its definitive form in the General Assembly of ICCROM, at the beginning of November

2007 in Rome. At these important international meetings, publications created a great interest, especially since it determine, develop and establishes conclusive professional strategic objectives and practical results. Furthermore the publication receives the wider importance, since the representatives of some European and African countries concluded that the experiences from this publication might be of great value for their countries and regions.

The continuation of Volume 1, represents the **Second Regional Publication *"Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region – Southeast Europe", Volume 2***, which was prepared for printing in 2009. This publication covers topics that were not represented at the Conference in Kladovo, and which are not published in Volume 1 of this publication. In this way complete range of problems in all areas of heritage, as well as activities connected to them, would be completely covered by the topics presented in Volume 2: the state of relation between cultural and natural heritage; state of archive and library material, film archive, digital and audiovisual technologies; preservation of intangible heritage, the state industrial heritage etc.

Phase II, 2008 – 2012, *"Risk assessment of cultural and natural heritage in the Balkans"*

This phase started in autumn 2008 with regional educational workshops, "Application of Risk Assessment in Practice" that took place in Belgrade (2008) and Sofia (2009), and attended by representatives from 10 regional countries. Between Workshops was organized the distance learning between participants and experts from ICCROM, ICOM, and Central Institute for Conservation - CIK. ICOM SEE formed a special website for communication and exchange of knowledge and experience, for documentation and establishment of a common database on the risks related to the heritage in the region.

It is planned that the Phase II includes the Second Regional Conference ***"Risk Assessment of Cultural and Natural Heritage in the Region of Southeast Europe",*** which is planned for 2012, and which will be organized in collaboration of Ministry of Culture of the Republic of Croatia and the Ministry of Culture of the Republic of Serbia. Risk assessment has to identify and define the risks and problems affecting the heritage of the region, based on the condition analysis from Phase I, and to prepare a rehabilitation programmes, define the list of priorities etc. All participants in the project from Phase I, as well as the new interdisciplinary professionals, relevant government representatives, representatives of institutions and organizations that are directly or indirectly related to the state and

the social role of heritage (urban planners, architects, tourism experts, scientist, etc.), will be included in the implementation of the project, and will be assigned the task to provide conclusive proposals and a list of priorities for the revitalization of heritage in the SEE region, based on the condition analysis from the Phase I.

Phase III, **2012 – 2014** ***"Risk management of cultural and natural heritage in the Balkans"***

This phase aims to develop all measures for prevention of all potential risks to the heritage, to control previously defined risks, and to maintain the permanent care for the cultural and natural heritage of the region of Southeast Europe, by implementing the well-elaborated system of protection measures.

The Second Regional Publication*, "Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region – Southeast Europe", Volume 2* deals with the condition of the archive and library material, condition of the intangible heritage, the relation between natural and cultural heritage, the state of industrial heritage, and all other areas that are not presented in the *Volume 1*. The publication of *Volume 2* should help to fully define the actual situation in all areas of heritage in the SE Europe region. Based on this, the professionals receive quality expert fundamental principles for the implementation of Phase II of the Revitalization project, which elaborates the common elements and the methodology of risk assessment application, preparation and determination of measures for recovery with the priorities, programmes of revitalization and improvement of conditions in all areas of heritage protection, and preparation of appropriate development strategies for cultural and natural heritage.

Taking into account the strategic importance of Regional Publications with such amenities in the development of heritage conservation, ICOM SEE Editorial board decided that the ***"Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region – Southeast Europe", Volume 2***, prepare as a scientific publication. In this regard, the eminent experts from the region of SEE are called for the cooperation, the reviewers with appropriate references are determined: Prof. Kiril Temkov, Prof. Simeon Netkov and Dr. Joakim Striber, and the guidelines and methodology for the preparation of texts are defined. In this way ICOM SEE wishes to establish a regional and international scientific publication in the field of heritage protection, and to fill the space in this group of literature, which rarely includes SCI publications, and to contribute to acknowledgement of the protection of heritage as a scientific discipline.

With the publication of *Volume 2*, ICOM SEE establishes a regular regional publication, and the Editorial Board will strive to maintain the continuity of the preparation and publication of regional publications, to support the investigation of common issues and problems, and to help the mutual exchange of scientific and technical results in the development of the theory, methodology and practice of heritage conservation. Thus, at the end of 2012, we may expect a Third Regional Publication, ***"Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Southeast Europe", Volume 3***, which will accompany the Second Regional Conference with the same theme. Preparations for this conference begun in 2010, and the Board of ICOM SEE is preparing it as a scientific expert regional and international event.

Although the ***"Condition of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region – Southeast Europe", Volume 2***, is prepared for the press in early 2009, its publication was subject to the traditional financial participation of UNESCO BRESCE and ICOM, in addition to the Ministries of Culture of the regional countries. Not before 2011 the necessary funds are obtained, and all the conditions for the publishing of this important Regional Publications are fulfilled.

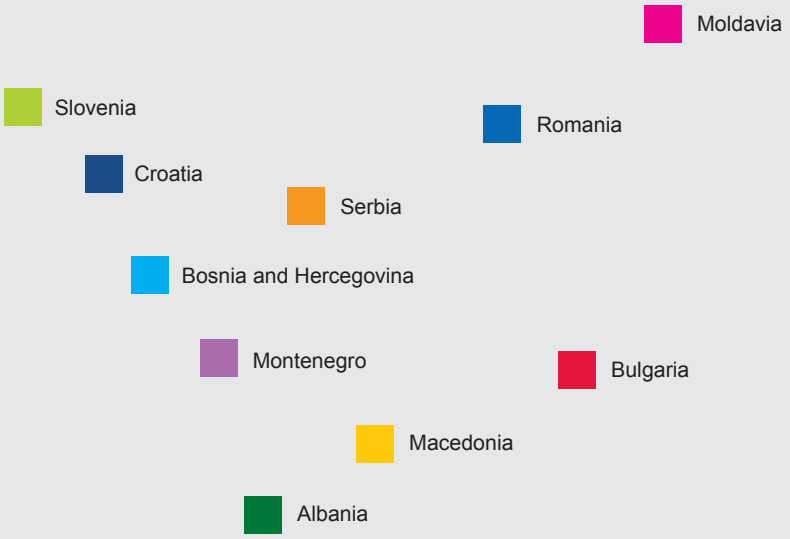

Mirsad Bakalović, Nataša Perić
PI Museum of East Bosnia Tuzla
Bosnia and Herzegovina

INDUSTRIAL HERITAGE OF THE TUZLA CITY

Abstract. Developing and development of Tuzla through its past is connected for exploitation of salt wells and salt production. The unique way of salt production, which is basically the same from Neolithic days to present and it is about the process of saltwater boiling, was the reason that Commission for preservation of National monuments of Bosnia and Herzegovina announced that the saltwater well from Ottoman time is a National monuments in category of industrial heritage. The saltwater well is an object of salt factory from 1891., and complex of saltwater wells with reservoir and salt pipeline in Borić was built at the end of XIX and during the XX century.

In memory of many visitors, and those who heard about it in the media or read from books during the second half of XX century, Tuzla was known as a city of white and black miners. Also it was well known as a city which sinks during the shrugging of the ground provoked by uncontrolled pumping of saltwater under its surface. Because of development of the industry and process of urbanization, over the years it led to destruction of the cultural-historical heritage through pulling down of the unique architectural-constructive entirety.

On the other hand, the progress of Tuzla left the unique industrial heritage which in post-transitional time, which came after the dying away of former big giants and development of tertiary and quarterly activities, became a very interesting tourist destination.

GEOLOGICAL CHARACTERISTICS OF TUZLA

Tuzla is unique city by its natural riches in the matter of 650 millions tons of salt rocks under the surface of the city. These rocks together with saltwater are part of Pannonian Sea that in the past backed out to the Black Sea. Pannonian Sea is popular name for the part of Paratetis, which in the Miocene epoch has covered the areas of today's Pannonian lowlands. This sea covered areas of today's Austria, Bohemia, Slovakia, Hungary, Romania, Slovenia, Croatia, Serbia and Bosnia and Herzegovina. One of the important sediment areas in the frame of the Pannonian Sea was the Tuzla basin. Here, the sea sedimentation has begun in the Carpathian time (17 million years ago), and finished in the Pont's time (5 million years ago). For these 12 million years sediments, which thickness is 2.500 meters, covered Tuzla area. From these sediments the most important is the stone salt one, that originates from Carpathian time (before 17 or 16 million years). Other raw materials have great values (for example coal and quartz sand), originating from the Pont's time.

Geological history of Tuzla is very important, because it is the only city in this part of Europe in which two mineral raw materials (stone salt and coal) originate in different climatic conditions.

During its long history, its natural riches, salt, was always named Tuzla. There are a lot of examples such as: Salenes (Greek), Ad Salinas (Latin), Soli (Bosnian) and Tuzla (Ottoman Turkish).

HISTORY OF THE EXPLOITATION AND SALT PRODUCTION FROM THE PREHISTORY UNTIL THE COMING OF THE OTTOMANS

The oldest written source about the salt boiling in the area of today's Bosnia and Herzegovina has been found in written sources of Greek writers Pseudo Aristotle and Strabon. They in their works, which were dated to V century BC, spoke about saltwater receptacle by two Illyrian tribes in south Herzegovina: Autorijati and Ardijeci, and about their mutual permanent conflicts because of saltwater wells (Imamović, 1972: 161-169).

However, the archeological researches in Tuzla area in the middle of last century, proved that saltwater receptacle was known much earlier, even in Neolithic Era. In fact, in the Neolithic Era pile dwelling settlement in the center of Tuzla. And in Neolithic settlement in Gornja Tuzla there were discovered many ceramics fragments of bigger bolder that have roughly fractured. A boulder of bigger dimensions was obtained after reconstruction, which diameter of aperture is from 0,80 to 1,00 meter. According to very drawing in brim, boulders were very shallow, and a large quantity of the legs of the same fracture is a contribution to that it's about bigger and shallower bolder with right direction or sharpened legs (Milić, 1985: 8-11, Puš, 1957: 91-97) (Fig. 1).

These boulders were used for saltwater receptacle, which in the Neolithic time, in today's Tuzla area, had to appear in the matter of salt wells. So, in these boulders was lettering of salt water, and when the water evaporated it got salt.

Developing of the settlement in today's Tuzla area in Neolithic time was connected with existence of saltwater wells. A confirmation to the hypothesis, apart from boulder for saltwater receptacle, is a pile dwelling settlement which was discovered. In other words, to the Neolithic human, building dwellings on dry and firm ground was easier than building pile dwellings on pillars and marshy areas. Yet strong economic and strategic reasons had probably influenced their decision to opt for the more complicated variant. One of those reasons was most definitely the saltwater wells which, together with the Jala river, have contributed to making most of the area a swampy ground. By building pile dwellings, the Neolithic people had secured themselves from floods, whilst controlling and exploiting saltwater wells.

These saltwater boulders from the Neolithic Era gave the proof that the Tuzla pile dwelling was the first known Neolithic settlement whose inhabitants had exploited this precious mineral. The most ancient European cultures that have used salt were dated back to the Copper Age, meaning that the discovery in Tuzla moves the first known use of salt back from the Copper Age to the Neolithic Era (Baum, 1957:8.).

In today's Tuzla area, 'til the Middle Age, we do not have preserved sources of salt production. All we know, that today's Tuzla area belonged to ancient Bosnian district Soli, which surrounded the valley of the Jala river and upper flow of the Spreča river. The district Soli got the name on the

base of mineral riches of this area, and that is seeing from the name of Salenes, which in the middle of X century marked Constantine Porphyrogenitus. Apart from that, we do not have certain facts about salt production in the Soli district at that time. The Charter of Kulin Ban from 1189. inflicted a strong stroke to Soli district, which in particular reflected on the very salt production. In other words, to insure himself from political influence of Hungarian kings, Kulin ban gave the monopoly on salt trade in Bosnian Banovina to Dubrovnik merchants, and that is why Bosnia had to sacrifice it's own salt production in the valley of the Jala river. It is suspected that salt production was of little capacity, and has settled only surrounding inhabitants (Basler, 1985: 17-20).

NATIONAL MONUMENTS OF THE INDUSTRIAL HERITAGE

In the economic development of Tuzla city, special attention is given to preservation and revitalization of the cultural-historical and natural heritage as a holder of development of the tourist offer of the Tuzla city. To make more attractive and qualified tourist offer, it begins with the question "What Tuzla has what other cities don't?". The answer to this question is "Multimillennium tradition of salt production and rich cultural-historical heritage" (Bakalović, 2005: 39-41).

Planing of the development of Tuzla began through "Strategy of the city development 'til the 2015". The special accent is on the development in frame of the regional connection and on the base of cultural-historical heritage and natural riches, mostly salt. On this base the projects of building the Pannonian lake, Museum-tourist complex "Soni trg" ("Salt Square") and the Archeological park "Neolithic pile dwelling settlement" are realized (Bakalović, 2007: 35-36).

On the base of petition of Tuzla municipality and Museum of east Bosnia, Tuzla, Commission for preservation of National monuments of Bosnia and Herzegovina on 35. Conferences held from 20. to 27. of November 2007. in Banja Luka and Sarajevo, made decision about announcement of Industrial heritage-salt production (salt well from Ottoman time in the Salt square, object of old Salt factory in Kreka and a complex of salt wells with reservoir and salt pipeline in the Borić) as a National monuments of Bosnia and Herzegovina in category of the industrial heritage.

Salt well from the Ottoman time

On the occasion of construction, during making of Salt square in Tuzla during the 2004., a salt well was discovered, which drawing was placed in the Austro- Hungarian land registry card. A salt well has measures of 2,60X 2,60 meters, made of quality oak tree. In the middle there were many parts formed by lead pipes. It is assumed that it was excavated at the end of the XV century, and used 'til the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, when it was covered up.

After the archeological excavation, conservation and restoration of the well began(Fig. 2).

Significant exploitation of salt in Tuzla began in the Ottoman time. Salt production and profits from it, were the key factors establishing Tuzla as a business district and center of the Zvornik Sanjak.

The Ottomans found only the untended saltwater wells, which domestic inhabitants used only for their own needs, without organized production. That condition proofs that Ottomans on 24. of April 1474. proclaimed Tuzla as a significant cheap estate-TIMAR of 3.632. akče, but not as a royal estate –HAS, as it was a case with other areas of government interest.

In the period before the proclamation of Tuzla as a royal estate, on 25. of February, there is no mention about the profits neither salt production. It supposes that in that time were carried out the investigations of salt quantity by digging of the salt in Gornja and Donja Tuzla. By approaching to organized exploitation of salt, it became by the proclamation of the Tuzla as a royal estate (Handžić, 1985:23).

The salt production was under the government, and for that time, its profits were rent out under a rent-MUKAT for three years. The first agreement was signed on 9. of October 1477., between Zvornik kadi and two military commanders, also from Zvornik. The rent amounted was 60.000 akči. One of the famous leaseholders was Turalibeg. He encumbered with debts (foundation) his one quarter of profits from the salt production for standing of the foundation. From the XVIII century, Tuzla captains have taken the role of the leaseholders. How Tuzla captaincy was one of the richest in the Bosnian ejalet, such its captains were among the richest, such as Mahmud- paša of Tuzla (Kreševljaković, 1941: 41-44, Šljivo, 2002: 59-60).

The most significant source for knowledge of salt production in Tuzla in the Ottoman time is law-KANUN, respectively law about salt factories, contained in list of Zvornik Sanjak in 1548. It was fortified that from the first six working days in the week, first three days product and sell a salt for the country and for other three days for workers, thus state to itself secured the safe monetary profit (Handžić, 1985: 25-28).

The way of salt production was accented by the names given to the salt factories in the times of the Ottoman arrival “Wooden salt mills”, (Agac Tuzla, Memleha-i cob…).

For getting acquainted with the ancient ways for the remaking of salt production in Tuzla Prof. dr. Salih Kulenović mentions description in the report of the Austrian general Atanasije Đorđić (Atanasije Georgic), which dates from the first half of XVII century. In his report, he describes three ways of the salt production: “ there people worked with pump in the saltwater, on today’s Salt square a salt well is placed with depth of 60 meters, and it is boiled in big iron baking, as long as on the bottom the salt sag and become stiff. That procedure was very slow and hard, but it provided a clean and fine salt…” (Kulenović, 1997: 217).

Tuzla’s salt producers were referred to as “tuzdžije” by the Ottomans and were a special kind of craftsmen. Their job was a hard one. Regardless of the weather, they would spend 12 hours at Salt Square with iron pans, under which there were continuous flames.

Iron pans for boiling of the saltwater for a long time were on the open, then from the XVIII century began to build small salt factories (Fig. 3).

The salt factories were a very simple objects built from wood with one-piece accommodation. There could place utmost two furnaces with pans, with supporting equipment and tools. They worked in accommodations during the whole year, from four o’clock in the morning ‘til the four in the afternoon. Out of this working time, it couldn’t work.

On the occasion of remaking of saltwater a small number of simple instruments was used. The basic instruments were pan and stander, mixer and wooden receptacles. It is interesting that instruments mostly were made of wood (poplar, maple, willow, walnut), and reason for that is resistance to corrosion which contains salt, and bigger stability and easier maintenance (Kulenović, 1985:41) (Fig. 4).

At the beginning it produced a little quantity of the salt, which increased by the time. The reason for that is not in technical-technological progress, but in increasing number of the Tuzla inhabitants, which were connected with salt production. However, that quantity of the salt covered up only 23 parts of total needs of Bosnian ejalet. The difference kept settling with the sea-salt. The quantity of the salt varied by the number of pans. One pan threw out 20-30 loads of salt weekly(250-350kg) (Table 1).

YEAR	DONJA TUZLA (KILOGRAMS)	GORNJA TUZLA (KILOGRAMS)	TOTALLY (KILOGRAMS)
1478.	10.667	2.458	13.125
1533.	29.300	35.980	65.280
1550.	130.931	110.349	241.280
1875.	405.760	234.240	640.000

Chart 1. Salt production in Donja and Gornja Tuzla (Imamović, 1990:108)

Formerly to the end of the Ottoman rule, it produced about 317. 000 oka of salt annually. To this amount we should add 150. 000 oka of the salt from private production, which means that it annually produced about 467. 000 oka of salt.

Salt factory in Kreka and salt wells in Borić

The building of the old salt factory in Kreka was built in 1891. and presents the historical monument from the first industrial salt production in Tuzla. And as such it is rare, not only in the area of Bosnia and Herzegovina, but also in whole southeast Europe. By stopping of the production and conservation of the machine, and for the hundred years anniversary of the opening of the first salt factory in Simin Han (1885-1985), salt factory Kreka was turned into Museum of salt which testifies about the way of salt production through all historical epochs, from Neolithic ‘til the year of 1971. (Fig. 5).

The salt wells are specific environmental unity with the unique technical-technological process of salt production in Europe (Fig. 6).

By the decision of the Berlin congress, Austro-Hungarian monarchy got a mandate to occupy Bosnia and Herzegovina, with aim to “put in order “. After several months and resistance of domestic inhabitants, Tuzla was occupied on 22. of September in 1878.

After the occupation, the role of Tuzla in economic and political life of Bosnia and Herzegovina has become more significant. There was an increasing development of the economy, which was based on abundance of economic riches, in particular newly discovered coal.

The economic development of Tuzla was the integral part of wide policy of the new government, which determined the economic motifs of occupation: exploitation of natural riches and

construction of industrial machines, as a base for self-financing and maintenance of Bosnia and Herzegovina inside of double Monarchy.

The first initiatives for dynamic development of Tuzla and its surroundings started with building of the narrow-gauge railway Doboj –Tuzla, which was opened for public traffic on 29. of April in 1886. The building of this railway proved to be a very useful investment, because the rich Tuzla basin was connected with railway Bosanski Brod-Sarajevo, which was the main crowded connection with Monarchy. Apart from economic, railway had a big strategic-political significance to integration of these bordering upon areas with other parts of the country.

The exploitation of rich resources was the forerunner of the plans for occupation of Bosnia and Herzegovina in frame of the plan “Drang nach Osten”.

In fact, Austria was considering that before 1878. The proof for that are geological researches which were carried out from 1840. in the area of today’s Bosnia and Herzegovina.

At that time, Austrian D. Wolf was in Bosnia, and he published his scientific results of geological researches in Wien under the title “Ansichten uber die geognotisch-montanistischmen verhaltnisse Bosnens”, where among all mentioned there is also a presence of stone salt in the Tuzla area.

On the base of these facts, occupation headquarters approached to new geological researches of the ground, digging of wells in 1883. and 1884. on locations in Gornja and Donja Tuzla. In this way a rich deposit of the salt was discovered, which was the first step in opening of the salt factories in Simin Han and Kreka.

National government, in cooperation with Ministry of finances of double Monarchy, pointed out the accent on exploitation of Tuzla salt for economic development of Bosnia and Herzegovina. To this effect, on 1. of April in 1880., the government brought in monopoly to the salt and every smuggling was strictly sanctioned. At the same time, provincial government has redeemed Tuzla salt wells and established control over the old-fashioned salt production. After carrying out of the prepared activities in 1884., it approached to building of the first modern industrial salt factory in Simin Han in Bosnia and Herzegovina. At the same year, salt pipeline was built by cast iron with diameter of length 3,5 km., which connected salt factory with two salt wells in Gornja Tuzla. The best example about size and significance of the new salt factory for entire Monarchy is its name, “Franz Josef Saline”, which got the name by the emperor at that time. The salt factory started to work on 25. of March in 1885. In the first year, it produced about 1.858 ton of boiled. Salt production started in two kettles in which boiling of saltwater was being done. Next year, another two kettles were built, and in 1890. this salt factory had six production kettles, by total warmed surface of 696 m², in which was produced about 7. 000 ton of boiled salt yearly (Buljugić, 1990: 35-36). Unfortunately, the object of salt factory in Simin Han was demolished down after its closing.

By building of the salt factory import of the Erdelj stone salt was almost stopped and also outflow of the money from the country. By building of the other, considerably modern salt factory in Kreka, in 1891. with capacity of 30. 000 ton yearly, had the aim, not only further radical decrease of the import of this article, but also the insurance of the cheap raw material for the needs of domestic chemical industry in Lukavac and Jajce.

The opening of the salt factory in Kreka preceded researches about existence of the salt on the hill Trnovac. By digging of the salt well number 6., a big concentration of the saltwater about 300 kg/m³

NaCL and deposits of the stone salt is fortified (Imamović, 1990:111).

On the Trnovac beat started the building of the salt wells for exploitation of saltwater in 1885. because of supplying of the salt factory in Kreka. By opening of the salt well number 6., Austro-Hungarians have approached to opening of the experimental salt factory with one kettle on Trnovac. The aim of this salt factory was to make more precise project and technical documentation for building and opening of the new salt factory in Kreka. This salt factory has worked 'til the 1918. (Buljugić, 1990: 37-39).

Salt factory in Kreka started to work in 1891. with two production kettles, and in 1885. another two kettles were mounted. This salt factory was much more modern and produced considerably more boiled salt per one kettle. In its structure there was a machine for production of the salt for the human and cattle nutrition.

Salt factory in Kreka has worked with modernization of the machines 'til the building of the new salt factory in 1970.

By closing of the old salt factory, realization of its transformation in Museum of salt began. Inside of the building of salt factory in 1885., Museum of east Bosnia opened the permanent exhibition " Salt in Tuzla from the pre-history 'til today". Then, salt factory becomes as a museum complex with all machines restored and conservated. Museum of salt, what is the official name for the building of the old salt factory, was visited by several thousand of domestic and foreign visitors, from the day of the opening 'til today (Fig. 7).

Conclusion

Announcement of the salt well from the Ottoman time, salt factory Kreka and salt wells as a National monuments of Bosnia and Herzegovina, opens the possibilities for providing of the financial means for professional protection and tourist presentation. As from authorized canton and government ministries as well as from approachable funds of the European union for the preservation of the cultural-historic and natural heritage.

Only a salt well from the Ottoman time is conserved, restored and presented to visitors as a integral part of Museum-tourist complex of "Soni trg" ("Salt square"). For the realization of the project for preservation of the object of salt factory and salt wells in the Borić more financial investments are need.

By this announcement new possibilities for the enlarging of the list of National monuments in the Tuzla area and making conditions for its protection are opened. Petitions has already been done and handed over for announcement of the Pannonian Lake as a National monument in category of cultural landscape and artistic work of Ismet Mujezinović, the famous Tuzla and European painter.

The announcement of some object of the cultural-historic heritage as a National monument couldn't be only a dead letter on the paper, but there has to be a system, law and institutions, which shall suggest standards for preservation of the monuments secure financing for its restorations and conservation and carry out monitoring of National monuments.

Only with these standards, the further destruction of the cultural-historic heritage can be stoped.

Mirsad Bakalović, Nataša Perić
JU Muzej istočne Bosne Tuzla
Bosna i Hercegovina

INDUSTRIJSKO NASLIJEĐE GRADA TUZLE

Abstrakt. Nastanak i razvoj Tuzle kroz njenu prošlost vezan je za ekspolataciju slanih izvora i proizvodnju soli. Jedinstven način proizvodnje soli, koji je u osnovi ostao isti od neolita do današnjih dana, a radi se o procesu iskuhavanja slane vode, bio je razlog da Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine slani bunar iz osmanskog perioda, objekat stare Solane Kreka iz 1891. godine i kompleks slanih bunara s rezervarom i sonovodom na Boriću izgrađenih krajem XIX i tokom XX vijeka, proglasi nacionalnim spomenicima u kategoriji industrijskog naslijeđa.

U sjećanju mnogih posjetilaca, a i onih koji su za nju čuli u medijima ili čitali iz knjiga tokom druge polovice XX vijeka, Tuzla je ostala grad bijelih i crnih rudara, kao i grad koji tone uslijed slijeganja tla izazvanog nekontrolisanim izluživanjem slane vode ispod njegove površine. Razvojem industrije i procesom urbanizacije, godinama je sve više dolazilo do destrukcije kulturno-historijskog naslijeđa kroz rušenje jedinstvene arhitektonsko-graditeljske cjeline.
Progres je Tuzli zauzvrat ostavio jedinstveno industrijsko naslijeđe koje je u posttranzicijskom vremenu, kada dolazi do zamiranja nekadašnjih velikih giganata i razvoja tercijernih i kvartarnih djelatnosti, postalo interesantna turistička destinacija.

GEOLOŠKE KARAKTERISTIKE TUZLE

Tuzla je jedinstven grad po svom prirodnom bogatstvu u vidu 650 miliona tona stijena soli ispod površine grada. Ove stijene su zajedno sa slanom vodom ostatak Panonskog mora koje se u prošlosti povuklo u Crno more. Panonsko more je popularni naziv za dio Paratetisa koji je tokom miocenske epohe pokrivao prostore današnje Panonske nizije. Ovo more je zauzimalo dijelove današnje Austrije, Češke, Slovačke, Mađarske, Rumunije, Slovenije, Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine. Jedan od najzančajnijih sedimentacionih prostora u okviru Panonskog mora bio je Tuzlanski bazen. Ovdje je morska sedimentacija počela u karpatsko doba (prije 17 miliona godina), a završena je u pontsko doba (prije 5 miliona godina). Za tih 12 miliona godina, na prostoru Tuzle su istaloženi sedimenti čija debljina iznosi 2.500 metara. Od tih sedimenata najveći značaj ima kamena so, koja je nastala u karpatsko doba (prije 17 do 16 miliona godina). Veliku vrijednost imaju i druge sirovine (npr. ugalj i kvarcni pijesak), nastale tokom pontskog doba.
Geološka historija Tuzle je veoma zanimljiva jer je to jedini grad u ovom dijelu Evrope u kome se nalaze dvije mineralne sirovine (kamena so i ugalj) koje nastaju u različitim klimatskim uslovima.
Tuzla je kroz dugu prošlost uvijek nazivana po svom prirodnom bogatstvu soli. Mnoštvo je takvih primjera kao što su: Salenes (grčki), Ad Salinas (latinski), Soli (bosanski) i Tuzla (osmansko turski).

HISTORIJAT EKSPLOATACIJE I PROIZVODNJE SOLI OD PRETHISTORIJE DO DOLASKA OSMANLIJA

Najstariji pisani izvor o isoljavanju slane vode na prostoru današnje Bosne i Hercegovine nalazimo u pisanim izvorima grčkih pisaca Pseudo Aristotela i Strabona. Oni u svojim djelima, koja datiraju iz V vijeka prije nove ere, govore o isoljavanju slane vode kod dva ilirska plemena u južnoj Hercegovini: Autorijata i Ardiejaca, kao i o njihovim stalnim međusobnim sukobima oko tih slanih izvora (Imamović, 1972:161-169).

Međutim, arheološka istraživanja na području Tuzle sredinom prošlog vijeka, dokazala su da je isoljavanje slane vode bilo poznato mnogo ranije, čak u neolitu. Naime, na neolitskom sojeničkom naselju u centru grada Tuzle i neolitskom naselju u Gornjoj Tuzli otkriveno je mnoštvo keramičkih fragmenta većih posuda grube fakture. Rekonstrukcijom je dobivena posuda većih dimenzija čiji se prečnik otvora kreće od 0,80 do 1,00 metara. Posude su, sudeći po jako uvučenom obodu, bile plitke, a velika količina nogu iste fakture govori u prilog da se radi o većim i plićim posudama sa ravnim ili zašiljenim nogama (Milić, 1985: 8-11, Puš, 1957: 91-97) (Sl. 1).

Ove posude su služile za isoljavanje slane vode, koja se u neolitskom periodu na području današnje Tuzle, morala pojavljivati u vidu slanih izvora. Dakle, u ove posude se sipala slana voda, a kada bi voda isparila dobila bi se so. Nastanak naselja na području današnje Tuzle još u neolitu, dovodi se u vezu sa postojanjem izvora slane vode. Potvrda ovoj pretpostavci, pored posuda za isoljavanje slane vode, jeste i otkriveno sojeničko naselje. Naime, neolitskom čovjeku je bilo jednostavnije graditi nastambe na suhom i čvrstom terenu nego praviti sojenice na močvarnom tlu. Na težu varijantu gradnje, vjerovatno su uticali jaki ekonomski i strateški razlozi. Jedan od tih razloga su izvori slane vode koji su, zajedno sa rijekom Jalom, doprinijeli da veći dio ovog područja bude močvaran. Podizanjem sojenica, neolitski ljudi su se obezbjeđivali od poplava, a istovremeno kontrolisali i eksploatisali slane izvore.
Posude za isoljavanje slane vode su dokaz da je sojeničko naselje u Tuzli bilo prvo poznato neolitsko naselje čiji su stanovnici eksploatisali ovaj dragocjeni mineral. Najstarije evropske kulture koje su koristile so, datirane su u bakarno doba, što znači da neolitski nalaz u Tuzli pomjera granicu poznavanja i upotrebe soli u ljudskoj ishrani iz doba eneolita u neolit (Baum, 1957: 8.).
Na području današnje Tuzle sve do srednjeg vijeka nemamo sačuvanih izvora o proizvodnji soli. Ono što znamo jeste da je područje današnje Tuzle pripadalo staroj bosanskoj župi Soli, koja je obuhvatala dolinu rijeke Jale i gornji tok rijeke Spreče. Župa Soli je ime dobila na osnovu mineralnog bogatstva ovog kraja, a to se vidi iz imena Salenes, koje je sredinom X vijeka zabilježio Konstantin Porfirogenit. I pored toga u tom periodu nemamo sigurnih podataka o proizvodnji soli u župi Soli. Ugovor (povelja) Kulina bana iz 1189. godine, zadao je težak udarac župi Soli, što se posebno odrazilo na samu proizvodnju soli. Naime, da bi sebe obezbjedio od političkog uticaja ugarskih kraljeva, Kulin ban je monopol proizvodnje i trgovine solju u bosanskoj banovini prepustio Dubrovčanima, zbog čega je Bosna morala žrtvovati vlastitu proizvodnju soli u dolini rijeke Jale. Pretpostavlja se da je proizvodnja soli u župi Soli bila manjeg kapaciteta i da je podmirivala samo okolno stanovništvo (Basler, 1985: 17-20).

NACIONALNI SPOMENICI INDUSTRIJSKOG NASLIJEĐA

U privredno-ekonomskom razvoju grada Tuzle, posebna pažnja je posvećena zaštiti i revitalizaciji kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa, kao nosioca razvoja turističke ponude grada Tuzle. U osmišljavanje što atraktivnije i kvalitetnije turističke ponude krenulo se od pitanja: “Šta Tuzla ima što drugi gradovi nemaju?”. Odgovor na ovo pitanje je: „Višemilenijska tradicija proizvodnje soli i bogato kulturno-historijsko naslijeđe“. (Bakalović, 2005: 39-41).

Razvoju turizma u Tuzli se krenulo planski kroz „Strategiju razvoja grada do 2015. godine“. Poseban akcenat je stavljen na razvoj lokalnog turizma u okviru regionalne povezanosti i to na bazi kulturno-historijskog naslijeđa i prirodnih bogatstava, prvenstveno soli. Na osnovu ovoga realizovani su projekti izgradnje Panonskog jezera, Muzejsko-turističkog kompleksa „Soni trg“ i Arheološkog parka „Neolitsko sojeničko naselje“ (Bakalović, 2007: 35-36).

Na osnovu peticije Opštine Tuzla i Muzeja istočne Bosne Tuzla Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine je na 35. sjednici održanoj 20. do 27. novembra 2007. godine u Banja Luci i Sarajevu, donijela Odluku o proglašenju Industrijskog naslijeđa – proizvodnja soli (soni bunar iz osmanskog perioda na Sonom trgu, objekat stare Solane u Kreki i kompleks slanih bunara sa rezervoarom i sonovodom na Boriću) nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine u kategoriji industrijskog naslijeđa.

Slani bunar iz osmanskog perioda

Prilikom radova na uređenju Sonog trga u Tuzli tokom 2004. godine, otkriven je slani bunar koji se nalazio ucrtan na austrougarskoj katasarskoj karti. Bunar je omjere 2,60 x 2,60 metara, napravljen je od kvalitetnog hrastovog drveta. Na sredini je iz više dijelova sastavljena olovna cijev. Pretpostavlja se da je iskopan krajem XV vijeka i da je bio u funkcije sve do austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine kada je zatrpan.

Nakon arheološkog iskopavanja pristupilo se konzervaciji i restauraciji bunara (Sl. 2).

Značajna eksploatacija soli u Tuzli započela je u doba vladavine Osmanlija. Proizvodnja soli i prihodi od nje bili su onaj ključni faktor koji je utemeljio Tuzlu kao čaršiju i sjedište Zvorničkog sandžaka.

Osmanlije su zatekle zapuštene izvore slane vode koje je lokalno stanovništvo koristilo samo za vlastite potrebe, bez organizovane proizvodnje. Takvo stanje dokazuje činjenica da su Osmanlije 24. aprila 1474. godine Tuzlu proglasile prilično jeftinim timarom od svega 3.632 akče, a ne carskim hasom, kao što je slučaj sa drugim područjima od državnog interesa.

U periodu do proglašenja Tuzle carskim hasom, 25. februara 1477. godine, nema spomena ni o prihodima ni o proizvodnji soli. Pretpostavlja se da su tada vršena ispitivanja količine soli kopanjem bunara u Gornjoj i Donjoj Tuzli. Pristupanjem organizovanoj eksploataciji soli dolazi i do proglašenja Tuzle carskim hasom (Handžić, 1985: 23).

Proizvodnja soli je bila pod državnom upravom, a po tadašnjem običaju, njeni prihodi su izdavani pod mukat-zakup na tri godine. Prvi ugovor je potpisan 9. oktobra 1477. godine, između zvorničkog kadije i dva vojna zapovjednika, takođe iz Zvornika. Zakup je iznosio 60.000 akči. Jedan od najpoznatijih zakupaca bio je Turalibeg. On je uvakufio svoju četvrtinu prihoda od proizvodnje soli za izdržavanje vakufa.Od XVIII vijeka ulogu zakupaca preuzimaju tuzlanski kapetani. Kako je tuzlanska kapetanija bila jedna od najbogatijih u Bosanskom ejaletu, tako su njeni kapetani bili među najbogatijima, poput Mahmud-paše Tuzle (Kreševljaković, 1941: 41-44, Šljivo, 2002: 59-60).

Najznačajniji izvor za rasvjetljavanje proizvodnje soli u Tuzli za vrijeme Osmanske vladavine jeste kanun, odnosno zakon o solanama, sadržan u popisu zvorničkog sandžaka iz 1548. godine. Utvrđeno je da se od šest radnih dana u sedmici, prva tri dana proizvodi i prodaje so za državu, a druga tri dana za radnike, čime je država sebi obezbjeđivala sigurnu novčanu dobit (Handžić, 1985: 25-28).

Način proizvodnje soli razabire se iz samih imena kojima su te solane dolaskom osmanske vlasti nazivane: ”Solane na drvo”, (Agac Tuzla, Memleha-i cob…) čime je i naglašena razlika između tih i morskih solana.

Za upoznavanje starih načina prerade slane vode u Tuzli prof. dr. Salih Kulenović navodi opis u izvještaju austrijskog agenta Atanasija Đorđića (Atanasije Georgiced), koji datira iz prve polovine XVII vijeka. On u svom izvještaju ovako opisuje tri načina proizvodnje soli: "Tu je narod crpio slanu vodu, na današnjem Sonom trgu nalazio se slani bunar dubok 60 m, te ju je u velikim gvozdenim tepsijama vario, dok se na dnu so ne bi slegla i skrutnula. Taj postupak bijaše vrlo spor i mukotrpan, ali se dobijala čista i dobra so…." (Kulenović, 1997: 217).

Osmanlije su tuzlanske solare nazivali tuzdžijama, koji su spadali u posebnu vrstu zanatlija. Njihov posao je bio težak i mukotrpan. Svaki dan, bez obzira na vremenske prilike, oni su provodili po dvanaest sati na Sonom trgu uz kazane, ispod kojih su neprekidno gorile vatre.

Kazani za iskuhavanje slane vode su se dugo vremene nalazili vani na otvorenome, da bi se od XVIII vijeka počele se graditi male solane (Sl. 3).

Solane su bile vrlo jednostavni objekti izrađeni od drveta sa jednodijelnom prostorijom veličine 4,5 x 4,5 m i visinom od 5 m. U nju su se mogle smjestiti i do dvije peći sa tavama, pratećim priborom i alatom. U njima se rad odvijao tokom čitave godine, od četiri sata ujutru do četiri popodne. Izvan ovog radnog vremena je bilo zabranjeno raditi.

Prilikom prerade slane vode koristio se manji broj jednostavnih sprava. Osnovne sprave su bile: tava, sadžak, mješaljka, čabar i bačva. Interesantno je da su sprave pretežno izrađene od drveta (topola, javor, vrba, orah), a razlog tome je otpornost prema koroziji koju čini so, te u većoj trajnosti i lakšem održavanju (Kulenović, 1985: 41) (Sl. 4).

Ispočetka su se proizvodile skromne količine soli, koje su se vremenom povećale. Razlog tome nije u tehničko - tehnološkom napretku, nego u porastu stanovništva Tuzle, koje je bilo vezano uz proizvodnju soli. Ipak, ta količina soli pokrivala je svega 23 dijela ukupnih potreba Bosanskog ejaleta. Razlika se namirivala morskom solju. Količina soli varirala je od broja tava. Jedna tava sedmično je izbacivala 20 - 30 tovara soli (250 - 350 kg) (Tabela 1).

Pred kraj osmanske vladavine proizvodilo se oko 317.000 oka soli godišnje. Tom iznosu treba dodati i 150.000 oka soli iz privatne proizvodnje iz čega proizilazi da se godišnje proizvodilo oko 467.000 oka soli.

Solana u Kreki i slani bunari na Boriću
Objekat stare Solane Kreka izgrađen je 1891. godine i predstavlja historijski spomenik prve industrijske proizvodnje soli u Tuzli. Kao takva je raritet, ne samo na području Bosne i Hercegovine, nego u čitavoj jugoistočnoj Evropi. Po prestanku proizvodnje i konzerviranjem pogona, a za stogodišnjicu otvaranja prve Solane u Simin Hanu (1885-1985. godine), Solana Kreka je pretvorena u Muzej solarstva koji svjedoči o načinu

GODINA	DONJA TUZLA (KILOGRAMI)	GORNJA TUZLA (KILOGRAMI)	TOTALLY (KILOGRAMI)
1478.	10.667	2.458	13.125
1533.	29.300	35.980	65.280
1550.	130.931	110.349	241.280
1875.	405.760	234.240	640.000

Tabela 1. Proizvodnja soli u Donjoj i Gornjoj Tuzli (Imamović, 1990: 108)

proizvodnje soli kroz sve historijske epohe, od neolita do 1971. Godine (Sl. 5).

Slani bunari su specifična ambijentalna cjelina sa jedinstvenim tehničko-tehnološkim procesom proizvodnje soli u Evropi (Sl. 6).

Odlukom Berlinskog kongresa, Austrougarska monarhija je dobila mandat da okupira Bosnu i Hercegovinu, sa zadatkom da u njoj zavede "red". Poslije višemjesečnih borbi i otpora domaćeg stanovništva, Tuzla je okupirana 22. septembra 1878. godine.

Poslije okupacije, uloga Tuzle u privrednom i političkom životu Bosne i Hercegovine postaje sve značajnija. Dolazi do sve većeg razvoja privrede, koja se zasniva na obilju privrednih bogatstava, posebno i novootkrivenog uglja. Privredni razvoj Tuzle bio je integralni dio šire politike nove uprave, koju su određivali ekonomski motivi okupacije: eksploatacija prirodnih bogatstava i izgradnja industrijskih postrojenja, kao osnov samofinansiranja i održanja Bosne i Hercegovine unutar Dvojne monarhije.

Prvi podsticaji dinamičnijem razvoju Tuzle i njene okoline nastupaju sa izgradnjom željezničke uskotračne pruge Doboj-Tuzla-Simin Han, u dužini od 88 km, koja je u javni promet puštena 29. aprila 1886. godine. Izgradnja ove pruge pokazala se kao vrlo korisna investicija jer je bogati tuzlanski bazen povezala sa željezničkom prugom Bosanski Brod - Sarajevo, koja je bila glavna saobraćajna veza sa Monarhijom. Pored ekonomskog, pruga je imala i veliki strateško politički značaj u integraciji ovog pograničnog područja sa ostalim dijelovima zemlje (Juzubašić, 2002: 162-163).

Eksploatacija bogatih resursa je bila preteča razmišljanja o okupaciji Bosne i Hercegovine u okviru plana "Drang nach Osten".

Naime, Austrija je o ovome razmišljala još prije 1878. godine. Dokaz tome su geološka ispitivanja koja su vršena još od 1840. godine na području današnje Bosne i Hercegovine. Tada je u Bosni boravio austrijanac D.Volf (Wolf), koji je svoje naučne rezultate geoloških ispitivanja objavio u Beču pod naslovom "Ansichten über die geognostisch-montanistischmen verhaltnisse Bosnens", gdje se između ostalog spominje prisustvo kamene soli na području Tuzle. Te nalaze potvrđuje 1872. godine i nadsavjetnik bečkog geološkog zavoda K. M. Pavia u svom djelu "Geologische notiz aus Bosnien" (Đaković, 1980: 12-35).

Na osnovu ovih podataka, okupaciona uprava je pristupila novim geološkim ispitivanjima terena, bušenju bunara 1883. i 1884. godine na lokacijama u Gornjoj i Donjoj Tuzli. Na ovaj način su otkrivena bogata ležišta soli što je bio prvi korak ka otvaranju solana u Siminu Hanu i Kreki.

Zemaljska vlada u saradnji sa Zajedničkim ministarstvom finansija Dvojne monarhije, u privrednom razvoju Bosne i Hercegovine dala je akcenat na eksploataciju tuzlanske soli. U tom smislu, 1. aprila 1880. godine, vlada je uvela monopol na so i svako krijumčarenje ovog artikla strogo sankcionisala. U isto vrijeme, zemaljski erar je otkupljivao tuzlanske slane izvore i uspostavljao kontrolu nad zastarjelom proizvodnjom soli. Nakon izvršavanja pripremnih radnji 1884. godine, u Simin Hanu se pristupilo izgradnji prve moderne industrijske solane u Bosni i Hercegovini. Te iste godine bio je izgrađen sonovod od lijevanog željeza promjera 7 cm u dužini 3,5 km, koji je povezivao solanu sa dva slana bunara u Gornjoj Tuzli. O veličini i značaju nove solane za cijelu Monarhiju najbolje govori njeno ime, "Franz Josef Saline", koje je dobila po tadašnjem caru. Solana je puštena u proizvodnju 25. marta 1885. godine. U prvoj godini proizvedeno je oko 1.858 tona varene soli. Proizvodnja je otpočela na dva kazana u kojima se iskuhavala slanica. Naredne godine izgrađena su još dva kazana, a 1890. godine, ova Solana je imala 6 proizvodnih kazana, ukupne grijane površine 696 m², na kojima se proizvodilo oko 7.000 tona varene soli godišnje (Buljugić, 1990: 35-36). Nažalost, objekat solane u Simin Hanu je nakon njenog zatvaranja srušen.

Izgradnjom tuzlanske Solane gotovo je prestao uvoz erdeljske kamene soli, a time i odliv novca iz zemlje. Podizanje druge, znatno modernije solane u Kreki, 1891. godine, kapaciteta 30.000 t godišnje, imalo je za cilj, ne samo dalje radikalno smanjenje uvoza ovog artikla, nego i osiguranje jeftine sirovine za potrebe domaće hemijske industrije u Lukavcu i Jajcu.

Otvaranju solane u Kreki prethodilo je istraživanje postojanja soli na brdu Trnovac. Bušenjem bunara br. 6. utvrđena je velika koncentracija slane vode od oko 300 kg/m³ NaCl i naslage kamene soli (Imamović, 1990: 111).

Na reviru Trnovac, od 1885. godine započinje izgradnja slanih bunara za eksploataciju slane vode radi snabdijevanja solane u Kreki. Pokretanjem bunara br. 6, 1886. godine, Austrougari pristupaju otvaranju eksperimentalne solane sa jednim kazanom na Trnovcu. Cilj ove solane je bio da se izradi preciznija projektna i tehnička dokumentacija za izgradnju i puštanje u rad nove solane u Kreki. Ova solana je radila do 1918. godine (Buljugić, 1990: 37-39).

Godine 1891. puštena je u rad solane u Kreki sa dva proizvodna kazana, a 1895. montirana su još dva. Ova solana je bila modernija od one u Simin Hanu i znatno više je proizvodila varene soli po jednom kazanu. U njenom sastavu bio je i pogon za proizvodnju briketirane soli za ljudsku i stočnu ishranu.

Solana u Kreki je, uz modernizaciju postrojenja, radila sve do izgradnje nove Fabrike soli 1970. godine.

Zatvaranjem stare solane, krenulo se u realizaciju projekta njene pretvorbe u Muzej solarstva. Unutar objekta stare Solane 1985. godine, Muzej istočne Bosne Tuzla otvara stalnu postavku “Solarstvo u Tuzli od praistorije do danas”. Tako Solana postaje muzejski kompleks sa svim svojim postrojenjima na kojima se vrši rekonstrukcija i konzervacija. Muzej solarstva, što je zvanični naziv za objekat stare Solane, od dana otvaranja do danas je posjetilo nekoliko stotina hiljada domaćih i stranih posjetilaca (Sl. 7).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Proglašenjem slanog bunara iz osmanskog perioda, Solane Kreka i slanih bunara nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine u kategoriji industrijskog naslijeđa, otvaraju se mogućnosti za obezbjeđivanje finansijskih sredstava za njihovu stručnu zaštitu i turističku prezentaciju, kako od nadležnih kantonalnih i državnih ministarstava tako i od pristupnih fondova Evropske unije za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa.

Samo je slani bunar iz osmanskog perioda konzerviran, restauriran i predstavljen posjetiocima kao sastavni dio Muzejsko-turističkog kompleksa „Soni trg“. Za realizaciju projekta zaštite objekta stare Solane Kreka i slanih bunara na Boriću su potrebna veća finasijska ulaganja.

Ovim proglašenjem otvorene su mogućnosti za proširenje liste nacionalnih spomenika na području Tuzle i stvaranje uslova za njihovu zaštitu. Već su urađene i predate peticije za proglašenje Panonskog jezera nacionalnim spomenikom u kategoriji kulturnog krajolika i likovnog opusa Ismeta Mujezinovića, poznatog tuzlanskog i evropskog slikara.

Proglašenje nacionalnim spomenikom nekog objekta kulturno-historijskog naslijeđa ne treba biti samo mrtvo slovo na papiru nego treba postojati sistem, zakon i institucije, koje će predložiti prijedlog mjera za zaštitu spomenika, obezbjediti finasiranje njegove restauracije i konzervacije i vršiti stalni monitoring nad nacionalnim spomenicima.

Samo ovakvim mjerama obustavit će se dalja destrukcija kulturno-historijskog naslijeđa.

REFERENCES [LITERATURA]

Bakalović M., 2005. Neolitsko kulturno naslijeđe Tuzle kao značajan faktor njene savremene turističke ponude, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, Muzej istočne Bosne Tuzla, knj. XVIII, Tuzla, str. 37-47
.
Bakalović M., 2007. Revitalizacija neolitskog kulturnog naslijeđa grada Tuzle, Condition of the cultural and natural heritage in the Balkan region, Volume 1, Beograd, str. 29-39.

Baum M., 1957. Župa Soli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, knj. I, Tuzla, str. 7-39.

Basler Đ., 1985. Župa i grad Soli u srednjem vijeku, Sto godina Fabrike soli, Tuzla, str. 17-22.

Buljugić S., 1990. Tuzlanske solane i solari, Knj. I, Tuzla.

Džaković L., 1980. Rudarstvo i topioničarstvo u Bosni i Hercegovini, Tuzla.

Handžić A., 1985. Tuzlanski slani izvori i proizvodnja soli od XV do XVII stoljeća, Sto godina Fabrike soli, Tuzla, str. 23-37.

Imamvić E., 1972. Iz historije eksploatacije soli u Bosni i Hercegovini, Poseban otisak iz Istorijskih zapisa, knj. XXIX, sv. 1-2, Titograd.

Imamović I., 1990. Rudarstvo soli, Tuzla.

Juzubašić Dž., 2002. Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod Austro-Ugarskom upravom, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knj. CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 35, Sarajevo.

Kreševljaković H., 1941. Turalibegov vakuf u Tuzli, Prilog povijesti XVI stoljeća, Glasnik Islamske vjerske zajednice, Br. 1-2, Sarajevo, str. 10-55.

Kulenović S., 1985. Tradicionalni načini i sprave za proizvodnju soli od XV do XVII stoljeća, Sto godina Fabrike soli, Tuzla, str. 37-49.

Kulenović S., 1997. Nekoliko podataka o tuzlanskom solarstvu u Osmanskom periodu, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Tuzli, Br. 1, Tuzla, str. 214-223.

Milić V., 1985. Praistorijska naselja na području Tuzle, Sto godina Fabrike soli, Tuzla, str. 7-13.
Puš. I., 1957. Neolitsko naselje u Tuzli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Zavičajni muzej u Tuzli, knj. I, Tuzla, str. 85-102.

Šljivo G., 2002. Mahmud-paša Tuzlo u prvoj polovini XIX stoljeća, STAV-Časopis za kulturna i društvena pitanja Tuzlanskog kantona, God. I, Br. 1, str. 59-73.

1

Slika 1 Posuda za isoljavanje slane vode, rekonstrukcija (Muzej istočne Bosne Tuzla)
Slika 2 Slani bunar nakon restauracije i konzervacije (Muzej istočne Bosne Tuzla)
Slika 3 Tuzdžija (crtež prema L. W.Arndt)
Slika 4 Solarski alat i pribor (Muzej istočne Bosne Tuzla)
Slika 5 Solana u Kreki, snimljeno početkom XX vijeka (Muzej istočne Bosne Tuzla)

2

Figure 1 Bolder for saltwater receptacle, reconstruction (Museum of east Bosnia)
Figure 2 Salt well after the restoration and conservation (Museum of east Bosnia Tuzla)
Figure 3 Tuzdžija (Drawing of L.W. Arndt)
Figure 4 Salt tools and equipment (Museum of east Bosnia Tuzla)
Figure 5 Salt factory in Kreka, recorded at the beginning of XX century (Museum of east Bosnia)

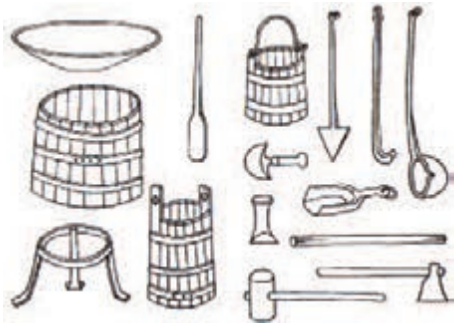

4

3

5

6

7a

Slika 6 Slani bunar, snimljeno početkom XX vijeka (Muzej istočne Bosne Tuzla)
Slika 7 Detalji s izložbe „Solarstvo u Tuzli od paristorije do danas“ (Muzej istočne Bosne Tuzla)

Figure 6 Salt well, recorded at the beginning of XX century (Museum of east Bosnia)
Figure 7 Details from the exhibition “Salt in Tuzla from the pre-history till today” (Museum of east Bosnia)
of east Bosnia)

7b

7c

Krste Bogoeski
Institute of Ethnology and Anthropology, Sts. Cyril and Methodius University, Skopje
Republic of Macedonia

MUSEUMS IN MACEDONIA - SURVIVAL IN A PERIOD OF TRANSITION

Abstract. The huge material and non-material mobile, cultural and natural heritage at the territory of the Republic of Macedonia is a subject of museological care of over thirteen museum institutions. The period from the '50ties to the '80ties of the XXth century was an intensive one in regards to formation of museums and enrichment of collections. After Macedonia gained its independence in 1991, there was a period of transition, when a transformation of the museums was expected. However, instead of a swift transition, and a fast advancement of museum activities, these processes went on quite slowly. Thus, these institutions are currently on the brink of survival.

The rich past, human artifacts and mentefacts, dating from pre-history to present day, as well as the numerous natural specimens, make the territory of Macedonia suitable for museological work. Activities in relation to this are undertaken in the institution - museum, which has a long tradition in our country. Data on the existence of museums on the territory of Macedonia can be found from the 16th century, when in 1516 in Orhid the General Museum of the Ohrid Archbishopric was opened. Afterwards, in the 17th century in Bitola, there was a private collection of the mufti Hadzi Mahmud Efendi; in 1903 in the Bitola gymnasium there was an archeological collection; in Skopje in 1907 there was a Trade-industrial museum. In the following years, especially from the beginning of the First to the end of the Second World War, museums were opened in Skopje, Struga and Bitola.

A real and systematic formation of museum institutions at the territory of the Republic of Macedonia took place after World War II. Today the territory of the Republic of Macedonia is covered with over 30 museum institutions, which are responsible for the three museologic functions - protection, research and communication. Today museum functions are more or less successfully implemented by sixteen general, six specialized institutions, seven galleries, three museum collections and two numismatic museums. At this moment in the Republic of Macedonia there are also a number of private collections with important specimen belonging to the cultural and natural heritage of our country. The steady number of different institutions enables us to say that the territory of our country is sufficiently covered with museum institutions, that are, or that should be, a guarantee for a successful implementation of museologic functions. A proof, in this context, are the enriched museum collections, the minimal protection of museum objects, the collections which are presented through continuous and temporary exhibitions, showing that they could be important cultural environments.

The most intense period of museum formation, enriching of the collections, protection, research and communication was the one from the 50ties to the 80ties of the 20th century. After Macedonia

gained its independence in 1991, there was a period of transition when a transformation of the museums was expected. However, years passed and museum remained with hope that the community will change its attitude towards them and that conditions for more active work related to the basic museologic functions will be created. However, as time went by, museum started to fall into apathy. Only a small part of enthusiasts initiated changes in the structure and the manner of functioning, through engaging in a number of activities. Here we should underline the issue of ideologization of museums. Namely, if in the previous socialistic and self-governing period everything was regulated according to that system of management, then after the social changes that took place everything that referred to the previous one was negated. New authorities went to another extreme of idelogization, focusing on their own ideology. In other words, certain museums followed party's directions, instead of having as a priority a studious museological attitude that includes realistic needs and topics.

In this period of transition however, one should note certain activities in the sense of creating a legal background for performing museum activity in our country. Namely, in 2004 the Law on Museums[1] was issued, and it's aim is to set the museum question on different basis in comparison to the situation until that moment, although the creators of this Law, according to certain legal solutions, are having trouble liberating themselves from the notions on museum activity that was valid in the previous social period. Here, one should point out the Law for Protection of Cultural Heritage, issued in 2004[2], that treats in a more modern way the protection of cultural heritage in the Republic of Macedonia. An important input in the advancement of the museums and museum activities could be given by the three by-laws: By-law on standards for creation of museums; By-law on museum copies and By-law on standardization of museum documentation[3]. Through the implementation of these by-laws we expect an important change of relation towards the museums and museum activities in our country. However, the issuing of the laws and by-laws does not automatically mean that the situation will change. The problem is in the further implementation in practice. An obvious example in this sense is the By-law on standardization of museum documentation. Namely, after it entered into force, it was necessary to create relevant software according to the informative fields. However, the authorities in this area did not do anything for the creation of such software that would enable electronic documentation, and thus a utilization of the standards concerning museum work.

The human resources factor plays an important role in the implementation of museological functions. The Republic of Macedonia is not in a good position in this sense, for different reasons. Firstly, the management (the directors) are changed each four years, no matter if they should be replaced or not. In this case the party affiliation of these persons that manage the institutions is of the highest priority. In some cases the director's position is the first working position of a certain person. There are cases where historians are positioned as directors of Museums of Natural History. Such an attitude towards these institutions devaluates the museological profession that was built through decades and the museums are stagnating. Secondly, there is either no employment of young people or it is not sufficient. It happens that after someone is retired there is no one to replace him. Also there is no systematic, permanent expert museological education of the employees, and that influences the quality of performance of museological functions.

The attitude of the community towards the work of the museums can be seen through the financing of the activities as well. It often happens that certain disciplines are promoted more than others (for

[1] Official Gazette of the Republic of Macedonia n. 66/04
[2] Official Gazette of the Republic of Macedonia n. 20/04
[3] Official Gazette of the Republic of Macedonia n. 72, June 2006.

example archeology). Some priorities were financed in a non-systematic way, as for example the forms of presentation of cultural heritage, so that it would be in function of cultural tourism. One of the reasons for apathy of the professionals is the evaluation of their efforts. In relation to the financial basis for implementation of museum activities one could say that it is very weak. The investments for technical equipment for the museums, either for every-day activities or for providing micro-climate conditions for storage, instruments for signalization that would enable protection from theft, fire and other unwanted events are very low.

An important place in the implementation of museum activities is held by non-governmental organizations. Those are certain archeological societies, societies of historians, art historians, ethnologists etc., but also of other international expert associations as ICOM[4], the Blue Shield[5] and others. In this sense an especially important role was, and still is, played by ICOM and the Blue Shield. The presence and the enthusiasm of these non-governmental organizations is very important as they are trying to provide much of what the authorities, in fact, should be providing. Almost every year starting from the establishment of these non-governmental organizations seminars and workshops are organized, related to certain current museological issues such as: illegal cultural heritage trade, standards of documentation, human resources, protection of cultural heritage in special situations etc. We would like to point only to one example on the activities of ICOM. Namely, in 1995 ICOM organized a round table titled "Museums in Macedonia in the period of transition"[6]. Even then the needs for rapid change of the situation were noted, for adjusting the museums to the new social changes that were approaching. But the conclusions of this round table were not implemented because there was no one to implement them. This shows the level of implementation of certain initiatives. This is why the process of transition in the area of museum work is taking so much time.

Finally, a number of things could be mentioned as a conclusion. The territory of the Republic of Macedonia is well covered with museum institutions, that are or that should be a guarantee for a successful implementation of the basic museological functions - protection, research and communication. The long period of transition influences through a number of weaknesses: organizational, human resources, and the extreme ideologization of museum work. One gets the impression that these institutions are the last to be included in the process of social transformation. An important part is played by non-governmental organizations such as ICOM and the Blue Shield. However, besides the present weaknesses of an organizational, professional and economical aspect, museums in the Republic of Macedonia have an important role in the protection and presentation of the mobile cultural heritage that is kept in them

[4] MNC ICOM was founded in 1993.
[5] MNC Blue Shield was founded in 2002.
[6] Museologica Makedonica, Skopje, 1997.

Крсте Богоески
Институт за етнологија и антропологија
Универзитет "Св. Кирил и Методиј", Скопје
Македонија

МУЗЕИТЕ ВО МАКЕДОНИЈА - ПРЕЖИВУВАЊЕ ВО ТРАНЗИЦИЈА

Аптракт. Богатото материјално и нематеријално подвижно културно и природно наследство на територијата на Република Македонија е предмет на музеолошка обработка во над триесетина музејски установи. Интензивно формирање на музеи и збогатување на збирките има во периодот од педесеттите до осумдесеттите години на дваесеттиот век. По осамостојувањето на Македонија во 1991 година, настанува период на транзиција во кој се очекуваше трансформација на музеите. Но, наместо брзо напуштање на периодот на транзиција, брзо унапредување на музејските дејности, тие процеси бавно се одвиваа. Така што овие установи се доведени во ситуација на преживување.

Богатото и разновидно минато, човечките артефакти и ментефакти почнувајќи од праисторија до денес, како и богатите примероци на природата, прават територијата на Македонија да биде погодна за музеолошка обработка. Активностите во врска со тоа се извршуваат во институцијата - музеј, која во нашата земја има долга традиција.
Податоци за постоење на музеи на тлото на Македонија има уште од 16. век, кога во 1516 година во Охрид бил отворен Општ музеј на Охридската архиепископија. Потоа, во 17. век во Битола постоела приватна збирка на муфтијата Хаџи Махмуд Ефенди; во 1903 година во Битолската гимназија постоела археолошка збирка; во Скопје во 1907 година постоел Трговско - индустриски музеј. Во наредните години, особено од Првата до завршетокот на Втората светска војна, поорганизирано се отвораат музеи во Скопје, Струга и Битола.
Вистинско и систематско формирање музејски установи на територијата на Република Македонија има по Втората светска војна. Денес територијата на Република Македонија е покриена со над 30 музејски установи, кои се должни да ги вршат трите музеолошки функции - заштита, проучување и комуникација. Денес музеолошките функции, некаде повеќе, некаде помалку, успешно ги вршат шеснаесет општи, шест специјализирани, седум галерии, три музејски збирки, и два нумизматички музеи. Во овој момент во Република Македонија, исто така, постои еден број приватни збирки со значителни примероци од културното и природното наследство на нашата земја.
Поголем дел од музејските установи во Република Македонија го исполнуваат пропишаниот минимум на простор, кадри и музејски збирки. Постојниот број разновидни установи ни дава можност да кажеме дека територијата на нашата земја е соодветно покриена со музејски установи, кои се или треба да бидат гаранција за успешно вршење на музеолошките функции. Во таа смисла потврда се збогатените музејски збирки, вршената минимална заштита на музејските предмети, презентираните збирки преку постојани и повремени изложби, покажувајќи

дека може да претставуваат значајни културни средини. Најголем интензитет на формирање музеи, на збогатување на збирките, на заштита, на проучување и комуникација имаше во периодот од педесеттите до крајот на осумдесеттите години на дваесеттиот век.

По осамостојувањето на Македонија во 1991 година, скоро во сите сфери од општеството настанаа промени. Се очекуваше да настане трансформација и во музејските установи. Но, годините минуваа, а музеите останаа со надежта дека ќе се промени односот на заедницата кон нив и дека ќе се создадат услови за поактивна работа во рамките на вршењето на основните музеолошки функции. Колку повеќе минуваше времето, толку повеќе во музеите завладуваше апатија и незаинтересираност кон работите. Само мал дел ентузијасти иницираа промени во структурата и начинот на функционирање, а со тоа и поголеми активности, Овде посебно треба да го подвлечеме прашањето на идеологизација во музеите. Имено, ако во изминатиот социјалистички и самоуправен поредок сé беше подредено на тој систем на управување, тогаш со настанатите општествени промени се негираше тоа што се однесуваше на претходниот систем. Новите власти преминаа од една во друга претерана идеологизација. Притоа, во овој случај, повеќе се акцентираше она што беше на ниво на сопствената идеологија. Со други зборови, предмет на програмски акции на одделните музеи станаа партиските насоки, наместо како приоритетна тематика за студиска музеолошка определба за секој музеј да бидат реалните потреби и теми.

Во овој периот на транзиција, сепак, треба да се наведат и одделни зафати на планот на законската подлога на вршењето на музејската дејност во нашата земја. Имено, во 2004 година беше донесен Законот за музеи[1], кој се обидува да го постави прашањето на музеите на поинакви основи во однос на она што беше до тој период, иако творците на тој Закон, според одделни решенија, тешко се ослободуваат од сфаќањата на музејската дејност во претходниот општествен период. Овде, исто така треба да го посочиме и Законот за заштита на културното наследство, донесен во 2004 година[2], кој на посовремен начин ја третира заштитата на културното наследство во Република Македонија. Значаен прилог во унапредувањето на музеите и музејската дејност може да дадат трите подзаконски акти, и тоа: Правилник за стандарди за основање на музеи; Правилник за музејски копии; и Правилник за стандардизација на музејската документација.[3] Со овие подзаконски акти се очекува битно да се промени односот кон музеите и кон музејската дејност во нашата земја. Но, самото донесување на законските и подзаконските акти не значи и автоматско менување на состојбите. Проблемот е во натамошната имплементација во практиката. За овој став очигледен пример е Правилникот за стандардизација на музејската документација. Имено, по неговото влегување во сила, неопходно беше да се направи соодветна програма според информативните полиња. Но, властите од оваа сфера не направија ништо за изработка на таква програма која ќе овозможи електронско водење на документацијата, а со тоа и употреба на стандардите во музејското работење.

Во вршењето на музеолошките функции значајно место зазема кадровското прашање. Овој аспект денес во Република Македонија не се наоѓа на завидно ниво од повеќе причини. Прво, раководните лица (директорите) се менуваат на секои четири години, без разлика дали некој треба да биде заменет или не. Во овој случај пресудна е партиската припадност на лицата што се избираат да менаџираат со установите. Се случува дури и прво вработување да им биде на одделни лица и да бидат поставени за директори. Или се поставуваат директори на природонаучен музеј лица со образование од историјата или некоја друга

[1] Службен весник на Република Македонија бр. 66/04
[2] Службен весник на Република Македонија бр.20/04
[3] Службен весник на Република Македонија, бр. 72, јуни 2006 година.

хуманитарна област на науките. Таквиот однос кон овие установи ја девалвира музејската струка која се гради со децении, а музеите тапкаат во место. Второ, нема или сосема е мало подмладувањето на кадровската структура во музеите. Се случува по одењето во пензија на одделни лица да не се поставуваат нови на напуштените места. Исто така, нема систематско, перманентно стручно музеолошко образование на вработените, што влијае на квалитетот на вршење на музеолошките функции.

Односот на општествената заедница кон музејската дејност се гледа и во финансирањето на активностите. Често се случува да се форсираат одделни дисциплини (пр., археологијата), а помалку други. Или, пак, несистематски се финансираа приоритети, како што се формите на презентација на културното наследство, за тоа да биде во функција на културниот туризам. Една од причините за апатија кај стручните лица кон вршењето на своите задачи е и начинот на вреднување на нивниот труд. Во врска со финансиската подлога на вршењето на музејската дејност можеме да кажеме дека е на ниско ниво. Многу се мали вложувањата за техничко опремување на музеите, било за секојдневни стручни активности, за обезбедување микроклиматски услови за чување, или за средства за сигнализација кои ќе овозможат соодветна заштита од кражби, од пожари и други несакани дејства.

Значајно место во вршењето на музејската дејност имаат и невладините организации. Тука, пред сé се мисли на одделните друштва на археолози, историчари, историчари на уметноста, етнолози и слично, но и на одделни меѓународни стручни асоцијации, како: ИКОМ[4], Син штит[5] и други. Во оваа смисла, во изминатиот период, но и сега, со своите активности посебно се присутни ИКОМ и Синиот штит. Присуството и ентузијазмот на овие невладини органуизации надополнуваат многу од она што треба да го обезбедат авторитетите на власта. Скоро секоја година од основањето на овие невладини организации се организираат одделни семинари и работилници, поврзани со одделни актуелни прашања од музејската дејност, како што се: недозволената трговија со културното наследство, стандардите за документација, кадровското прашање, заштитата на културното наследство во вонредни состојби и друго. Би сакале да посочиме само еден пример за дејствувањето на ИКОМ. Имено, уште во 1995 година беше организирано советување на тема "Музеите во Македонија во периодот на транзиција"[6]. Уште тогаш беа уочени потребите за побрзо менување на состојбите, за прилагодување на музеите на новите општествени промени што беа на повидок. Но заклучоците од ова советување како да немаше кој да ги реализира. Тоа покажува колку одделни заложби наоѓаат вистинска имплементација во практиката. Затоа предолго трае процесот на транзиција во сферата на музејското дејствување.

На крајот се наметнуваат како заклучок повеќе работи. Имено, територијата на Република Македонија е соодветно покриена со музејски установи, кои се или треба да бидат гаранција за успешно вршење на основните музеолошки функции - заштита проучување и комуникација. Долгиот период на транзиција влијае на многу слабости во вршењето на музејската дејност. Тука се во прашање организациските, кадровските состојби, но и претераната идеологизација на музејската дејност. Се добива впечаток дека овие установи последни се вклучуваат во процесот на трансформација во општеството. Во оваа сфера посебно е значајно дејствувањето на невладините организации ИКОМ и Синиот штит. Сепак, и покрај присутните слабости од организациски, стручен и економски аспект, музеите во Република Македонија имаат значителна улога во заштитата и презентацијата на движното културно наследство што се чува во нив.

[4] МНК ИКОМ е основан во 1993 година.
[5] МНК Син штит е основан во 2002 година.
[6] Мусеологица Мацедоница, Скопје, 1997.

Zorica Civrić
Museum of Science and Technology, Belgrade
Serbia

INDUSTRIAL HERITAGE IN SERBIA
Role of the Museum of Science and Technology in integrative protection of industrial heritage

Abstract. In 2001 Museum of Science and Technology in Belgrade has formed the Service for Protection of Industrial Heritage within its Department for Protection. This Service is in charge of research, survey and photo-documentation of the industrial objects and the movable properties within it. The museum's strategy includes development of the programmes of integrated protection of movable and non-movable cultural properties, which is the responsibility of the Department for Electro-agriculture and the Service for Protection of Industrial Heritage. Their work is based on the mutual goals and interests expressed in the Protocol on the partnership work on integrated protection. The signatories of this agreement are the Ministry of Culture of Serbia, Republic Cultural Heritage Preservation Institute, 13 regional institutes responsible for the protection of cultural monuments and the Museum of Science and Technology. The Council for the protection of industrial heritage was formed in November 2007. Given that the objects of industrial heritage are not systematically identified and listed, the main work of the Council was to urgently identify and register the facilities - individual buildings or groups of buildings. 460 facilities have been iedntified and listed untill now.
Extensive approach was applied during listing in order to obtain more extensive data, rather intensive one that provides us with more detailed data, whereas require more time. The data that are presented here are mainly the result of field researches published thus far, and to a lesser extent, of the researches of archive materilas.

Museum of Science and Technology in Belgrade was founded in 1989 in order to record, protect, collect and present good technical culture, bring together technical museums in the Republic and organize their unification in a network of scientific and technical museums of Serbia and perform regular services on the territory of the Republic of Serbia.
In order to register and gather the movable scientific and technical resources of the Museum curators have been exploring on the field. Based on the research it was noted that much of this type of movable properties is located in situ in industrial facilities, where they perform the manufacturing processes that takes place or that has taken place in the given facility.

Relocation of a movable cultural property from industrial facilities undermines the authenticity, the uniqueness of the building, reduces the importance of the facility, given that it becomes a subject separated from its "natural surroundings" to which belong by its function and purpose; by placing it in a museum collection, it loses the authenticity due to separation from the whole.

In accordance with its main activity, the Museum has started to create a business system so that this category movable properties and facilities from which they originate may be systematically recorded, investigated and documented, in order to protect it and prevent devastation. Due to such a determined target Museum has chosen in 2001 to create the Service for the Protection of Industrial Heritage within the existing Protection Department. The new service was to be engaged in researching, surveying and photo-documenting the industrial facilities.

Museum's breakthrough in the field of industrial heritage is in line with global changes in the approach to the protection and interpretation of heritage. The essence of the changes lies in the approach – the character of heritage is indivisible and the diverse nature of cultural properties and risk factors that threaten them require coordinated and systemic strategies in interdisciplinary research, study and protection.

Development strategy of the Museum's protection activities includes, among other things, development of the activities on integrated conservation of movable and immovable cultural properties. Within the Museum, this approach unites the work of the Department for Electricity and the Department for Industrial Heritage, since they have common goals and interests expressed in the Protocol on the partnership work on integrative protection.

This document came as a consequence of the fact that a larger number of movable scientific and technical properties is located in the immovable technical monuments of culture all along Serbia and that the Institutes for Protection of Culture Monuments, in charge of immovable cultural properties, have not specialized personnel that could protected these facilities in a standardized way, and bearing in mind the above mentioned international conventions, charters and recommendations. The signatories to this agreement are the Ministry of Culture of Serbia, Institute for the Protection of Cultural Monuments, 13 regional institutes responsible for the protection of cultural monuments and the Museum of Science and Technology.

Objectives and scope of activities of the participants of the Protocol are defined in Article 2 and Article 4.

Art. 2. regulates the manner and form of identification and preservation of industrial heritage, which consists of buildings and machines, workshops, mills and factories, mines and processing plants and refineries, storage facilities and warehouses, places where the energy and transport are produced, transmitted and used, as well as their infrastructure and things in them important for the history of industrial culture of the Republic of Serbia, in order to have: a timely legal and preventative care, identification, registration and protection of industrial rests; registration as the basic part of the studies of industrial heritage, the formation of a Registry, which contains descriptions, drawings, photographs and films; making complete studies and proposals for nomination of industrial heritage for cultural properties; presentation and interpretation through exhibitions and publications.

Participants of the Protocol, operate in accordance with type of cultural property they are dealing with in accordance with common needs and interests: establish annual work programs of research, registration, identification and protection of industrial heritage; establish assessment criteria of industrial buildings, surviving landscapes, machines and processes; produce studies to prove the status of cultural property for the industrial heritage; establish guidelines for future interventions, identify sites at risk in order to mitigate this risk, try to work to be more open to the public, identify as a priority in situ conservation; organize specialized professional training in the protection, use

and presentation of this type of cultural heritage, work to develop website that will serve to promote industrial heritage in order to raise awareness about the importance of industrial heritage as cultural heritage, while also being a promotional forum where experts can share their knowledge and experience.

The Council for the protection of industrial heritage was formed in November 2007. It is composed of five members, representatives of the Ministry of Culture, Republic Institute for Protection of Cultural Monuments, Regional Institute for Protection of Cultural Monuments and Museum of Science and Technology, who directs the administrative and technical affairs of the Council.

Listing - the first step of inventorying the industrial heritage

Given that the facilities of industrial heritage are systematically identified and listed, the starting point of the Council's work was the urgent identification and inventorying of facilities - individual buildings or groups of buildings. In order to gain insight into level of existence and basic research of these types of cultural property as soon as possible, the existing information on the facilities were collected from the institutions in 2008. We used an extensive approach to inventorying in order to get wider summery data, rather than an intensive approach in which detailed data are obtained, but the disclosure of information requires additional research and time. Therefore, the data that will be mentioned here were created mainly as a result of field researches published so far, and to a lesser extent, from the research of archive material. Elected representatives of each of the institutions in the project worked on identification and inventorying of facilities of industrial heritage. During one year, they were updating the earlier information based on new information obtained by the research on the field or by finding new information.

By the end of 2008 460 buildings were identified and listed. Each institution submitted the following information on the following number of buildings: Institute for Protection of Cultural Monuments, Belgrade - 9; Regional Institute for Protection of Cultural Monuments, Petrovaradin - 73; Regional Institute for Protection of Cultural Monuments, Pristina, Leposavic - 1, Local Institute for Protection of Cultural Monuments, Smederevo - 81; Intermunicipal Institute for Protection of Cultural Monuments, Subotica - 42, Institute for the Protection of Cultural Monuments, City of Belgrade - 74, Institute for the Protection of Cultural Monuments, Novi Sad - 11, Institute for the Protection of Cultural Monuments, Kragujevac - 18, Institute for the Protection of Cultural Monuments, Kraljevo - 12, Institute for the Protection of Cultural Monuments, Nis - 11, Institute for the Protection of Cultural Monuments, Pancevo - 12, Institute for the Protection of Cultural Monuments, Sremska Mitrovica - 22, Institute for the Protection of Cultural Monuments, Valjevo - 3 , Institute for the Protection of Cultural Monuments, Zrenjanin - 14, Museum of Science and Technology – 78.

In the phase of listing the buildings/facilities of industrial heritage, they didn't use a pre-made classifications according to the fields of industry, but they started from a broader understanding of the term "industrial heritage" - "industrial heritage consists of the remains of industrial culture that are of historical, technological, social, architectural or scientific significance. These remains consist of buildings and machines, workshops, mills and factories, mines and processing facilities and refining, storage facilities and warehouses, where the produce, transmit and use energy, elements of transport and transport infrastructure, as well as places that are related to the social activities associated with the industry. "

The figures are based on the hierarchical principle grouped into five main areas:

1. Name and legal status
    1.1. Object Name
    1.2. Type – level of protection
    1.3. Number and date of registration at a protection institution
    1.4. Number and date of registration - registration at the Central Register
    1.5. Date of placement under protection
    1.6. Initial categorization

2. Location
    2.1. Topographic determinants
        2.1.1. Address
        2.1.2. Origin
        2.1.3. Postal code
        2.1.4. Closer topographical determinants
        2.1.5. Municipality
    2.2. Administrative district
    2.3. Cadastral data (the object and bounds of the protected surroundings)

3. Information on the owner and user
    3.1. Ownership (private, cooperative, public - government, public - an autonomous provinces, public - local government)
    3.2. Data on the owner
    3.3. Information about the user

4. Dating, and functional type (previous and present function / purpose)
    4.1. Construction period
    4.2. Type of structure to function / purpose
    4.3. Time span (during which the building had purpose from the point 4.2)

5. General conditions
    5.1. Conditions
    5.2. Extent of machine
    5.3. List of mobility

Here is the analysis of evidence collected thus far from which follow the guidelines for further work in protecting the industrial heritage.

Legal status - the level of protection

Of the total number of 460 listed buildings, legal protection enjoyed 227 facilities. The legal status of an object or group of buildings of industrial heritage, as immovable cultural property, determines its type and importance. According to the Law on Cultural Property, immovable cultural property by type can be:

Cultural Monument - Building and Architectural facility of special cultural or historical significance and its architectural unit, the object of popular architecture, the other stationary object, part of the building and the whole of the property in relation to a particular environment; monumental and decorative work of painting, sculpture, applied arts and technical education, as well as other

personal property in them is of great cultural and historical significance;
Physical cultural and historical unit - urban or rural area, or parts thereof, or a space with more immovable cultural property of particular cultural and historical significance;

Famous place - an area associated to an event of special importance for the history, the area with a strong element of natural and man-made values as a unified body, and memorial graves or cemeteries and other memorials that are erected for permanent preservation of memories of significant events, figures and places of national history (memorials) of particular cultural and historical significance.

Under the same law that the above-mentioned property protection are the graveyards and sites with archaeological, historical, ethnological or natural science content; old city and village centers, architectural buildings, units and parts of construction of buildings with historical or architectural value, monuments and memorials dedicated to important events; and prominent persons, the houses they were born or worked in, along with their belongings; buildings and places in nature in relation to significant historical events. Protection institution records the prior protection, if there is such, and is obliged to, within 30 days from the date of recording of building that is under prior protection, notify the owners or legal person who uses and manages it, and the municipality. Protection measures stipulated in this Law shall apply to the premises that had prior protection. Protection institution shall determine within two years whether property has monumental characteristics and, within the same period, shall propose nomination of the given building for the status of cultural heritage. If the registered building shall not be declared cultural property within three years time from the date of recording, it will not be enjoy the protection measures stipulated in this Law.

The act of nominating a property an immovable cultural property contains: name and description of cultural property, boundaries of the protected surroundings, and protection measures in relation to protection, maintenance and use of cultural property and its protected surroundings (cadastre and land registry data).

In relation to the legal status, the presence of facilities is as follows:

Number of facilities	Status
9	Cultural monument, the cultural property of extraordinary importance
16	Cultural monument, cultural property of great importance
65	Cultural monument, cultural property
2	Spatial cultural and historical complex, cultural property of great importance
1	Spatial cultural and historical complex, cultural property
1	Object in the zone of protected surrounding area of cultural and historical entities
1	Important famous place, cultural property of great importance
132	Immovable property with prior protection
89	Real estate nominated for the prior protection

Care institutions have submitted data for 144 facilities that are being considered for registration for the above-mentioned protection.

Industrial buildings or complexes of buildings are not only individual units, but the composition of entire memorial and cultural space, historical wholeness. For example, there is a water tower in

Ecka as part of an architectural complex - a complex of the castle "Kastel", factory buildings Prvi Partizan in Uzice is part of an architectural complex - Historical buildings in Uzice; old hydroelectric plant on Moravici, part of the regional cultural historically complex – city Center Ivanjica; Bajlonijeva brewery is part of the regional cultural historically complex “Skadarlija”. Telephone exchange of New Belgrade in Belgrade is part of the regional cultural and historical complex – central area of New Belgrade, which is under preliminary protection. Brewery Complex Dundjerski is within the zone protected environment of cultural and historical space of the whole center of Zrenjanin.

Topographic distribution

In Serbia, the appearance, progress and development of the industrialization process did not develop uniformly throughout the territory, due to different historical circumstances in which the different parts of the country developed. The industry was intensively developed in the Vojvodina that, until 1918 year, had been part of the Austro-Hungarian monarchy. Development of industry on the territory of Serbia, which had changed its borders several times during the 19th century and early 20th century, proceeded slowly. These differences are reflected in a different representation of facilities of industrial heritage in single regions.

In relation to a valid administrative-territorial division of the Republic of Serbia on administrative districts, the number of industrial heritage buildings by districts is shown in Fig. 1: West (25), North (17), North Banat (29), South Backa (61), Mid Banat (20), Srem (25), South Banat (27), Ras (0), Belgrade (1994), Kolubara (4), Danubian (14), Branicevo (68), Bor (1), Sumadija (14), Moravian (5), Zlatibor (8), Morava (8), Raska (0), Ras (0), Bor (16), Zaječar (4), Toplica (0), Pirot (7), Jablanica (8), Pcinj (2), Kosovska Mitrovica (1), Pec (1), K (0), Kosovo-Morava (0), Prizren (1) (Fig. 1).

Tracking facilities in administrative districts allows defining the future strategy of development plans for the protection and promotion of industrial heritage at the decentralized level, including compliance of protection plans with the legislation written by competent protection institutions and cultural policies defined at the national level.
Since it is yet to register industrial heritage in Serbia, in terms of process control and management of cultural heritage inventory, it would be a suitable choice to make topographic type of inventory, given the fact that making this kind of inventory can be assigned to local and regional experts that are already involved in the work of listing phase. In the process of inventory making they would comply with the criteria defined at the state level and would be subjected to the supervision of senior institutions.

On the other hand, the process of inventory making would be easily attainable, if it comes to the multiplication of inventories that were made for each classification classified facilities, provided that the applied approaches are mutually compatible, as would be achieved general compliance results, which is essential for completeness of the final national inventory.

Type / features of industrial heritage through periods of industrial development

There is the total number of 460 facilities, 315 of which are dated into a year/period of construction for the same number of facilities the period of exploitation is given too, but out of this number for about 70 facilities, the year of beginning/end of exploitation is uncertain or unknown.

The term object here stands for a building or complex of buildings and structures.

Periodization of industrial development was done according to the beginning of use of mechanical power, steam and electricity. In Serbia, steam engines have wider application in the late fifties of the 19th century, while the electrification of the country starts in the late 19th century. Use of electric energy coincides with the emergence of home telephony and the rapid development of rail transport which enabled linking raw material, production and consumption areas.

The beginnings of modern industrial production occur between the wars.

As for the function of the object/building, the original function is considered. Over time, many buildings have been expanded, upgraded and had changed their function.

Since the periodization was conducted by dating the facilities into an approximate time frame - the end of the century, the beginning of century, the turn of the century, more precise dating can change the data in the sense that it might turn out that the object belongs to another period of industrial.

18th Century

In Vojvodina, which was under the Austro-Hungarian Empire until 1918, forms of industrial production started in the early decades of the 18th century. The oldest so far registered industrial building dates from 1722 – the National Brewery building which is located in Pancevo. During the 18th century 14 facilities were built, of which 11 are located in Vojvodina (two facilities are being considered for registration for prior protection). Tersian bridge built in the early 18th century near Djakovica, Kosovo, and back then it was not part of Serbia. By type and function these buildings are: warehouses - 2, bridges - 3, factories for beer production - 2, factories for candle production - 1 (at the time, the building was used as stable), the customs office - 1 lock - 1 mill - 2 , fire station - 1, workers' industrial complex - 1, agricultural economics – 1

From 1801 to 1860

In the Principality and later, the Kingdom of Serbia, the process of industrialization proceeded slowly. In Belgrade on Vracar a small Cannon foundry was built in 1848., equipped with the first steam engine in old Serbia, with 3.5 hp. In 1851 it was moved to Kragujevac, where the production of weapons began 1853. Cannon foundry, later the Military Technical Institute in Kragujevac, is the true pioneer of modern industry in Serbia. The first state textile factory for the production of blankets, homespun cloth was built in 1852 in Belgrade in the Principality of Serbia, within the Institute of Topcider economy.

According to historical data, regarding “modern industry” outside of Belgrade until 1884, Serbia had acquired three mills (in Bratinac, Letnjikovac and Mali Crnic) and two breweries (in Jagodina and Cacak); a glass factory (in Jagodina), and several sawmills in the areas of fir and spruce forests. Beside the textile companies in Topcider, up ‘til 1883 the following was built in Belgrade: vinegar factory(1839); candle factory (1843), foundry (1848); the Prince's Brewery (1850), and the Prince's roll mill (1852); in 1854 we have another brewery and one large municipal brick plant; the first steam mill was built in 1863(although the Prince's mill was powered by steam power); glue factory

(1870); the third brewery (1873); and another mill in 1883. (Trajkovic, D., 1984:14).

By using the steam powered machines in Foundry, Prince's mill in Belgrade and smelter in Majdanpek, "by the mid 19th century, the industry in Serbia started connecting with the flows of technological revolution "(Vuco, N., 1981:102). Many of these buildings were not preserved.

According to current data, 19 industrial buildings from the construction period in the late 18th century – 1860 are preserved. Most of them were built in the Principality of Serbia (predominantly mills and metal processing plants): plant defense equipment - 1 (Cannon foundry); furniture factory - 1; foundries - 2, beer production factories - 1; copper smelter - 1; mining complexes - 2; locks - 1; wells for public water supply - 1, windmills - 1 mill - 6; rail complexes - 1 working-industrial complex – 1 . Construction of two of six mills is dated at end of the 18th century or early 19th century.

From 1860 to 1900

In the first period of industrial development, during the policy of concessions and abolition of the customs war with Austria in 1906, 144 industrial companies were established in Serbia, many of which had the character of the expanded handicraft workshops. At the Berlin congress in 1878, the Principality of Serbia has acquired the status of independent and internationally recognized state, which caused a reversal in economic terms. This led to the development of railway transport in the late 19th and early 20th century, on the territories of the state of Serbia, Montenegro, Austro-Hungarian Empire and Turkey. The appearance of railways in the economic relations made a real coup; it contributed to an accelerated transition from the natural form to monetary form of economy and accelerated the process of industrialization.

Late 19th century was marked by the introduction of electricity for public use. It is considered that the very beginning of electrification in Serbia was in the year 1893 when, on the 6th of October in Belgrade the first public DC power plant began to work. Until 1900 electrification was conducted in the nine cities and towns in Serbia (three on the territory of the central Serbia and six in the province).

According to current data, 102 industrial building constructed in the period from 1860 to 1900 are preserved (55 in the Province, 47 on the territory of central Serbia). During this period, the type and function of buildings significantly expands: factories or mechanical treatment plant and / or production of tobacco, ceramics, briquettes, bricks, glass, wood, furniture, textiles, chemical products, food, meat, railway spare parts - 33 ; mills - 10 (two on the equine power); pumping station - 4; steam pumps and pump stations - 5, the central heating system - 1 plant - 3; locks - 2, water towers - 2; water - 1 mill - 4; mills and cord production factory - 1, windmills - 1; railway complexes, cells, stokehold - 21; tramway complex - 1 post - 1; observatory - 1; workshops - 1 (wainwright, blacksmiths); bridges - 2; warehouses - 2; wine Cellar - 1; wool spinning facility driven on horsepower - 1; working industrial complex - 1 printer - 1 fire station – 1.

From 1901 to 1914

The period from beginning of the 19th century 'til the beginning of World War I, was characterized by the construction of factory complexes and power plants. 77 facilities (31 in the territory of former Serbia, 46 in the territory of the former Vojvodina) from the period from 1901 to 1914 are

preserved, together with the following features: default and / or mechanical treatment plant and / or production of sugar, beer, food, chemical products, bricks, cement and brick, silk, textiles, wood, furniture, parts and components for rail vehicles - 26; mills - 14; power stations - 8; telephone exchange - 1, river customs - 1; steamship station - 1, pumping station - 9; water tower - 1; locks - 1 pump - 1 mill - 1; railway station - 4; river lighthouses - 1, port authority - 2; fire barracks - 1; workshop - 1; seismological bureau - 1 printer - 1, steam stokehold – 1

This number included 10 facilities for which the period of construction is dated into late 19th century / early 20th century, around 1900, and three factory object for which the period of construction is dated before the 1918.

From 1918 to 1945

After World War I, a new state, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, includes entire territory of Serbia, with Vojvodina and Kosovo as its integral parts.

This period reveals a phenomenon of modern industrial buildings. 92 industrial facilities of different types and functions are preserved from this period: processing plant and / or manufacture of engines, steel, military equipment, optical equipment, glass, paper, carpets, textiles, wool, foodstuffs, tobacco, beer, bike - 22 ; mine - 1; power stations - 6; pumping station - 2; station – 1, mill - 1; water plants - 2, water tower - 1; astronomical observatory - 1; airport hangar - 1; mint - 2; fair-1 (during the war it was turned into a concentration camp); bridges - 3; mills - 16; silo - 1; foundry - 1; workshops - 2; warehouses - 6, railway stations and complexes - 8; cellars - 2; bank (later post) - 1, postal authority - 2; printing shops - 3; car service - 1 garage - 3; gas station - 1, workers' village – 1

Total number includes all the facilities for which the construction is dated into the first half of the 20th century. During the Second World War (1940-1945) two structures were built: silos in Kragujevac during the war and railway station in Sremska Mitrovica in 1945.

As for facilities built after 1945, at this moment we have data for 13 facilities.

Construction period has not been dated for 145 facilities and, therefore, these facilities can not be classified according to the industrial period. In this group we have the facilities of following types and functions: factory or mechanical energy production and / or processing of sugar, beer, food, chemical products, brick, wood, silk and textile, leather, footwear, furniture, weapons and ammunition - 29; mine - 1; plants - 2, transformer stations - 1; bridges - 4; windmill - 1 mill - 56; pumping station - 1; mills - 11; workshop - blacksmiths, foundry, turnery - 9; warehouses - 14; silos - 1, warehouses - 1; printing shops - 2, fire stations - 2, railway stations or complexes – 9.

Given that we started from a rather widely understood concept of industrial heritage, at this stage we are preparing a classification list of the industrial facilities categories. Due to the need of continuity it is essential that the criteria for selection are clearly defined, so that in future works the possibility of misinterpretation is reduced to minimum. The largest number of buildings changes the function over time, which requires the development of special broad classification list of categories of functions - the use and purpose of the facility, in order to monitor changes in the functions from the original to the present one.

Ownership, the owner and / or user of the facility

Ownership

Existing data on the type of ownership are not fully harmonized with the forms of ownership that are defined in legislative form: private, cooperative, public - government, public - an autonomous province, the public - local government. The reasons for this are a lack of property status to a greater extent, the actual process of privatization, which is in course for some facilities and for others is yet to come.

Here are the relevant files regardless of the legal status of the object:

Ownership	Number of facilities
1. Limited company	2
2. Public property	45
3. State	88
4. Mixed	9
5. Private	65
6. Common property	1
7. Undefined property relation	8
8. No information about the type of ownership	241

Property	Number of facilities
1. Known owner	154
2. No information about the owner	294
3. Other	14

(Probable owner information, known former owner, the owner is unknown – privatization in progress, the status without the owner)

User	Number of facilities
1. Known	143
2. No information about the user	306
3. Other	11

(Unknown user, because the object is in bankruptcy or under a mortgage, there are multiple users; facility under the lease, users in turn; facility turned into a shopping mall; undefined determinants: self-employed, state, data from the 1980ies)

Facility conditions and level of machine preservation

Condition

Condition of the property that each of the institutions of protection by assessing their own criteria should have been classified into four categories offered: extremely endangered, poor, good, very

good. However accrued data deviated from this distribution, so that the number of categories expanded.

Condition	Number of facilities
1. Extremely endangered	15
2. Poor	69
3. Demolished building	3
4. Well	109
5. Mixed (bad-good)	41
6. Relatively well	17
7. Very good	29
8. No data on the conditions	177

Preserved machines, components and equipment inside and outside the facility

Level of preservation of the machines, equipment, components and other equipment that allows the operation of processes in industrial plants has not been investigated - for 67 percent of the buildings there are no data on the assessment of conservation.

Assessment	Number of objects preserved
1. Not preserved	51
2. Fully preserved	40
3. Partially preserved	56
4. Mixed	5
5. No data	308

For 19 facilities there is a list of preserved equipment: Treadmill in Kikinda, Windmill in Ada, Wheelwright-blacksmith's workshop in Backa Topola (converted into a museum display), the Windmill in Oromo, Train Station in Palic, Alexander's mine in the Senj mine in Resavica, the foundry building with a large chimney and forge in Kragujevac, wine cellar of King Peter I Karadjordjevic in the village near Topola - Božurnja, Spatial and Cultural History Complex of Senj mine, stokehold building in Novi Sad, Memorial Workshop, Josip Broz Tito in the factory Gosa in Smederevska Palanka, Hydro St. Petka in Ostrovica near Niska Banja, Hydropower plant in Veliko Gradiste, Hydropower plant in Ivanjica, Hydropower plant Turica" in Uzice, Hydropower plant on Djetinja in Uzice, Hydropower plant Vučje, Hydropower plant in Gamzigradska Banja, Hydropower plant Sićevo in Niska Banja. For the 54 facilities listed the machines are preserved with no data on technical characteristics.

In examining the relationship between industrial structure and the preservation of the production process, machinery, equipment and devices should be kept in mind that:

- If the importance of the machine part in building is what gives it meaning, of significance is that the mechanical part preserved, and maintained / completeness of the object itself is not critical. Generally, if the machines are the reason why the object is so special, their loss or the existence of the remains that were not enough to testify on the whole, reducing the importance of the house which can be preserved in its entirety;

- The existence of original equipment contributes to the importance of categorization in relation to the existence of a replica or refurbished equipment;

- If original equipment is not preserved, but the unique method of production or a single industrial process preserved the use of new machines, maintained original equipment is mainly an important role in the categorization of importance;

- Functional working condition preserved mechanical equipment is not necessary, function primarily contributes to the greater importance of the categorization of the object;

The change of attitude in the protection of industrial heritage in our country, among other things, must be transformed in a way to get awareness of the machines, devices, components and other equipment that enables work processes, which are in the legal sense of movable cultural property, an integrative part of the industrial facility as an immobile cultural property and should be defined as its integral part.

At the 623rd session of the Committee of Ministers adopted on 17 March 1998 the Recommendation R (98) 4E on measures to promote integrative protection of historical units, which consist of immovable and movable properties. This Recommendation, the Committee of Ministers recommends that governments of member states "to the general program policies to protect the architectural heritage of the prerequisites for ensuring the protection of historical units, which consist of immovable and movable property in accordance with the guidelines given in the appendix to this recommendation." In addition to the aforementioned term is defined historical unit, "an expression of historical entities that consist of immovable and movable cultural property includes immovable and movable property located in the building or outside, as it were linked to historical, artistic, archaeological, scientific, or functional cultural connections that these units provide excellent internal inconsistencies that must be preserved. "
Implementation of this recommendation, no matter what the act is not binding, should become our standard.

The inventory making of industrial heritage

Preparation and production of inventory of industrial heritage plays a crucial role in defining the components of the industrial heritage, as well as in attracting public support for the work to raise awareness about this heritage and its protection. The inventory itself is not the goal. It is part of the process and a means for achieving many major goals: putting the building under the protection of the basis of merit, physical restoration, conservation, planning, education, etc.

In the emerging inventory making, a simultaneous action is conducted in three fields of work which is generally related to:

Information about facilities:

1. Revision of data on existing buildings and additions to data facilities further research;

2. Collecting information on facilities or sites where the industrial process already underway, rather than a process or a site out of business;

3. Recording mobility - machines, devices and appliances in the house and outside the building.

Determining the classification list and criteria:

1. Creating unique classification list of categories of industrial structure;

2. Development of broad categories of classification list features - the use and purpose of the facility, so that it can be accompanied by changes in the functions of the original to the present

3. Determination of unique criteria assessment of the structure and level of preservation of machinery;

4. Establishing uniform criteria for the classification of relevant facilities;

5. Creating a unified terminology glossary – thesaurus

Identifying risks:

1. Analysis of the situation and identified risks;

2. Assessment of risk factors

3. Identification of buildings at risk

Previous work on the implementation of the Protocol on the partnership on integrative control of the industrial heritage of historical, technical, social, architectural and scientific importance in the territory of the Republic has shown that the very nature of the protection system causes a necessity to work together in partnership cooperation between government institutions and institutions of protection. Joint work is aimed at a continuous, shared, coherent, unified and comprehensive care for the preservation and protection of industrial heritage, regardless of geographic location.

Collective action requires a network of protection institutions, the equalization of knowledge about heritage and the use of common terminology; education and scientific research, facilitating the exchange of professional experience, specialized job training in methodological, theoretical and historical aspects of industrial heritage, a practical and university level, the definition of historical research that would support a policy of protection of industrial heritage, actively and publicly explaining the meaning and value of industrial sites through publications, exhibitions, media, ensuring continuous access to important sites and promoting tourism in the industrial regions.

Interest and affinity for the industrial heritage of people and recognition of its values are the safest way for its preservation, so they should be encouraged.

Зорица Циврић
Музеј науке и тенике, Београд
Србија

ИНДУСТРИЈСКО НАСЛЕЂЕ СРБИЈЕ
Улога Музеја науке и технике у интегралној заштити индустријског наслеђа

Апстракт. Музеј науке и технике у Београду у оквиру постојећег Одељења заштите, формирао је 2001. године Службу за заштиту индустријског наслеђа која се бави истраживањем, рекогнисцирањем и фотодокументовањем индустријских објеката и покретности сачуваних у њима. Стратегијом развоја Музеја планиран је и развој послова интегралне заштите покретних и непокретних културних добара. Унутар Музеја, овај посао обједињује рад Одељења електропривреде и Службе за заштиту индустријског наслеђа, а на основу заједничких циљева и интереса изражених у Протоколу о партнерској сарадњи на пословима интегралне заштите. Потписници овог документа су Министарство културе Републике Србије, Републички завод за заштиту споменика културе, 13 регионално надлежних завода за заштиту споменика културе и Музеј. Новембра 2007. формиран је Савет за заштиту индустријског наслеђа. С обзиром на то да објекти индустријског наслеђа нису систематски идентификовани и пописани, полазни основ у раду Савета био је хитно идентификовање и пописивање објеката – појединачних грађевина или група грађевина. До сада је идентификовано и пописано 460 објеката. Приликом пописивања примењен је екстензивни приступ ради добијања опширнијих и збирнијих података, уместо интензивног приступа помоћу којег добијамо детаљније податке, а потребно су додатна истраживања и више времена. Подаци који ће овде бити обухваћени су углавном резултат до сада обављаних теренских истраживања, и у мањој мери истраживања архивске грађе.

Музеј науке и технике у Београду основан је 1989. године, у циљу да евидентира, штити, сакупља и презентује добра техничке културе, окупља техничке музеје на територији Републике и организује њихово удруживање у Заједницу научно-техничких музеја Србије и да обавља послове матичне делатности на територији Републике Србије.

У циљу евидентирања и сакупљања покретних научно-техничких добара кустоси Музеја истраживали су на терену. На основу истраживања констатовано је да се значајан део ове врсте покретних добара налази in situ у индустријским објектима, непокретностима, где су у функцији обављања производног процеса који се одвија или се одвијао у индустријском објекту.

Измештање покретних културних добара из индустријских објеката нарушава аутентичност, јединственост објекта, умањујући и значај објекту, као што и предмет издвојен из свог „природног амбијента“ којем по функцији и намени припада, ради смештаја у музејску збирку, губи на аутентичности издвајањем из целине.

Музеј је на основу описа послова матичне делатности, започео стварање пословног система са циљем да ова категорија покретних добара, као и објеката у којима се налазе, буде системски евидентирана,

истражена и документована, ради заштите и спречавања девастације. Због таквог утврђеног циља Музеј се определио да у оквиру постојећег Одељења заштите, формира 2001. године Службу за заштиту индустријског наслеђа која се бави истраживањем, рекогнисцирањем и фотодокументовањем индустријских објеката.

Искорак Музеја у област заштите индустријског наслеђа у складу је са глобалним променама у приступу заштити и тумачењу наслеђа. Суштина промене је у приступу –карактер баштине је недељив, а разноврсна природа културних добара и фактора ризика који угрожавају културна добра захтевају координисане системске стратегије у интердисциплинарном истраживању, изучавању и заштити.

Стратегијом развоја Музеја на пословима заштите планиран је, поред осталог, развој послова интегралне заштите покретних и непокретних културних добара. Унутар Музеја овај посао обједињује рад Одељења електропривреде и Службе индустријског наслеђа, а на основу заједничких циљева и интереса изражених у Протоколу[1] о партнерској сарадњи на пословима интегралне заштите.

Овај документ је проистекао из чињенице да се већи број покретних научно-техничких добара налази у непокретним споменицима техничке културе на читавој територији Србије, да су Заводи за заштиту споменика културе надлежни за непокретна културна добра, али да немају специјализовани кадар који би на стандардизовани начин штитио те објекте, и имајући у виду напред наведене међународне конвенције, повеље и препоруке. Потписници споразума су Министарство културе Републике Србије, Републички завод за заштиту споменика културе, 13 регионално надлежних завода за заштиту споменика културе и Музеј науке и технике.

Циљеви рада и делокруг делатности учесника Протокола дефинисани су чланом 2. и чланом 4.

У чл. 2. уређен је начин и форма утврђивања и очувања индустријског наслеђа које се састоји од грађевина и машина, радионица, млинова и фабрика, рудника и постројења за прераду и рафинерије, складишта и магацина, места где је произвођена, преношена и коришћена енергија и транспорт и његова инфраструктура и ствари у њима значајних за историју индустријске културе Републике Србије, а у циљу: правовремене правне и превентивне заштите; идентификације, евидентирања и заштите индустријских остатака; пописивања као основног дела проучавања индустријског наслеђа; формирања Регистра који садржи описе, цртеже, фотографије и видео филмове; израде комплетних елабората и предлога за утврђивање индустријског наслеђа за културна добра; презентације и интерпретације кроз изложбе и публикације.

Учесници Протокола наведене послове раде у складу са делатношћу коју обављају према врсти културних добара. У складу са заједничким потребама и интересима, обавезују се да заједнички: утврђују годишње програме рада на истраживању, евидентирању, утврђивању и заштити индустријског наслеђа; утврђују критеријуме процене индустријских објеката, преживелих пејзажа, машина и процеса; израђују елаборате за утврђивање индустријског наслеђа за културна добра; утврђују смернице за будуће интервенције; идентификују локалитете под ризиком како би се ризик смањио; настоје да рад буде што више јаван; утврђују као приоритет очување *in situ*; организују специјалистичку професионалну обуку у заштити, коришћењу и презентацији ове врсте културног наслеђа; раде на изради веб сајта који ће служити промоцији индустријског наслеђа у циљу подизања свести о значају индустријског наслеђа као културног наслеђа, а у исто време биће и промотивни форум на коме стручњаци могу да поделе своје знање и искуства.

Новембра 2007. године формиран је Савет за заштиту индустријског наслеђа. Савет ради у саставу од пет чланова, представника Министарства за културу, Републичког завода за заштиту споменика културе, Покрајинског

завода за заштиту споменика културе и Музеја науке и технике, који води и административне и техничке послове Савета.

Пописивање – први корак ка настанку инвентара индустријског наслеђа

С обзиром на то да објекти индустријског наслеђа нису систематски идентификовани и пописани, полазни основ у раду Савета био је хитно идентификовање и пописивање објеката – појединачних грађевина или група грађевина. Како би се што пре стекао увид у обим постојања и степен основне истражености ове врсте културних добара, током 2008. године прикупљени су подаци о објектима којима установе заштите већ располажу. Примењен је екстензивни приступ пописивању ради добијања ширих и сумарнијих података, уместо интензивног приступа којим бивају добијени детаљнији подаци, али откривање података захтева додатна истраживања и време. Дакле, подаци који ће овде бити поменути настали су углавном као резултат до сада обављаних теренских истраживања, и у мањој мери истраживања архивске грађе. На послу идентификовања и пописивања објеката индустријског наслеђа, ангажовано су радили изабрани представници сваке од институција учесника у пројекту. Током године, ажурирали су до тада достављане податке на основу нових информација које су добили истраживањима на терену или проналажењем нових података.

До краја 2008. године идентификовано је и пописано 460 објеката. Свака од институција доставила је податке о следећем броју објеката: Републички завод за заштиту споменика културе, Београд – 9; Покрајински завод за заштиту споменика културе, Петроварадин – 73; Покрајински завод за заштиту споменика културе, Приштина, Лепосавић – 1; Регионални завод за заштиту споменика културе, Смедерево – 81; Међуопштински завод за заштиту споменика културе, Суботица – 42; Завод за заштиту споменика културе, Град Београд – 74; Завод за заштиту споменика културе, Нови Сад – 11; Завод за заштиту споменика културе, Крагујевац – 18, Завод за заштиту споменика културе, Краљево – 12; Завод за заштиту споменика културе, Ниш – 11; Завод за заштиту споменика културе, Панчево – 12; Завод за заштиту споменика културе, Сремска Митровица – 22; Завод за заштиту споменика културе, Ваљево – 3; Завод за заштиту споменика културе, Зрењанин – 14; Музеј науке и технике – 78.

У фази пописивања објеката индустријског наслеђа, није унапред урађена класификација према индустријским областима, већ се пошло од ширег схватања појма: „индустријско наслеђе се састоји од остатака индустријске културе који су од историјског, технолошког, друштвеног, архитектонског или научног значаја. Ови остаци се састоје од грађевина и машина, радионица, млинова и фабрика, рудника и постројења за прераду и рафинирање, складишта и магацина, места где се производила, преносила и користила енергија, елемената транспорта и транспортне инфраструктуре, као и од места која су у вези са друштвеним активностима повезаним са индустријом“[2].

Добијени подаци су по хијерархијском принципу груписани у пет главних поља:

1. Назив и правни статус
    - 1.1. Назив објекта
    - 1.2. Врста – степен заштите
    - 1.3. Број и датум уписа-регистровања код установе заштите
    - 1.4. Број и датум уписа – регистровања у Централном регистру
    - 1.5. Датум стављања под заштиту
    - 1.6. Датум категоризације

2. Локација
    - 2.1. Топографска одредница
        - 2.1.1. Адреса
        - 2.1.2. Место
        - 2.1.3. Поштански број
        - 2.1.4. Ближа топографска одредница
        - 2.1.5. Општина
    - 2.2. Управни округ

2.3. Катастарски подаци (за објекат и границе заштићене околине)

3. Подаци о власнику и кориснику
3.1. Облик својине[3] (приватна, задружна, јавна – државна, јавна – аутономна покрајина, јавна – локална самоуправа)
3.2. Податак о власнику
3.3. Податак о кориснику

4. Датовање и функционални тип (претходна и садашња функција/намена)
4.1. Период градње
4.2. Тип грађевине према функцији/намени
4.3. Временски распон (током којег је грађевина имала намене из поља 4.2)

5. Опште стање
5.1. Стање објекта
5.2. Степен очуваности машина
5.3. Попис покретности.

Овде је дата анализа до сада прикупљених података из које следе смернице за даљи рад на заштити индустријског наслеђа.

Правни статус – степен заштите

Од укупног броја од 460 пописаних објеката, правну заштиту ужива 227 објеката. Правни статус објекта или групе објеката индустријског наслеђа, као непокретног културног добра, одређују његова врста и значај. На основу Закона о културним добрима, непокретна културна добра према врсти могу бити[4]:

Споменик културе – грађевинско-архитектонски објекат од посебног културног или историјског значаја, као и његова градитељска целина, објекат народног градитељства, други непокретни објекат, део објекта и целине са својствима у вези са одређеном средином, дело монументалног и декоративног сликарства, вајарства, примењених уметности и техничке културе, као и друга покретна ствар у њима од посебног културног и историјског значаја;

Просторно културно-историјска целина – урбано или рурално насеље или њихови делови, односно простор с више непокретних културних добара од посебног културног и историјског значаја;

Знаменито место – простор у вези са догађајем од посебног значаја за историју, подручје с израженим елементима природних и радом створених вредности као јединствене целине, као и спомен-гробови или гробља и друга спомен обележја која су подигнута ради трајног очувања успомене на значајне догађаје, личности и места из националне историје (меморијали), од посебног културног и историјског значаја.

Према истом закону *добра која уживају претходну заштиту* су некрополе и локалитети с археолошким, историјским, етнолошким или природњачким садржајем; стара језгра градова и насеља; градитељски објекти, целине и делови градитељских објеката с историјским или архитектонским вредностима; споменици и спомен-обележја посвећени значајним догађајима и личностима; куће у којима су рођене или су у њима радиле заслужне и истакнуте личности заједно са стварима које су им припадале; зграде и места у природи у вези са значајним историјским догађајима.[5] Установа заштите евидентира *добра која уживају претходну заштиту* и дужна је да у року од 30 дана од дана евидентирања непокретности која ужива претходну заштиту о томе обавести сопственика или правно лице које користи и управља њоме, као и општину. Мере заштите утврђене овим законом примењују се на непокретности које су евидентиране да уживају претходну заштиту. Установа заштите дужна је да у року од две године утврди да ли евидентирана непокретност има споменичка својства и да у том року предложи утврђивање те непокретности за културно добро. Уколико евидентирана непокретност није утврђена за културно добро у року од три године од дана евидентирања, на ту непокретност неће бити примењиване мере заштите утврђене овим законом.[6]

Акт о утврђивању непокретног културног добра садржи: назив и опис културног добра,

границе заштићене околине, као и мере заштите у вези са чувањем, одржавањем и коришћењем културног добра и његове заштићене околине (катастарске и земљишно-књижне податке).[7]

У односу на правни статус заступљеност објеката је следећа:

Број објеката	Статус
9	Споменик културе, културно добро од изузетног значаја
16	Споменик културе, културно добро од великог значаја
65	Споменик културе, културно добро
2	Просторно културно-историјска целина, културно добро од великог значаја
1	Просторно културно-историјска целина, културно добро
1	Објекат у зони заштићене околине просторно културно-историјске целине
1	Знаменито место, културно добро од изузетног значаја
132	Непокретно добро које ужива претходну заштиту
89	Непокретност евидентирана за стављање под претходну заштиту

Установе заштите су доставиле и податке за 144 објекта која су у разматрању за евидентирање за претходну заштиту.

Индустријски објекти или комплекси објеката постоје не само као појединачне целине, већ су у саставу, део су споменичких целина и просторно културно-историјиских целина. На пример, *водоторањ у Ечки* постоји као део споменичке целине – *комплекс дворца „Каштел"; зграда фабрике „Први партизан"* у Ужицу је у саставу споменичке целине - *Историјске зграде у Ужицу; Стара хидроцентрала на Моравици*, део је просторно културно-историјиске целине *градски центар Ивањице. Бајлонијева пивара* у Београду у саставу је просторно културно-историјиске целине *Скадарлија. Телефонска централа Нови Београд* у Београду у саставу је просторно културно-историјске целине Централна зона Новог Београда која је под претходном заштитом. *Комплекс пиваре Дунђерски* налази се у зони заштићене околине просторно културно-историјске целине *Центар Зрењанина*.

Топографски распоред

У Србији појава, ток и развој процеса индустријализације нису текли равномерно на читавој територији, услед различитих историјских околности у којима су се различити крајеви земље развијали. Индустрија се интензивније развијала на територији Војводине која је до 1918. године била у саставу Аустроугарске монархије. Развој индустрије на територији данашње уже Србије, која је током 19. века и почетка 20. века више пута мењала границе, текао је спорије. Ове разлике огледају се у различитој заступљености објеката индустријског наслеђа по појединим регионима.

У односу на важећу административно-територијалну поделу Републике Србије на управне округе, број објеката индустријског наслеђа према окрузима приказана је на сл. 1: Западнобачки (25), Севернобачки (17), Севернобанатски (29), Јужнобачки (61), Средњебанатски (20), Сремски (25), Јужнобанатски (27), Мачвански (0), Град Београд (94), Колубарски (4), Подунавски (14), Браничевски (68), Борски (1), Шумадијски (14), Поморавски (5), Златиборски (8), Моравички (8), Рашки (0), Расински (0), Нишавски (16), Зајечарски (4), Топлички (0), Пиротски (7), Јабланички (8), Пчињски (2), Косовско-митровачки (1), Пећки (1), Косовски (0), Косовско-поморавски (0), Призренски (1) (Сл. 1).

Евидентирање објеката по управним окрузима омогућава дефинисање будућих стратегија развојних планова на заштити и промоцији индустријског наслеђа на децентрализованом нивоу, подразумевајући усклађеност планова заштите са законодавством које прописују надлежне установе заштите и културне политике дефинисане на националном нивоу.

С обзиром на то да тек предстоји израда Инвентара индустријског наслеђа Србије, са аспекта управљања процесом инвентаризације и управљања културним наслеђем, био би погодан избор израде топографског инвентара, с обзиром на то да за израду ове врсте инвентара могу бити задужени и локални и регионални стручњаци који су већ укључени у рад у фази пописивања. У процесу инвентаризације они би се придржавали критеријума дефинисаних на државном нивоу и били подвргнути надзору виших институција.

С друге стране, процес израде инвентара, био би лакше остварљив, уколико се до њега стиже умножавањем инвентара израђених за поједине класификацијски сврстане објекте, с тим да примењени приступи буду међусобно компатибилни, како би била постигнута општа усклађеност резултата, што је од суштинског значаја за заокруженост коначног националног инвентара.

Врста/функција индустријског наслеђа кроз периоде индустријског развоја

Од укупног броја од 460 објеката, за 315 позната је година/период градње. За исти број објеката наведен је и период експлоатације, али од тог броја за око 70 објеката година почетка или година краја експлоатације неизвесна је или непозната.

Под појмом *објекта* овде се подразумева зграда или комплекс зграда и грађевина.

Периодизација индустријског развоја урађена је у односу на почетак примене погонских средстава, паре и електричне енергије. У Србији парни погон има ширу примену крајем педесетих година 19. века, док електрификација земље почиње крајем 19. века. Временски почетак примене електричне енергије поклапа се са појавом кућне телефоније и наглим развојем железничког саобраћаја који је омогућио повезивање сировинских, производних и потрошачких подручја.

Почеци модерне индустријске производње јављају се између два рата.

Што се тиче функције (употребе) објекта, овде се разматра првобитна функција објекта. Временом, многи објекти су проширивани, дограђивани и мењана им је функција.

Како су за временску одредницу периода градње коришћени термини који приближно стављају објекат у временски контекст – крај века, почетак века, крај претходног или почетак следећег века, око граничне године – прецизирањем одреднице може бити промењен податак, у смислу да објекат припада другом индустријском периоду у односу на садашњу припадност.

18. век

У Војводини која је до 1918. постојала у саставу Аустроугарске монархије, облици индустријске производње започети су у првим деценијама 18. века. Најстарији до сада регистровани индустријски објекат потиче из 1722, Зграда Народне пиваре која се налази у Панчеву. Током 18. века изграђено је 14 објеката од којих је 11 лоцирано у Војводини (два објекта су у разматрању за евидентирање за претходну заштиту). Терзијски мост изграђен је почетком 18. века код Ђаковице, на Косову, и тада се није налазио у саставу Србије. Према врсти и функцији ови објекти су: магацини – два објекта, мостови – 3, фабрике за производњу пива – 2, фабрике за производњу свећа – 1 (у време изградње служила као коњушница), царинарница – 1, преводнице – 1, воденице – 2, ватрогасни дом – 1, радничка индустријска насеља – 1, пољопривредна економија – 1.

Од 1801. до 1860.

У Кнежевини и Краљевини Србији процес индустријализације текао је спорије. У Београду на Врачару изграђена је мала Тополивница 1848. године, опремљена првом парном машином у тадашњој Србији, снаге 3,5 КС. Премештена је 1851. године у Крагујевац, где је производња оружја почела 1853. Тополивница, доцнији Војно-технички завод у Крагујевцу, истински је зачетник савремене индустрије у Србији. Прва државна

фабрика текстила за производњу ћебади, чохе и сукна подигнута је у Кнежевини Србији 1852. године у Београду, при Заводу топчидерске економије.

Према историјским подацима „од модерне индустрије ван Београда, до 1884. године, Србија је стекла три млина (у Братинцу, летњиковцу и Малом Црнићу) и две пиваре (у Јагодини и Чачку); једну фабрику стакла (у Јагодини); и неколико стругара у областима јелове и смрекове шуме. А у Београду до 1883. основана су, сем текстилног предузећа у Топчидеру, и следећа: 1839. фабрика сирћета; 1843. фабрика свећа; 1848. тополивница; 1850. кнежева пивара, а 1852. кнежев ролни млин; 1854. још једна пивара и једна велика општинска циглана; 1863. први парни млин (мада је и Кнежев млин био покретан парном снагом); 1870. фабрика шподијума и туткала; 1873. и трећа пивара; 1883. још један млин." (Трајковић, Д., 1984:14).[8]

Покретањем парног погона у крагујевачкој Тополивници, кнежевом млину у Београду и у топионици у Мајданпеку, „индустрија у Србији отпочела је педесетих година 19. века своје прикључивање токовима технолошке револуције" (Вучо, Н., 1981:102). Многи од ових објеката нису сачувани.

Из периода градње крај 18. века – 1860, према садашњим подацима до данас сачувано је 19 индустријских објеката, од којих је већина изграђена у Кнежевини Србији (где преовлађују воденице и постројења за прераду метала): фабрике војне опреме – 1 (Тополивница); фабрике намештаја – 1; ливнице – 2; фабрике за производњу пива – 1; бакарнице са топионицом – 1; рударски комплекси – 2; преводнице – 1; бунари за јавно снабдевање водом – 1; ветрењаче – 1; воденице – 6; железнички комплекси – 1; радничка индустријска насеља – 1. За две од шест воденица, временска одредница градње је – крај 18. века или почетак 19. века.

Од 1860. до 1900.

У првом периоду индустријског развитка, за време политике концесионирања и до укидања царинског рата са Аустријом 1906. године, у Србији су основане 144 индустријске фирме, од којих је већи број имао карактер проширене занатске радионице. На Берлинском конгресу 1878. године Кнежевина Србија је стекла статус независне и међународно признате држава, што је условило и преокрет у привредном погледу. То је условило да је и развој железничког саобраћаја доживео експанзију крајем 19. и почетком 20. века, одвијајући се на територијама тадашњих држава Србије, Црне Горе, Аустроугарске и Турске. Појава железнице је у привредним односима начинила прави преврат, допринела је убрзаном преласку с натуралног на новчани облик привређивања и убрзала је процес индустријализације.

Крај 19. века обележен је и увођењем електричне енергије у јавну употребу. Почетком електрификације у Србији сматра се година 1893, када је, 6. октобра, у Београду почела да ради прва јавна термоцентрала једносмерне струје. До 1900. електрифицирано је девет градова и насеља у Србији (три на територији тадашње Србије и шест у Војводини).

Према садашњим подацима, сачувана су 102 индустријска објекта изграђена у периоду од 1860. до 1900 (55 на територији Војводине, 47 на територији тадашње Србије). У овом периоду значајно се шири врста и функција објеката: фабрике или машинска постројења за прераду и/или производњу дувана, керамике, брикета, цигле, опеке, стакла, дрвета, намештаја, текстила, хемијских производа, хране, меса, железничких делова – 33; млинови – 10 (два на коњски погон); црпне станице – 4; парне пумпе и пумпне станице – 5; систем централног грејања – 1; електране – 3; преводнице – 2; водоторњеви – 2; водовод – 1; воденице – 4; воденица и гајтанара – 1; ветрењаче – 1; железнички комплекси, станице, ложионице – 21; трамвајски комплекс – 1; пошта – 1; опсерваторија – 1; радионице – 1 (коларско-ковачка); мостови – 2; магацини – 2; виноградарски подрум – 1; кудељара покретана коњском снагом – 1; радничка индустријска насеља – 1; штампарија – 1; ватрогасни дом – 1.

Од 1901. до 1914.

Период почетак 19. века – почетак Првог светског рата, карактерише изградња фабричких комплекса и електричних централа. Из периода од 1901. до 1914. године сачувано је 77 објеката (31 на територији тадашње Србије, 46 на територији тадашње Војводине) следеће врсте и функције: фабричка и/или машинска постројења за прераду и/или производњу шећера, пива, хране, хемијских производа, цигле, цемента и опеке, свиле, текстила, дрвета, намештаја, делова и склопова за шинска возила – 26; млинови – 14; електричне централе – 8; телефонске централа – 1; речна царина – 1; паробродска станица – 1; црпне станице – 9; водоторањ – 1; преводнице – 1; пумпе – 1; воденице – 1; железничке станице – 4; речни светионици – 1; лучка капетанија – 2; ватрогасна касарна – 1; радионица – 1; сеизмолошки завод – 1; штампарија – 1; парна ложионица – 1.

Овим бројем обухваћено је 10 објеката за које су временске одреднице периода градње – крај 19. века/почетак 20. века и око 1900, као и три фабричка објекта за које је период градње одредница – пре 1918.

Од 1918. до 1945.

По завршетку Првог светског рата настаје нова држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца у чијем саставу је Србија са Војводином и Косовом као својим саставним делом.

У овом периоду уочљива је појава савремених индустријских објеката. Из овог периода сачувана су 92 индустријска објекта следеће врсте и функције: фабрике за прераду и/или производњу мотора, челика, војне опреме, оптичких уређаја, стакла, хартије, тепиха, текстила, вуне, прехрамбених производа, дувана, пива, бицикла – 22; рудник – 1; електричне централе – 6; црпне станице – 2; пумпа – 1; воденица – 1; водоводно постројење – 2; водоторањ – 1; астрономска опсерваторија – 1; аеродромски хангар – 1; ковница новца – 2; сајам– 1 (у току рата претворен у логор); мостови – 3; млин – 16; силос – 1; ливница – 1; радионица – 2; магацини – 6; железничке станице и комлекси – 8; вински подруми – 2; банка (касније пошта) – 1; поштанска управа – 2; штампарија – 3; ауто сервис – 1; гараже – 3; бензинска станица – 1; радничко насеље - 1.

Укупним бројем обухваћени су и објекти за које је временска одредница градње – прва половина 20. века. У периоду Другог светског рата (1940–1945) изграђена су два објекта: силос у Крагујевцу грађен је током рата, а железничка станица у Сремској Митровици саграђена је 1945.

Што се тиче објеката грађених после 1945. године, у овој фази рада располаже се са подацима о 13 објеката.

За 145 објеката није истражена година градње, па се ови објекти не могу разврстати према индустријским периодима. Код ове групе објеката заступљене су следеће врсте и функције: фабрике или машинска постројења за производњу и/или прераду шећера, пива, хране, хемијских производа, цигле, дрвета, свиле и текстила, коже, обуће, намештаја, оружја и муниције - 29; рудник – 1; електране – 2; трансформаторске станице – 1; мостови – 4; ветрењача – 1; воденице – 56; црпне станице – 1; млинови – 11; радионице – ковачка, ливачка, стругарска – 9; магацини – 14; силоси – 1; складишта – 1; штампарије – 2; ватрогасни објекти – 2; железничке станице или комплекси – 9.

С обзиром на то да се кренуло од широко схваћеног појма индустријског наслеђа, у овој фази рада припрема се класификациона листа категорија индустријских објеката. Због потребе континуитета неопходно је да основа (критеријуми) за селекцију буду јасно дефинисана, тако да се у даљем раду могућност погрешног тумачења сведе на минимум. Највећи број објеката је током времена мењао функцију, што захтева израду посебних ширих класификационих листа са категоријама функције – употребе и намене објекта, како би се могла пратити промена функције од првобитне до данашње.

Облик својине, власник и/или корисник објекта

Облик својине

Постојећи подаци о облику својине нису у потпуности усклађени са облицима својине који су дефинисани у законодавној форми: приватна, задружна, јавна – државна, јавна – аутономна покрајина, јавна – локална самоуправа. Разлози за то су недовољна истраженост својинског статуса и у већој мери, актуелан процес приватизације, који је за неке објекте у току, а за неке тек предстоји.

Овде су дати подаци без обзира на правни статус објекта:

Облик својине	Број објеката
1. Акционарско друштво	2
2. Друштвена својина	45
3. Државна	88
4. Мешовита	9
5. Приватна	65
6. Заједничка имовина	1
7. Недефинисани својински односи	8
8. Без податка о облику својине	241

Власништво	Број објеката
1. Познат власник	154
2. Без податка о власнику	294
3. Остало	14

(вероватни подаци о власнику, познат бивши власник, непознат власник – у току је приватизација, у статусу без власника)

Корисник	Број објеката
1. Познат корисник	143
2. Без податка о кориснику	306
3. Остало	11

(непознат корисник, јер је објекат у стечају или под хипотеком, постоји више корисника; објекат издају под закуп, замењују се корисници; објекат претворен у тржни центар; неодређене одреднице: приватник, држава; подаци из осамдесетих година прошлог века)

Стање објекта и степен очуваности машина

Стање објекта

Стање објекта, које је свака од установе заштите процењивала према сопственим китеријумима, требало је сврстати у 4 понуђене категорије: изузетно угрожено, лоше, добро, веома добро. Међутим приспели подаци су одступали од ове поделе, тако да је број категорија проширен.

Стање	Број објеката
1. Изузетно угрожено	15
2. Лоше	69
3. Порушен објекат	3
4. Добро	109
5. Комбиновано (лоше-добро)	41
6. Релативно добро	17
7. Веома добро	29
8. Без податка о стању објекта	177

Очуваност машина, компоненти и опреме у објекту и изван објекта

Степен очуваности машина, уређаја, компоненти и друге опреме која омогућава функционисање процеса у индустријским објектима није истражен – за 67 одсто објеката не постоје подаци о процени очуваности.

Процена очуваност	Број објеката
1. Нису очуване	51
2. Очуване у целини	40
3. Делимично очуване	56
4. Комбиновано	5
5. Без податка	308

За 19 објеката постоји попис очуване опреме: Сувача у Кикинди, Ветрењача у Ади, Коларско-ковачка радионица у Бачкој Тополи (претворена у музејску поставку), Ветрењача у Орому, Железничка станица на Палићу, Александров поткоп у Сењском руднику у Ресавици, Зграда ливнице са великим димњаком и ковачницом у Крагујевцу, Вински подрум Краља Петра И Карађорђевића у селу Божурња код Тополе, Просторно-културно

историјска целина Сењски рудник, Зграда ложионице у Новом Саду, Спомен-радионица Јосипа Броза Тита унутар Фабрике „Гоша“ у Смедеревској Паланци, Хидроелектрана Св. Петка у Островици код Нишке Бање, Хидроелектрана у Великом Градишту, Хидроелектрана у Ивањици, Хидроелектрана „Турица“ у Ужицу, Хидроелектрана на Ђетињи у Ужицу, Хидроелектрана Вучје, Хидроелектрана у Гамзиградској бањи, Хидроелектрана Сићево код Нишке Бање. За 54 објекта набројане су очуване машине без података о техничким карактеристикама,

У разматрању односа између индустријског објекта и очуваности производног процеса, машина, уређаја апарата и опреме треба имати у виду да:

- уколико је значај машинског дела у објекту оно што му даје значај, од значаја је да је машински део очуван, док очуваност/комплетност самог објекта није од пресудног значаја. Генерално, ако су машине оно што објекат чини посебним, њихов губитак или постојање у остацима који нису довољни да би сведочили о целини, умањују *значај* објекту који може бити очуван у целини;
- постојање оригиналне опреме доприноси већем *значају* у категоризацији у односу на постојање реплика или рестауриране опреме;
- уколико оригинална опрема није очувана, али је јединствен начин производње или јединствен индустријски процес очуван применом нових машина, очуваност оригиналне опреме првенствено има важност у категоризацији *значаја*;
- функционално радно стање очуване машинске опреме није неопходно, функционалност првенствено доприноси већем *значају* у категоризацији објекта;

Промена става у заштити индустријског наслеђа у нашој земљи, поред осталог, мора бити промењена у правцу стицања свести да су машине, уређаји, компоненте и друга опрема која омогућава радни процес, које су у правном смислу покретна културна добра, интегративни део индустријског објекта као непокретног културног добра и да треба да буду дефинисане као његов саставни део.

На 623. заседању Комитета министара Савета Европе усвојена је 17. марта 1998. године *Препорука Р (98) 4Е о мерама промовисања интегративне заштите историјских целина које се састоје од непокретних и покретних добара*. Овом Препоруком Комитет министара препоручује владама држава чланица „да у оквиру општих програмских политика заштите градитељског наслеђа створе услове за обезбеђивање заштите историјских целина које се састоје од непокретних и покретних добара, а у складу са смерницама које су дате у додатку ове препоруке“. У поменутом додатку дефинисан је израз *историјска целина*: „израз *историјске целине* које се састоје од непокретних и покретних културних добара обухвата непокретна и покретна добра која се налазе у згради или ван ње, а с њом су повезана историјским, уметничким, археолошким, научним, функционалним или културним везама које овим целинама дају изузетан унутрашњи склад који се мора сачувати“.

Примена ове Препоруке, без обзира на то што није обавезујући акт, треба да постане наш стандард.

Инвентар индустријског наслеђа

Израда инвентара, па и израда инвентара индустријског наслеђа игра суштинску улогу у дефинисању саставних компоненти индустријског наслеђа, као и у придобијању јавне подршке за рад на развијању свести о овом наслеђу и његовој заштити. Инвентар сам по себи, није циљ. Он је део процеса и представља средство за остваривање бројних већих циљева: стављање објекта под заштиту на основу утврђених критеријума, физичку рестаурацију, конзервацију, планирање, образовање, итд.

У настајању Инвентара, одвија се истовременим деловање у три поља рада која се генерално односе на:

Податке о објектима:

1. Ревизија података о постојећим објектима и допуна података о објектима даљим истраживањима;

2. Прикупљање информација о објектима или локалитетима где се већ одвија индустријски процес, пре него што је процес или локалитет престао са радом;
3. Евидентирање покретности – машина, уређаја и апарата у објекту и изван објекта.

Утврђивање класификационих листа и критеријума:

1. Израда јединствених класификационих листа категорија индустријског објекта;
2. Израда ширих класификационих листа са категоријама функције – употребе и намене објекта, како би могла бити праћена промена функције од првобитне до данашње
3. Утврђивање јединствених крутеријума за процену стања објекта и степена очуваности машина;
4. Утврђивање јединствених критеријума за категоризацију значаја објеката;
5. Израда јединственог терминолошког појмовника – тезауруса

Идентификовање ризика:

1. Анализа стања и идентификованих ризика;
2. Процена фактора ризика
3. Идентификација објеката под ризиком

Досадашњи рад на реализацији *Протокола о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији Републике* показао је да сама природа система заштите условљава неминовност заједничког деловања и партнерске сарадње између институција власти и институција заштите. Заједничко деловање има за циљ континуирану, заједничку, усклађену, јединствену и свеобухватну бригу за очување и заштиту индустријског наслеђа, без обзира на његову географску локацију.

Заједничко деловање захтева умрежавање институција заштите, изједначавање знања о баштини и коришћење заједничке терминологије; подспешивање образовања и научно-истраживачког рада; омогућавање размене професионалних искустава; специјалистичку професионалну обуку у методолошким, теоријским и историјским аспектима индустријског наслеђа, на практичном и универзитетском нивоу; дефинисање програма историјског истраживања који би подржали политику заштите индустријског наслеђа; активно и јавно објашњавање значења и вредности индустријских локалитета кроз публикације, изложбе, медије, обезбеђујући стални приступ важним локалитетима и промовишући туризам у индустријским регијама.

Интерес и афинитет људи за индустријско наслеђе и препознавање њених вредности су најсигурнији начин за његово очување, па их треба подстицати.

---

[1] Протокол о партнерској сарадњи на интегралној заштити индустријског наслеђа од историјског, техничког, друштвеног, архитектонског и научног значаја на територији Републике, потписан 12. априла 2007.

[2] TICCIH - The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage; The Nizhny Tagil Charter for the Industrial Heritage, July, 2003. <http://www.international.icomos.org/18thapril/2006/nizhny-tagil-charter-e.pdf> [приступ: 15. март 2010].

[3] Класификација власништва је у складу са одредбама Устава Републике Србије, Службени Гласник РС, 98/06, чл. 86, ставови 1. и 2.

[4] Закон о културним добрима Републике Србије, Службени гласник РС, 71/94, чл. 19, 20, 22.

[5] Исто, чл. 27.

[6] Исто, чл. 29.

[7] Исто, чл. 47.

[8] Поред пивара у Јагодини и Чачку, радиле су и две пиваре у Ваљеву. Прва је почела да ради 1870, а друга око 1875.

[9] Rec R (98) 4E, 17 March 1998, On measures to promote the integrated conservation of historic complexes composed of immoveable and moveable proprety, 623 Meeting of the Ministers̆ Depuities. <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=469477> [приступ: 15. март 2010].

REFERENCES [ЛИТЕРАТУРА]

Вучо, Н., Развој индустрије у Србији у XIX веку, Београд 1981.

Трајковић, Д., „Текстилна индустрија Лесковца и околине 1884–1918“, у: Сто година Лесковачке текстилне индустрије (1884–1984), Лесковац 1984, 9–35.

Figure 1 Presence of facilities of industrial heritage in the administrative districts

Слика 1 Заступљеност објеката индустријског наслеђа по управним окрузима

Ilir Gjipali
Institute of Archaeology, Tirana
Albania

ARCHAEOLOGICAL MUSEUMS AND THEIR ROLE IN ALBANIA'S MUSEUMS HISTORY

Abstract. The history of museums in Albania begins with the recognition of historical and cultural heritage of past societies. After this times it the first collections and museums were created. History of their establishment in the first phase begins with the archaeological museums, and in other stages passed in the establishment and growth of the profiled museums that include more areas of human activity and nature. Albanian intellectuals of the XIX century made efforts to collect this heritage, which creates the first collections. In 1922 the first National Museum in Tirana was established. It is followed by the establishment of other museums like this on Vlora in 1936 with the contribution of French Archaeological Mission in Apolonia and in Butrinti from Italian Mission. The beginning of the World War II, not only interrupted this process, but also heavily damaged the existing museums. With the end of the war, it created conditions to resume work on the establishment of a series of museums in Tirana and other Albanian cities. After '90, despite the profound changes that have occurred in museums activity, transformation and modernization of all these institutions remains an immediate task. Examples of the first transformation conducted in these processes are the Archaeological Museum of Durres and the Museum of Butrint.

History of museums and their different forms, from simple collections to creation of museum institutions goes far back in the past. Museums, in general, and archaeological museums, in particular, preserve and exhibit objects of cultural heritage extracted from realities of human society in various stages of its development. These documents are polyvalent in content and they transmit messages from the past for the present and the future. This is why museums are evaluated as the most characteristic institutions of modern world. It is a very long way they have covered to appear today before us with an extraordinary and various number and it has a history.
Museums history in Albania starts with recognition of historic and cultural heritage of past societies and creation of first collections and later with establishment of museums. The earliest notifications for recognition of this heritage belongs mainly to foreign scholars until the 20th century. They start in the 15th century, when Qirjako of Ancona, in his voyage along the Adriatic eastern coast, gives interesting descriptions about ancient centers of Albanian coast, especially for Durrës, Apolonia and Butrint. A century later, in his book on life and work of George Kastriot – Skënderbeg, Marin Barleti describes archaeological places and monuments in middle and north Albania seen by the author himself. Interest on Albanian lands and on archaeological heritage increases in later centuries, especially in 19th century and the beginning of 20th century and one can find in their notes and publications vast information on many ancient and medieval centers (Puqueville, W. Martin Leak, Leon Hezey, Hann, Ippen, Nopcha, Praschniker, Rey, Ugolini, etc.). The interest of

close circles of Albanian intellectuals and patriots also starts during this period. They made efforts to collect this heritage, by creating their first collections, as those of Jesuit Order, Franciscan Order in 1880 and 1890 and Bushatlli family in Shkodër and that of Vlora family at the beginning of 20th century. Most collection objects originated from Albania's archaeological centers and occasional finds. After World War I, with the creation of Tirana Government in 1920, efforts start to establish the first National Museum in 1922, in a Tirana characteristic building, in which archeology pavilion was completed. It was followed by establishment of two other museums in 1936, Vlorë Museum, with the contribution of French Archaeological Mission, with objects found in Apollonia and Butrint Museum by Italian Archaeological Mission, in which objects taken from archeological excavations in Finiq and Butrint were exhibited. The start of World War II interrupted this process and harmed the existing museums gravely.

With the end of the War, conditions were created to restart the work for establishment of a number of museums as Archeological – Ethnographic Museum in Tirana in 1948, Museum of Natural Sciences in 1948, People's Museum in Shkodër in 1949, Butrint Museum in 1950, Durrës Museum in 1951 and Apollonia Museum in 1958. Historical museums were created in successive years in all cities, whereas after the 70s museums of national value were established as Ethnographic Exhibition in Tirana, Museum of Medieval Art in Korçë, Museum of Weapons in Gjirokastër, National Historical Museum in Tirana, National Museum Gjergj Kastrioti (Skënderbeg) in Krujë, etc.

This quick overview of history for more than one century of museums in Albania shows that their establishment history starts initially with archaeological museums and in other stages of growth, there is a shift to establishment of more profiled museums including more fields of human activity and nature. Even in the current situation of museums in Albania, archaeological museums occupy a predominant place compared to those of other profiles. If we add to them the visitable archaeological sites and archaeological pavilions in historical museums, their weight increases more. The quick increase of museums in general and archaeological museums in particular, after World War II, were a consequence of the creation and activity of scientific research institutions in University system, Academy of Sciences, as Institute of History, Linguistics, Archaeology, Ethnography, Faculty of Natural Sciences, Geology, etc., which collected a big property in the field of social sciences (archaeological, historical, cultural, artistic exhibits) and natural sciences (flora, fauna, minerals, etc.). These achievements created the basis for the establishment of new museums with historical, cultural, artistic content and for natural properties by exhibiting values of local, regional and national importance.

In general, through the heritage that they preserve, museums of local or national nature exhibit and publish, contribute to historical and cultural identification of the territory that they present, they give qualified information that influences on large public formation. In this sense, museums have become powerful, cultural centers and big scenes of international exchanges through their exhibitions and various activities. This is the fundamental distinction between past museums, when they dealt more with collection, preservation and exhibition of museum exhibits and those of today, which without forgetting these duties, are orientated towards deepening and enlarging their activity to serve the visitors.

Differently from other museums, archeological profile museums in Durrës, Apolonia, Butrint and Korçë functioned until 2007 as constituent parts of Institute of Archeology of Academy of Sciences in Tirana (now under Ministry of Culture), which gave them the possibility to get enriched continuously by receiving the new archaeological material every year from research expeditions for all kinds of periods (Prehistory, Antiquity, Middle Age). Exchange of experiences in this field was also of interest for museum activity, as the opening of Albanian archaeological exhibitions in other countries as in France, Italy, Germany, Switzerland, Austria, etc. These and the ever growing demands of their functioning have had an impact on improvement of museums contents, exhibition and activity by undergoing reconstructions now and then.

The great democratic changes that occurred in Albanian society after the 90s included museums activity as well, especially those of archaeology field. They increased researches on the ground by increasing the archaeological material sensitively and by creating abundant possibilities to enlarge exhibition premises. These changes are demonstrated by demands of local communities and central communities to establish new museums and exhibitions including also initiatives to establish private museums, which were not allowed during the period before the 90s. Fundamental changes were noted also in administration and organization field of most important ancient and medieval centers, which function today as National Archaeological Parks (Butrint, Foinike, Antigonea, Bylisi, Amantia, Apolonia, Durrës and Shkodra) to serve the visitors better.
Certainly, in their working, in time intervals, museums feel the need of enrichment not only of their exhibitions, but also perfection of means and exhibition techniques, improvement of didactic forms, premises for preservation of objects, etc. These are realized through reconstructions by outlining thus the development history of each museum itself. Such a reconstruction need comprised the entire network of museums in Albania with the system change after the 90s. The first implemented examples of this transforming process are Durrës Archeological Museum (fig. 1) and Butrint Museum (fig. 2). A complex project was prepared also for the ancient city of Apollonia. Implementation of Apollonia Museum (fig. 3) reconstruction shall enable the three most important centers of archaeological values in Albania to have their museums reconstructed according to modern demands. They are important not only for the large informative possibilities that they preserve and transmit (as big civic centers of antiquity) through exhibits and monuments found, but also for the fact that they present currently the biggest research centers and schools of preparation of new specialists. The concerned visitor receives also qualified information on researches and perspective developments of these centers, which work already as National Archaeological Parks.
Current exhibitions of Durrës and Butrint museums, give vast information on most important aspects of society in antiquity and daily life. Re-conception of past history and culture contents has the purpose to present universal values of past societies through monuments and exhibits found, which represent all civilizations (as Illyrian, Greek, Roman, Byzantine, Slav and Turkish) that Albania's territory recognized.
This information was given by combining chronology with thematic aspects in order to make it more understandable and attractive for visitors. Explanations contained in panels, tables, and labels in two languages, Albanian and English, give the necessary information to the visitor needing no guide. All exhibits inside and outside showcases are exhibited with aesthetic requirements, which, together with other elements, as illumination and spaces between them, facilitate the view and make it pleasant. Kamenicë Museum in Korçë District presents a new example in archaeological heritage field (an open museum in nature which exposes a tumulus cemetery of pre-civic Illyrian period), which was established after completion of excavations, and which offers interesting data on Illyrians' life and funeral customs to visitors.
Starting from current demands on functioning of museums as cultural and scientific institutions, there is much to be done for preservation, conservation, documentation and digitalization of cultural heritage and enlargement of qualified services (information and formation) to an ever more interested public. In order to carry out these functions, existing infrastructure cannot face today, less so in the future, the preservation, conservation and restoration of exhibits. Completion of scientific documentation with digital recording is also a necessity now. These functions should be coupled with improvement of educational activities in the field of museology and heritage. Without underestimating other functions, educational function occupies a central place nowadays in the entire museums activity, which justifies their support by public funds. By implementing these requirements in reconstruction of Archeological Museum of Durrës and Museum of Butrint, they have become a practical model of how to transform the entire network of existing museums in Albania, including National Historical Museum in Tirana.

Starting from needs of perspective developments for museum centers, in which tourism occupies an important place, especially cultural tourism, special attention is shown also to other centers for archaeological sites, in hinterland, in order to turn them into visitable sites.
Regardless of their importance, concentration only on big centers would offer a little taking into account an existing huge heritage for all periods of written history from pre-history and antiquity until the Middle Age.
Though profound changes have occurred in museums activity in these 20 recent years, transformation of all these institutions with contemporary requirements remains a continuous duty because this requires powerful financial support, which cannot be realized in a few years.
International and domestic experience gained from realization of reconstructions or establishment of various museums in recent years, has brought to the fore some issues to be taken into account by all factors operating in this field.
Firstly, buildings and premises for exposure and preservation of museum exhibits are required to meet standard requirements related to necessary conditions for exhibits protection, as temperature, humidity, light, protection from fire, and works, etc., with the purpose to transmit this heritage to generations intact. There are a few museums that meet these requirements today because of financial difficulties and bad management.
Secondly, depending on museum nature and kind, there are specific requirements for protection and preservation of museum objects, for example, in the case of Ethnographic museums or Arts museums, etc. Therefore, cooperation of professionals is required to conceive the contents with conservators, architects and arrangers in order to achieve a maximal security for objects protection.
Thirdly, the ever bigger number of visitors that museums will have in the future requires completion of all necessary infrastructures, which are complete only in a few cases.
Fourthly, generally seen, museums content in Albania suffers from lack of professionalism. For example, there is no comprehensive treatment for cultures as a property of current society in museums of historical and cultural nature; some are overestimated and others are underestimated. This is observed in exposition where lack of professional work for proper exhibits assessments, highlighting special values and creation of crucial moments that make the museum very attractive for the visitor.
Fifthly, the duties to turn existing museums into contemporary museums and establishment of new ones require the increase of demand for employees of this field by involving prepared specialists for different work aspects not only in museums establishment period, but also later for their good working. Importance of preparation of new specialists in museology field, especially for the future requires higher specialized education and post-university qualification, which has been missing in this field.
Structured staff organization has a great impact on museum activity; its activity is orientated to meet fundamental requirements that lay ahead of these institutions.
The big archaeological property that comes until today as preserved traces of past societies and other properties and phenomena related to nature, living world, human society achievements and knowledge up to most recent developments, comprise unlimited possibilities to establish museums that can never be entirely shown even in general lines. But, current generations and those that will come always remain curious about humankind origin. This is the source of creation of collections and museums with archaeological content as a beginning and the later enlargement of museums contents including more directions of human activity and nature. It is not occasional that archaeological museums have a large extension and they are the most visited even nowadays.

Ilir Gjipali
Iinstitute i Arkeologjisë, Tiranë
Albania

MUZETË ARKEOLOGJIKE DHE ROLI I TYRE NË HISTORINË E MUZEVE TË SHQIPËRISË

Abstrakt. Historia e muzeve në Shqipëri, fillon me njohjen e trashëgimisë historike e kulturore të shoqërive të shkuara.Më pas krijohen koleksionet e para dhe muzetë. Historia e ngritjes së tyre në fazën e parë fillon me muzetë arkeologjike dhe në fazat e tjera të rritjes kalohet në ngritjen edhe të muzeve të profilizuar duke përfshirë më shumë fusha të veprimtarisë njerëzore dhe të natyrës. Intelektualë shqiptare që në shek XIX bëri përpjekje për ta grumbulluar këtë trashëgimi, duke krijuar koleksionet e para. Në 1922 ngrihet i pari Muze Kombëtar në Tiranë. Ai pasohet nga ngritja e muzeve të tjerë si Muzeu i Vlorës më 1936 me kontributin e Misionit Arkeologjik Francez në Apoloni dhe ai i Butrintit nga Misioni Italian. Fillimi i Luftës së IItë Botërore, jo vetëm e ndërpreu këtë proces, por dëmtoi rëndë edhe muzetë ekzistues. Me përfundimin e luftës, u krijuan kushtet për të rifilluar punën për ngritjen e një varg muzesh në Tiranë dhe qytetet e tjera të Shqipërisë. Pas viteve 90, me gjithë ndryshimet e thella që kanë ndodhur në veprimtarinë muzeore, transformimi dhe modernizimi i të gjithë këtyre institucioneve mbetet një detyrë imediate. Shembujt e parë të realizuar në këtë proces transformues janë Muzeu Arkeologjik i Durrësit dhe Muzeu i Butrintit.

Historia e muzeve dhe formave të ndryshme të tyre, nga koleksionet e thjeshta deri në krijimin e institucioneve muzeale, shkon larg në të shkuarën. Muzetë në përgjithësi dhe ata arkeologjik në veçanti, ruajnë e ekspozojnë objekte të trashëgimisë kulturore të nxjerra nga realitete të shoqërisë njerëzore në faza të ndryshme të zhvillimit të saj. Këto dokumente janë shumëvlerëshe në përmbajtje dhe transmetojnë mesazhe nga e kaluara për të tashmen dhe për të ardhmen. Këto janë edhe arsyet që sot muzetë vlerësohen si një nga institucionet më karakteristikë të botës moderne. Rruga nëpër të cilën ata kanë kaluar për tu prezantuar sot para nesh me një numër jashtëzakonisht të madh e të shumëllojshëm, është mjaft e gjatë dhe ka një histori.

Historia e muzeve në Shqipëri, fillon me njohjen e trashëgimisë historike e kulturore të shoqërive të shkuara dhe krijimin e koleksioneve të para dhe më pas me ngritjen e muzeve. Njoftimet më të hershme për njohjen e kësaj trashëgimie i përkasin kryesisht studiuesve të huaj deri në shekullin e XIX. Ato fillojnë në shekullin XV, kur Qirjako i Ankonës, në udhëtimin përgjatë brigjeve lindore të Adriatikut jep përshkrime interesante për qendrat antike të bregdetit shqiptar, veçanërisht për Durrësin, Apoloninë dhe Butrintin. Një shekull më vonë Marin Barleti në librin e tij për jetën e veprën e Gjergj Kastriotit – Skënderbeut, përshkruan vende e monumente arkeologjike në Shqipërinë e Mesme e të Veriut të para nga vetë autori. Në shekujt më pas, interesimi për trevat shqiptare vjen duke u rritur, veçanërisht në shekullin XIX dhe fillim të shek. XX për trashëgiminë arkeologjike dhe në shënimet e botimet e tyre gjen një informacion të gjerë për shumë qendra antike e mesjetare (Puqueville, W. Martin Leak, Leon Hezey, Hann, Ippen, Nopcha, Praschniker, Rey, Ugolini etj). Gjatë kësaj periudhe

fillon gjithashtu edhe interesimi i rretheve të ngushta intelektuale e patriote shqiptare të cilët bënë përpjekje për ta grumbulluar këtë trashëgimi, duke krijuar koleksionet e tyre të para, siç ishin ato te Urdhrit Jezuit e Françeskan me 1880 e 1890 dhe të familjes së Bushatllinjëve në Shkodër dhe ai i familjes së Vlorajve në fillim të shekullit XX. Shumica e objekteve të koleksioneve e kishin prejardhjen nga qendra arkeologjike të Shqipërisë dhe gjetje të rastit. Pas Luftës së Irë Botërore me krijimin e Qeverisë së Tiranës më 1920, fillojnë përpjekjet për ngritjen e të parit Muze Kombëtar në vitin 1922, në një ndërtesë karakteristike të Tiranës, ku u arrit të plotësohej pavijoni i arkeologjisë. Me 1936 ai pasohet nga ngritja e dy muzeve të tjerë, Muzeu i Vlorës me kontributin e Misionit Arkeologjik Francez me objekte të zbuluara në Apoloni dhe ai i Butrintit nga Misioni Arkeologjik Italian ku u ekspozuan objekte të nxjerra nga gërmimet arkeologjike në Finiq dhe Butrint. Fillimi i Luftës së IItë Botërore, jo vetëm e ndërpreu këtë proces, por dëmtoi rëndë edhe muzetë ekzistues.

Me përfundimin e luftës, u krijuan kushtet për të rifilluar punën për ngritjen e një varg muzesh si Muzeu Arkeologjik – Etnografik në Tiranë më 1948, Muzeu i Shkencave të Natyrës më 1948, Muzeu Popullor në Shkodër më 1949, Muzeu i Butrintit më 1950, i Durrësit më 1951 dhe më 1958 ai i Apolonisë. Në vitet më pas në të gjitha qytetet e vendit u krijuan muze historik, ndërsa pas viteve '70 u ngritën disa të tillë me vlera kombëtare si Ekspozita Etnografike në Tiranë, Muzeu i Artit Mesjetar në Korçë, Muzeu i Armëve në Gjirokastër, Muzeu Historik Kombëtar në Tiranë, Muzeu Kombëtar Gjergj Kastrioti (Skënderbeu) në Krujë etj.

Nga ky vështrim i shpejtë i historisë më se një shekullore të muzeve në Shqipëri rezulton se historia e ngritjes së tyre në fazën e parë fillon me muzetë arkeologjike dhe në fazat e tjera të rritjes kalohet në ngritjen edhe të muzeve të profilizuar duke përfshirë më shumë fusha të veprimtarisë njerëzore dhe të natyrës. Edhe sot në gjendjen aktuale të muzeve në Shqipëri, vendi që zënë muzetë arkeologjikë krahasuar me ata të profileve të tjera është mbizotërues. Po tu shtojmë atyre edhe pikat arkeologjike të vizitueshme dhe pavijonet arkeologjike në muzetë historikë, pesha e tyre rritet më shumë. Rritja e shpejtë e muzeve në përgjithësi dhe veçanërisht atyre arkeologjik pas Luftës së II-të Botërore ishte pasojë e krijimit dhe e veprimtarisë së institucioneve kërkimore shkencore në sistemin e Universiteteve dhe të Akademisë së Shkencave si Instituti i Historisë, Gjuhësisë, Arkeologjisë, Etnografisë, Fakulteti i Shkencave të Natyrës, Gjeologjisë etj. të cilat grumbulluan një pasuri të madhe në fushën e shkencave shoqërore (objektesh arkeologjike, historike, kulturore, artistike) dhe të shkencave natyrore (florës, faunës, mineraleve etj). Këto prurje krijuan bazën për ngritjen e muzeve të rinj me përmbajtje historike, kulturore, artistike dhe për pasuritë natyrore duke ekspozuar vlera me rëndësi lokale, rajonale dhe kombëtare.

Përgjithësisht muzetë e natyrës lokale apo kombëtare, nëpërmjet trashëgimisë që ruajnë, ekspozojnë e publikojnë, kontribuojnë në identifikimin historik e kulturor të territorit që prezantojnë, japin një informacion të kualifikuar që ndikojnë ndjeshëm në formimin e publikut të gjerë. Në këtë kuptim muzetë janë kthyer në qendra të fuqishme kulturore dhe skena të mëdha të shkëmbimeve ndërkombëtare nëpërmjet ekspozitave e veprimtarive të shumëllojshme të tyre. Këtu qëndron edhe dallimi thelbësor midis muzeve në të kaluarën, kur ata merreshin më shumë me grumbullimin, ruajtjen dhe ekspozimin e objekteve muzeore dhe atyre të sotëm, të cilët pa lënë në haresë këto detyra, janë orientuar në thellimin e zgjerimin e veprimtarisë së tyre në shërbim të vizitorëve.

Ndryshe nga muzetë e tjerë, muzetë e profilit arkeologjik në Durrës, Apoloni, Butrint dhe Korçë duke funksionuar deri në vitin 2007 si pjesë përbërëse të Institutit të Arkeologjisë të Akademisë së Shkencave në Tiranë (tashmë në vartësi të Ministrisë së Kulturës), u dha atyre mundësinë e pasurimit të vazhdueshëm duke pritur çdo vit materialin e ri arkeologjik nga ekspeditat kërkimore për të gjitha periudhat (prehistorisë, antikitetit e mesjetës). Me interes për veprimtarinë muzeore ka qenë edhe shkëmbimi i eksperiencave në këtë fushë nga hapja e ekspozitave arkeologjike shqiptare në vende të tjera si në Francë, Itali, Gjermani, Zvicër, Austri etj. Këto dhe kërkesat gjithnjë në rritje të funksionimit të tyre kanë ushtruar ndikim në përmirësimin e përmbajtjes,

ekspozimit dhe veprimtarisë së muzeve duke kaluar herë pas here nëpër rikonstruksione. Ndryshimet e mëdha demokratike që ndodhën në shoqërinë shqiptare pas viteve 90të, përfshinë edhe veprimtarinë muzeale veçanërisht atë të fushës së arkeologjisë. Ato rritën kërkimet në terren duke shtuar ndjeshëm materialin arkeologjik e duke krijuar mundësi të shumta për shtimin e ambienteve për ekspozim. Reflektim i këtyre ndryshimeve janë kërkesat për ngritjen e muzeve dhe ekspozitave të reja nga komunitete lokale e qendrore, përfshirë edhe nisiativa për ngritjen e muzeve privatë që gjatë periudhës para viteve 90 të nuk u lejuan. Ndryshime thelbësore u shënuan edhe në fushën e administrimit dhe organizimit të qendrave më të rëndësishme antike dhe mesjetare të cilat funksionojnë sot si Parqe Arkeologjike Kombëtare (Butrinti, Foinikja, Antigonea, Bylisi, Amantia, Apolonia, Durrësi dhe Shkodra) për tu shërbyer më mirë vizitorëve. Natyrisht muzetë gjatë funksionimit, në intervale kohe ndiejnë nevojën e pasurimit jo vetëm të ekspozitave të tyre, por edhe të përsosjes së mjeteve e teknikave të ekspozimit, përmirësimin e formave didaktike, ambienteve për ruajtjen e objekteve etj. Këto realizohen nëpërmjet rikonstruksioneve duke përvijuar kështu edhe vet historinë e zhvillimit të çdo muzeu. Një nevojë e tillë rikonstruktimi, përfshiu gjithë rrjetin e muzeve në Shqipëri me ndryshimin e sistemit pas viteve '90. Shembujt e parë të realizuar në këtë proces transformues janë Muzeu Arkeologjik i Durrësit (fig. 1) dhe Muzeu i Butrintit (fig. 2). Një projekt kompleks është përgatitur edhe për qytetin antik të Apolonisë. Me realizimin e rikonstruktimit të Muzeut të Apolonisë (fig. 3), do të bëhet e mundur që tre nga qendrat më të rëndësishme të Shqipërisë për vlerat arkeologjike, do të kenë muzetë e tyre të rikonstruktuar sipas kërkesave të kohës. Ato janë të rëndësishme jo vetëm për mundësitë e gjera informuese që ruajnë dhe transmetojnë (si qendra të mëdha qytetare të antikitetit) nëpërmjet eksponateve dhe monumenteve të zbuluara, por gjithashtu edhe për faktin se ato prezantojnë aktualisht qendrat më të mëdha kërkimore dhe shkolla të përgatitjes së specialistëve të rinj. Vizitori i interesuar merr informacion të kualifikuar edhe për kërkimet dhe zhvillimet perspektive të këtyre qendrave që funksionojnë tashmë si Parqe Arkeologjike Kombëtare.

Në ekspozitat aktuale të muzeve të Durrësit dhe Butrintit, jepet një informacion i gjerë për aspektet më të rëndësishme të shoqërisë në antikitet si dhe për jetën e përditshme. Rikonceptimi i përmbajtjes së historisë dhe kulturës të së shkuarës ka për qellim prezantimin e vlerave universale të shoqërive të kaluara nëpërmjet monumenteve e objekteve të zbuluara dhe që përfaqësojnë gjithë qytetërimet që njohu teritori i Shqipërisë (si ai ilir, grek, romak, bizantin, sllav e turk).

Ky informacion është dhënë duke kombinuar kronologjinë me aspekte tematike për ta bërë sa më të kuptueshëm e tërheqës për vizitorët. Përmes shpjegimeve të realizuara nëpërmjet paneleve, tabelave e etiketave në dy gjuhë, në shqip dhe anglisht, vizitori merr informacionin e nevojshëm pa pasur nevojën e shpjeguesit. Të gjitha eksponatet brenda dhe jashtë vitrinave janë ekspozuar me kërkesa estetike që së bashku me elementë të tjerë si ndriçimi dhe hapësirat midis tyre, lehtëson dhe e bën më të këndshëm shikimin. Një shembull të ri në fushën e trashëgimisë arkeologjike prezanton Muzeu i Kamenicës në rrethin e Korçës (muze i hapur në natyrë që ekspozon një varrezë tumulave të periudhës para qytetare ilire) i ngritur pas përfundimit të gërmimeve i cili ofron për vizitorët të dhëna interesante për jetën e ilirëve dhe zakoneve mortore.

Nisur nga kërkesat e sotme për funksionimin e muzeve si institucione kulturore e shkencore, akoma mbetet shumë për të bërë edhe për ruajtjen, konservimin, dokumentimin e digjitalizimin e trashëgimisë kulturore si dhe për zgjerimin e shërbimeve të kualifikuara (informimi dhe formimi) ndaj një publiku gjithnjë e më të interesuar. Në përmbushjen e këtyre funksioneve infrastruktura ekzistuese nuk përballon sot e aq më pak në të ardhmen ruajtjen, konservimin e restaurimin e eksponateve. Plotësimi i dokumentacionit shkencor dhe me regjistrimin digjital, tashmë është domosdoshmëri. Këto funksione kërkojnë të shoqërohen edhe me përmirësimin e veprimtarive edukative në fushën e muzeologjisë dhe të trashëgimisë. Në gjithë veprimtarinë muzeale, funksioni edukativ, pa nënvleftësuar të tjerat sot zë sot vend qendror, gjë që përligj edhe mbështetjen

e tyre nga fondet publike. Duke bërë realitet këto kërkesa në rikonstruktimin e Muzeut Arkeologjik të Durrësit dhe në Muzeun e Butrintit, ata janë bërë model praktik se si të transformohet gjithë rrjeti i muzeve ekzistues në Shqipëri, përfshirë këtu edhe Muzeun Historik Kombëtar në Tiranë.
Nisur nga nevojat e zhvillimeve perspektive për qendrat muzeale ku vend të rëndësishëm zë turizmi sidomos turizmi kulturor, vëmendje e veçantë po tregohet edhe për qendrat apo pikat e tjera arkeologjike në brendësi të territorit, për të bërë të mundur kthimin e tyre në pika të vizitueshme. Përqendrimi vetëm në qendrat e mëdha, me gjithë rendësin e tyre, do të ofronte pak përball një trashëgimie me përmasa shumë më të madhe që ekziston për të gjitha periudhat e historisë së shkuar nga prehistoria dhe antikiteti deri në mesjetë.
Me gjithë ndryshimet e thella që kanë ndodhur në veprimtarinë muzeore këto 20 vjetët e fundit, transformimi i të gjithë këtyre institucioneve me kërkesa bashkëkohore, mbetet një detyrë në vazhdimësi për shkak se kjo kërkon mbështetje financiare të fuqishme që nuk mund të realizohet për pak vjet. Eksperienca ndërkombëtare si dhe ajo e brendshme e fituar nga realizimet e viteve të fundit nga rikonstruksionet apo nga ngritja e muzeve të ndryshëm, ka nxjerrë në pah disa probleme që duhen pasur parasysh nga të gjithë faktorët që veprojnë në këtë fushë.
Së pari, kërkohet që godinat e ambientet e ekspozimit dhe të ruajtjes të objekteve muzeore duhet të plotësojnë kërkesat standarde që lidhen me kushtet e domosdoshme të mbrojtjes së eksponateve si temperaturën, lagështinë, dritën, mbrojtjen nga zjarri, tërmetet etj. me qëllim që këtë trashëgimi tua transmetojmë brezave të pa cenuar. Këto kërkesa pak muze i plotësojnë sot për shkak të vështirësive financiare si dhe të mos menaxhimit si duhet nga drejtuesit e tyre.
Së dyti, nga natyra e lloji i muzeut ka edhe kërkesa specifike të mbrojtjes e ruajtjes së objekteve muzeore p.sh në rastin e muzeve etnografik apo atyre të artit etj. Prandaj kërkohet bashkëpunim i profesionistëve që konceptojnë përmbajtjen me konservues, arkitekt e aranzhues për arritjen e një sigurie maksimale në mbrojtjen e objekteve.
Së treti, numri gjithnjë e më i madh i vizitorëve që do të kenë muzetë në të ardhmen kërkon të plotësohet e gjithë infrastruktura e nevojshme, ku në pak raste ajo paraqitet e plotë. Ajo duhet të jetë pjesë integrale e funksionimit të një muzeu.
Së katërti, parë në përgjithësi përmbajtja e muzeve në Shqipëri vuan nga mungesa e profesionalizmit ku trajtesat p.sh. në muzetë e natyrës historike dhe kulturore, nuk janë gjithëpërfshirëse për kulturat si pasuri e shoqërisë së sotme duke mbivlerësuar disa e nënvleftësuar të tjera. Kjo vihet re edhe në ekspozimin ku ndihet mungesa e punës së profesionistëve në vlerësimin si duhet të objekteve, theksimit të vlerave të veçanta dhe krijimin e momenteve kulmore që e bëjnë mjaft tërheqës për vizitorin.
Së pesti, detyrat për ti kthyer muzetë ekzistues në bashkëkohor, por edhe për ngritjen e atyre të rinj, kërkojnë të rritet kërkesa edhe për punonjësit e kësaj fushe duke angazhuar specialistë të përgatitur për aspektet e ndryshme të punës jo vetëm në periudhën e ngritjes së muzeve, por edhe më pas për mirëfunksionimin e tyre.
Rëndësia që merr përgatitja e specialistëve të rinj në fushën e muzeologjisë veçanërisht për të ardhmen, kërkon arsimimin e lartë të specializuar të tyre dhe kualifikimin pasuniversitar që ka munguar në këtë fushë. Ndikim të madh ka në veprimtarinë muzeale edhe organizimi i strukturuar i stafit ku veprimtaria e tij orientohet në plotësimin e kërkesave themelore që qëndrojnë para këtyre institucioneve.
Pasuria e madhe arkeologjike që na vjen deri sot si gjurmë të ruajtura të shoqërive të shkuara ashtu si dhe pasuri e dukuri të tjera që lidhen me natyrën, botën e gjallë, arritjet e shoqërive njerëzore dhe njohuritë e saj deri në zhvillimet më të fundit, përbëjnë mundësi të pakufizuara për ngritjen e muzeve që asnjëherë nuk mund të arrihet të prezantohet e gjitha qoftë dhe në vija të përgjithshme. Por, gjithmonë gjeneratat e sotme e ato që do të vijnë do të mbeten kurjoze për fillesat e njerëzimit. Këtu e kanë burimin krijimi i koleksioneve e muzeve me përmbajtje arkeologjike si fillim dhe zgjerimi më pas i përmbajtjes së muzeve duke përfshirë më shumë drejtime të veprimtarisë së njeriut dhe natyrës.
Nuk është e rastit gjithashtu që edhe sot muzetë arkeologjik kanë shtrirje të gjerë dhe janë nga më të vizituarit.

REFERENCES [LITERATUR]

F.C.H.L. Pouqueville, Voyage De La Grece, Tome Premier, Paris 1826, p.355-371.

W.M. Leak, Travels in Northern Greece, 4 Vols. London 1835.

L. Heuzey, H. Daumet, Mission archeologique de Macedoine, Paris, 1876.

C. Praschniker und A. Schober, Archaeologische Forschungen in Albanien und Montenegro, Wien, 1919.

L.M. Ugolini, Albania antica I, Roma 1927, p. 17 – 18.

L. Rey, Albania III, Paris 1928, p.19-21.

Rev. “Përpjekja shqiptare” 1938, Nr. 14-15, p. 147.

Histori e Shqipërisë I, Tiranë 1959, p.19.

S. Adhami, “Kontribut për historikun e zhvillimit të muzeumeve shqiptare”, Studime Historike, 1971,2, p.182.

Buletin i Institutit të Shkencave, I, 1947, p.5.

A. Buda, Buletin i Institutit të Shkencave, I, 1947, p.62.

I. Gjipali, Nga muzeu arkeologjik-etnografik tek muzetë e profilizuar arkeologjik, Iliria, 1998,1-2, p. 207-221

I. Gjipali, Parahistoria e kërkimeve arkeologjike në Apoloni, Iliria, 2003-2004, 1-2, p. 207-214.

1

2

3

Fig. 1 Interior in Archaeological Museum of Durres
Fig. 2 View of Butrint Museum
Fig. 3 Building of Apolonia Museum (Monastery of Apolonia)

Fig. 1 Pamje nga Muzeu Arkeologjik i Durrësit
Fig. 2 Pamje nga Muzeu Butrint
Fig. 3 Ndërtesa e Muzeut të Apolonisë (Manastiri i Apolonisë)

Anica Gorgievska
Institute and Museum – Bitola
Republic of Macedonia

THE CONSERVATION OF THE HERACLEA LYNCESTIS MOSAICS – BRIDGE FOR THE HERITAGE IN THE FUTURE

Abstract. The ancient city of Heraclea Lyncestis was one of the most important cities in this part of Macedonia. Today it is the most attractive archeological site for every visitor and also great challenge for many scientists.
What is the most brilliant, most impressive, most mysterious and most important in Heraclea Lyncestis are the floor mosaics.
These mosaics spread on around 1.300 m2. They are present in 16 rooms of three building remains, developed using various mosaic techniques and they are the most completely preserved link between the pagan and Christian antique.
Since the archeological site is of universal importance and the remains of the floor mosaics are among the best examples of this type of artistic creation of early Christianity, the imperative is to stabilize and preventively protect the mosaics in order to slow down the process of their degradation as much as possible.
On the basis of information collected by joint expert minds in Europe to come out with project proposal for long-term conservation and, even more importantly, find solution for their continuous presentation because only two mosaics are presentable at the moment.

The Ancient City of Heraclea Lyncestis is in the immediate vicinity of the City of Bitola, from its south side.
It is located in a fertile plain, to the north protected by Baba mountain and with Siva Voda river from the south. The most famous road of the classical period – Via Ignatia – used to pass through this city. This road was the link between the Adriatic and the Aegean coasts.
It is presumed that this most important city of Ancient Macedonia was established by Fillip II the Macedon, in the middle of IV century BC[1].
After the end of the Roman-Macedonian wars the destiny of Macedonia is reflected in the Roman motto that used to be successfully implemented both before and after – Divide et Impera".
The Romans divided Macedonia into four meridians. Heraclea is in the fourth meridian.
In the Roman period of kings Heraclea was a peaceful city along the Via Ignatia route in the frames of its metamorphosis of merging the old original institutions with the western Roman rules for state organization.

[1] Gjorgjievska A, 2007, Bitola, Travelling through time with Heraclea Lyncestis" ("Patot niz vremeto na Heraklea Linkestis") Monography

As a city with multiple century tradition, it has the necessary objects that mark that feature – Thermae, Portico of the Court Room that has very sophisticated look with the verses by Hesiod (performed in his book “Works and Days”, dedicated to the Zeus and Justicia) as well as the impressive theater. These are all indicators that the life had very high cultural dimension throughout the centuries (picture 1).

The most famous period of Heraclea was during the establishment of Christianity as a state religion when the city becomes the headquarters of the episcopacy. This is evident from the mentioning of the bishops about their participation on the church Events.

The look of the city acquires Christian features with all typical buildings. This is evident from the beautiful architectural buildings – the Small Basilisk, the Great Basilisk, the Episcopal Residence with numerous mosaics and the Central City Fountain erected on the occasion of 35 years of rule by the very energetic Emperor – Justinian.

The episcopes from Heraclea in the IV-VI century AC are mentioned not only in the community but also on the Ecumenical Councils; even sometimes they are mentioned as deputies of the Episcope from Salonika. This means that Heraclea, as Episcopal Center has important role for the overall religion.

The urban life in Heraclea diminishes at the end of VI century with the attacks by the Slavs and Avars.

What is the most brilliant, most impressive, most mysterious and definitely most important in Heraclea Lyncestis are the floor mosaics.

There is no doubt that the Heraclea mosaics are the product of early Christian times and they are the mark of the Christian soul. Each and every period of civilization creates its unique art and the mosaics are very good proof. Thanks to these mosaics we have an insight into the life of the early Christianity where we see “holy arts”, sincere, untouched, captivating…

The circle of same motives repeats on these floors so these are classified into four groups where it is possible to recognize four elements, the four areas of the Christianity universe[2];

1. The symmetric pictures represent the Holy Heaven – the most holy area in the Christianity universe – the place of God.
2. The trees with fruits, birds, flowers, tranquil animals – are all part of the pictures of heaven/ the second area of the Christianity universe.
3. Animals fight – those that chase them and those being chased mark the Earth – the third area, and
4. The water landscape i.e. pictures with waters full of fish and other sea, river, real and imaginary creatures is the fourth and final area of the cosmos.

All mosaics in Heraclea have unique beauty but the master piece of the early Christian art is the mosaic on the floor of the Great Basilica Narthex.

The creator of the Heraclea mosaic used over 100m2 to create a “rhythmical composition” with a tendency towards symphonic principal: ideal balance and beauty with great aesthetic value, strong

[2] Tomasevic – Cvetkovic “Early Christian Floor Mosiacs in the Episcopal floor in Heraclea Lyncestis, Belgrade, 2002

feelings of tranquility and elegance against the expressed dynamics and quivering (picture 2).

The representation of the mosaics on the floor of the Great Basilica Narthex is true confession of the Christian religion. By using the language of symbols we recognize the ancient alphabet of the Christian religious system[3].

In its creation the Christian art will inherit the best tradition of the ancient times. It is influenced by the Hellenism and absorbs the elements of the Egyptian, Syrian, Roman and other arts, makes sacred this complex heritage and articulates it to serve the blooming of its expression, transforming it to the requirements of the Christian Science. The Christianity chooses from the polytheism everything that is Christian in nature or, as it says: “all pieces of the truth that used to be spread and merges them into the expression”.

With these arts the Christians tried to depict not only what is visible to the eyes but also the invisible parts i.e. the spiritual content of the depiction.

The Heraclea mosaics are unique witness of its time. They are precious source to learn about the arts and the spiritual status at those times. These mosaics spread to around 1.300 m2 (picture 3). They are present in 16 rooms of three building remains, developed using various mosaic techniques and they are the most completely preserved link between the pagan and Christian antique.

We have to emphasize that some of these mosaics have not seen the light of the day until the year of 2000 and some of them for some minor prevention in the 60s, 70s and 80s.

Specifically – in the period 1959 – 1967 some preventive protection was performed on the mosaic floors on the exonarthex, the narthex, the north and south section, the baptistery, the catechumenium and the atrium with chapel (No. 14,8,9,11,12,13,6, 7 on the plan 1)[4].

In the period 1968 – 1974 prevention was carried out on the mosaic floors: middle section, south annex and all floors of the Episcopal Residence (No. 10, 5, 2,3,4,7 on the Plan) on which some conservation interventions are also visible in 1980.[5]

The question here is why no conservation interventions took place in the period 1974-2000 and why these were not announced.

Beside the conservation works and prevention on some parts of the Heraclea site architecture in all the past 20-30 years the main emphasis was put on conservation, reconstruction and revitalization of the Roman times theater so there were never optimum conditions for proper prevention of the mosaics. When it comes to restoration works of the Theater, they are separate issue which deserves another elaboration.[6]

[3] Gjorgjievska, A., 2001, Sofia “The Arts of the Early Christian Mosaics in Heraclea Lyncestis” – Materials from the 8th Scientific Forum”, The Christianity idea in the history of the European culture, 65-71

[4] The mosaics in Heraclea were discovered in the period between 1960-184 where major and minor conservation interventions were made by the Yugoslavian Institute for Protection of the Cultural Monuments – Belgrade, headed by G.Tomasevik, Cvetkovik.

[5] The works were resumed by the State Institution for Protection of Cultural Monuments of Serbia, headed by G.Tomasevik. Cvetkovik

[6] We deem that that the aim to bring back to life the architecture from past centuries leads towards creation of dead-born forms. Nothing can be added or taken away since they are archetype values and only conservation and prevention activities should be undertaken – not full reconstruction. They are the lighthouse that shed the truth about the artistic tradition.

Let's go back to our problem – since the very beginning we were very much aware of the complex task that is ahead of us.

This is how the road map for prevention of these previous floor mosaics took place:

With modest amount of funds allocated by the Ministry of Culture of the Republic of Macedonia in 1998 and 1999 there was sanctioning of the floor mosaics in the Narthex (picture 4) – which is the masterpiece of the early Christian arts, the baptistery and the catechumenium of the Great Basilica (total surface or around 150 m2).

In the year of 2000 there were funds received by PHARE Program for development of culture in Macedonia which finalized the works needed for the whole complex of the Great Basilica (No. 9,10,11, 5,6,7 on the Plan) in the total surface of 448 m2: the northern section – 150m, the northern annex (chapel with atrium – 48m), Naos 184m, south annex – 31m, south section – 35 m. and re-conservation was performed on the mortar underlay in the Naos (Eastern half – 370 m) .

In the year of 2001 the works were focused on the mosaic surface of the Episcopal Residency with total surface of around 250m2.

Since the largest conservation interventions were carried out during the PHARE Project for development of culture in Macedonia in the section below we will reflect more about the realization of this Project i.e. will provide an overview on how the works on the mosaic surfaces in the Great Basilica progressed[7].

Initial organizational procedures

The organizational procedures were implemented in three phases;

1. Raising of the old sand

The thing to do first was to remove the old and obsolete sand over these mosaics. We do not need to mention the fact that this sand dates from 20, 30, 40 years ago and our greatest enemy – time – did what it could do. There were plans everywhere (picture 5). There were weeds and roots and even bigger roots on occasions that were necessary to be treated biologically in order to avoid accidental ripping of the mosaic stones together with the weeds i.e. roots. On the other side, the roots release acids that damage the mortar.

2. Sanitation of the mosaics

After the mosaic surface was uncovered the next thing to be done was to observe the damages. Unfortunately, our ascertainment was that the damages are far greater than expected.
We faced double damage: ordinary damage (coming off of the mosaics from their own surface) and damages of the mosaics from the conserved surface (picture 6).
The most sensitive parts were first subject to conservation interventions – the mosaic in the Northern Annex (the Chapel with Atrium of the Great Basilica). This is mosaic made with significantly small stones that are very gentle.

[7] Anica Gjorgjievska – advisor for conservation, Head of the Project, Momchilo Petrovski – University professors - consultant, Engin Nasuh – professional collaborator, Efto Dimovski – expert for mosaics conservation, Gjorgi Dimovski – assistant for conservation, Nikola Dimovski – technical documentation

-Sanitation was made on the shallow sub-spaces of the mosaic.

-The unusually small stones were loose, cracked, some become perishable and were free – not bind to the surface. Some stones have fallen and were missing completely (Picture 7). Those stones were fixed immediately, were injected and retouching was done on some of them.

-There was also severance of the stitch between the wall and the mosaic underlay. Since the mosaic is undividable part of the architecture it was stitched again to the walls by using the old technique system (Picture 8)

The conservation interventions on the Northern Section of the Great Basilica were implemented in several directions:

- In the frames of the project for archeological research that was running in the same time, we discovered, on our great satisfaction, under the existing conservated mosaic, an older one (Picture 9). It was ascertained that the mosaic in the Northern Section had southern bordure that was, in some time period, torn off from the mosaic. Larger conservation interventions were done exactly here – the bordure of 70cm was marked and imitation was done of the default (original) bordure that is visible on two spots. This activity, in fact, treated the entire southern edge of the mosaic all to the northern stylobat.

The cracks that were present on several places were subject to treatment.

- Every ruined (perishable) mortar was corrected. This strengthened and tied the mosaic to its default and conservated underlay.

The following conservation interventions were made in the South Annex:

- Stitching of the mosaic to the wall and the main damage of this mosaic – somewhere to the middle the Western portion of the mosaic was overlapping the Easter part. In other words, what we did was ‘stretching” of the mosaic in order to reach its initial status. We have to point out that this type of damage is result of the extreme climate conditions in the city of Bitola.

This mosaic was also subject to the necessary injections, joining of the empty spaces and minimum retouching. All other interventions were also made.

- In the South Section and Naos of the Great Basilica the same situation of damages was ascertained as with the above mentioned mosaic surfaces and the interventions were basically the same, with only difference that on the Naos mosaic we identified certain anomalies on the underlay (the concrete plate) which literally sinks, it is ripped and treated. What is imperative as priority one measure in the reconservation is the correction of the plate. The deformation with large inclinations and differences in the leveling of the plate were corrected.

- The last phase of protection of these mosaics was re-covering with new separated sand, first with 5 cm layer, followed by plastic jute and then one more layer of 25 cm (Picture 10).

This protection also plays double role – protection from extreme climate conditions in the Bitola region – tropic summers and polar winters.

We can say that with these conservation interventions on these mosaics we only provided first aid treatment. The question is now how to proceed? The final aim of our goal is permanent presentation of these mosaics meaning that permanent conservation treatment is necessary.

The presentation of the mosaics in Heraclea so far – open, reconstructed and not very much presented looks more like a book, a good book that is written, deposited and read by none. Some of these mosaics can be also seen on slides, photos, etc. but this impression short term and with insufficient depth.

Maybe during this period there is overemphasizing on the specifics of the activities on these mosaics and numerous focusing on their exceptionality however, by pointing out those problems that exist beyond the usual scope we look forward to promote interest in someone in order to achieve permanent representation of these roots of Christianity thus saving them from being forgotten.

If we take into account that the archeological site of Heraclea Lyncestis is of universal importance – cultural heritage of the humanity – and the remains of the floor mosaics from the early Christian period are among the best examples of this artistic creation, there is imperative need for their permanent presentation.

With this presentation we aim to provoke interest in the scientific public and on the basis of the information collected by joint expert teams from Europe to give project proposal for long-term conservation of the mosaics and, finally, identify a manner in which these mosaics will be available to the public constantly because at the moment only two mosaics are presented.

We sincerely hope that the European experts will be able to assist.

The floor mosaics of Heraclea Lyncestis – masterpieces of the early Christian arts – are indeed valuable to have good future.

Аница Ѓорѓиевска
Завод и музеј-Битола
Македонија

КОНЗЕРВАЦИЈАТА НА МОЗАИЦИТЕ ВО ХЕРАКЛЕА ЛИНКЕСТИС - МОСТ ЗА НАСЛЕДСТВОТО КОН ИДНИНАТА

Абстракт. Античкиот град Хераклеа Линкестис бил еден од најзначајните градови во во овој дел на Македонија. Денес истиот претставува најпрималив археолошки локалитети за секој посетител, а голем предизвик за многу научници.
Она што можеби е најбрилијантно, највпечатливо , најмистериозно и секако најзначајно во Хераклеа Линкестис тоа се подните мозаици.
Овие мозаици зафаќаат површина од околу 1300 метри квадратни. Распоредени во 16 простории на три објекти, изведени во најразновидни мозаични техники, претставуваат најкомплетна зачувана врска меѓу паганската и христијанската антика.
Имајки во предвид дека археолошкиот локалитет е со универзално значење , а остатоците од подните мозаици се меѓу најдобрите примери на овој вид уметничка креација од раното христијанство, императивно се налага потребата да се изврши стабилизација и нивна превентивна заштита за да може во што поголема мерка да се успори процесот на нивна деградација.
Врз основа на собрани информации од здружени експертски умови од Европа да се даде предлог проект за долгорочна конзервација на истите и она што е најсуптилно да се изнајде решение за нивна постојана презентација, затоа што до сега се презентираат само два мозаици.

Античкиот град Хераклеа Линкестис се наоѓа во непосредна близина на Битола, од неговата јужна страна.

Сместен во плодната рамнина, северно заштитен од Баба планина и рекичката Сива вода од јужната страна, низ неа поминувал најпознатиот пат на класичната епоха Виа Егнатиа, врската на Јадранското со Егејското крајбрежје.

Настанокот на овој најзначаен град во античка Македонија се врзува за името на Филип II Македонски , во средината на IV век пред Хр[1].

По завршувањето на римско -македонските војни судбината на Македонија е одразена во римското мото што успешно беше применувано пред и потоа"дивиде ет импера".

Римјаните ја поделиле Македонија на четири мериди. Хераклеа е во 4 мерида.

Во римско -царскиот период Хераклеа е мирно гратче на Виа Егнатиа, свртено кон својата метаморфоза за спојување на старите изворни институции со западните римски правила на организација на државата.

Како град со повеќевековна градска традиција ги има неопходните градби што му

[1] Ѓорѓиевска, А., 2007, Битола, Патот низ времето на Хераклеа Линкестис, -монографско издание

даваат такво обележје: Терми, Портик-судница, кому софистициран изглед му даваат стиховите на Хесиод (изведени од делото "Дела и дни", а посветени на богот Зевс и Првадата) како и маркантниот театар, се бројни показатели дека на ова тло со векови животот имал висококултурна димензија (сл 1.)

Најславниот период од своето постоење Хераклеа го доживува во времето на утврдувањето на христијанството како државна религија, кога градот станува седиште на епископија. За тоа најдобро сведочи поменот на епископите за нивно учество на црковните Собори .

Градот добива физиономија на типичен христијански град со сите карактеристични објекти. Живи сведоци се ансамблот на неповторливо убавите архитектонски градби; Мала базилика, Голема базилика, Епископска резиденција со бројните мозаици и Градска чешма подигната по повод 35 години од владеењето на енергичниот император Јустинијан.

Епископите од Хераклеја, од IV-VI в.ек по Хр. се споменуваат не само на помесните, туку и на вселенските собори, дури и напати како заменици на солунскиот епископ . Значи, Хераклеа како епископско седиште има значајна улога за поширокатa регија.

Урбаниот живот во Хераклеа згаснува во крајот на VI век со аваро словенските напади.

Она што можеби е најбрилијантно, највпечатливо , најмистериозно и секако најзначајно во Хераклеа Линкестис тоа се подните мозаици

Нема сомнение дека хераклејските мозаици се деца на ранохристијанското време и обележан печат на христијанската душа. Дека секоја епоха на една цивилизација креира уметност која и е својствена и неповторлива сведочи постоењето токму на овие мозаици . Благодарение на нив од пазувите на животот на раното христијанство откриваме " света уметност" божествено вдахновена, искрена, недопрена, маѓепсничка...

Што се однесува до претставите на овие подови, ист круг на мотиви се повторува во сите нив и затоа истите се класифицирани во четири групи во кои се препознаваат четирите елементи, четирите области на христијанскиот универзум[2];

1.Симетричните слики го симболизираат Царството небесно, најсветата област во христијанскиот универзум, областа на самиот Бог.

2.Дрвјата со плодовите, птиците, цвекината, смирените животни се дел од сликите на Рајот/небото, втората област на христијанскиот космос.

3. Животните во борба, оние кои што гонат и кои што се гонети ја означуваат Земјата, третата област и на крај

4. Водениот пејзаж, односно сликите со води полни со риби и други морски, слатководни, вистински и измислени суштества, е четвртата и последната област на космосот.

Сите мозаици во Хераклеја се со единствена убавина, но ремек дело на ранохристијанската уметност претставува мозаикот на подот во нартексот на Големата базилика.

Хераклејскиот мозаичар на површина од преку 100 м 2 на фрапантен начин создал "ритмичка композиција" со маркантна тенденција за симфонискиот принцип: идеална рамнотежа, складна убавина со голема естетска вредност, силни чувства со крајна смиреност и елеганција, наспроти изразената динамичност и треперење (сл.2)

Претставата на мозаикот на подот во нартексот на Големата базилика е вистинско исповедување на христијанската вера. Со помош на симболичкиот јазик ја препознаваме древната азбука на христијанскиот религиозен систем[3].

Создавајќи се, христијанската уметност ги наследува најдобрите традиции на стариот век. Таа се натопува со хеленизмот ги впива елементите на египетската, сириската, римската и други уметности, го сакрализира сето тоа сложено наследство, го доведува да

[2] Томашевиќ - Цветковиќ, Г.,2002, Београд, *Корпусрановизантијских подних мозаика у епископском двору у Хераклеји Линкестис*

[3] Ѓорѓиевска, А., 2001, София "Уметноста на ранохристијанските мозаици воХераклеа Линкестис", Материјали од 8 летна научна средба, Християнската идеја во историјата на културата на Европа, 65 - 71

служи на полнотата на нејзиниот израз и го преобразува според барањата на христијанската наука.Христијанството избира од многубожечкиот свет се што е негово христијанско уште пред Христа, или како што се вели, "сите делчиња на вистината кои таму биле растурени ги соединува и ги внесува во полнотата на откровението".

Со помош на таа уметност христијаните се труделе да го пренесат не само она што е видливо за телесните очи, туку и она што е невидливо, односно духовната содржина на прикажаното.

Не е некое откритие ако се каже дека Хераклејските мозаици се единственото сликарско сведоштво на своето време, а со тоа драгоцен извор за запознавање на уметноста и состојбата на духот воопшто, но без сомнение впечатлив е податокот дека овие мозаици зафаќаат површина од околу 1300 метри квадратни. (сл.3) Распоредени во 16 простории на три објекти, изведени во најразновидни мозаични техники, претставуваат најкомплетна зачувана врска меѓу паганската и христијанската антика.

Мора да напоменеме , или потенцираме дека некои од овие мозаици до 2000год. и после нивното откривање и незначителна превентива од шеесеттите- седумдесеттите и осумдесеттите години не го имаа видено сонцето на денот.

Попрецизно од 1959г до 1967г одредена превентивна заштита беше направена врз мозаичните подови на ексонартексот, нартексот, северниот и јужниот кораб,крстилница, катихумениумот и предворјето со капела (бр. 14,8,9,11,12,13,6, 7 на планот 1)[4].

Во периодот од 1968г до до 1974г превентива е направена врз мозаичните подови : среден кораб, јужен анекс и сите подови во Епископската резиденција (бр. 10,5,2,3,4,7 на планот) , врз која одделни конзерваторски интервенции се видливи и во 1980 г.[5]

Веднаш се поставува прашањето зошто од 1974год. до 2000 год. врз истите не се правеле никакви конзерваторски интервенции, или зошто истите не се обелоденувале.

Покрај конзерваторските работи и превентива на делови од архитектурата на локалитетот Хераклеја, сиве овие изминати 20-30 години акцентот се ставал на конзервација, реконструкција и ревитализација на театарот од римско време , така што никогаш не се создале оптимални услови за достојна превентиве на мозаиците. Што се однесува пак до реставраторски работи на театарот , тие сметам дека претсавуваат посебен проблем кој заслужува посебна разработка проекција за некоја идна тема[6].

Но да се вратиме на нашиот проблем, за кого уште на стартот бевме сосема свесни дека задачата која ни претстоеше не е ни малку лесна.

Ете главно како се трасираше патот за превентивна заштита врз овие вредни мозични подови.

Имено, со доделените скромни средства од страна на Министерството за култура на Р. Македонија во 1998г. И 1999г се санираа мозаичните површини во нартексот (сл.4)- она што претставува ремек дело во ранохристијанската уметност, крстилницата и катихумениумот на Големата базилика (вкупна површина од околу 150 метри квадратни).

Во 2000г објективно е да ги респектираме средствата доделени од Фаре програмата за развој на културата во Македонија со кои се заокружија работите на целиот комплекс на Големата базилика (бр. 9.10.11, 5,6,7- на планот- или вкупна површина од 448 метри

[4] Мозаичните подни површини во Хераклеја се откриени во периодот помеѓу 1960 до 1974 година , кога се направени некаде поголеми некаде помали конзерваторски интервенции. Од страна на Југословенскиот институте за заштитан а споменициите на културата- Белград, под раководство на Г.ТомашевиК, Цветковик

[5] Со работите продолжи Републичкиот завод за заштитан а споменициите на културата на Србија, под раководство на Г.Томашевик. Цветковик

[6] Сметам дека стремежот за оживување на архитектурата од минатите векови води кон создавање на мртвородени облици. Нити може нешто да се одземе, нити пак да се додаде затоа што тоа се архетипски вредности и врз нив треба да се делува само со конзервација и превентива, а никако целосна реконструкција. Впрочем тие се како светилници кои ја расветлуваат вистината за творечката традиција

квадратни и тоа: : северен кораб -150м, северен анекс (капела со предворје-48м), наос 184м, јужен анекс-31м, јужен кораб-35м. и извршена е реконзервација на малтерната подлога во наосот (источна половина-370м). .

Во 2001 година работите беа насочени врз мозаичните површини на Епископската резиденција со вкупна површина од околу 250 метри квадратни.

Со оглед на тоа што најголемите конзерваторски интервенции се направени за време траењето на проектот на Фаре програмата за развој на културата во Македонија, во наредните редови ќе зборуваме за изведбата на овој Проект, односно ќе дадеме слика за текот на работите врз мозаичните површини од Големата базилика[7].

Почетни организациони постапки

Организационите постапки беа сосредотечени во три главни фази;

1. Подигање на старата песок

Она што мораше најпрво да се направи беше отстранувањето на старата дотраена песок од овие мозаични површини. Не треба посебно да напоменуваме дека со оглед на тоа што оваа песок е од пред 20, 30 - 40 години, така да времето- најголемиот непријател , си го направи своето. Вегетацијата загосподарила (сл.5) . Насекаде изникнале тревки и коренчиња, а на некои места и поголеми корени, врз кои мораше да се дејствува по биолошки пат, се со една цел да не дојде до корнење на камчињата заедно со коровот, односно тревките. Корените од своја страна пак испуштаат киселини кои делуваат разорувачки врз малтерот.

1. Санирање на мозаиците

После откривањето на мозаичните површини се пристапи кон опсервација врз оштетувањата. За жал Наша општа констатација беше дека оштетувањата се далеку поголеми од предвидувањата.

Се судривме со двојни оштетувања; оштетувања, или одлепувања на мозаиците од сопствената подлога и оштетувања на мозаиците од конзервираната подлога. (сл. 6)

Со конзерваторските интервенции најпрво се дејтвуваше врз она што е најсуптилно- мозаикот во северниот анекс- поконкретно капела со предворје на Големата базилика. Се работи за мозаик работен со изразито ситни камчиња со нежна структура.

- Се пристапи кон санирање на потклобучувањата,- шупливи подпростори на мозаикот.

- Необично ситните камчиња се разнишале, напукале, некои станале трошни и стоеа слободно - неврзани за подлогата, а некои сосема испаднале и ги немаше (сл.7)Веднаш истите се фиксираа, се инектираа, а врз некои се направија некои неопходни ретуши.

- Констатиравме и одвојување на спојот на зидот со мозаичната подлога. Воедно , мозаикот како нераскинлив дел од архитектурата се опши за зидовите и тоа по систем на старата техника (сл. 8)

Конзерваторските интервенции на северниот кораб на Големата базилика се одвиваа во неколку насоки;

- Во рамките на проектот за археолошки истражувања кој течеше во исто време, покрај другото на наше големо задоволство под постоечкиот конзервиран мозаик во северниот анекс откривме друг постар (сл.9) Констатирано е дека мозаикот во северниот кораб пак имал јужна бордура, која во некое време е откината од него. Поголеми конзерваторски интервенции се направени токму тука- се направи обележување на бордурата од 70 см И се имитира по примерот на старата која е видлива на две места. Со оваа активност всушност се истретира целата јужна ивица на мозаикот, се до северниот стилобат.

Се дејствуваше врз пукнатините кои ги имаше на повеќе места.

- Секој пропаднат (разорен) трошен малтер се корегира, со што се зацврсти самиот мозаик за сопствената и конзервираната подлога.

[7] Аница Ѓорѓиевска - советник конзерватор - раководител на проектот, Момчило Петровски - универзитетски професор - стручен консултант, Енгин Насух - стручен соработник, Ефто Димовски - конзерватор мозаичар, Горги Димовски - помошник конзерватор, Никола Димовски - технички документатор

- Во јужниот анекс се направија следните конзерваторски интервенции; опшивање на мозаикот за зидот и она што беше главно оштетување на овој мозаик; некаде кон средината беше налегната западната половина на мозаикот врз источната. Слободно кажано се правеше еден вид растегнување на мозаикот, со цел да се дојде до првобитната состојба. Мора да наопоменеме дека овој тип на оштетување е резултат на екстремните климатски услови во Битола.

И врз овој мозаик се направија потрбните инектирања, фугирања и минимални ретуши. Сите потклобучени места се истретираа.

- Во јужниот кораб и наосот на Големата базилика констатирана е истата состојба на оштетувања како и на сите погоре наведени мозаични површини и се интервенираше главно по истиот редослед, со таа разлика што на мозаикот од наосот забележавме извесни аномалии на подлогата (бетонската плоча), која во вистинска смисла на зборот тони, се потклобучува и корни. Она што беше императивно , како првостепена мерка е реконзервацијата - корекција на плочата. Се корегира деформацијата со големите падови и разлики во нивелацијата.

- Последната фаза за заштита на овие мозаици значеше препокривањето со нова сепарирана песок и тоа најпрво во слој од 5 см., па пластична јута, па уште еден слој од 25 см (сл.10)

Оваа заштита ја одигрува и својата двојна улога- заштита од екстремните климатски услови во битолскиот крај;тропски лета, поларни зими.

Може слободно да кажеме дека ние со конзерваторските интервенции врз овие мозаици само му дадовме третман од прва помош на истите. Но веднаш се поставува прашањето што понатаму? Крајна цел на нашата работа е постојана презентација на овие мозаични површини, со што би имале перманентен конзерваторски третман врз истите..

Досегашнната <презентација > на хераклејските мозаици, отворени, санирани и не презентирани повеќе наликуваат на книга, добра книга, напишана, депонирана и никогаш од никого не прочитана. Навистина дел од овие мозаици можат да се видат на слајдови, фотографии и слично, меѓутоа таа импресија е краткотрајна и површна. Сметаме дека оној момент кога окото добива дразба од автентичниот амбиент,побудува посилни импресии.

Можеби цело ова време се чувствува нашето прекумерно потенцирање околу специфичноста на работите врз овие мозаични површини и бројни епитети за нивната исклучителност. Но, укажувајќи на постоењето на проблемите што се наоѓаат надвор од кругот на лесно проценување искрено се надеваме дека кај Некого ќе запалиме искра на разбирање за да не доведе до патот за постојана презентација на овие сликовити корени на христијанството, со што ќе бидат спасени од канџите на заборавот

Ако се има во предвид дека археолошкиот локалитет Хераклеа Линкестис е локалитет со универзално значење , или со еден збор културно наследство на човештвото, а остатоците од подните мозаици од ранохристијанскиот период се меѓу најдобрите примери на овој вид уметничка креација, императивно се налага потребата за нивна постојана презентација .

Преку ова излагање наша цел е да предизвикаме интерес кај научната јавност и врз основа на собрани информации од здружени експертски умови од Европа да се даде предлог проект за долгорочна конзервација на истите и она што е најсуптилно да се изнајде решение за нивна постојана презентација, затоа што до сега се презентираат само два мозаици.

Искрено се надеваме дека експертите од Европа во многу ке помогнат затоа што она што ќе се одлучи денес ке биде пресуда за нивната иднина.

Подните мозаиците во Хераклеа Линкестис, ремек дела на ранохристијанската уметност имаат вредност достојна за таа иднина.

1

2

3

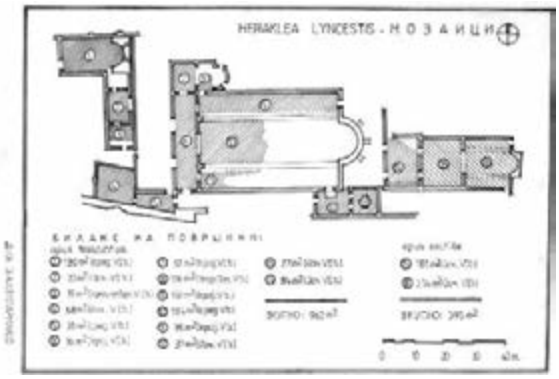

4

Figure 1 Heraklea Linkestis – panorama
Figure 2 Great Basilica, Narthex, mosaic, detail
Figure 3 Plan of the buildings with mosaic floors
Figure 4 Mosaic in the nartex before the conservation

Слика 1 Хераклеа Линкестис- панорама
Слика 2 Голема базилика, нартекс, мозаик, детал
Слика 3 План на објектите со мозаични подови
Слика 4 Мозаик во нартексот, пред конзервација

5

5

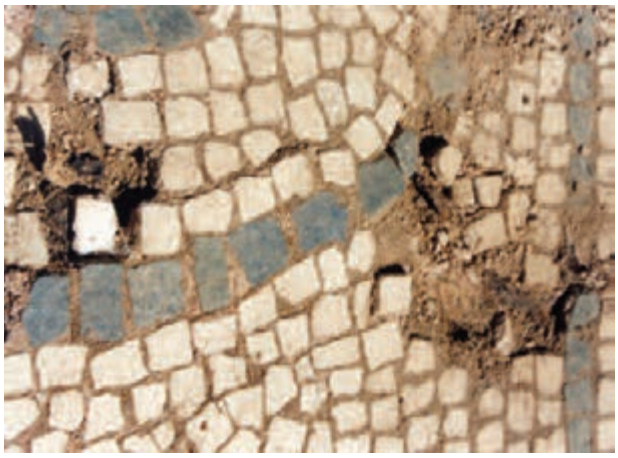

6

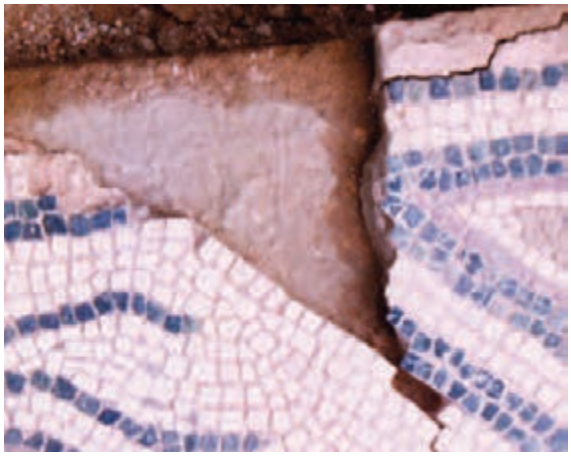

Figure 5 Vegetation on the mosaic floors
Figure 6 Detachment of the mosaic from its original underlying support
Figure 7 Loose and dilapidated stones

Слика 5 Вегетација врз мозаичните подови
Слика 6 Одлепување на мозаикот од сопствената подлога
Слика 7 Разнишани и распаднати камчиња

8

9

10

Figure 8 Detachment of the wall from the mosaic floor
Figure 9 Unearthing of an older mosaic under the existing one
Figure 10 Covering of the mosaics with new separated sand

Слика 8 Одлепување на зидот од мозаичниот под
Слика 9 Откривање на постар мозаик под постоечкиот
Слика 10 Покривање на мозаиците со нова сепарирана песок

Ankica Janković
Ministry of Culture, Directorate for the Protection of Cultural Heritage,
Division for Book and Libraries
Croatia

THE ROLE AND IMPORTANCE OF LIBRARIES

The role and importance of libraries and librarianship for the cultural, scientific, educational and economic development of the individual and of society in the overall history of culture and civilization have long been recognized and asserted in Croatia. Particularly nowdays there is no development or progress without knowledge and information, when even development of democracy is connected with the possibility of their utilization.

Literacy in this part of the world can be traced back to the time before Croatian history, namely to the 4th century BC, beginning with Greek stone monuments and developing further in documents and books in three languages and three letters.

The notion, however, regarding the need of a public library which appeared in pre-Renaissance Dubrovnik, Croatia shared with other countries in the world. From the network of "Illyrian reading rooms", a unique phenomenon in European proportions, (in 1838 four Illyrian reading rooms were established in Varaždin, Zagreb, Križevci and Karlovac and in the following years in all cities and larger towns) as, in the words of the linguist Vjekoslav Babukić, "hearths that warmed the frozen hearts of our compatriots". Libraries continued to develop and were organized as information and cultural centres, centres for safekeeping and active use of cultural heritage, as centres of life-long education in local communities and the whole country.

Specific Croatian libraries, in the first place the National and University Library in Zagreb, as well as research libraries in Dubrovnik, Pula and Zadar, university libraries in Split, Rijeka and Osijek and monastery and other specialized libraries safeguard book treasures. They represent national cultural treasures, cultural heritage in the form of written and printed word, numerous rare books (from manuscript codices through incunabula to the most recent publications) that express the cultural identity and historic continuity of Croatian people. Overall creativity conveyed in written form specifically testify about communication of Croatian people in the past with the scientific, cultural and artistic achievements of the times. Libraries are truly the "memory" of this people.

The last decades of the 20th century were marked by major social changes, and owing to new information and telecommunication technologies and new media, as well as more diversified needs for information, the field of librarianship and information activities was susceptible to change. For us, the greatest changes were the inception of the sovereign and independent Republic of Croatia – war, transition and a new political system. Croatian librarianship, in spite of the war, when 138 school libraries, 23 public libraries, 12 monuments, mainly monastery, 3 research libraries, 11 university and 8 specialized libraries were severely damaged only until 1993 (and unfortunately these were not the definite numbers) followed these changes. "Having outgrown" the legislative provisions in force at the time as inappropriate and incompatible with the country's legal and constitutional system as well as professional achievements in the field of librarianship, the adoption

of a new legislation was initiated.

The Law on Libraries from 1997 bestowed the main responsibility and managerial competence for libraries on the Ministry of Culture. However, given that libraries also deal outside the field of culture, a certain degree of responsibility and competence was given to other corresponding ministries, particularly the Ministry of Education, Science and Sports.

A library is established as a public service whose task is to fulfil the educational, cultural and information needs of citizens regardless of gender, age, physical or other impairments, education, nationality, religious, political or other beliefs or inclinations. Also to promote reading, IT literacy, cultural and other activities geared at improving the overall social life of local community. Besides, libraries preserve the heritage, culture, history and tradition of local community, artistic and cultural development of people of all age groups, support multiculturalism in the local community and society at large and are the point where knowledge of the culture of minorities and other cultures is acquired and affirmed.

Public libraries guarantee and provide democratic access to information to all citizens. They bear the basic professional responsibility for realization of human rights and fundamental freedoms as provided for in the Constitution of the Republic of Croatia and international law. Obligation has been stipulated to establish public libraries in all municipalities and cities in the Republic of Croatia, namely, as far as municipalities are concerned, their obligation to provide the accessibility of books to their citizens by transferring the provision of library services to libraries of neighbouring or other settlements.

Given that libraries have impact in almost all fields of activity, we can distinguish according to their purpose and content of their collections: national, namely, the National and University Library in Zagreb, public, school, university and higher-education, general research and specialized libraries. The necessary conditions have been established for the professionalization of library activities and its institutional incorporation into integrated Croatian library system as a programmed and organized form and mode of cooperation between Croatian libraries. This has been done in order to use common resources in improved manner and to connect libraries according to the needs of the users in specific areas, university or scientific fields, creating in this way a functional network of libraries where each library is an access point to knowledge and information in Croatia and the world. The library system in the Republic of Croatia operates from the National and University Library in Zagreb as the central library on the state level to county public libraries as central institutions for public and school libraries of specific counties and university libraries in cities which have a university centre (Zagreb, Osijek, Rijeka, Split, Dubrovnik, Pula).The basic task of central libraries is the professional supervision of the work of libraries.

Due to the various levels of development and unequal access of IT, a number of library systems is being developed and used; the road is long to the development of a national library information system that would link all types of libraries in the Republic of Croatia.

The expert and advisory body at the state level is the Croatian Library Council which is responsible for the development and promotion of librarianship in order to ensure professional competence in the consideration of important issues, passing of by laws and other measures including the creation of the overall policy of the development of Croatian librarianship.

The nucleus of the library system and most important library and information institution in our country, the National and University Library in Zagreb, marked its 400th anniversary in 2007. It traditionally marks it day on 22nd February, on the day when in 1483 the Missal was printed by the law of the Roman court, the oldest Croatian printed book and first European missal that was not printed in Latin alphabet and in Latin language. It originated from the library of the Jesuits who founded it in Zagreb's Gradec as early as 1607. In 1647, the library already had a hall, librarian and rules on the keeping and lending of books. In 1816 it acquired the right to a free copy and with

the introduction of the mandatory copy in 1837, this library achieved it national role which it preserved to the present day. In addition to printed material, the obligation of providing a mandatory copy has included overall audiovisual materials and electronic editions, for the time being only of a specific kind, ensuring in that way the systematic collection and safekeeping of overall written materials, namely all types of publicly accessibly media as Croatian cultural heritage. This provides systematic collection and safekeeping of the complete publishing/printing production and systematic development of local county collections.
The National and University Library in Zagreb develops and organizes the Croatian national library collections and coordinates the procurement of foreign scientific literature at the national and university levels, carries out the activity of the national bibliographic office - Croatian ISBN Centre, Croatian ISSN Centre – national centre for the identification of serial publications and other unlimited materials.
We must mention at this point that Croatia, a small country, has built in one century two national library buildings.

Unfortunately, the status of the collections in Croatian libraries is unsatisfactory – in regard to sacral and school, museum, archival, institutional collections – and particularly older and valuable library materials. It is due to inappropriate keeping conditions and inadequate and insufficient laboratory capacities of the institutions dealing with the protection of books in Croatia. A joint catalogue of preserved titles does not exist – but the cataloguing of collections of old and rare materials has been initiated. Comprehensive catalogues have been prepared for specific exhibitions, such as: 2000 Years of the Written Word in Croatia, Three Languages, Three Letters, Three Literatures, exhibitions of Protestant books, illustrated scientific books in the Library of the Greek-Catholic Diocese in Križevci, the Rovinj Stankovichiana, catalogues of Zadar and Split collections, the long standing work of the Old Slavic Institute on the processing of Glagolitic manuscripts.

Today in Croatia librarians are educated at three universities: Information Sciences at the Faculty of Philosophy in Zagreb; Department for Iinformation Sciences of the Faculty of Philosophy in Osijek and Department for Librarianship at the Faculty of Philosophy in Zadar. The professional education of librarians has considerably contributed to the professionalization of the profession.

The Croatian Library Association has been active for more than sixty years now. It has published more than eighty books, mainly by domestic authors and has drawn up regulations, guidelines and manuals required for processing and protecting materials, for preparing alphabetical and expert catalogues and reference books for the work and activities of specific types of libraries or special collections. In addition to these it has published translations of publications by prominent foreign authors, translations of IFLA standards and guidelines and collections of documents from professional meetings. The Association also publishes regular journals the Librarian Gazette and News while some of the 16 regional associations also have periodical editions. It organizes regular annual meetings entitled the Spring School of School Librarians, an expert seminar Archives, Libraries, Museums, Days of Special Libraries, Mobile Libraries and public library consultative meetings.
In 1968 the Croatian Library Association founded the award ‘Kukuljević’s Charter’ as a form of public recognition to library workers for their longstanding service and significant results in the promotion of library activities. Another award is ‘Eva Verona’ named after the prominent Croatian librarian and scientist which is awarded to young librarians, members of the Croatian Library Association for special efforts in their work, innovation and promotion of the librarian profession,

In addition to promoting books for children, the Croatian Centre for Children’s Books in the framework of the Libraries of the City of Zagreb has the “Protected Children’s Books Collection” for children and youth by Croatian authors and publishers, translations of Croatian authors into foreign

languages, illustrated books and comic books by Croatian authors and Croatian editions of the classics of children's literature. In addition to existing children's departments, in many city libraries department for young people have been established according to the specialized content of the collections, offer programmes of free time activities. The Croatian Library Association translated among the first in the world IFLA's Guidelines for working with Children and Youth expressing in that way its commitment to preparing children and youth as future users of cultural content.

Libraries shave a special responsibility for the free circulation of information and expansion of knowledge, promotion of reading and acquisition of all types of literacy in all media as literacy and reading are inseparable. In 2005 Zagreb, Croatia's capital, hosted the IRA International Conference "Literacy without Boundaries". On that occasion the presidents of three international associations: IFLA, International Reading Association (IRA) and International Board on Books for Young People (IBBY) signed a Memorandum on Cooperation.

Croatia has a population of 4.493.312. The number of registered libraries includes: 199 public libraries with 314 branch libraries including 11 mobile libraries and 9 central national minority libraries – Albanian, Austrian, Czech, Hungarian, Italian, Serbian, Slovak, Slovene, Ruthenian and Ukranian, 94 higher-education libraries, 116 specialized and 1 264 school libraries – in elementary and secondary schools. Libraries are quite respected in our country but the percentage of population coverage is unsatisfactory – only approximately 15%, with rare exceptions, for example the City Library in Varaždin which is marking 170 years of continuous service, and of which 25% of the city's population are members.

It is a known fact that the only investment that invariably brings benefit is investment in knowledge, in other words, in libraries. Everyone has some task in the process, and all of us have a common goal.

Now, we will give a brief overview of the experiences of the Ministry of Culture which succeeded a few years ago in finding the path to attain the common goal together with librarians and local communities - through continuous efforts put in rapid development of librarianship.

In addition to regular co-financing of procurement of books and other material for public libraries, purchasing books directly from publishers - only as a way of ensuring that even less popular books will remain in libraries as valuable heritage for our collective memory, co-financing the heads of central county services in libraries, the Ministry of Culture places emphasis on a number of special programmes:

- development and equipping of new libraries: as soon as conditions permitted and Croatia liberated its occupied territories, the reconstruction of libraries began, knowing how important these public cultural spaces are as reservoirs of knowledge, centres that will encourage the perception of the future while teaching about the past. Accepting the fact that libraries are guarantors of progress resulted in changed policies toward libraries.

That is what we had in mind when we began building more functional and attractive libraries. We knew how important it was the equip the space appropriately and use it adequately and how much the space reflects the respect libraries have in society, both as a system of services and as institutions.

Since the 1990-ies, large number of libraries have been reconstructed and built, partly within the project of reconstructing libraries destroyed or damaged in the war and in part as the realization of new trends in librarian services and society in general. Sometimes it was reconstruction of an old library building and sometimes change of purpose and remodelling of

previous military facilities that became attractive spaces due to their spaciousness and location (Zadar, Šibenik, Split).

The data we collected during the preparation of a monograph on public libraries which is to come out soon indicate that (only public) libraries dispose with approximately 72,000m² of space, mostly in the ownership of cities and municipalities in which the libraries are located. That is far from satisfying required space standards, but all indicators confirm an upward trend. Since 2000 the Ministry of Culture has invested a total of 96.882,500 HRK in the remodelling, construction and equipping of public libraries, while only in 2007 it invested 19.873,000 HRK.

The building of libraries has attracted the interest of the public and had a positive effect, even provoking competitiveness between neighbouring towns as to which one will have a library sooner, and whose will be better and more beautiful.

- central libraries of national minorities: owing to support of the Ministry of Culture to the programme – procurement of books in the languages of minorities, use and obtaining of equipment, events, exhibitions, (inter-library) lending, particularly given that central libraries should provide effective library services to minority members outside the seats of central libraries and salaries of employees/librarians and other expenses - 9 central national minority libraries are operational in Croatia.

The programmes of these libraries are actually part of the city library programmes which, according to the basic activities should provide library services to all types, categories and age groups of the population in their local communities, including thereby for national minorities as regards their specific needs (more than 1500 citizens). The expert supervision of these libraries is carried out by the adequate central county library, namely, National and University Library.
In addition to this institutionalized model of multiculturalism, we foster in public libraries, as of late public libraries on our islands and other tourist destinations have acquired collections of books in foreign languages in order to meet the needs of numerous foreign tourists during the summer months. The Conference of the NAPLE Forum held in Croatia in 2005 was also devoted to programmes of multiculturalism.

- Croatian Library for the Blind operates as a public institution of interest to the Republic of Croatia. Its basic activities are: printing and recording of books from expert fields and literature, printing and recording of journals, procurement of library materials in techniques accessible to the blind (Braille and audio), expert processing, safekeeping, protection and repair of library materials, preparation of bulletins and catalogues, regular lending of books in all media to users throughout Croatia and cooperation with other libraries and similar institutions.

We shall expand library services for blind and partially sighted people in large city libraries depending on the number of potential users, wishing to support, while constantly monitoring and promoting the development of librarianship generally, the growing needs of blind and partially sighted users in their place of residence in order to provide greater possibilities of their integration in society and improved access to the sources of knowledge and information.

- digitalization of library, archive and museum material: from individual projects of digitalization in library institutions, such as “Petar Preradović (Croatian poet) on the Internet” in the Municipal Library in Bjelovar, pilot-project of digitalization of part of the collection, the project “Silvije Strahimir Kranjčević” within the “Digital Heritage” in the National and University Library, we have arrived to the national programme of digitalization entitled “Croatian Cultural Heritage”. Together with museums and archives, libraries are also partners in the digitalization of national book materials. At first Initiated as a project by the National and University Library, today it is connected with the national project “Croatian Cultural Heritage”, a strategic project of the Ministry

of Culture of the Republic of Croatia geared at creating a cluster of digital collections of recognizable and nationally relevant content.
Precisely the creation of comprehensive, broadly accessible content in digital form is one of the key preconditions for the protection and evaluation of cultural heritage, for networking and presence of Croatian heritage in European, regional and other cultural networks, for the preservation of cultural diversity and use of cultural content in education, tourism and other service industries. As of late the portal "Croatian Cultural Heritage" (www.kultura.hr) offers access to collections of digitalized material in the Republic of Croatia.

Since 2000, annual meetings of LIDA (Libraries in the Digital Age) are organized in Dubrovnik, where through theory and practice the ever more challenging and changing library environments and information systems and services in the digital world are deliberated with special emphasis on current problems and methods of their resolution.

- Centre for permanent professional training of librarians continuously monitors the needs for additional training of employees in all types of libraries and the development of interdisciplinary training, supports the IT training of librarians and their acquisition of new knowledge and skills.
In February 2008 the portal of the public libraries in the Republic of Croatia was initiated and linked to the websites of libraries that contain, in addition to the "events data", basic documents on their activities and publications as well as statistical data bases.

- mobile libraries: obsolete bookmobiles and cessation of bookmobile services indispensable in many regions without stationary libraries, was a problem all the way up to 2003 when the Ministry of Culture renewed its investments in mobile libraries. Today we have 11 bookmobiles with 336 stops and 1 book van. The library community which gathers at annual "bookmobile festivals" support further expansion of existing bookmobile services to municipalities and settlements where citizens have no access to library services and introduction of new bookmobiles for municipalities and settlements where it is more economic and efficient than the founding of libraries or opening of library branches - under the auspices of central county libraries. This way the uneven coverage of the regions of the Republic of Croatia by public libraries and their networks as well as a division to regions with public libraries (mostly cities and larger municipalities) and regions without libraries (the majority of municipalities) could be avoided.

The strategy of cultural development of Croatia and the accompanying documents that are still in the making as well as strategies of development of public libraries place emphasis on the fundamental role of libraries in a democratic society, in life-long education and necessity of meeting the needs of citizens for information and providing access to contemporary library materials – written, audiovisual and digital. The accessibility of information and knowledge to library users is after all a common good and part of international standards of information and free expression, UNESCO' declarations as well as the Constitution of the Republic of Croatia.

Strategy, among other, stipulates the increased procurement of all information sources including all types of electronic publications even through association, cooperative processing and taking over of entries; conversion of old (card) catalogues and drawing up of group catalogues within functional library networks; linking of library systems and networks (local, university, scientific) within Croatia and with the world and the designing of appropriate portals by type and need; establishment of cooperation with other sectors in order to ensure the inter-operability of databases; accessibility of Croatian library collections and other libraries in the world, access to books and publications, including digitalized, namely, virtual collections; systematic and continuous computerization of libraries including adequate equipping with new technologies; drawing up and publishing of current

national bibliography and completion of planned Croatian retrospective bibliography; comprehensive protection of library collections, including protection of new (electronic) media and systematic monitoring and analysis of the status and evaluation of library activities. It is necessary to draw up integrated bases of statistical facts, harmonize planning documents with facts required in reports and assess regularly all programmes and services as responsibility of the National and University Library within the framework of activities of the Croatian Library Institute.

In constant synergy with decision makers on the local and state levels and owing to their capabilities rooted in inherited cultural values, education, knowledge and creativity, Croatian librarians will know how to attain the goals of the Strategy of Cultural Development.

Ankica Janković
Ministarstvo kulture, Uprava za kulturni razvitak i kulturnu politiku, Odjel za knjižničnu djelatnost
Hrvatska

ULOGA I ZNAČENJE KNJIŽNICA

Uloga i značenje knjižnica i knjižničarstva, za kulturni, znanstveni, obrazovni i gospodarski napredak pojedinca i društva kroz svekoliku povijest kulture i civilizacije odavna su i u Hrvatskoj prepoznati i potvrđeni, posebice u naše doba kada bez znanja i informacija nema ni razvoja ni napretka, kada je i razvoj demokracije vezan uz mogućnost njihova korištenja.

Pismenost je na ovom dijelu svijeta počela i prije hrvatske povijesti, od 4. stoljeća prije Krista s grčkim spomenicima u kamenu, razvijajući se u dokumentima i knjigama na tri jezika i tri pisma.

Ideju, pak, o potrebi javne knjižnice koja se javila u predrenesansnom Dubrovniku, Hrvatska je dijelila s ostalim zemljama svijeta. Od mreže „ilirskih čitaonica“, jedinstvenog fenomena u europskim razmjerima (1838. g. osnovane su četiri ilirske čitaonice u Varaždinu, Zagrebu, Križevcima i Karlovcu, u idućim godinama se one osnivaju u svim gradovima i većim mjestima, kako reče jezikoslovac Vjekoslav Babukić „kao ona ognjišta, na kojih se smrzla srca sunarodnjaka naših grijahu", stalno je razvijala i organizirala knjižnice kao informacijske i kulturne centre, središta čuvanja i aktivnog korištenja kulturne baštine, centre cjeloživotnog učenja u lokalnoj zajednici i cijeloj zemlji.

Pojedine hrvatske knjižnice, u prvom redu Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, ali i znanstvene knjižnice u Dubrovniku, Puli i Zadru, sveučilišne u Splitu, Rijeci i Osijeku, te samostanske i neke druge specijalne knjižnice čuvaju knjižnično blago. Riječ je o nacionalnom kulturnom blagu, kulturnoj baštini pisane i tiskane riječi, brojnim rijetkim knjigama (od rukopisnih kodeksa preko inkunabula do najnovijih publikacija), koja iskazuje kulturni identitet i povijesni kontinuitet hrvatskog naroda, njegovo ukupno stvaralaštvo izraženo u pisanoj riječi, koje su svojevrsni svjedoci komuniciranja hrvatskih ljudi u prošlosti s tadašnjim postignućima u znanosti, kulturi i umjetnosti. Knjižnice su doista "pamćenje" ovoga naroda.

Devedesetih godina prošloga stoljeća zbile su se velike društvene mijene, a zbog novih informacijskih i telekomunikacijskih tehnologija i novih medija, zbog raznovrsnijih potreba za informacijama, područje knjižničarstva i informacijskih djelatnosti bilo je najizloženije promjenama. Najbitnija promjena za nas bio je nastanak suverene i samostalne Republike Hrvatske -- rat, tranzicija i novi politički sustav. Hrvatsko je knjižničarstvo, unatoč ratu, kada je samo do 1993. godine bilo srušeno ili ozbiljno oštećeno 138 školskih, 23 narodne, 12 spomeničkih, uglavnom samostanskih, 3 znanstvene, 11 visokoškolskih i 8 specijalnih, knjižnica (što nažalost nisu bili konačni podaci) pratilo te promjene. „Nadrastavši" postojeće zakonske odredbe kao neprimjerene i pravnom i ustavnom poretku zemlje i stručnim postignućima u području knjižničarstva, pokrenulo je donošenje nove zakonske regulative.

Zakonom o knjižnicama iz 1997. godine odgovornost i upravna nadležnost za knjižnice pridana je većim dijelom Ministarstvu kulture. Međutim, s obzirom na to da knjižnice djeluju i izvan sektora kulture, određena odgovornost i

nadležnost vezuje se i uz druga odgovarajuća ministarstva, posebice Ministarstvo obrazovanja, znanosti i tehnologije.

Knjižnica se osniva kao javna služba sa zadaćom da zadovolji obrazovne, kulturne i informacijske potrebe svih građana bez obzira na spol, dob, fizičke ili druge nedostatke, obrazovanje, nacionalnost, vjerska, politička ili druga uvjerenja ili sklonosti, da promiče čitanje, informacijsku pismenost, kulturne i druge aktivnosti kojima je cilj unapređenje cjelokupnog društvenog života lokalne zajednice, očuvanje baštine, kulture, povijesti i tradicije lokalne zajednice, umjetnički i kulturni razvoj ljudi svih dobnih skupina, da bude podrška multikulturalnosti u lokalnoj zajednici i društvu u cjelini, i mjesto upoznavanja i afirmiranja kulture manjina i drugih kultura.

Narodne knjižnice jamče i osiguravaju demokratski pristup informacijama za sve građane. One nose temeljnu profesionalnu odgovornost u pogledu ostvarivanja ljudskih prava i temeljne slobode kako ih priznaje Ustav Republike Hrvatske i međunarodno pravo pa je propisana obveza osnivanja narodnih knjižnica u svim općinama i gradovima Republike Hrvatske, odnosno, kad je o općinama riječ, osiguravanja pristupačnosti knjige svojim stanovnicima putem povjeravanja obavljanja knjižnične djelatnosti knjižnicama susjednih ili drugih sredina.

S obzirom na to da knjižnice djeluju u gotovo svim djelatnostima, prema namjeni i sadržaju njihovih fondova razlikuju se: nacionalna, tj. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, narodne, školske, sveučilišne i visokoškolske, općeznanstvene i specijalne knjižnice. Uspostavljeni su prijeko potrebni uvjeti za profesionalizaciju knjižnične djelatnosti i njezino institucionaliziranje u okviru jedinstvenog hrvatskog knjižničnog sustava kao programiranog i organiziranog oblika i načina suradnje među hrvatskim knjižnicama radi boljeg iskorištavanja zajedničkih resursa u koji se povezuju sukladno potrebama korisnika pojedinog područja, sveučilišta ili znanstvenog područja stvarajući funkcionalnu mreža knjižnica u kojoj je svaka knjižnica pristupna točka znanja i informacija u Hrvatskoj i u svijetu. Sustav knjižnica u Republici Hrvatskoj djeluje od Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu kao središnje matične knjižnice na državnoj razini do županijskih narodnih knjižnica kao matičnih za narodne i školske knjižnice određene županije i sveučilišnih knjižnica u sveučilišnim gradovima (Zagreb, Osijek, Rijeka, Split, Dubrovnik, Pula). Temeljna zadaća matičnih knjižnica jest stručni nadzor nad radom knjižnica.

Zbog različitog stupnja razvijenosti i nejednake dostupnosti informatičke tehnologije razvija se i u upotrebi je više knjižničnih sustava; dug je put prema izgradnji nacionalnog informacijskog sustava knjižnica za povezivanje svih vrsta knjižnica u RH.

Stručno i savjetodavno tijelo na državnoj razini je Hrvatsko knjižnično vijeće koje skrbi za razvitak i unapređivanje knjižničarstva radi osiguranja stručne mjerodavnosti u razmatranju važnih pitanja, donošenja podzakonskih akata i drugih mjera uključujući i kreiranje ukupne politike razvitka hrvatskoga knjižničarstva.

Središte knjižničnog sustava i najvažnija knjižnična i informacijska ustanova u nas, Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, obilježila je svoju 400. obljetnicu 2007. godine. Tradicionalno obilježava svoj dan 22. veljače, na dan kad je 1483. godine tiskan Misal po zakonu rimskoga dvora, najstarija hrvatska tiskana knjiga i prvi europski misal koji nije tiskan latiničnim pismom i na latinskom jeziku. Proistekla je iz knjižnice Isusovaca koji su je na zagrebačkom Gradecu ustanovili još 1607. godine, već je 1647. g. knjižnica imala dvoranu, knjižničara i pravila o čuvanju i posuđivanju knjiga. Godine 1816 stječe pravo na besplatni primjerak, a uvođenjem obveznog primjerka iz 1837 g. ova knjižnica ostvaruje svoju nacionalnu ulogu koju je sačuvala do danas. Uz tiskanu građu, obveza dostave obveznog primjerka obuhvaća i cjelokupnu audiovizualnu građu i elektroničke publikacije, za sada samo određene vrste, čime se osigurava da se sveukupna pisana riječ, odnosno sve vrste medija koje su javno pristupačne, sustavno prikupljaju i čuvaju kao hrvatska kulturna baština. Tako se osigurava sustavno prikupljanje i čuvanje cjelokupne hrvatske nakladničke/tiskarske proizvodnje te sustavno izgrađuju zavičajne zbirke po županijama.

Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu izgrađuje i organizira hrvatsku nacionalnu zbirku knjižnične građe i usklađuje nabavu inozemne znanstvene literature na nacionalnoj razini i na razini Sveučilišta, obavlja djelatnost nacionalnog bibliografskog ureda - Hrvatski ured za ISBN, Hrvatski ured za ISSN - nacionalni centar za identifikaciju serijskih publikacija i druge neomeđene građe

Ovdje moramo podsjetiti na činjenicu da je Hrvatska, mala zemlja, u jednom stoljeću izgradila dvije zgrade nacionalne knjižnice.

Nažalost, nezadovoljavajuće je stanje fondova hrvatskih knjižnica - crkvenih i školskih, muzejskih, arhivskih, institutskih - posebice starije i dragocjene knjižnične građe, zbog neprimjerenih uvjeta smještaja i zbog neadekvatnih i nedovoljnih kapaciteta laboratorija ustanova za zaštitu knjiga u Hrvatskoj. Skupni katalog o uščuvanim naslovima, doduše, ne postoji – makar se sustavno počinju popisivati fondovi stare i rijetke građe, a i pripremljeni su opsežni katalozi uz izložbe, primjerice: 2000 godina pisane riječi u Hrvatskoj, Tri jezika tri pisma tri književnosti, izložbe protestantskih knjiga, ilustrirane znanstvene knjige u knjižnici Grkokatoličke biskupije u Križevcima, rovinjska Stankovichiana, katalozi zadarskih i splitskih zbirki, dugogodišnji rad Staroslavenskog instituta na obradi glagoljskih rukopisa,

U Hrvatskoj danas tri sveučilišta školuju knjižničare: studij Informacijskih znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Odsjek za informacijske znanosti Filozofskog fakulteta u Osijeku te Odjel za knjižničarstvo Filozofskog fakulteta u Zadru. Stručna izobrazba djelatnika osjetno pridonosi profesionalizaciji struke.

Hrvatsko knjižničarsko društvo djeluje više od 60 godina.

Otkako je 1966. godine pokrenulo izdavačku djelatnost Hrvatsko knjižničarsko društvo izdalo je preko osamdeset naslova, uglavnom domaćih autore a koji su izradili pravilnike i priručnike prijeko potrebne za obradu građe i njenu zaštitu, za izradu abecednog i stručnog kataloga te priručnike za rad i djelovanje pojedine vrste knjižnica ili zbirki posebne vrste. Objavljeni su i prijevodi publikacija poznatih svjetskih autora, prijevodi IFLA-inih standarada i smjernica i zbornici radova sa stručnih skupova, a redovito izlazi časopis Vjesnik bibliotekara i Novosti. I neka od 16 regionalnih društava imaju peroiodička izdanja. Zaživjeli su susreti pod nazivom Proljetna škola školskih knjižničara, stručni seminar pod nazivom Arhivi, knjižnice, muzeji, Dani specijalnih knjižnica, Pokretne knjižnice te Savjetovanje narodnih knjižnica.

Godine 1968. Hrvatsko knjižničarsko društvo ustanovilo je nagradu 'Kukuljevićeva povelja' kao oblik javnog priznanja knjižničnim djelatnicima za dugogodišnji rad i značajne rezultate na unapređenju knjižničarske djelatnosti, a potom i nagradu 'Eva Verona' nazvana imenom istaknute hrvatske knjižničarke i znanstvenice, koja se dodjeljuje mladim knjižničarima, članovima Hrvatskoga knjižničarskog društva, za posebno zalaganje u radu, inovacije i promicanje knjižničarske struke.

Hrvatski centar za dječju knjigu pri Knjižnicama grada Zagreba pored rada na promicanju dječje knjige ima i "Zaštićeni fond dječje knjige" koji sadrži knjige namijenjene djeci i mladeži hrvatskih autora i izdavača, prijevode hrvatskih autora na druge jezike, ilustrirane knjige i strip izdanja hrvatskih autora te hrvatska izdanja klasika dječje književnosti. U mnogim gradskim knjižnicama, pored već postojećih dječjih odjela osnovani su odjeli za mladež, posebni po specijaliziranom sadržaju zbirke, po ponuđenim programima aktivnosti za slobodno vrijeme Hrvatsko knjižničarsko društvo među prvima je u svijetu prevelo i objavilo IFLa-ine Smjernice za rad s djecom i mladima izražavajući tako svoju opredijeljenost za pripremu djece i mladih za buduće korisnike kulturnih sadržaja.

Knjižnice imaju posebnu odgovornost za slobodan protok informacija i širenje znanja, za poticanje čitanja i stjecanja svih vrsta pismenosti u svim medijima jer su pismenost i čitanje neodvojivi. Na knjižnice se naslanjaju i brojni projekti Hrvatskoga čitateljskog društva. Zagreb, hrvatski glavni grad bio je 2005. godine domaćin Međunarodne konferencija IRA-e „Pismenost bez granica“. Tada su tri predsjednika međunarodnih udruženja: IFLA-e, Međunarodne čitateljske udruge (IRA) i Međunarodnoga vijeća za dječju knjigu (IBBY). potpisali i Memorandum o suradnji.

Hrvatska broji 4 493 312 stanovnika. Evidentirano je 199 narodnih knjižnica s 314 ogranaka što uključuje 11 bibliobusa te 9 središnjih knjižnica nacionalnih manjina - albanske, austrijske, češke, mađarske, talijanske, srpske, slovačke, slovenske, rusinske i ukrajinske, 94 visokoškolske knjižnice, 116 specijalnih i 1 264 školske – u osnovnim i srednjim školama. U nas su knjižnice iznimno cijenjene, ali je postotak obuhvata stanovništva nezadovoljavajući - svega cca 15 %, osim rijetkih iznimki, primjerice, Gradska knjižnica u Varaždinu koja ove godine bilježi 170 godina kontinuiranog djelovanja, učlanjuje čak 25 % stanovnika svoga grada.

Poznato je da je jedino ulaganje koje zajamčeno donosi koristi, ulaganje u znanje, dakle i u knjižnice. Svatko u tome ima neki zadatak, a svi imamo zajednički cilj.

Ovdje ćemo se zadržati na iskustvima Ministarstva kulture koje je u svom stalnom zalaganju za brzi razvitak knjižničarstva unatrag nekoliko godina uspjelo, zajedno s knjižničarima i lokalnom zajednicom naći taj put prema zadovoljavanju zajedničkog cilja.

Pored redovitog sufinanciranja nabave knjižne i neknjižne građe u narodnim knjižnicama, otkupa knjiga izravno od nakladnika samo kao jamstvo da će u knjižnicama ostati i manje popularno štivo, a vrijedna baština za kolektivno pamćenje., sufinanciranja voditelja županijskih matičnih službi u knjižnicama, naglasci su Ministarstva kulture na nekim posebnim programima:

- **Izgradnja i opremanje novih knjižničnih prostora.** Čim su se stekli uvjeti i čim je Hrvatska oslobodila svoja okupirana područja, započela je s obnovom, znajući koliko su važni ti javni kulturni prostori kao rezervoari znanja, koji učenjem o prošlosti potiču promišljanja o budućnosti. Prihvaćanje činjenice o knjižnici kao jamstvu napretka rezultiralo je promijenjenim odnosom politike prema knjižnicama.

To smo imali na umu kad smo započeli graditi funkcionalnije i ljepše prostore knjižnica. Znali smo koliko je važno kako je prostor opremljen i kako ga koristimo i koliko prostor odražava ugled koji knjižnica uživa u društvu, i kao sustav usluga i kao institucija.

Ogroman je prostor obnovljen i izgrađen od devedesetih godina naovamo, što u projektu obnove u ratu razrušenih ili oštećenih knjižnica, što u realizaciji novih trendova knjižničarstva i društva u cjelini - katkad obnova stare zgrade knjižnice, katkad prenamjena i uređenje prostora bivših vojnih objekata koji su zbog velike površine i smještaja bile atraktivne lokacije (Zadar, Šibenik, Split).

Iz podataka koje smo prikupili u pripremi monografije o narodnim knjižnicama koja je uskoro pred objavljivanjem proizlazi da je (samo narodnim) knjižnicama na raspolaganju oko 72.000 m2 prostora, uglavnom u posjedu gradova i općina u kojima knjižnice djeluju. To ni izdaleka ne zadovoljava propisane standarde prostora, ali svi pokazatelji govore o trendu porasta. Od 2000. godine Ministarstvo kulture je u adaptaciju, gradnju i opremanje narodnih knjižnica uložilo ukupno 96,882.500 kuna, a samo 2007. godine 19,873.000.

Gradnja knjižnica privukla je interes javnosti i polučila pozitivan odjek, čak i natjecanje susjednih mjesta tko će prije imati knjižnicu i tko će imati bolju i ljepšu knjižnicu.

Središnje knjižnice nacionalnih manjina. U Hrvatskoj, uz potporu Ministarstva kulture za program - nabavu knjiga na jezicima manjina, korištenje, nabavu opreme, manifestacije, izložbe, (međuknjižničnu) posudbu, posebice s obzirom na to da je riječ o središnjim knjižnicama koje trebaju na djelotvoran način osigurati knjižnične usluge pripadnicima manjina i izvan sjedišta središnje knjižnice - i sredstva za plaću zaposlenika/knjižničara te sredstva za materijalme troškove djeluje 9 središnjih knjižnica nacionalnih manjina.

Sadržaji programa ovih knjižnica zapravo su dio programa gradskih knjižnica koje po svojim temeljnim zadaćama moraju osiguravati knjižnične usluge za sve vrste, kategorije i dobi stanovništva svoje lokalne zajednice, pa tako i za nacionalne manjine u njihovim specifičnim potrebama (više od 1500 stanovnika). Stručni nadzor nad ovim knjižnicama obavlja pripadajuća županijska matična knjižnica, odnosno Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

Osim ovako institucionaliziranog modela multikulturalnosti kakav njegujemo u narodnim

knjižnicama, uobičajilo se da narodne knjižnice na otocima i turističkim mjestima duž jadranske obale posjeduju zbirke knjiga na stranim jezicima kako bi izišle u susret potrebama za čitanjem brojnih stranih turista u ljetnim mjesecima. Programima multikulturalnosti bila je posvećena i konferencija NAPLE foruma održana u Hrvatskoj 2005. godine.

Hrvatska knjižnica za slijepe djeluje kao javna ustanova od interesa za Republiku Hrvatsku. Osnovne su joj djelatnosti: tiskanje i snimanje knjiga s područja stručne literature i lijepe književnosti, tiskanje i snimanje časopisa, nabava knjižnične građe u tehnikama dostupnim slijepima (na brajici i u zvučnoj tehnici), stručna obrada, čuvanje, zaštita i popravak knjižnične građe, izrada biltena i kataloga, redovna posudba knjiga u svim tehnikama korisnicima diljem Hrvatske i suradnja s drugim knjižnicama i srodnim ustanovama.

Knjižnične usluge za slijepe i slabovidne osobe širit ćemo i u knjižnice velikih gradova ovisno o broju potencijalnih korisnika u želji da, uz stalno praćenje i unapređivanje razvoja knjižničarstva uopće, podrži narastajuće potrebe slijepih i slabovidnih korisnika tamo gdje žive kako bi imati veću mogućnost uključivanja u društvo i kvalitetniji pristup izvorima znanja i informacija.

Digitalizacija knjižnične, arhivske i muzejske građe. Od pojedinačnih projekata digitalizacije u knjižničnim ustanovama, primjerice Petar «Petar Preradovic (hrvatski pjesnik) na internetu» u Gradskoj knjižnici u Bjelovaru, pilot-projekta digitalizacije dijela zbirki, projekta „Silvije Strahimir Kranjčević“ u okviru „Digitalne baštine“ u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici došli smo do Nacionalnog programa digitalizacije nazvanog “Hrvatska kulturna baština”. Knjižnice su, zajedno s muzejima i arhivima, partneri u digitalizaciji nacionalne knjižne građe, što ju je kao projekt započela NSK, danas se povezuje s Nacionalnim projektom „Hrvatska kulturna baština“, strateškim projektom Ministarstva kulture RH koji za cilj ima stvaranje skupa digitalnih zbirki prepoznatljivog i nacionalno relevantnog sadržaja.

Upravo je stvaranje bogatih, široko dostupnih sadržaja u digitalnom obliku jedna od ključnih pretpostavki za zaštitu i vrednovanje kulturne baštine, za umrežavanje i prisutnost hrvatske baštine u u europskim, regionalnim i drugim mrežama kulturnih sadržaja, za očuvanje kulturne raznolikosti i uporabu kulturnih sadržaja u obrazovanju, turizmu i drugim uslužnim industrijama. Odnedavna portal „Hrvatska kulturna baština“ – www.kultura.hr nudi pristup zbirkama digitalizirane građe u Republici Hrvatskoj.

Od 2000. godine u Dubrovniku se organizira godišnji susret LIDA (Libraries in the Digital Age) koji se kroz teoriju i praksu bavi sve izazovnijim i sve promjenljivijim okruženjem knjižnica i informacijskim sustavima i uslugama u digitalnom svijetu, s posebnim mnaglaskom na aktualne probleme i puteve njihova rješavanja.

Centar za stalno stručno usavršavanje knjižničara trajno prati potrebe za usavršavanjem zaposlenih u svim tipovima knjižnica i razvoj interdisciplinarnog usavršavanja, potpora je u informatičkom opismenjavanju knjižničara i usvajanju novih znanja i vještina.

U veljači 2008. godine aktiviran je portal narodnih knjižnica u Republici Hrvatskoj s poveznicama na mrežne stranice knjižnica koji će uz „bazu događanja“, temeljnih dokumenata o djelatnosti i izdanjima dati i bazu podataka za statistike.

Pokretne knjižnice. Zastarjeli bibliobusi i time uzrokovan prestanak rada bibliobusnih službi koje su bile nezamjenjive na mnogim područjima gdje nema stacionarnih knjižnica predstavljali su problem sve do 2003. godine kad je Ministarstvo kulture obnovilo ulaganja u pokretne knjižnice. Danas imamo 11 bibliobusa sa 336 stajališta i 1 biblio-kombi. Knjižnična zajednica okupljena na godišnjim „festivalima bibliobusa“ podržava daljnje širenje mreže postojećih bibliobusnih službi na općine i naselja čiji stanovnici nemaju dostupnu knjižničnu uslugu te uvođenje novih u okrilju županijskih matičnih knjižnica, za općine i naselja gdje je to ekonomičnije i efikasnije nego osnivanje knjižnica ili otvaranje knjižničnih ogranaka čime bi se prevladala neravnomjerna pokrivenosti područja Republike Hrvatske

narodnim knjižnicama i njihovim mrežama, kao i podjele na područja s narodnim knjižnicama (pretežno gradovi i veće općine) i područja bez narodnih knjižnica (većina općina).

Strategija kulturnog razvitka Hrvatske i na nju naslonjeni dokumenti, još u nastajanju, strategije razvoja narodnih knjižnica, naglašavaju temeljnu ulogu knjižnica u demokratskom društvu, u stalnom učenju i nužnost zadovoljavanja potreba građana za informacijom i osiguravanje pristupa suvremenoj knjižnoj građi – pisanoj, audiovizualnoj i digitalnoj. Dostupnost informacija i znanja korisnicima knjižnica, uostalom, opće je dobro i dio međunarodnih standarda informiranja i slobode izražavanja, UNESCO-vih deklaracija, kao i Ustava Republike Hrvatske.

Strategija postavlja, među ostalim i zadaće na povećanju nabave svih informacijskih izvora, uključujući elektroničke publikacije svih vrsta i putem konzorcija; kooperativnu obradu i preuzimanje zapisa, konvertiranje starih (kartičnih) kataloga te izradu skupnih kataloga u sklopu funkcionalnih knjižničnih mreža; povezivanje knjižničnih sustava i mreža (lokalne, sveučilišne, znanstvene) unutar Hrvatske i sa svijetom te izradu odgovarajućih portala po vrstama i potrebama te uspostavljanje suradnje s drugim sektorima radi osiguravanja interoperabilnosti baza podataka; dostupnost fondova hrvatskih knjižnica i drugih knjižnica u svijetu, pristup knjigama i publikacijama, uključujući digitalizirane odnosno virtualne fondove; sustavnu i neprekidnu informatizaciju knjižnica, uključujući njihovu primjerenu opremljenost novim tehnologijama; izradu i objavljivanje tekuće nacionalne bibliografije te dovršenje planirane hrvatske retrospektivne bibliografije; kvalitetnu i sveobuhvatnu zaštitu knjižnih fondova, uključujući zaštitu novih (elektroničkih) medija te sustavno praćenje i analiza stanja i vrednovanje rada knjižnica. Potrebno je izraditi jedinstvene baze statističkih podataka, uskladiti planske dokumente s podacima koji se traže u izvještajima, te redovito procjenjivati sve programe i usluge za što je odgovorna Nacionalna i sveučilišna knjižnica u sklopu rada Hrvatskoga zavoda za knjižničarstvo.

Hrvatski knjižničari u stalnoj sinergiji s donositeljima odluka na lokalnoj i državnoj razini, svojim sposobnostima temeljenima na naslijeđenim kulturnim vrijednostima, obrazovanju, znanju i kreativnosti znat će dostići ciljeve Strategije kulturnog razvitka.

REFERENCES [LITERATURA]

Hrvatska u 21. stoljeću (2001) Kultura, Zagreb: Ured za strategiju razvitka Republike Hrvatske,

Hrvatske narodne knjižnice u svjetlu IFLA-inih smjernica (2004), Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb

Plevnik, D. (2006): Fortuna čitanja, Osijek: Hrvatsko čitateljsko društvo,

Program Informacije o Europskoj uniji u narodnim knjižnicama, pregled provedbe Programa 2005-2007, (2007) Zagreb: Hrvatsko knjižničarsko društvo, Zagreb

Ranjene knjižnice u Hrvatskoj (1993), Horvat, A., et al. (ur), Zagreb: Hrvatsko bibliotekarsko društvo

Stričević, I. : Razgovor sa.. www.hkdrustvo.hr, http://www.hkdrustvo.hr/hkdnovosti/clanak/2

Miodrag Jovanović
Natural History Museum, Belgrade
Serbia

OBJECTIVE AND SUBJECTIVE AT THE EXHIBITIONS OF THE NATURAL HISTORY MUSEUM IN BELGRADE, 1904 - 2004

INTRODUCTORY REMARKS

In the period 1904-2004, more than 200 exhibitions were prepared at the Natural History Museum, leading to an accumulation of experience. On the base of that experience and many years of personal, practical and research activities at the Natural History Museum, the author of this text (who so far made over 1000 lectures at the exhibitions, prepared concepts and wrote catalogues for the study exhibitions and one exhibition directed to disabled persons in Serbia, as well as for several smaller exhibits) has tried to outline and briefly discuss theoretically the objective and the subjective aspect of natural history exhibitions, that is, he tried to separate and define the part of exhibition that belongs to the objective, the nature, from the part that belongs to the subjective, the person.

MAIN PART

The objective and the subjective are real building blocks of each natural history exhibition and they may be combined in various ratios, either in the whole exhibition or in certain parts. Here we consider the objective part of the natural history exhibition to be the one may not be denied, what what was experimentally proven, while the subjective part is the one may be denied, which was not experimentally proven.
Degree, form and distribution of this combining in an exhibition depend mostly on the author of the exhibition.
The author of this text believes that each exhibition, from the initial idea to completion, has at least four levels where the objective and the subjective may be combined: theme of the exhibition, concept, museum specimens and texts at the exhibition (labels and additional texts).

THEME OF THE EXHIBITION

The nature (here defined as what is outside of us) is by its principle objective, and each part is objective and can be a theme of an exhibition at the Natural History Museum. However, the choice of themes for the exhibition at the Museum is not objective and natural; it is not a random blind process but a subjective, purposeful, well-thought process performed by the author of the future exhibition. From the great variety of objective nature themes, the author subjectively chooses one according to these parameters: author's field of expertise, amount of knowledge he/she has on the subject, size of museum collection and degree of objective scientific (exact) knowledge on the theme. Of these parameters we will discuss only the last one: the degree of objective knowledge on the theme.

According to the degree of objective scientific knowledge base, the themes of natural history exhibitions may be divided into three groups.

I The most objective (least subjective) are themes of mineralogy and petrology. They are pertaining to parts of nature studied by most exact natural sciences (physics, chemistry) and processed by mathematical methods. The natural order is very well developed. The most common themes of the exhibitions are pragmatic (utilitarian value of minerals and rocks) and geodiversity (inorganic natural richness). Examples: “Building stones” from 1959, “Minerals and ores of Serbia” from 1965, “Minerals in nature” from 1978 and “Minerals – eternal mystery and inspiration” from 1997.

II Less objective (more subjective) are biological themes. The biological systems are less exactly (more objectively) studied, with less mathematical methods. The natural order is also pronounced. The most common themes are in fields of biodiversity and pragmatism. Examples: “Mammals and birds - enemies of poultry” from 1905, First botanical exhibition from 1907, “Our fauna” from 1962, “Birds of our region”, “Vignettes from nature of our country”, “Plant world and its characteristics”, all from 1968, “Wildlife in water environment” from 1971, “Forests of our region” and “Adaptability and variability of insects”, both from 1973, “First exhibition of entomologists-amateurs”, “Fishes of Serbia”, both from 1982, “Wildlife of a pond” from 1984, “A century of hunting, 1896-1996” from 1996 and “Snakes and snake king” from 2004.

III Least objective (most subjective) are themes from paleontology (paleobiology). They pertain to extinct forms of plants and animals, which are poorly known (it is impossible to adequately exactly study the fossils, and only the elementary math is applied to them). The objective natural order exists in their case but is not always known. One common paleontological theme is theory of evolution. Examples: “Ammonites” from 1961, “Fossil remains of animals with particular attention to species Elephas primigenius” from 1965, “Pikermi fauna” from 1968, “Fragments from geological history of Toplica basin” from 1971, “Geological history of Belgrade and its surroundings” from 1975, “Mollusks through the geological history” from 1979, “Fossil mammals” from 1983, “Wildlife stopped in stone”, from 1996, “The world we live upon”.

IV Geologically-biological, general themes, objective as much as the themes of their building parts. Due to a smaller quantity of natural order, possibility of various quantitative and qualitative combining and comparing the individual themes within the main one, it is possible to move from great objectivity to great subjectivity. Examples: “First permanent exhibition” from 1903, “Nature conservation” from 1952, “Inanimate and animate nature” from 1964, “Nature of Serbia” (including 11,657 original specimens, 10 dioramas, 10 models, 4 maps, 2 models, 457 photographs, 195 drawings, 6 schemes and 90 products) from 1981, “Man and nature” from 1984, “Animate and inanimate world” from 1990, “Donations to Natural History Museum 1895-1995” from 1995, “New arrivals at the Natural History Museum” from 1997, “Mollusca: gastropods, bivalves and cephalopods” from 2000, “Diversity of nature” from 2003 and “New arrivals in collections of Natural History Museum” in 2004.

V Complex themes include the fields of geology, biology, museology, naturalist books, and archives. There is only a small amount of natural order in this exhibition so the subjectivity of the author is very pronounced. Examples: “Josif Pančić and his scientific discoveries in nature” from 1977, “Some of the plant species described by Josif Pančić” from 1979, “Development of natural sciences in Serbia” from 1987, “From the treasuries of Natural History Museum” from 1994, “Nature on post stamps 1988-1998” from 1998 and “Library of Natural History Museum – 100 years later” from 2003.

VI The biographic themes are mostly objective and include a natural order (time continuum). As a rule they do not include significant space for subjectivity. Examples: “Josif Pančić and his discoveries in the nature” from 1975, “Josif Pančić” from 1980, “Charles Darwin 1809-1882” from 1983, “Dr Rudolf Archibald Reiss, collector-naturalist” from 1985, “Petar S. Pavlović” from 1988 and “Life and work of Josif Pančić” from 1990.

VII The narrow expert themes and themes from “applied” natural sciences are usually very objective and have very little subjectivity, as they are chosen within the well studied specialist fields. The natural order in them is very well defined. Examples: “Fishes and their enemies” from 1908, “Honey-yielding plants of Serbia” from 1911, “Useful mammals in agriculture” and “Photosynthesis” from 1961, “Conservation of nature in Great Britain” from 1967, “Butterflies and their characteristics” from 1971, “Pest rodents”, “Trees in our parks”, “Sexual dimorphism in animals”, “Insects – pests of forests”, all from 1977, “Adaptations of certain insects”, “Morphology of flower”, “Sections of trunks of certain woody plants”, “Galapagos – natural treasure of humankind”, all from 1982, “Pests in agriculture” from 1984, “Insects and humans” from 1985, “Mushrooms of vicinity of Belgrade” from 1995, “Beaver again among us” from 1999 and “Map of protected trees in Belgrade. A tree leans on a tree and on a person” from 2000.

CONCEPT OF THE EXHIBITION

Concept of the exhibition is a smaller and more limited space than the previous one, with a lot of subjectivity. The subjective on this level is expressed as freedom of choosing the form of representation and exhibition of the chosen natural history theme. For each chosen subject there are a number of possible concepts that may present it in an objective, subjective, natural-scientific or alternative way. Among these possible concepts, the author of the exhibition chooses one in a subjective way and further develops it in the direction considered to be the most purposeful and where he or she is able to offer the maximum of own objective knowledge as well as subjective opinions.
For each objective natural-scientific theme it is possible to develop a concept that presents it as a subjective one. It is also possible to turn it the other way around. With the adequately modeled concept it is possible to present the subjective theme as an objective one.

MUSEUM SPECIMENS

In the “pristine” whole nature there is no subjective – everything is exceptionally objective. Parts of nature chosen by free will of humans to be taken away and placed into the Museum collection lose the previous amount of objectivity, gain some subjectivity and become museum specimens. Before they are included in the collections, some of the newly arrived specimens must be altered and adapted through physical and (or) chemical changes (preparation). This preparation further changes the objective characteristics of new specimens to a greater or smaller extent. According to the intensity of changes caused by preparation, the natural history museum specimens (preparates) may be placed into a gradient sequence. At the beginning are those least altered, (maximally) objective, and at the end are those most altered, (maximally) subjective. The sequence is this: at the beginning are the least changed, maximally objective macro crystals in natural form, followed by minerals composed of microcrystals, rocks, fossils, herbarium preparates, and at the end are the most altered, maximally subjective zoological preparates. The macro crystals in natural form are the typical example of particularly stable natural systems, which are removed from the mother environment almost exclusively by mechanical means. They are not prepared or conserved, so the subjective human actions do not change anything. Minerals composed of microcrystals are more vulnerable than the previous group (they change or crumble more easily) so they must be artificially protected as museum objects, in various ways. The methods and means used for protection always (more or less) alter their natural structure into a certain direction. Therefore they lose more of their objectiveness. The rocks in museum collections (as combinations of various minerals) are susceptible to outside factors, so they are changed through protection measures, they become more resistant and lose one part of previous objectiveness. According to

composition and structure, fossils are a heterogeneous group of natural history objects. Some of them are very stable, similar to certain macrocrystals (silicified fossils), while the others are less stable (calcified ones). The fossils, especially calcified, often demand more complex forms of chemical protection, decreasing their objectivity significantly. The herbarium specimens (material) are composed of dried and pressed whole plants or their parts. When they are picked they stop living; they lose water through pressing and drying; after they have stayed in a collection in atmospheric conditions they lose a certain amount of pigments and become brittle, deformed etc. All these changes that must happen to the plant in order for it to become a herbarium specimen represent a loss of a whole array of objective natural characteristics, a great loss and an addition of numerous subjective characteristics, whose scope and type depend only on expertise and intentions of the person who performed the process of drying and pressing the floristic material. The zoological preparates, especially "balgs" (dried skins in study collections) and the osteological material represent the maximum of museum degradation of objective natural structures. Such specimens have almost completely lost their natural objective characteristics. The dermoplastic objects (skins placed upon the artificially prepared animal bodies) have, similarly to "balgs" and osteological specimens, almost completely lost their natural objective characteristics, but in exchange they acquired an almost maximal individuality assigned by dermoplastician (usually a sculptor) while preparing the body according to his or her own idea. The museum specimens included in an exhibition are called exhibits. Examples of exhibitions with most objective (least subjective) exhibits: "Collection of minerals from Trepča mine" from 1950, "Meteorites" from 1959, "Ornamental stones from our country" from 1968, "Colored metals" from 1980, "Nonmetals" from 1983 and "Beauty of the rock" from 1998. Examples of exhibitions with the least objective (most subjective) exhibits: "Mammals and birds - enemies of poultry" from 1905, "Mammals and birds of Yugoslavia" from 1954, "Birds of our region" from 1968, "Birds of Serbia" from 1976, "Hunting trophies" from 1991, "Game animals in year 2000" from 2000, "Toxic plants of Macedonia", "Bird – value and importance", both from 2001.

LABELS AND OTHER TEXTS AT THE EXHIBITION

Objectivity or subjectivity of the theme, that is, the concept of a natural history exhibition is defined most clearly through included texts. The labels at the natural history exhibition (if it is an expert exhibition) are always objective. The subjective text on the label at a natural history exhibit may be associated only with the lack of real scientific data or ignorance of the person who wrote them. Regardless of the theme and concept of the exhibition, the same exhibit should always have the same, objective, scientific text on the label. In contrast to the label, the additional text at the exhibition is left for the subjective choice of the author. Through use of additional texts suited for a particular occasion, the author may manipulate with the previously objective or subjective theme or concept of the exhibition, and move them from the objective to the subjective in a controlled manner. Examples: "Development of graptolites" from 1958, "Paleontological proofs of evolution" from 1962, "Evolution of organic world through the geological periods" from 1969 and "Development of humans" from 1984. These examples have to be lightly discussed for the sake of clarity. The modern theory of evolution is presently based on a very large number of morphological, anatomical, embryonic, genetic etc. facts, but it is still a hypothesis as it can not be proven by an experiment. It was said long ago that fossil remains may be placed at the base of evolutionist but also those other theories. Therefore, the exhibits and labels presented at these exhibitions do not, by themselves, tell anything about the evolution or non-evolution. Due to the additional texts written in spirit of evolution, the exhibits of these exhibitions have illustrated changes through time, development, descendence. If the additional texts were written in spirit of creationism, the same exhibits with same labels and position would illustrate fixed nature and sudden simultaneous appearance of whole Nature as well.

Миодраг Јовановић
Природњачки музеј, Београд
Србија

ОБЈЕКТИВНО И СУБЈЕКТИВНО НА ИЗЛОЖБАМА ПРИРОДЊАЧКОГ МУЗЕЈА ИЗ БЕОГРАДА, ОД 1904. ДО 2004.

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Од 1904. до 2004. године у Природњачком музеју направљено је више од 200 изложби и стечено је велико искуство. На основу тог искуства и дугогодишњег личног, практичног и истраживачког педагошко-изложбеног рада у Природњачком музеју, аутор текста (који је до сада одржао око 1000 предавања на изложбама, радио концепције и писао каталоге за три студијске изложбе и прву изложбу намењену инвалидним лицима у Србији као и за више мањих поставки) покушао је да разграничи и кратко теоријски размотри објективно и субјективно на природњачким поставкама, то јест покушао је да раздвоји и дефинише део поставке који припада објективном – природи, од дела који припада субјективном – човеку.

ГЛАВНИ ДЕО

Објективно и субјективно су реални, градивни делови сваке природњачке изложбе и могу се на њој као целини или на њеним појединим деловима независно комбиновати у различитим односима. Под објективним, на природњачкој изложби, подразумевамо оно што је непобитно, експериментално доказано, а под субјективним оно што није непобитно, није експериментално доказано.
Степен, начин и распоред овог комбиновања на изложби у највећој мери зависи од самог аутора поставке.

По мишљењу аутора овог текста, од саме замисли изложбе до њеног остварења постоје најмање четири нивоа на којима се објективно и субјективно могу комбиновати: тема изложбе, њена концепција, музејски примерци и текстови на изложби (етикете и пропратни текстови).

ТЕМА ИЗЛОЖБЕ

Природа (овде је посматрамо као оно ван нас) јесте сама по себи објективна и сваки њен део може бити тема изложбе Природњачког музеја. Међутим, избор теме за изложбу Музеја није објективан и природан, односно случајан, стихијски процес, већ је то субјективан, намеран, осмишљен процес који ради аутор будуће поставке. Из мноштва објективних природњачких тема, аутор субјективно бира једну према следећим параметрима: својој струци, свом знању, величини музејске збирке и степену објективне научне (егзактне) проучености теме. Од наведених параметара размотрићемо једино последњи степен објективне проучености теме.
Према степену објективне научне проучености, теме природњачких изложби можемо поделити на три групе:
I Најобјективније (најнесубјективније) јесу теме из минералогије и петрологије. Оне се односе на делове природе који су проучени најегзактнијим природним наукама (физиком, хемијом) и обрађени математичким методама.

Природни ред је у њима јако изражен. Најчешће теме изложби су прагматика (корист коју човек има од минерала, то јест стена) и геодиверзитет (неорганско природно богатство). Примери таквих тема су: „Грађевинско камење“ из 1959, „Минерали и руде Србије“ из 1965, „Минерали у природи“ из 1978. и „Минерали вечита тајна и инспирација“ из 1997.

II Мање објективне (субјективније) јесу теме из биологије. Биолошки системи су мање егзактно (мање објективно) проучени, са мање математичких метода. Природни ред је и у њима изражен. Најчешће теме су из области биодиверзитета и прагматизма. Примери таквих тема су: „Сисари и птице непријатељи живине“ из 1905, „Прва ботаничка изложба“ из 1907, „Наша фауна“ из 1962, „Птице наших крајева“, „Исечци из природе наше земље“, „Биљни свет и његове одлике“, све из 1968, „Живи свет у воденој средини“ из 1971, „Шуме наших крајева“ и „Прилагођеност и променљивост инсеката“ из 1973, „Прва изложба ентомолога аматера“ и „Рибе Србије“ из 1982, „Живи свет баре“ из 1984, „Век лова, 1896-1996“ из 1996. и „Змије и змијски цар“ из 2004. године.

III Најнеобјективније (најсубјективније) јесу теме из палеонтологије (палеобиологије). Те теме се односе на изумрле облике међу биљкама и животињама, о којима се зна мало (фосиле је немогуће адекватно егзактно проучити и на њих се примењује само елементарна математика). Објективни природни ред у њима постоји, али није увек познат. Честа палеонтолошка тема је теорија еволуције. Примери би били: „Амонити“ из 1961“, „Фосилни остаци животиња са нарочитим обзиром на врсту Елепхас примигениус“ из 1965, „Фосилни остаци биљака и животиња у различитим геолошким периодима“ из 1967, „Пикермијска фауна“ из 1968, „Фрагменти из геолошке историје топличког басена“ из 1971, „Геолошка историја Београда и његове околине“ из 1975, „Мекушци кроз геолошку историју“ из 1979, „Фосилни сисари“ из 1983, „Живи свет заустављен у камену“ из 1996, „Свет на коме живимо“.

IV Геолошко-биолошке, опште теме, објективне су онолико колико су објективне теме њихових градивних делова. Због мање количине природног реда, могућности различитог квантитативног и квалитативног комбиновања и поређења појединачних тема у оквиру основне, могуће је ићи од велике објективности до велике субјективности. Примери таквих тема су: „Прва стална изложба“ из 1903, „Заштита природе“ из 1952, „Нежива и жива природа“ из 1964, „Природа Србије“ (изложено је 11.657 оригиналних експоната, 10 диорама, 10 мулажа, 4 карте, 2 макете, 457 фотографија, 195 цртежа, 6 шема и 90 производа) из 1981, „Човек и природа“ из 1984, „Живи и неживи свет“ из 1990, „Поклони Природњачком музеју (1895–1995)“ из 1995, „Принове у Природњачком музеју“ из 1997, „Молуска. Пужеви, шкољке и главоношци“ из 2000, „Разноврсност природе“ из 2003. и „Принове збиркама Природњачког музеја“ из 2004. године.

V Комплексне теме захватају области геологије, биологије, музеологије, природњачких књига и архивистике. Природног реда на оваквим изложбама има у малој мери, зато субјективност аутора долази до великог изражаја. Примери: „Јосиф Панчић и његова научна открића у природи“ из 1977, „Неке биљне врсте које је описао Јосиф Панчић“ из 1979, „Развој јестаственице у Србији“ из 1987, „Из ризница Природњачког музеја“ из 1994, „Природа на маркама (1988–1998)“ из 1998. и „Библиотека Природњачког музеја – 100 година после“ из 2003. године.

VI Биографске теме су претежно објективне, у њима постоји природни ред (временски ток). У њима, по правилу, нема већих простора за субјективно. Примери би били: „Јосиф Панчић и његова открића у природи“ из 1975, „Јосиф Панчић“ из 1980, „Чарлс Дарвин (1809–1882)“ из 1983, „Др. Рудолф Арчибалд Рајс, сакупљач – природњак“ из 1985, „Петар С. Павловић“ из 1988. и „Живот и дело Јосифа Панчића“ из 1990. године.

VII Уже стручне теме и теме из „примењених“ природних наука најчешће су веома објективне, имају веома мало субјективног јер су бирани из добро проучених,

специјалистичких области. Природни ред је у њима добро дефинисан. Примери би били: „Рибе и њихове непријатељи“ из 1908, „Медоносне биљке Србије“ из 1911, „Корисни сисари у пољопривреди“ и „Фотосинтеза“ из 1961, „Конзервација природе у Великој Британији“ из 1967. и 1971, „Лептири и њихове одлике“ из 1971, „Штетни глодари“, „Дрвеће наших паркова“, „Полни диморфизам код животиња“, „Инсекти штеточине шума“, све из 1977, „Прилагођеност неких инсеката“, „Морфологија цвета“, „Пресеци стабала неких дрвенастих биљака“, „Галапагос – природно богатство човечанства“, све из 1982, „Штеточине у пољопривреди“ из 1984, „Инсекти и човек“ из 1985, „Печурке околине Београда“ из 1995, „Дабар поново међу нама“ из 1999. и „Мапа заштићених стабала у Београду. Дрво се на дрво и човека ослања“ из 2000. године.

КОНЦЕПЦИЈА ИЗЛОЖБЕ

Концепција изложбе је мањи и ограниченији простор од претходног, са доста субјективног. Субјективно се на овом нивоу огледа у слободи избора начина на који ће бити представљена и изложбено приказана одабрана природњачка тема. За сваку изабрану тему постоји већи број могућих концепција које могу бити представљене на објективан, субјективан, природнонаучан или алтернативан начин. Међу овим концепцијама, аутор изложбе субјективно бира једну од њих и даље је развија у правцу за који сматра да је најсврсисходнији и у којем он може да изрази максимум свог објективног знања, али и својих субјективних ставова. За сваку објективну природнонаучну тему могуће је осмислити концепцију којом би она била представљена као субјективна. Могуће је и обрнуто. Са адекватно моделованом концепцијом могуће је тему која је субјективна представити као објективну.

МУЗЕЈСКИ ПРИМЕРЦИ

У „недодирнутој“, целовитој природи нема субјективног, све је крајње објективно. Делови природе које је човек по слободном избору издвојио, намеравајући да их унесе у збирку Музеја, губе ранију количину објективности, добијају део субјективности и постају музејски примерци. Пре него што бивају унети у збирке неки од донетих примерака морају да физичким и (или) хемијским припремама (препарирањем) буду промењени и прилагођени. Ове припреме, то јест препарирања у већој или мањој мери даље мењају објективне карактеристике донетих примерака. Према интензитету промена изазваних препарирањем, природњачки музејски примерци (препарати) могу бити сврстани у низ. На почетку низа они су најмање промењени и (максимално) објективни, а на његовом крају они су највише промењени и (максимално) субјективни. Изглед низа је следећи: на почетку су, као најмање промењени, максимално објективнији макро кристали у природном облику, следе минерали састављени од микрокристала, стене, фосили, хербарски и на крају као највише промењени, максимално субјективни зоолошки препарати. Макро кристали у природном облику јесу типичан пример изузетно стабилних природних система, које човек од матичне средине одваја скоро искључиво механичким путем. Они се не препарирају нити конзервирају, па човек својим субјективним акцијама у њима ништа не мења. Минерали састављени од микрокристала осетљивији су на утицаје спољашње средине (брже се мењају или распадају) па човек мора да их као музејске примерке штити на различите начине. Методе и средства којим их човек штити више или мање утичу на њихову природну структуру и у неком смислу бивају промењени. Они тиме још више губе од објективности. Стене у музејској збирци су (као комбинације различитих минерала) осетљиве на спољашње утицаје па их човек методама заштите мења. Стене постају резистентније и губе део претходне објективности. Фосили су, према саставу и структури, хетерогена група природњачких предмета, међу којима има оних коју су, слично неким макрокристалима, веома стабилни (силификовани фосили) и оних који су мање стаблини (калцификовани). Фосили,

посебно калсификовани, често захтевају сложеније начине хемијске заштите, и због тога им је објективност у значајнијој мери смањена. Хербарски препарати (материјал), који чине осушене и пресоване целе биљке или њихови делови, брањем престају да живе, пресовањем и сушењем губе воду, дужим стајањем у збирци на ваздуху губе велики број пигмената и постају крте, деформишу се итд. Све ове промене које се морају десити биљци да би постала хербарски примерак представљају губитак читавог низа објективних, природних особина, велико осиромашење и додатак низа субјективних особина чији обим и врста зависи једино од умешности и намера онога ко је урадио процес сушења и пресовања флористичког материјала. Зоолошки препарати, посебно балгови (испуњене коже), и остеолошки материјал претстављају максимум музејског деградирања објективних природних структура. Овакви препарати су скоро максимално изгубили своје природне објективне карактеристике. Дермопластични препарати (коже навучене на вештачки израђено тело животиња) су, слично балговима и остеолошким препаратима, скоро максимално изгубили своје природне објективне карактеристике, али су зато добиле максималну индивидуалност коју им је дермопластичар (обично вајар) дао правећи тело према некој својој замисли. Музејски примерци који се налазе на изложби јесу експонати. Примери изложби са најобјективнијим (најнесубјективнијим) експонатима: „Збирка минерала рудника Трепча“ из 1950, „Метеорити“ из 1959, „Украсно камење наше земље“ из 1968, „Обојени метали“ из 1980, „Неметали“ из 1983. и „Лепота камена“ из 1998. године. Примери изложби са најнеобјективнијим (најсубјективнијим) експонатима: „Сисари и птице непријатељи живине“ из 1905, „Сисари и птице Југославије“ из 1954, „Птице наших крајева“ из 1968, „Птице Србије“ из 1976, „Ловачки трофеји“ из 1991, „Ловна дивљач у 2000. години“ из 2000, „Токсичне биљке Македоније“, „Птица – вредност и значај“, обе из 2001. године.

ЕТИКЕТЕ И ДРУГИ ТЕКСТОВ НА ИЗЛОЖБИ

Објективност или субјективност тема, односно концепције неке природњачке изложбе, најјасније су дефинисани пропратним текстовима на њој. Етикете на природњачким изложбама, ако су оне стручне, увек су објективне. Субјективан текст на етикети природњачког експоната може се изједначити само са недостатком реалних, научних података или незнањем онога који их је писао. Без обзира на тему и концепцију изложбе на којој се налази, исти експонат увек мора да има исти, објективни, стручнни текст на етикети. За разлику од етикете, пропратни текст на изложби јесте оно што је препуштено субјективном избору аутора. Погодно осмишљеним пропратним текстовима, аутор може да манипулише првобитно објективном или субјективном темом или концепцијом изложбе и да их контролисано помера од објективног до субјективног. Примери: „Развој граптолита“ из 1958, „Палеонтолошки докази еволуције“ из 1962, „Еволуција органског света кроз геолошке периоде“ из 1965, „Еволуција органског света кроз геолошке периоде“ из 1969. и „Развој човјека“ из 1984. Ове примере је неопходно кратко коментарисати због јасноће. Модерна теорија еволуције се данас ослања на веома велики број морфолошких, анатомских, ембриолошких, генетичких и разних других чињеница, али је и даље само теорија, јер се не може експериментално доказати. Давно је речено да се фосилни остаци могу налазити у основи еволуционистичких али и оних других теорија. То значи да експонати и етикете приказани на наведеним изложбама сами по себи ништа не говоре о еволуцији или неевoлуцији. Због пропратних текстова написаних у духу еволуције, експонати наведених изложби су илустровали променљивост кроз време, развој, десцедентност. Да су пропратни текстови на њима били написани у духу креационизма, исти експонати са истим етикетама и распоредом, подједнако добро би илустровали непроменљивост, као и нагли и истовремени настанак целе Природе.

REFERENCES [ЛИТЕРАТУРА]

Јовановић, М, 1988: Рукопис каталога припреманог за изложбу „Развој јестаственице у Србији“.

Јовановић, М, 1990: Рукопис каталога припреманог за изложбу „Живи и неживи свет.“

Музеј српске земље, прештампано из Годишњака СКА.

Мучалица-Милановић, М, Јовановић, М, Алибеговић, Ј, 1995: Сто година Природњачког музеја. Документи и сведочанства. Каталог за изложбу „Сто година Природњачког музеја. Документи и сведочанства“. Природњачки музеј. Београд.

„70 година рада Природњачког музеја у Београду (1895-1965)“. Каталог издат поводом прославе 70-годишњице рада Музеја. Природњачки музеј, Београд.

Шездесет различитих каталога припремљених и одштампаних за шездесет различитих изложби које су постављене у Природњачком музеју од 1965 до 2004. године.

1

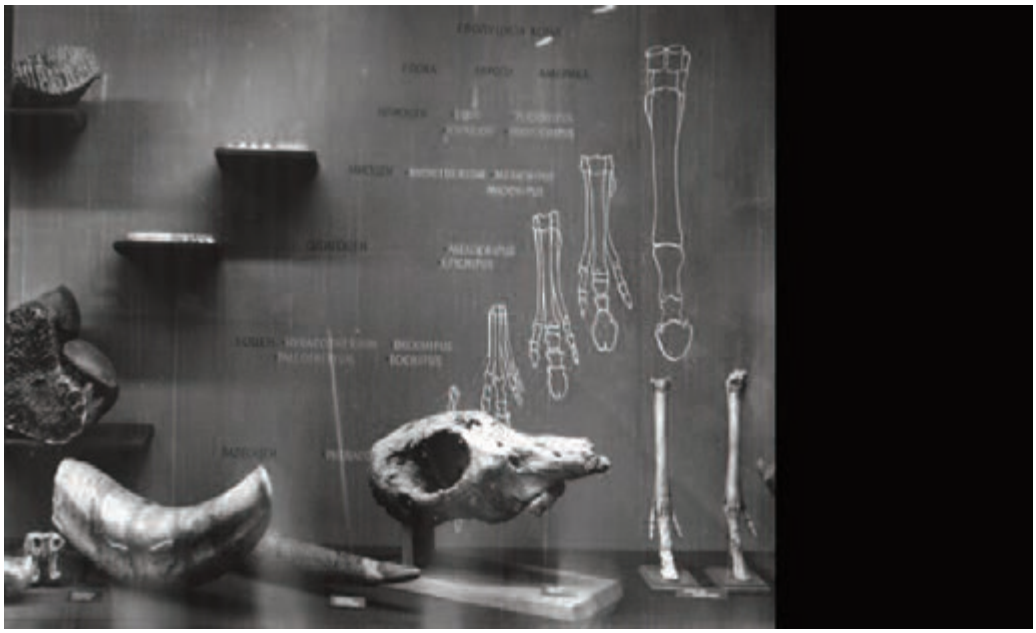

Figure 1 Photograph of a showcase exhibiting fossils on the exposition, “Inanimate and animate nature”, opened at the Natural History Museum in 1964.

Слика 1 Фотографија једне од витрине са фосилима на изложби "Нежива и жива природа", отворене у Природњачком музеју 1964. године.

Mila Karas
Natural History Museum, Belgrade
Serbia

NATURAL ASSETS – NATURAL MONUMENTS OF BELGRADE: PREVENTIVE PROTECTION, PRESENT CONDITION AND PERSPECTIVES

INTRODUCTION

The dendroflora of Belgrade is protected by law as natural heritage by two legal acts:
1. Law on environmental protection (1991) protected **natural assets – natural monuments** and all trees in protected spatially-ambient units and reserves.
2. Law on forests (1991) forbids cutting down trees belonging to species protected in natural environments in all habitats: Serbian Spruce, Common Yew, Turkish Hazel, Field Elm, Sycamore Maple and Southern Nettle-tree. Presence of certain tree species in Belgrade, including the representatives of protected dendroflora, was caused by complex ecological and anthropogenous factors. The ecological factors have a selective impact, causing vitality or death of individual trees, including the protected ones. Protection of most valuable individual trees can not prevent all the selective factors of urban environment, but the negative anthropogenous influence is significantly reduced. The legal protection, defining and categorization of natural monuments as natural assets in the second half of XX century, care and nursing lead to prolonged life expectancy, which is always shorter in cities than in the natural environment. This paper includes a review of present condition and perspectives of natural assets – natural monuments in Belgrade.

1. NATURAL ASSETS – NATURAL MONUMENTS

Natural assets – natural monuments are protected according to paragraph 42. Item 1. and Paragraph 43. Item 3. of Law on environmental protection (1991; 1992; 1993; 1994; 1995) and Statute of City of Belgrade (2004), or they were protected in legal continuity with previous laws according to Decisions. According to the definition:
“Natural monument is a natural object or phenomenon, physically clearly distinct and recognizable, of representative geomorphological, geological, hydrographic, botanical and other features, as a rule with attractive and prominent phenotype or unusual way of appearance, as well as the botanical assets formed by human activities (individual trees, alleys, parks, arboretums, botanical gardens etc) if they have a special significance.”

2. LEGAL BASE AND DYNAMICS OF CONSERVATION OF NATURAL ASSETS – NATURAL MONUMENTS OF BOTANICAL CHARACTER IN BELGRADE

First establishment and legal protection of natural assets – natural monuments at the territory of Belgrade were performed on July 28th, 1949, according to the Law on protection of cultural

monuments and natural rarities. Their number has since gradually increased with addition of new natural assets – natural monuments, according to the laws at the time, which regulated their protection and status (Karas, 2005a). The protection procedure was uneven in the period 1949-2007 as it was mostly performed in four time periods (Table 1).

2.1. Period 1949–1976: **individuals of rare plant species and individuals of rare foreign plant species**. Protection was performed according to Law on protection of cultural monuments and natural rarities of NR Serbia (LPCMNR). Institute for protection and scientific study of natural rarities of NR Serbia made 13 Decisions, which placed under protection 41 individual trees (Čolić et al, 1970a; 1970c) as "individual of rare plant species" (22 trees) and "individual of rare foreign plant species" (19 trees).

2.2. Period 1976–1991: **natural monument, old plant individual, old plant individual –nature object, rare plant individual, rare exotic plant individual – nature object** and **vegetation – nature object**. Protection was performed according to Law on Nature Protection (1975), Law on General Management Procedure (1986), statutes of Municipalities (1978) and other acts "pertaining to the program of activities included in protection measures for nature objects at the territory of Belgrade". Decisions by municipality boards, Secretariat for social activities or Secretariat (Committee) for urbanism, communal-apartment and architectural activities at municipalities Stari Grad, Vračar, Savski venac and Čukarica, 50 trees were protected, as "natural monuments" (5), "old plant individuals" (9) "old plant individuals – nature objects" (25), "rare plant individual" (1) "rare exotic plant individual – nature objects" (7) and "vegetation – nature objects" (3).

2.3. Period 1991–2003: **objects of nature**
Protection was performed according to Law on nature protection (1988) and Decision of SO Zemun (1991), protecting 15 natural assets as "nature objects".

2.4. Period since 2003: **natural assets – natural monuments**
Protection is performed according to Law on environment protection ("Official Bulletin of Republic of Serbia", 66/91; 83/92; 53/93; 67/93; 48/94; 53/95) and Statute of City of Belgrade ("Official Gazette of City of Belgrade", 18/95; 20/95; 21/99). According to this law, 5 new natural assets ("Official Gazette of City of Belgrade", 2001b; 2001f; 2001g) were proclaimed "natural assets – natural monuments" with the III degree of conservation regime ("Official Bulletin of Republic of Serbia", 1999a).
The legal formulations depended on the laws of the time, and in a certain way reflected the selection criterion (Graph 1). In all these periods proposals of protection were made exclusively by institutions.

3. DETERMINING THE NUMBER OF NATURAL ASSETS – NATURAL MONUMENTS IN BELGRADE IN PERIOD 1949–2007

3.1. CHALLENGES OF DETERMINING THE PRECISE NUMBER

Data from the official sources of authority institutions on number of natural monuments were published for public use on two occasions ("Statistical yearbook of Belgrade", 1998; Janković et al, 1998). They were incomplete, partially false and contradictory. The answer for the question on number of natural monuments was for the first time seriously considered and determined by Natural History Museum, through establishment of Collection of Natural Monuments of Belgrade BEO 600.581.502.7 in Belgrade (Karas, 1999; 2003; 2004a; 2004b). For the Museum this activity was particularly important, as without determination of factual condition there is no way to either

plan a high-quality preventive conservation or to estimate the perspectives of development and improvement of conservation of Belgrade dendroflora. Therefore this Collection was deliberately established according to all principles of respect to legal decisions and ecological codices of conservation of natural assets (Karas, 1999; 2008).
The precise number was being determined for four years due to lack of data ("Official Gazette of City of Belgrade" 2001a; 2001c; 2001d; 2001e; 2001h; 2002; 2003). It was finalized in cooperation with the Republic inspector of environmental conservation. After the detailed study and documentation check, a precise list of 111 protected trees in Belgrade was officially published for the first time (Sojić et al, 2003).
Due to numerous changes this list is already outdated. This paper presents the condition and fluctuations in number of natural assets – natural monuments in period 1949-2007, including all the changes of protected status according to new Decisions ("Official Gazette of City of Belgrade", 2004a; 2004b; 2004c; 2004d; 2005; 2006a; 2006b; 2006c) and all changes determined by field studies in situ (Karas, 2004a; 2004b; 2005a; 2005b; 2007a; 2007b), from 2003 until the end of 2007 (Table 2).

3.2. CHALLENGES OF DETERMINING THE PRESENT STATE OF CONSERVATION OF NATURAL MONUMENTS OF BELGRADE *IN SITU*

After the number of natural assets – natural monuments was determined in the literature sources, in order to determine the real condition in situ the extensive field studies were performed from 2000 to 2003, in cooperation with Inspector for environmental conservation of Republic of Serbia. During 2003 dendrometric measurements of height and girth of all protected trees present at these localities were simultaneously taken. According to the achieved results, the age of certain natural monuments was determined in cases when that piece of data was absent from the documentation. The collected results were published for the first time (Karas et al, 2003).
The field studies experienced a large set of problems, as data were not always available through the authority institutions or the provided data were unreliable. The problems experienced during the fieldwork are presented in this list:

- For a large number of natural monuments from the 1949 list, discovered by the curator and sent to the Republic Inspector (Čolić D. et al, 1970a; 1970b), the authorities were not always sure either of the position of the locality or if the natural monuments were still there;
- Certain localities were unknown due to changes in street names ("Official Gazette of City of Belgrade", 2004a; 2004c);
- Due to building of objects and urbanistic changes, certain streets were completely nonexistent for many years;
- During the period 1949-2007, ownership was changed for 12 out of 36 localities (Karas, 2005a);
- Residential buildings were built at certain localities, although according to the Law it is entirely forbidden to build any objects that would pose a threat to a natural asset (Fig. 1);
- Certain localities were inaccessible due to neglected state (Fig. 2);
- Access to certain private property could be achieved only with approval of owner;
- At one of the three localities that in the meantime became the property of foreign countries, only one natural monument survived. (Remark: these localities were inaccessible for citizens and state institutions. At two localities access was forbidden for the Republic inspector, but it was allowed for the Museum curator, who, in cooperation with Dr Martin Bobinac, determined the present condition in situ and in two cases made the planned dendrometric measurements and photographing);
- At the locality that passed into property of a foreign embassy, the taxonomic position of surviving (Vukićević, 1999) natural monument was incorrectly determined in the Decision (Fig. 3).

Another present problem pertained to identification of natural monument in situ:

- When the information plate was placed between two identical trees (Fig. 4);
- When the natural monument did not have the information plates prescribed by Law;
- When there were more information plates at the locality than protected trees according to Decisions for that locality (Fig. 5).

At certain localities the present information plates did not have the prescribed dimensions and content. They were much smaller, oval in shape and yellow. They originated in 1949. The Law (1991) prescribed dimensions and content of the information plates ("Official Bulletin of Republic of Serbia", 1992b).

If the authorities have a legal obligation to visit each natural monument at least once a year and make a report on it ("Official Bulletin of Republic of Serbia", 1992c), how could it have happened that they do not have any information on time and cause of disappearance of a large number of natural monuments until 2002, if these obligations were performed in the form prescribed by law?

Until late 2000, the caretaker of the assets had been protecting about 300 trees in Belgrade (according to the statement by the caretaker), as if they enjoyed the status of natural assets – natural monuments. At the localities the fieldwork revealed a large number of trees with information plates prescribed by Law for natural assets, even as many of these trees did not have the protected status (Fig. 6). This protection was paid by City of Belgrade for many years.

4. IMPLEMENTING THE LEGAL MEASUREMENTS AND THE WRITS BY REPUBLIC INSPECTOR IN ORDER TO PRESERVE THE PROTECTED NATURAL ASSETS – NATURAL MONUMENTS IN BELGRADE *IN SITU*

After the fieldwork records were completed, the Republic inspector issued the following writs in the period 2000–2003:

1. The writ for starting the procedure to remove the protection for the inexistent, disappeared or destroyed natural assets. This procedure was not finished to this day (Table 2);
2. The writ for starting the procedure to remove the protection for the trees which, according to fieldwork data, had lost the characteristics of natural asset – natural monument;
3. The writ to immediately remove the information plates from all the trees that do not have the status of natural assets – natural monuments. This writ was immediately implemented by the caretaker of the assets;
4. The writ to mark all trees enjoying the legal protection with information plates in a way prescribed by Law. This writ was immediately implemented by the caretaker of the assets;
5. The writ to immediately start and continue without interruptions the measurements of sanitary care and protection of all natural monuments;
6. The writ to perform each intervention at the site in presence of all authorities and to prepare a written report. The caretaker started the implementation;
7. The writ to immediately prepare and implement the Program of conservation measurements and development of natural assets – nature monuments according to the Law.

Since 2003, all trees protected as natural assets – nature monuments are regularly protected in a prescribed way; dead branches are removed, trees are sprayed with protective anti-parasite chemicals, and if needed they are given additional support in order to prevent breaking (Fig. 7).

The caretaker of the assets has also performed the necessary staff changes and formed a special service for preparing and implementing the Programs of measurements for conservation of natural assets – natural monuments in Belgrade. The protection of natural monuments was trusted to a very responsible expert who performs these tasks without any faults.

The other authority institution of protection also reacted to findings by the inspection:

1. The first legal procedure of protection removal was performed in 2001. During the revision and

creating a new Decision on placing under protection as a natural asset one tree of Yew, out of 5 natural monuments at Botićeva Street 12 protection was removed from 4 vital natural monuments by automatism ("Official Gazette of City of Belgrade", 2001h). (Remark: maybe this procedure was legally appropriate, but it decreased the diversity of protected dendroflora of Belgrade, as the only female tree of Ginkgo biloba L. out of the 6 protected trees of this species in Belgrade has lost its protected status (the remaining 5 trees are male). This very attractive, vital adult tree, which produces flowers and fruits, is 20 m tall while girth of the tree is 1.57 m).
2. At the same time, two new natural monuments were proclaimed for the same locality. These are two trees of magnolia at Botićeva Street ("Official Gazette of City of Belgrade", 2001f). It is not clear what criterion was applied in this case, as the protected status was assigned to a sterile hybrid magnolia bush 4 meters high, which does not fulfill the protection criteria and may in no way be compared with the female ginkgo tree at that locality?
2. In period 2003–2007, authority protection institution made a proposal to the Parliament of City of Belgrade, including the documentation necessary for preparing the Decision on protection removal for 53 trees which were destroyed or disappeared, or because they lost the characteristics of a natural asset. The procedure was completed for 37 trees by issuing the Decisions ("Official Gazette of City of Belgrade", 2003; 2004a; 2004b; 2004c; 2004d), and for the others the procedure is ongoing as it depends on the higher authority and needs a lot of time to be finished.
For now there are no documents on pre-procedure reports or starting the legal procedure by authorities in cases of illegal building of objects, or illegal removal or threat to natural monuments in period 1949–2007, although this action was prescribed by all the Laws that proclaimed the trees as the natural assets.

5. WHAT HAS INFLUENCED THE UPDATING OF THE ACTIVITIES ON PREVENTIVE PROTECTION OF NATURAL ASSETS – NATURAL MONUMENTS IN BELGRADE *IN SITU*

The establishment of the Collection BEO 600.581.502.7 at the Natural History Museum in Belgrade (Karas, 1999) marked the beginning of a new strategic approach to natural assets in Belgrade. The primary reason for establishing the Collection BEO 600.581.502.7 is the fact that this was the only way to permanently preserve the material evidence on presence of these trees even after their inevitable biological end or loss of status (Karas, 1999; 2005b). The establishment of this Collection was preceded by acquiring a permit by authority institutions to allow the curator to approach the natural assets and take samples and photographs. This permit has also approved and defined the conditions of Museum work during the studies on natural monuments in Belgrade. Only after that it was possible to collect the samples and perform other tasks (Karas, 2005a). Simultaneously with collecting the samples for the Collection, due to the present problematic, the activities of the Museum grew into a significant science-research work on improvement and preventive protection of natural assets – nature monuments in Belgrade. It is matching the conditions prescribed by authority institutions and has been successful for over eight years. Within this period, the curator had completed the Collection of Natural Monuments in Belgrade BEO 600.581.502.7 at Natural History Museum (Graph 2). By end of year 2007, this collection has included 2,000 objects, mostly herbarium samples, 840 classic-form and 1,500 digital photographs as well as more than 12,000 records noted during the fieldwork (Karas, 2005b). Therefore the Natural History Museum was the first to set a regular monitoring of natural assets – natural monuments of Belgrade. Based on the study results, quite a number of scientific papers and media reports were published with the theme of natural assets – natural monuments of Belgrade (Karas, 2003; 2005c; 2008). There were also one realized exhibition and one educational project. Therefore, thanks to the Natural History Museum, scientific, expert and general public obtained the first precise and complete information on natural assets – natural monuments in Belgrade. That

fulfilled one of the important strategic goals of establishing this collection.
The activities of curator and Natural History Museum at preventive protection of natural assets – natural monuments of Belgrade have included various target groups from non-institutional environment:

– Educational system (Karas, 2000: Pedagogical project and exhibition "Botanical natural monuments of Belgrade"; Karas & Tatić, 2005);
– A large number of printed and electronic media (Nikolovski, 2000a; 2000b);
– General public (Remark: after the strong media campaign on natural assets – natural monuments of Belgrade, citizens contacted the curator directly in order to get help in preventing cutting down trees, protecting the dendroflora and starting a procedure for preliminary protection of old trees and rare species that they recorded in the field);
– Expert institutions (Statistical Office of the Republic of Serbia, City secretariat for environmental protection, Republic Geodetic Authority, Military Geographical Institute, Faculty of Forestry etc. This list of non-institutional associates of the Museum also includes the experts from Geokarta, who made a donation to Natural History Museum in form of a digital map of the city, necessary for preparing this paper, as a contribution to preventive protection of natural assets – natural monuments of Belgrade);
– Interested individuals (for example, Mrs. Milica Ivanić contacted the curator in 2004 with the idea of transplanting a tree of Japanese Cherry (Cerassus serulata [Lindl] Sokolov v. Shirofugen) into the Botanical Garden in Belgrade, as in her neighborhood at Čolak Antina Street 16 a large building was due to be built, which would result in the tree being cut down. The Inspector from the Botanical Garden was contacted and the locality visited. As the tree was much damaged, cuttings for grafting were collected and sent to the tree nursery, so the genofund of this beautiful tree would be preserved in Belgrade. The herbarium sample (IB 231.01 and IB 231.02) with a flower from this tree is preserved in the Collection BEO 600.581.502.7.)

The large interest of general public, caused by the intensive media campaign in 2000, matched the arrival of the new Republic inspector for environmental conservation. In less than four years she put everything into order and motivated the authorities to do their part. At the end, after all the efforts on conservation of natural assets and improvement of protection of natural monuments in Belgrade, she updated all the materials and documentation. The visits to natural monuments are since performed in presence of officials from the authority institutions. Visit to each protected tree and inspection are recorded in the appropriate Report. Trees are regularly visited and protected, and all measurements of health protection are performed in the prescribed form. Since 2006, inspection authority over the natural assets – natural monuments was transferred to another person.

6. DYNAMIC AND CAUSES OF CHANGES IN NUMBER OF PROTECTED NATURAL MONUMENTS IN BELGRADE AND THEIR LOCALITIES FROM 1949 TO 2007

At the territory of inner city area of Belgrade, in the period 1949–2007 there were 111 individual trees at 36 localities protected as natural assets – natural monuments. Out of that number, at the end of 2007 there were 22 localities with 58 natural monuments, including 56 vital ones (Table 3, Graph 2).
In order to select the parameters for the objective estimate, necessary for preventive protection in the following period, and in order to determine the causes of decrease in number of natural assets – natural monuments, all the natural monuments established so far were divided into 5 groups. Change in number of trees was represented according to the present status and presence of natural assets – nature monuments on the locality, as recorded at December 24th, 2007 (Graph 3).
1. The First group: 19 natural monuments with Decisions according to the present Law on

environmental protection (1991). Of these, 14 trees have previously enjoyed the protected status, which was now revised according to the new Law, while 5 trees acquired a Decision on first proclamation. Length of protection in this group is from 58 to 6 years.
2. The Second group: 39 trees with status of natural asset – natural monument in legal continuity. Length of protection is from 28 to 16 years. This group includes two trees cut in 2006 – one died and another was prone to falling and therefore presented danger for passer-bys (Fig. 9) which still have the official protected status. Survival of other six trees is also questionable, because they have the protected status but the measurements of care and protection are not implemented. They presently have the active Decision, but 4 of them are in process of having the decision cancelled as they do not fulfill criteria for a natural asset, while two have an insufficiently clear status due to confusing legal formulation ("Official Gazette of City of Belgrade", 1981; 2006c).
3. The Third group: 16 trees that do not exist any more on their localities. The procedure for protection removal and erasing from the asset register was started in 2003 but never finished.
4. The Fourth group: 12 still vital trees whose protected status of natural asset – natural monument was removed. Of these, 5 trees were removed from the list of protected assets as they do not fulfill criteria or they lost the characteristics of natural assets ("Official Gazette of City of Belgrade", 2003; 2004c), while from 4 trees the protection was automatically removed by accepting a new Decision, during the revision and introducing a new Decision for other trees at the same locality ("Official Gazette of City of Belgrade", 2001h).
Remark: of the trees on Kalemegdan whose protection was removed due to "destruction and disappearance" ("Official Gazette of City of Belgrade", 2004 b), three are still vital (Fig. 10 and Fig. 11).
5. The Fifth group: 25 trees for which the procedure of removing the protection and erasure from asset register due to destruction and disappearance is completed. They have been absent from these sites for a long time ("Official Gazette of City of Belgrade", 2004a; 2004b; 2004c; 2004d).

7. SPATIAL DISTRIBUTION AND CHARACTERISTICS OF SITES OF NATURAL ASSETS – NATURAL MONUMENTS IN PERIOD 1949-2007

The strategic goal of preventive protection of remaining natural assets – natural monuments, as well as the necessary conditions for survival of the group of unprotected trees from the preliminary list for protection by Natural History Museum, were achieved through studies of anthropogenous and ecological characteristics of sites of natural assets (Karas, 2005a). In order to realize this task, it was necessary to first acquire and unite the missing data on land plots, use of land, accessibility and ownership, as these are the most important selective anthropogenous factors and at the same time very important for estimate of cause of disappearance or survival of protected trees (Table 4). After that we determined types of habitats, geological substrate and altitude of all sites of natural monuments in period 1949–2007, as these are the most important ecological factors for survival and conservation of natural assets that impacted their number (Karas, 2005a). Most localities are habitats altered by long-term anthropogenous influence. The localities of protected natural assets are situated at seven types of geological substrate of various ages, mostly in the area of lower forest belt in habitat of Pedunculate Oak. The altitude of sites ranges from 74.5 to 175 meters (Karas, 2005a).
During the period 1949–2007, natural assets – nature monuments were unevenly distributed at 34 addresses; as two land plots were divided during the unknown period, the total number of localities reached 36 (Karas, 2005a). This paper is the first time that their spatial distribution in period 1949–2007 is published, together with number of natural assets – natural monuments in Belgrade, until December 24th, 2007 (map in addendum).

8. PERSPECTIVES OF PREVENTIVE PROTECTION OF PROTECTED DENDROFLORA OF BELGRADE

There were certain estimates indicating a tendency of further decrease in number of natural assets – natural monuments in Belgrade, and they proved to be justified. The beginning of year 2008 brought a new decrease, as two localities with a total of 11 natural assets – natural monuments of Belgrade were protected by a new Decision on a different basis, as spatial-ambient units ("Official Gazette of City of Belgrade", 2007a; 2007b – which was published in January 2008). Therefore all the protected trees lost their status of natural monuments and will be protected as all the other trees at that locality.
It is a fact that the authority institutions have large problems and an immense amount of tasks for each nature monument. These include the field measurements, making the proposals, monitoring the condition and updating the central register of assets and other documentation. We can only hope that this was not the reason for changes in status of natural assets – natural monuments of Belgrade, and that the estimate that their number will decrease further will not be justified.
The strategic goal of Natural History Museum was and remained the conservation of natural heritage, which in the case of natural assets – natural monuments of Belgrade may be achieved only by raising of their preventive protection at the necessary level and increase of their number. It is evident that the efficiency of realization of this goal was mostly reached by museological and educational work in Natural History Museum and publishing the gathered records and results.
The research carried so far indicates the problems and incoherence, evident even in the criteria for choosing the trees to be protected (Karas, 2003; 2005a). This problem may be reduced by respecting the following facts, already pointed out by the Museum:
– When compared to other old European cities, Belgrade has a relatively young dendroflora and more modest range of cultivated species, so the list of natural assets – natural monuments of Belgrade should be increased according to the proposal by the Museum (Karas, 2005a).
– The protection procedure should include the protection of representative reproductive pairs of dioecious species (Ginkgo) at one locality, old trees of Serbian Spruce and some relatively rarer species in Belgrade. These tasks are managed by the authority institutions.

9. NATURAL HISTORY MUSEUM AND PREVENTIVE PROTECTION OF BELGRADE DENDROFLORA IN THE FUTURE

It is obvious that through the detailed interdisciplinary studies the Natural History Museum had an immense culturological, educational and scientific contribution to preventive protection of natural assets – natural monuments of Belgrade (Karas, 2005a; 2005b; 2005c; 2008). The primary strategic goal of Natural History Museum, that the natural heritage, as a document on natural assets – natural monuments of Belgrade, should be preserved forever, has already been fulfilled (Fig. 12). The range of collected objects, photographs and field records from natural assets – natural monuments of Belgrade in Collection BEO 600.581.502.7 of Natural History Museum can support many years of expert scientific work.
Although all the herbarium material originating from the natural assets – natural monuments became the cultural heritage, preservation of seeds and pollen from the natural assets – natural monuments of Belgrade in Collection BEO 600.581.502.7 represents the first step toward conservation of genofund and creating the living archives of protected dendroflora of Belgrade (Fig. 13). The formation of a gene bank is a very expensive task, and the Museum does not have spatial or financial means to do it. Therefore the curator's and Museum's activities in the next period will be focused on the trees without a protected status that in a certain way represent a botanical rarity or value as natural and cultural heritage of Belgrade. During these studies, special care will be given to culturological-historical characteristics of botanical cultural heritage of Belgrade protected by folk or custom law, as well as the dendroflora of Belgrade that was not protected by our Laws for several reasons.

Graph 1: Legal formulations of protected natural assets – nature monuments (at time of establishment) 1949-2007.

Year	Legal formulation	No. of trees
1949	1. Individual of rare plant species	22
	2. Individual of rare foreign plant species	19
1976-1991	3. Natural monument	5
	4 Old plant individual	9
	5. Old plant individual – nature object	25
	6. Rare plant individual	1
	7. Rare exotic plant individual – nature object	7
	8. Vegetation – nature object	3
1991	9. Nature object	15
2003	10. Natural asset – natural monument of botanical character	5
1949-2007	Total	111

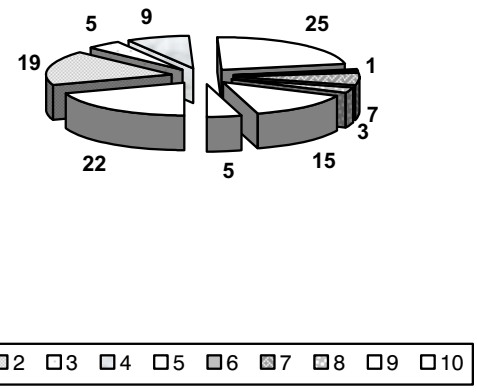

41.	*Cedrus deodara* (D. Don.) G. Don.	19/49; July 28th, 1949; LPCMNR	1949	Individual of rare foreign plant species
42.	*Taxus baccata* L.	352-108/76-IV-01; April 08th, 1976, SO Savski Venac	1976	Natural monument
43.	*Ginkgo biloba* L.	352-108/76-IV-01; April 08th, 1976, SO Savski Venac	1976	Natural monument
44.	*Taxus baccata* L.	352-108/76-IV-01; April 08th, 1976, SO Savski Venac	1976	Natural monument
45.	*Taxus baccata* L.	352-108/76-IV-01; April 08th, 1976, SO Savski Venac	1976	Natural monument
46.	*Taxus baccata* L.	352-108/76-IV-01; April 08th, 1976, SO Savski Venac	1976	Natural monument
47.	*Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd.	352-372/79-III-03; November 01st, 1979, SO Savski Venac	1979	Old plant individual – natural object
48.	*Cupressus arizonica* E. L. Greene	352-372/79-III-03; November 01st, 1979, SO Savski Venac	1979	Rare exotic plant individual – natural object
49.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr.	352-372/79-III-03; November 01st, 1979, SO Savski Venac	1979	Rare exotic plant individual – natural object
50.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr. v. *glauca* Carr.	352-372/79-III-03; November 01st, 1979, SO Savski Venac	1979	Rare exotic plant individual – natural object
51.	*Cedrus deodara* (D. Don.) G. Don.	352-372/79-III-03; November 01st, 1979, SO Savski Venac	1979	Rare exotic plant individual – natural object
52.	*Taxus baccata* L.	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
53.	*Taxus baccata* L.	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
54.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
55.	*Celtis australis* L.	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
56.	*Celtis australis* L.	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
57.	*Celtis australis* L.	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
58.	*Celtis australis* L.	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
59.	*Quercus robur* L.	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
60.	*Aesculus carnea* Hayne	352-82/79-IV-02, November 19th, 1979, SO Stari Grad	1979	Old plant individual – natural object
61.	*Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd.	321-3/79-III, February 28th, 1980, SO Vračar	1980	Old plant individual – natural object
62.	*Quercus robur* L.	321-3/79-III, February 28th, 1980, SO Vračar	1980	Old plant individual – natural object
63.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
64.	*Ginkgo biloba* L.	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
65.	*Liriodendron tulipifera* L.	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
66.	*Juglans nigra* L.	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
67.	*Gleditshia triacanthos* L.	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
68.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
69.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
70.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
71.	*Zelcova caprinifolia* K. Koch	352-66-IV-03/7, December 04th, 1980, SO Stari Grad	1980	Old plant individual
72.	*Fagus sylvatica* L. v. *atropurpurea* Reg.	352-24/81-IV-03-7, May 07th, 1981, SO Stari Grad	1981	Old plant individual – natural object
73.	*Quercus robur* L.	352-24/81-IV-03-7, May 07th, 1981, SO Stari Grad	1981	Old plant individual – natural object
74.	*Corylus colurna* L.	352-24/81-IV-03-7, May 07th, 1981, SO Stari Grad	1981	Old plant individual – natural object
75.	*Koelreuteria paniculata* Laxm.	352-24/81-IV-03-7, May 07th, 1981, SO Stari Grad	1981	Old plant individual – natural object
76.	*Tilia euchlora* K. Koch	352-24/81-IV-03-7, May 07th, 1981, SO Stari Grad	1981	Old plant individual – natural object
77.	*Tilia euchlora* K. Koch	352-24/81-IV-03-7, May 07th, 1981, SO Stari Grad	1981	Old plant individual – natural object

78.	*Picea orientalis* (L.) Link.	VIII-01-06-90/81, March 23rd, 1981, SO Čukarica	1981	Vegetation – natural object
79.	*Taxus baccata* L.	VIII-01-06-90/81, March 23rd, 1981, SO Čukarica	1981	Vegetation – natural object
80.	*Taxus baccata* L.	VIII-01-06-90/81, March 23rd, 1981, SO Čukarica	1981	Vegetation – natural object
81.	*Aesculus pawia* L.	382-20/81; November 26th, 1981, SO Savski Venac	1981	Old plant individual
82.	*Juglans nigra* L.	322-42/82-III-01; December 23rd, 1982, SO Savski Venac	1982	Exotic rare plant individual
83.	*Juglans nigra* L.	322-42/82-III-01; December 23rd, 1982, SO Savski Venac	1982	Exotic rare plant individual
84.	*Ginkgo biloba* L.	322-42/82-III-01; December 23rd, 1982, SO Savski Venac	1982	Exotic rare plant individual
85.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	352-88/82-IV-03-7, January 10th, 1983, SO Stari Grad	1983	Old plant individual – natural object
86.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	352-88/82-IV-03-7, January 10th, 1983, SO Stari Grad	1983	Old plant individual – natural object
87.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	352-88/82-IV-03-7, January 10th, 1983, SO Stari Grad	1983	Old plant individual – natural object
88.	*Sophora japonica* L.	352-88/82-IV-03-7, January 10th, 1983, SO Stari Grad	1983	Old plant individual – natural object
89.	*Sophora japonica* L.	352-88/82-IV-03-7, January 10th, 1983, SO Stari Grad	1983	Old plant individual – natural object
90.	*Sophora japonica* L.	352-88/82-IV-03-7, January 10th, 1983, SO Stari Grad	1983	Old plant individual – natural object
91.	*Fagus sylvatica* L.	352-88/82-IV-03-7, January 10th, 1983, SO Stari Grad	1983	Old plant individual – natural object
92.	*Ginkgo biloba* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
93.	*Ginkgo biloba* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
94.	*Picea pungens* Engelm. v. *argentea* Beissner	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
95.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
96.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
97.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
98.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
99.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
100.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
101.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
102.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
103.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
104.	*Gymnocladus canadensis* Lam.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
105.	*Cercis siliquastrum* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
106.	*Sophora japonica* L.	353-1297/91-3, September 26th, 1991, SO Zemun	1991	Nature object
107.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	501-467/01-XIII-01, October 19th, 2001, Parliament of City of Belgrade	2001	NATURAL ASSET "TWO TREES OF BHUTAN PINE"
108.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	501-467/01-XIII-01, October 19th, 2001, Parliament of City of Belgrade	2001	NATURAL ASSET "TWO TREES OF BHUTAN PINE"
109.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	501-465/01-XIII-01, October 19th, 2001. Parliament of City of Belgrade	2001	NATURAL ASSET "TWO MAGNOLIAS AT BOTIĆEVA STREET"
110.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	501-465/01-XIII-01, October 19th, 2001. Parliament of City of Belgrade	2001	NATURAL ASSET "TWO MAGNOLIAS AT BOTIĆEVA STREET"
111.	*Aesculus hippocastanum* L.	501-462/01-XIII-01, October 19th, 2001, Parliament of City of Belgrade	2001	NATURAL ASSET "JAKŠIĆ'S CHESTNUT TREE AT SENJAK"

Table 2. Number of protected natural assets – natural monuments in Belgrade – dynamics and causes of changes in period 1949-2007

No.	Species	Length of protection (in years)	Cate-gory	Status (legal formulation)	Legal status on December 31st, 2007
1.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	58	III	NATURAL ASSET "TREE OF BHUTAN PINE"	Natural Monument according to Decision 501-466/01-XIII-01 from October 19th, 2001
2.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr.	58	III	NATURAL ASSET "TREE OF CEDAR"	Natural Monument according to Decision 501-463/01-XIII-01 from October 19th, 2001
3.	*Ginkgo biloba* L.	58	III	NATURAL ASSET "TREE OF GINKGO"	Natural Monument according to Decision 5-199/98-XIII-01 from October 8th, 1998
4.	*Liriodendron tulipifera* L.	58	III	NATURAL ASSET "TULIP TREE"	Natural Monument according to Decision 5-200/98-XIII-01 from October 8th, 1998
5.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	58	III	NATURAL ASSET "MAGNOLIA TREE"	Natural Monument according to Decision 5-198/98-XIII-01 from October 8th, 1998
6.	*Taxus baccata* L.	31	III	NATURAL ASSET "YEW AT BOTIĆEVA STREET"	Natural Monument according to Decision 501-464/01-XIII-01 from October 19th, 2001
7.	*Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd.	28	III	NATURAL ASSET "PLANE TREE NEAR MILOŠEV KONAK"	Natural Monument according to Decision 501-460/01-XIII-01 from October 19th, 2001
8.	*Cupressus arizonica* E. L. Greene	28	III	NATURAL ASSET "CYPRESS AT DEDINJE"	Natural Monument according to Decision 501-433/06-C from September 14th, 2006
9.	*Taxus baccata* L.	28	III	NATURAL ASSET "TWO COMMON YEWS AT SABORNA CHURCH"	Natural Monument according to Decision 501-851/05-III-01 from October 24th, 2005
10.	*Taxus baccata* L.	28	III	NATURAL ASSET "TWO COMMON YEWS AT SABORNA CHURCH"	Natural Monument according to Decision 501-851/05-III-01 from October 24th, 2005
11.	*Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd.	27	III	NATURAL ASSET "PLANE TREE AT VRAČAR"	Natural Monument according to Decision 501-76/02-XIII-01 from March 29th, 2002
12.	*Quercus robur* L.	27	III	NATURAL ASSET "OAK AT CVETNI TRG"	Natural Monument according to Decision 501-461/01-XIII-01 from October 19th, 2001
13.	*Taxus baccata* L.	26	III	NATURAL ASSET "COMMON YEW AT POŽEŠKA STREET"	Natural Monument according to Decision 501-432/06-C from October 14th, 2006
14.	*Ginkgo biloba* L.	24	III	NATURAL ASSET "GINKGO AT VRAČAR"	Natural Monument according to Decision 501-434/06-C from September 14th, 2006
15.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	6	III	NATURAL ASSET "TWO TREES OF BHUTAN PINE"	Natural Monument according to Decision 501-467/01-XIII-01 from October 19th, 2001
16.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	6	III	NATURAL ASSET "TWO TREES OF BHUTAN PINE"	Natural Monument according to Decision 501-467/01-XIII-01 from October 19th, 2001
17.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	6	III	NATURAL ASSET "TWO MAGNOLIAS AT BOTIĆEVA STREET"	Natural Monument according to Decision 501-465/01-XIII-01 from October 19th, 2001
18.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	6	III	NATURAL ASSET "TWO MAGNOLIAS AT BOTIĆEVA STREET"	Natural Monument according to Decision 501-465/01-XIII-01 from October 19th, 2001
19.	*Aesculus hippocastanum* L.	6	III	NATURAL ASSET "JAKŠIĆ'S CHESTNUT TREE AT SENJAK"	Natural Monument according to Decision 501-462/01-XIII-01 from October 19th, 2001
20.	*Celtis australis* L.	28	III	The tree of Southern Nettle-tree – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
21.	*Celtis australis* L.	28	III	The tree of Southern Nettle-tree – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
22.	*Celtis australis* L.	28	III	The tree of Southern Nettle-tree – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
23.	*Celtis australis* L.	28	III	The tree of Southern Nettle-tree – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
24.	*Quercus robur* L.	28	III	The tree of English Oak – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
25.	*Ginkgo biloba* L.	27	III	The tree of Ginkgo – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
26.	*Juglans nigra* L.	27	III	The tree of Black Walnut – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
27.	*Gleditshia triacanthos* L.	27	III	The tree of Honey-locust – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
28.	*Quercus robur* L.	26	III	The tree of English Oak – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
29.	*Corylus colurna* L.	26	III	The tree of Turkish Hazel – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
30.	*Koelreuteria paniculata* Laxm.	26	III	The tree of Pride of India (Golden Rain tree) – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
31.	*Tilia euchlora* K. Koch	26	III	The tree of Caucasian Lime – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
32.	*Tilia euchlora* K. Koch	26	III	The tree of Caucasian Lime – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
33.	*Juglans nigra* L.	25	III	The tree of Black Walnut – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity (proposal for protection removal being prepared)
34.	*Sophora japonica* L.	24	III	The tree of Pagoda-tree – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity

35.	*Fagus sylvatica* L.	24	III	The tree of Common Beech – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity
36.	*Ginkgo biloba* L.	16	III	The tree of Ginkgo – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
37.	*Ginkgo biloba* L.	16	III	The tree of Ginkgo – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
38.	*Picea pungens* Engelm. v. *argentea* Beissner	16	III	The tree of Colorado Spruce – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
39.	*Taxus baccata* L.	16	III	The tree of Common Yew – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
40.	*Taxus baccata* L.	16	III	The tree of Common Yew – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
41.	*Taxus baccata* L.	16	III	The tree of Common Yew – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
42.	*Taxus baccata* L.	16	III	The tree of Common Yew – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
43.	*Taxus baccata* L.	16	III	The tree of Common Yew – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
44.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	16	III	The tree of Caucasian Wing-nut – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
45.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	16	III	The tree of Caucasian Wing-nut – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
46.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	16	III	The tree of Caucasian Wing-nut – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
47.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	16	III	The tree of Caucasian Wing-nut – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
48.	*Gymnocladus canadensis* Lam.	16	III	The tree of Centucky Cofee-tree – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
49.	*Cercis siliquastrum* L.	16	III	The tree of Judas-tree – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
50.	*Sophora japonica* L.	16	III	The tree of Pagoda-tree – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity
51.	*Paulownia tomentosa* Steud.	27	III	The tree of Paulownia (Foxglove-tree) – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity – not included in protection
52.	*Fagus sylvatica* L. v. *atropurpurea* Reg.	26	III	The tree of Copper Beech – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity – not included in protection
53.	*Picea orientalis* (L.) Link.	26	III	The tree of Oriental spruce Vegetation – natural object	Natural asset – natural monument in legal continuity until the legal explanation of Decision 501-432/06-C from October 14th, 2006
54.	*Taxus baccata* L.	26	III	The tree of Common Yew Vegetation – natural object	Natural asset – natural monument in legal continuity until the legal explanation of Decision 501-432/06-C from October 14th, 2006
55.	*Paulownia tomentosa* Steud.	27	III	The tree of Paulownia (Foxglove-tree) – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity – proposal for protection removal being prepared
56.	*Juglans nigra* L.	25	III	The tree of Black Walnut – nature object	Natural asset – natural monument in legal continuity – proposal for protection removal being prepared
57.	✞ *Paulownia tomentosa* Steud.	28	III	The tree of Paulownia (Foxglove-tree) – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity. Cut down in 2006 as it posed threat to passer-bys
58.	✞ *Liriodendron tulipifera* L.	27	III	The tree of Tulipe-tree – old plant individual	Natural asset – natural monument in legal continuity. Died in 2006 and removed from the site
59.	✞ *Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	53	(III)	The tree of Serbian Spruce – individual of rare plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
60.	✞ *Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	53	(III)	The tree of Serbian Spruce – individual of rare plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
61.	✞ *Cedrus libani* Loud.	53	(III)	The tree of Cedar of Lebanon – individual of rare foreign plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
62.	✞ *Tsuga canadensis* (L.) Carr.	53	(III)	The tree of Canadian Hemlock – individual of rare foreign plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
63.	✞ *Abies concolor* (Gord.) Engelm.	53	(III)	The tree of Colorado Wite Fir – individual of rare foreign plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
64.	✞ *Abies pinsapo* Boiss.	55	(III)	The tree of *Abies pinsapo* (Spanish Fir) – individual of rare foreign plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
65.	✞ *Cedrus libani* Loud.	55	(III)	The tree of *Cedrus libani* (Cedar of Lebanon) – individual of rare foreign plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
66.	✞ *Abies pinsapo* Boiss.	53	(III)	The tree of Spanish Fir – individual of rare foreign plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
67.	✞*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	53	(III)	The tree of Canadian Hemlock – individual of rare foreign plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
68.	✞*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	53	(III)	The tree of Canadian Hemlock – individual of rare foreign plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)

69.	✞ *Cedrus deodara* (D. Don.) G. Don.	53	(III)	The tree of Deodar – individual of rare plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
70.	✞ *Aesculus carnea* Hayne	23	(III)	The tree of Red Horse Chestnut – old plant individual	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
71.	✞ *Paulownia tomentosa* Steud.	23	(III)	The tree of Paulownia (Foxglove-tree) – old plant individual	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
72.	✞ *Paulownia tomentosa* Steud.	23	(III)	The tree of Paulownia (Foxglove-tree) – old plant individual	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
73.	✞ *Aesculus pawia* L.	22	(III)	The tree of Red Buck-eye – individual of rare plant species	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
74.	✞ *Zelcova caprinifolia* K. Koch	23	(III)	The tree of Caucasian Elm – old plant individual	Proposal for protection removal and erasure from asset register (2003)
75.	*Pseudotsuga menziensii* (Mirbel) Franco	55	-	The tree of Canadian Hemlock – individual of rare plant species	Protection removed due to criteria not being fulfilled, according to Decision 501-434/04-XIII-01 from September 6th, 2004
76.	*Taxodium distichum* Rich.	55	-	The tree of *Taxodium distichum* (Bald Cupress) – individual of rare plant species	Protection removed due to criteria not being fulfilled, according to Decision 501-434/04-XIII-01 from September 6th, 2004
77.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr.	24	-	The tree of Atlas Cedar – rare exotic plant individual	Protection removed and erased from the asset register due to loss of characteristics and asset values, according to Decision 501-695/02-XIII-01 from December 26th, 2003
78.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr. v. *glauca* Carr.	24	-	The tree of Atlas Cedar – rare exotic plant individual	Protection removed and erased from the asset register due to loss of characteristics and asset values, according to Decision 501-695/02-XIII-01 from December 26th, 2003
79.	*Cedrus deodara* (D. Don.) G. Don.	24	-	The tree of Deodar – rare exotic plant individual	Protection removed and erased from the asset register due to loss of characteristics and asset values, according to Decision 501-695/02-XIII-01 from December 26th, 2003
80.	*Ginkgo biloba* L.	25	-	The tree of Ginkgo – nature object	Protection removed according to Decision 501-464/01-XIII-01 from October 19th, 2001
81.	*Taxus baccata* L.	25	-	The tree of Common Yew – nature object	Protection removed according to Decision 501-464/01-XIII-01 from October 19th, 2001
82.	*Taxus baccata* L.	25	-	The tree of Common Yew – nature object	Protection removed according to Decision 501-464/01-XIII-01 from October 19th, 2001
83.	*Taxus baccata* L.	25	-	The tree of Common Yew – nature object	Protection removed according to Decision 501-464/01-XIII-01 from October 19th, 2001
84.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	21	-	The tree of Canadian Hemlock – old plant individual	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-229/04-III-01 from May 25th, 2004. It was however present at the locality on February 3rd, 2008
85.	*Sophora japonica* L.	21	-	The tree of Pagoda-tree – old plant individual	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-229/04-III-01 from May 25th, 2004. It was however present at the locality on February 3rd, 2008
86.	*Sophora japonica* L.	21	-	The tree of Pagoda-tree – old plant individual	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-229/04-III-01 from May 25th, 2004. It was however present at the locality on February 3rd, 2008
87.	✞ *Pinus wallichiana* A. B. Jacks	52	-	The tree of Bhutan Pine – individual of rare plant species	Cut down due to disease. Erased from the asset register according to the Decision 501-466/01-XIII-01 from October 19th, 2001
88.	✞ *Pinus wallichiana* A. B. Jacks	52	-	The tree of Bhutan Pine – individual of rare plant species	Protection removed and erased from asset register according to Decision 501-466/01-XIII-01 from October 19th, 2001
89.	✞ *Pinus wallichiana* A. B. Jacks	52	-	The tree of Bhutan Pine – individual of rare plant species	Protection removed and erased from asset register according to Decision 501-466/01-XIII-01 from October 19th, 2001
90.	✞ *Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	52	-	The tree of Serbian Spruce – individual of rare plant species	Protection removed and erased from asset register according to Decision 501-466/01-XIII-01 from October 19th, 2001
91.	✞ *Cryptomeria japonica* D. Don.	52	-	The tree of Japanese Red Cedar – individual of rare plant species	Protection removed and erased from asset register according to Decision 501-466/01-XIII-01 from October 19th, 2001
92.	✞ *Abies cephalonica* Loud	55	-	The tree of Fir (Grecian Fir) – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/04-XIII-01 from September 6th, 2004
93.	✞ *Abies cephalonica* Loud	55	-	The tree of Fir (Grecian Fir) – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/04-XIII-01 from September 6th, 2004
94.	✞ *Abies cephalonica* Loud	55	-	The tree of Fir (Grecian Fir) – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/04-XIII-01 from September 6th, 2004
95.	✞ *Picea spinulosa* (Griff) Henry	55	-	The tree of Spruce (Skkim or East Hymalayan Spruce)	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/

				– individual of rare plant species	04-XIII-01 from September 6th, 2004
96.	✞ *Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	55	-	The tree of Serbian Spruce – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/ 04-XIII-01 from September 6th, 2004
97.	✞ *Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	55	-	The tree of Wellingtonia (Giant Sequoia) – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/ 04-XIII-01 from September 6th, 2004
98.	✞ *Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	55	-	The tree of Wellingtonia (Giant Sequoia) – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/ 04-XIII-01 from September 6th, 2004
99.	✞ *Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	55	-	The tree of Wellingtonia (Giant Sequoia) – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/ 04-XIII-01 from September 6th, 2004
100.	✞ *Cryptomeria japonica* D. Don.	55	-	The tree of Japanese Red Cedar – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/ 04-XIII-01 from September 6th, 2004
101.	✞ *Cephalotaxus drupacea* (Sieb.-Zuec)	55	-	The tree of Cowtail Pine – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/ 04-XIII-01 from September 6th, 2004
102.	✞ *Ginkgo biloba* L.	55	-	The tree of *Ginkgo biloba* (Ginkgo) – individual of rare plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-434/ 04-XIII-01 from September 6th, 2004
103.	✞ *Larix decidua* Mill.	55	-	The tree of *Larix decidua* (European Larch) – individual of rare foreign plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-2284/ 04-XIII-01 from May 25th, 2004
104.	✞ *Chamaecyparis pisifera* (S. et Z.) Endl.	55	-	The tree of *Chamaecyparis pisifera* (Sawara Cypress) – individual of rare foreign plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-2284/ 04-XIII-01 from May 25th, 2004
105.	✞ *Chamaecyparis pisifera* (S. et Z.) Endl.	55	-	The tree of *Chamaecyparis pisifera* (Sawara Cypress) – individual of rare foreign plant species	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-2284/ 04-XIII-01 from May 25th, 2004
106.	✞ *Abies balsamea* (L.) Mill.	55	-	The tree of Fir (Balsam Fir) – individual of rare foreign plant species	Protection removed as it is physically absent from the site, according to Decision 501-433/04-XIII-01 from September 6th, 2004
107.	✞ *Abies balsamea* (L.) Mill.	55	-	The tree of Fir (Balsam Fir) – individual of rare foreign plant species	Protection removed as it is physically absent from the site, according to Decision 501-433/04-XIII-01 from September 6th, 2004
108.	✞ *Abies balsamea* (L.) Mill.	55	-	The tree of Fir (Balsam Fir) – individual of rare foreign plant species	Protection removed as it is physically absent from the site, according to Decision 501-433/04-XIII-01 from September 6th, 2004
109.	✞ *Pinus edulis* Engelm.	55	-	The tree of Pine (Pynion Pine) – individual of rare foreign plant species	Protection removed as it is physically absent from the site, according to Decision 501-433/04-XIII-01 from September 6th, 2004
110.	✞ *Tsuga canadensis* (L.) Carr.	21	-	The tree of Canadian Hemlock – old plant individual	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-229/ 04-III-01 from May 25th, 2004
111.	✞ *Tsuga canadensis* (L.) Carr.	21	-	The tree of Canadian Hemlock – old plant individual	Protection removed due to destruction and disappearance, according to Decision 501-229/ 04-III-01 from May 25th, 2004

Table 3. Dynamics of protection and changes in number of natural assets – natural monuments in Belgrade in period 1949-2007.

PERIOD OF PROTECTION	LEGAL STATUS ON DECEMBER 31ST, 2007	YEAR	No.
1949.	NATURAL ASSET – NATURAL MONUMENT ACCORDING TO THE REVISION AND THE PRESENT LAW	1998-2001	5
	PROCEDURE OF PROTECTION REMOVAL AND ERASING FROM THE ASSET REGISTER STARTED	2003	11
	PROCEDURE OF PROTECTION REMOVAL AND ERASING FROM THE ASSET REGISTER FINISHED	2001-2004	25
1976. - 1983	NATURAL ASSET – NATURAL MONUMENT ACCORDING TO THE LEGAL REVISION	1998 - 2007	11
	NATURAL ASSET – NATURAL MONUMENT RETAINS THE STATUS IN LEGAL CONTINUITY WITH OBLIGATION OF REVISION ACCORDING TO THE PRESENT LAW (1991)	2003-2007	22
	PROCEDURE OF PROTECTION REMOVAL AND ERASING FROM THE ASSET REGISTER STARTED	2003	5
	PROCEDURE OF PROTECTION REMOVAL AND ERASING FROM THE ASSET REGISTER FINISHED	2001-2004	12
1991.	NATURAL ASSET – NATURAL MONUMENT RETAINS THE STATUS IN LEGAL CONTINUITY WITH OBLIGATION OF REVISION ACCORDING TO THE PRESENT LAW (1991)	2003	15
2001.	NATURAL ASSET – NATURAL MONUMENT (FIRST PROCLAMATION) ACCORDING TO THE PRESENT LAW	2003	5

Table 4. Anthropogenous conditions in protected sites of natural monuments 1949–2007.

LOCALITY		CADASTRAL DATA		ALTI-TUDE	PURPOSE OF THE LAND PLOT			OWNERSHIP			ACCESSIBILITY		PROTECTION, STATUS AND PRESENCE		
No.	CODE	CMB	KP		PB	CP	HP	PP	SP	AC	LA	LI	YEAR	TOTAL	2007
1.	I	1	644/1	113	*				*		*		1981. 1983.	4 3	4 0
2.	II	1	59/1	107	*				*		*		1983.	3	1
3.	III	1	1925	104		*		*			*		1979.	2	2
4.	IV	1	1924	111		*			*			*	1979.	1	0
5.	V	1	806	110	*				*		*		1983.	1	1
6.	VI	1	2974	114	*				*		*		1980.	1	1
7.	VII	1	3009	122	*				*		*		1979. 1980.	6 8	5 4
8.	VIII	1	3014	118	*				*		*		1981.	2	2
9.	IX	4	1486	136		*			*		*		1980.	1	1
10.	X	4	5130 5131	118	*				*		*		1980.	1	1
11.	XI	5	1022	110	*				*		*		1982.	2	2
12.	XII	5	1472/3	131	*				*		*		1982.	1	1
13.	XIII	5	11585/1	79		*			*		*		1979.	1	1
14.	XIV	6	10755	82			*	*			*		2001.	1	1
15.	XV	6	11158/1	125		*			*		*		1949.	2	2
16.	XVI	6	1351 1354	102			*		*		*		2001.	2	2
17.	XVII	6	11403	132			*	*			*		1949.	6	1
18.	XVIII	7	20025/1	130			*	*				*	1949.	1	1
19.	XIX	7	83	140		*			*		*		1979.	1	1
20.	XX	7	20121/1	146			*		*		*		1976. 2001.	1 (5) 2	1 2
21.	XXI	7	20226	156			*	*				*	1949.	1	1
22.	XXII	7	20910	175			*	*				*	1979.	3	0 (3)
23.	XXIII	7	614/1	175		*			*		*		1949.	6	0 (1)
24.	XXIV	7	614/4	172		*				*		*	1949.	7	0 (1)
25.	XXV	6	311	105.5		*			*		*		1981.	3	1+2?

			733												
26.	XXVI	Z	1247	74.5	*				*		*		1991.	15	15
27-0		7	36/7	128			*	*				*	1949.	2	0
28-0		7	1931	132		*				*		*	1949.	1	0
29-0		7	454	135			*	*			*		1949.	2	0
30-0		6	1412	132		*				*		*	1949.	2	0
31-0		7	249 250	136			*	*				*	1949.	3	0
23-0		6	1572/1 1572/2	132		*		*			*		1949.	4	0
33-0		7	249 250	136		*		*			*		1949.	3	0
34-0		7	217	156			*	*			*		1949.	1	0
35-0		7	237	128	*				*		*		1981.	1	0
36-0		7	20121/2	150			*		?			*	1976. 2001.	4	0
36	22	6	42	74,5 175	11	10	15	11	22	3	25	11	1949. 2001.	111	56

Legend

Cadastral data: CMB – Cadastral municipality Belgrade, Z – Cadastral municipality Zemun, KP – cadastral land plot; Accessibility of the site: LA – locality accessible, LI – locality inaccessible; Purpose of the land plot: PB – public green area; SP – area of special purpose; HP – area of household purpose;

Ownership of the locality: PP – private property; SP – state property, AC – property of another country

Graph 1: Legal formulations of protected natural assets – nature monuments (at time of establishment) 1949-2007.

Year	Legal formulation	No. of trees
1949	1. Individual of rare plant species	22
	2. Individual of rare foreign plant species	19
1976-1991	3. Natural monument	5
	4 Old plant individual	9
	5. Old plant individual – nature object	25
	6. Rare plant individual	1
	7. Rare exotic plant individual – nature object	7
	8. Vegetation – nature object	3
1991	9. Nature object	15
2003	10. Natural asset – natural monument of botanical character	5
1949-2007	Total	111

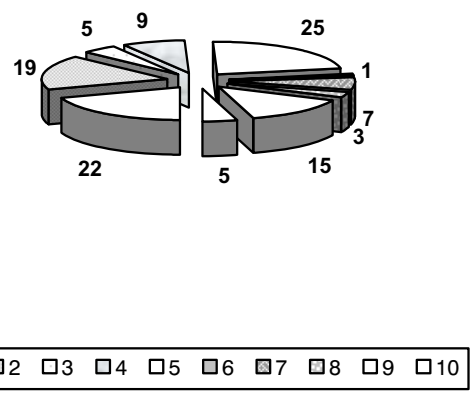

Graph 2. Dynamics of protection and change in number of natural assets – natural monuments in Belgrade in period 1949-2007

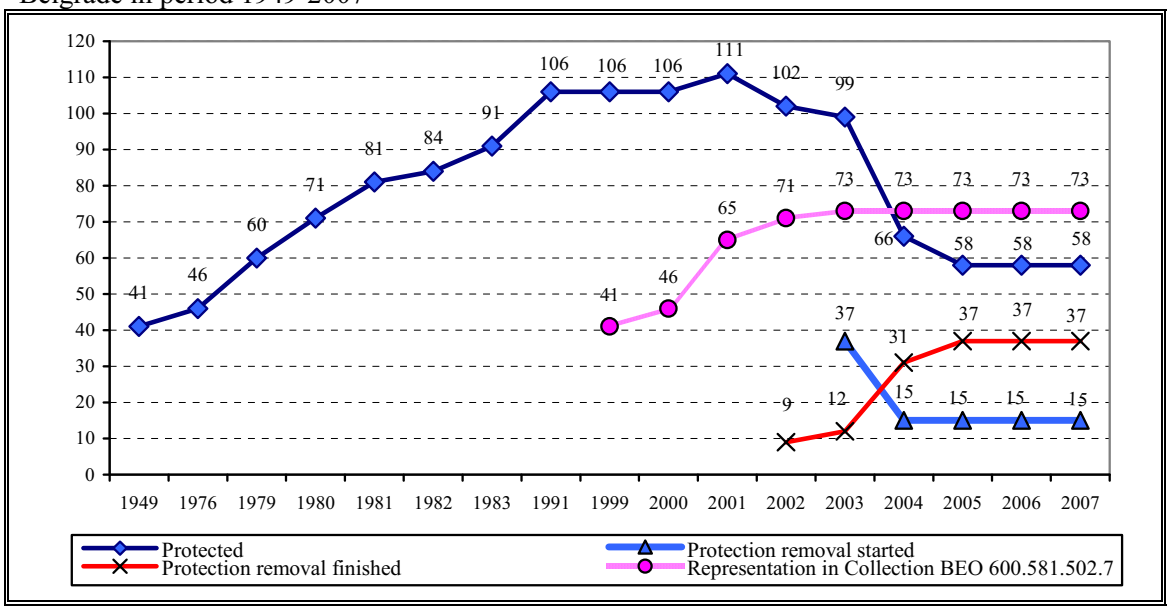

Graph 3. Present level of protection of natural assets – natural monuments in Belgrade in period 1949-2007.

Level of protection 1949-2007	Total	
1. Natural asset – natural monument	19	
2а. Natural monument in legal continuity	31	39
2б. With official Decision, without care measurements	2	
2в. With unclear status	2	
2г. Protection removal in procedure, without care measurements	2	
2д. Mortality of trees	2	
3. Inexistent, erasing procedure ongoing	16	
4. Vital trees, present at the site, protection removed due to loss of characteristics (or trees being destroyed and disappeared)	12	
5. Protection removal due to destruction and disappearance completed	25	
Total	111	

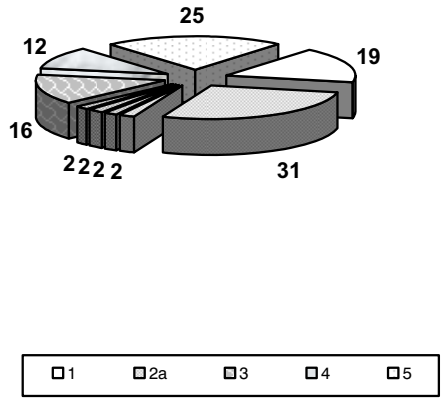

Мила Карас
Природњачки музеј, Београд
Србија

ПРИРОДНА ДОБРА СПОМЕНИЦИ ПРИРОДЕ БЕОГРАДА: ПРЕВЕНТИВНА ЗАШТИТА, СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ

УВОД

Дендрофлора Београда је заштићена законом као природна баштина по два основа:

1. Законом о заштити животне средине (1991) заштићена су **природна добра споменици природе** и сва стабла заштићених просторно амбијенталних целина и резервата;

2. Законом о шумама (1991) забрањена је сеча стабала врста заштићених у природној средини на свим стаништима: оморике, тисе, мечје леске, пољског бреста, џеверастог јавора и копривића. Присуство одређених врста дрвећа у Београду, обухватајући и представнике заштићене дендрофлоре, условљено је комплексним еколошким и антропогеним утицајима. Еколошки фактори селективно делују проузрокујући виталност или угинуће стабала, обухватајући и заштићена. Заштита највреднијих стабала не може спречити селективне факторе урбане средине, али су негативни антропогени утицаји значајно ублажени. Законском заштитом, дефинисањем и категоризацијом споменика природе као природних добара у другој половини XX века, старањем и негом продужен је њихов животни век који је у градовима увек краћи него у природној средини. Овај рад обухвата приказ стања и перспективе природних добара споменика природе Београда.

1. ПРИРОДНА ДОБРА СПОМЕНИЦИ ПРИРОДЕ

Природна добра споменици природе заштићени су на основу члана 42. став 1. и члана 43. став 3. Закона о заштити животне средине (1991; 1992; 1993; 1994; 1995) и Статута града Београда (2004), или су штићени у правном континуитету на основу Решења по претходним законима. По дефиницији:

„Споменик природе је природни објекат или појава, физички јасно изражен и препознатљив, репрезентативних геоморфолошких, геолошких, хидрогеографских, ботаничких и других обележја, по правилу атрактивног и маркантног изгледа или необичног начина појављивања, као и људским радом формирана ботаничка вредност (појединачна стабла, дрвореди, паркови, арборетуми, ботаничка башта и др.) уколико има посебан значај.”

2. ЗАКОНСКИ ОСНОВ И ДИНАМИКА ЗАШТИТЕ ПРИРОДНИХ ДОБАРА СПОМЕНИКА ПРИРОДЕ БЕОГРАДА БОТАНИЧКОГ КАРАКТЕРА

Прво проглашење и законска заштита природних добара споменика природе на територији Београда урађени су 28. јула 1949. године на основу Закона о заштити споменика културе и природних реткости. Од тада се њихов број увећавао новим природним

добрима споменицима природе, по тада важећим законима којима су регулисани њихова заштита и статус (Карас, 2005б). Поступак заштите је од 1949. до 2007. текао неравномерно и обављан је у четири временска периода (табела 1).

2.1. Период од 1949. до1976. године: **редак примерак биљке и редак примерак стране биљке**.

Заштита је обављена по Закону о заштити споменика културе и природних реткости НР Србије. Завод за заштиту и научно проучавање природних реткости НР Србије донео је 13 решења којима је 41 појединачно стабло стављено под заштиту (Чолић и др, 1970а; 1970в) као „редак примерак биљке" (22 стабла) и „редак примерак стране биљке" (19 стабала).

2.2. Период 1976–1991: **природни споменик, стари примерак биљке – објекат природе, редак примерак биљке, редак егзотични примерак биљке – објекат природе** и **биље – објекти природе**. Заштита је урађена на основу Закона о заштити природе (1975), Закона о општем управном поступку (1986), статута општина (1978) и других „аката који се односе на програм радова мера заштите на објектима природе на територији Београда". Решењима СО, Секретеријата за друштвене делатности или Секретеријата (Комитета) за урбанизам, комунално-стамбене и грађевинске послове општина Стари град, Врачар, Савски венац и Чукарица заштићено је 50 стабала као „природни споменик" (5), „стари примерак биљке" (9), „стари примерак биљке – објекат природе" (25), „редак примерак биљке" (1), „редак примерак егзотичне биљке – објекат природе" (7) и „биље – објекат природе" (3).

2.3. Период 1991–2003: **објекти природе**

Заштита је урађена на основу Закона о заштити природе (1988) и Решења СО Земун (1991) којима је заштићено 15 природних добара као „објекат природе".

2.4. Период од 2003. године: **природна добра споменици природе**

Заштита је урађена на основу Закона о заштити животне средине, („Службени Гласник Републике Србије", 66/91; 83/92; 53/93; 67/93; 48/94; 53/95) и Статута града Београда („Службени лист града Београда", 18/95; 20/95; 21/99). На основу овог закона проглашено је 5 нових природних добара („Службени лист града Београда", 2001а; 2001б; 2001в) као „природно добро споменик природе" за која важи режим заштите III степена („Службени Гласник РС, 1992а").

Правне формулације зависиле су од важећег закона и, на известан начин, изражавале су критеријум за селекцију (графикон 1). У свим периодима предлагачи су биле искључиво институције.

3. УТВРЂИВАЊЕ БРОЈНОСТИ ПРИРОДНИХ ДОБАРА БОТАНИЧКИХ СПОМЕНИКА ПРИРОДЕ БЕОГРАДА ОД 1949. ДО 2007. ГОДИНЕ

3.1. ПРОБЛЕМАТИКА УТВРЂИВАЊА ТАЧНОГ БРОЈНОГ СТАЊА

Подаци надлежних институција из званичних извора о бројном стању споменика природе јавно су публиковани у два наврата („Статистички годишњак Београда", 1998; Јанковић и др, 1998). Они су били непотпуни, делимично нетачни и контрадикторни. Питање бројности споменика природе Београда први пут је озбиљно покренуо и утврдио Природњачки музеј, оснивањем Колекције споменика природе Београда БЕО 600.581.502.7 у Београду (Карас, 1999; 2003; 2004а; 2004б). Овај посао је био изузетно значајан за Музеј, јер да нема утврђивања чињеничног стања не би могла бити ни квалитетно планирана превентивна заштита нити могу бити процењене перспективе развоја и унапређивања заштите дендрофлоре Београда. Ова збирка је зато и основана по свим принципима поштовања законских одредаба и еколошких кодекса очувања природних добара (Карас, 1999; 2008).

Тачно бројно стање утврђивано је четири године због недостатка података („Сл. лист града Београда", 2001г; 2001д; 2001ђ; 2001е; 2001ж; 2002; 2003). Окончано је у сарадњи са републичким инспектором заштите средине. Тачна листа од 111 заштићених стабала

Београда први пут је званично објављена после завршетка истраживања, након детаљног увида у документацију (Сојић и др., 2003).

Због бројних промена, ова листа је већ застарела. У овом раду приказани су стање и кретање бројности природних добара споменика природе у периоду од 1949. до 2007. године, обухватајући и све промене заштићеног статуса према новим Решењима („Сл. лист града Београда", 2004а; 2004б; 2004в; 2004г; 2005; 2006а; 2006б; 2006в) и све промене утврђене теренским налазима *in situ* (Карас, 2004а; 2004б; 2005а; 2005б; 2007а; 2007б), од 2003. до краја децембра 2007. године (табела 2).

3.2. ПРОБЛЕМАТИКА УТВРЂИВАЊА СТАЊА ЗАШТИТЕ СПОМЕНИКА ПРИРОДЕ БЕОГРАДА *IN SITU*

После утврђивања бројног стања природних добара споменика природе у документацији, ради дефинисања стварног стања, *in situ*, урађена су обимна теренска истраживања од 2000. до 2003. године. Ова истраживања су рађена у сарадњи са инспектором за заштиту животне средине Републике Србије. У току 2003. године први пут су истовремено урађена и дендрометријска мерења висине и обима свих заштићених стабала затечених на локалитетима. На основу добијених вредности одређена је и старост оних споменика природе за које није било тог податка у документацији и ти добијени подаци су први пут публиковани (Карас и др., 2003).

Теренско истраживање било је отежано због тога што није увек било могуће сазнати податке од надлежних институција, или су, пак, прослеђени подаци били непоуздани. Проблеми који су евидентирани у току теренског рада јесу следећи:

– за велики број споменика природе са листе из 1949. године, коју је кустос открио и проследио републичком инспектору (Чолић, Д. и сар., 1970а; 1970б), надлежнима није било увек познато ни где се налазе ни да ли још постоје на локалитету;

– неки локалитети били су непознати због промене назива улица („Сл. лист града Београда", 2004б; 2004в);

– услед изградње објеката и урбанистичких измена, неке улице већ годинама не постоје;

– у периоду од 1949. до 2007. године на 12 од укупно 36 локалитета промењено је власништво (Карас, 2005б);

– на неким локалитетима природних добара изграђени су стамбени објекти, и поред тога што је по Закону изградња објеката који би угрозили природна добра изричито забрањена (сл. 1);

– неки локалитети били су неприступачни због запуштености (сл. 2);

– приступ споменицима природе на приватним поседима био је могућ само уз дозволу власника;

– на једном од три локалитета, који су у међувремену постали власништво страних држава, преживео је само један споменик природе. (Напомена: ови локалитети су били неприступачни за грађане и државне институције. Републичком инспектору на два локалитета није био дозвољен приступ, али је одобрен кустосу Музеја који је, у сарадњи са доц. др Мартином Бобинцем, утврдио стање *in situ* и у два наврата обавио планирана дендрометријска мерења и фотографисање);

– на локалитету који је постао власништво стране амбасаде, таксономска припадност врсте (Вукићевић, 1999) преживелог споменика природе била је погрешно одређена у Решењу (сл. 3).

Проблем идентификације споменика природе *in situ* био је:

– када је табла – обележје била постављена између два истоветна стабла (сл. 4);

– када споменик природе није имао Законом прописано обележје;

– када је на локалитету било постављено више табли него што има заштићених стабала према Решењима на том локалитету (сл. 5).

На неким локалитетима затечене табле нису биле прописаних димензија и садржаја. Биле су много мање, овалног облика, жуте боје, а постављене су још 1949. године. Законом из 1991. године прописане су димензије и садржај табли („Сл. гласник Републике Србије", 1992б).

Ако надлежни имају законску обавезу да најмање једанпут у току године обиђу сваки споменик природе и да сачине записник („Сл. гласник Републике Србије", 1992в), како се онда могло догодити да немају никакву информацију о овим променама, времену и разлогу нестанка великог броја споменика природе до 2002. године?

У Београду је до 2000. старалац добара штитио око 300 стабала (према тврдњи стараоца) у смислу као да уживају статус природних добара споменика природе. На локалитетима је затечен велики број стабала са таблама законом прописаним за природна добра, иако многа нису имала заштићени статус (сл. 6). Ту заштиту годинама је плаћао Град Београд.

4. ПРЕДУЗИМАЊЕ ЗАКОНСКИХ МЕРА И ПОСТУПАЊЕ ПО НАЛОГУ РЕПУБЛИЧКОГ ИНСПЕКТОРА РАДИ ОЧУВАЊА ЗАШТИЋЕНИХ ПРИРОДНИХ ДОБАРА СПОМЕНИКА ПРИРОДЕ БЕОГРАДА *IN SITU*

После комплетирања налаза на терену, републички инспектор је од 2000. до 2003. издао:

1. Налог за покретање поступка укидања заштите за непостојећа, нестала или уништена природна добра. Тај поступак још није окончан (табела 2);

2. Налог да за стабла која су, према стању на терену, изгубила својства природног добра споменика природе буде покренут поступак укидања заштите;

3. Налог да одмах буду уклоњене табле поред свих стабала која немају статус природних добара споменика природе. Старалац добара је одмах поступио по овом налогу;

4. Налог да сва стабла која уживају законску заштиту буду обележена таблама на начин прописан Законом. Старалац добара је одмах поступио по овом налогу;

5. Налог да одмах буде започето и континуирано настављено спровођење мера санитарне неге и заштите свих здравствено угрожених споменика природе.

6. Налог да свака интервенција на терену буде урађена у присуству надлежних и да буде утврђена записником. Старалац добара је поступио по овом налогу.

7. Налог да одмах буде састављен и примењен Програм мера заштите и развоја природних добара споменика природе у складу са Законом.

Од 2003. године сва стабла заштићена као природна добра споменици природе редовно су штићена на прописан начин, уклањане су суве гране, прскана су заштитним средствима против паразита и, по потреби, ојачавана су да не би дошло до прелома (сл. 7).

Старалац добара је урадио неопходне кадровске промене и формирао и посебну службу за израду и примену Програма мера заштите споменика природе Београда. Заштиту споменика природе поверио је веома стручном и одговорном лицу (оно овај посао обавља заиста беспрекорно).

И друга надлежна институција заштите реаговала је на налазе инспекције.

1. Први правни поступак укидања заштите урађен је 2001. године. При томе је од укупно пет споменика природе у Ботићевој 12 са четири заштита укинута по аутоматизму приликом ревизије и доношења новог Решења о проглашењу за природно добро једног стабла тисе („Сл. лист града Београда", 2001е). (Напомена: можда је овај поступак правно исправан, али је умањио разноврсност заштићене дендрофлоре Београда, јер је на тај начин од укупно шест заштићених стабала врсте *Ginkgo biloba L*, заштићени статус изгубило једино женско стабло ове врсте у Београду (преосталих пет су мушког пола). Ово веома лепо, витално адултно стабло које цвета и доноси плодове високо је 20 метара, а обим његовог дебла је 1,57 метара.)

2. Истовремено су на истом локалитету проглашена и два нова споменика природе, два стабла магнолије у Ботићевој улици („Сл. лист града Београда", 2001б). Какав је критеријум примењен у овом случају ако се има у виду да је у овом поступку заштићени статус добио стерилни хибридни жбун магнолије висок четири метра који не испуњава критеријуме заштите и уопште не може бити поређен са женским стаблом гинка на том локалитету?

3. Од 2003. до 2007. године надлежна институција заштите поднела је Скупштини града Београда предлог са потребном документацијом ради доношења Решења о укидању заштите за укупно 53 стабла због уништења и нестанка, или зато што су изгубила својство природног добра. Поступак је окончан за 37 стабала („Сл. лист града Београда", 2003; 2004а; 2004б; 2004в; 2004г), а за остала је поступак у току, јер зависи од више инстанце и потребно је много времена да он буде окончан.

За сада није пронађен ниједан документ који су надлежни пријавили или покренули правни поступак у случајевима бесправне градње објеката или бесправног уклањања или угрожавања споменика природе од 1949. до 2007. године, иако је то прописано свим законима којима су стабла проглашавана природним добрима.

5. ШТА ЈЕ УТИЦАЛО НА АЖУРИРАЊЕ РАДА НА ПРЕВЕНТИВНОЈ ЗАШТИТИ ПРИРОДНИХ ДОБАРА СПОМЕНИКА ПРИРОДЕ БЕОГРАДА *IN SITU*

Оснивањем Колекције БЕО 600.581.502.7 у Природњачком музеју у Београду (Карас, 1999) утемељен је нов стратешки приступ природним добрима у Београду. Примарни разлог за оснивање Колекције БЕО 600.581.502.7 јесте чињеница да је то био једини начин да буду трајно сачувани материјални докази о постојању ових стабала, чак и после њиховог неумитног биолошког краја или губљења статуса (Карас, 1999; 2005а). Оснивању ове колекције претходило је прибављање дозволе од надлежних институција за приступ кустоса природним добрима, узимање узорака и фотографисање. Том дозволом су одобрени и дефинисани услови рада Музеја приликом истраживања споменика природе Београда. Тек после тога прикупљани су узорци и започети су други послови (Карас, 2005б; 2008).

Упоредо са прикупљањем узорака за Колекцију, због присутних проблема, делатност Музеја прерасла је у значајан научноистраживачки рад на унапређивању и превентивној заштити природних добара споменика природе Београда. Овај рад се, према прописаним условима надлежних институција, успешно одвија већ осам година. У том периоду кустос је комплетирао Колекцију споменика природе Београда БЕО 600.581.502.7 Природњачког музеја (графикон 2). Крајем 2007. године, ова збирка је садржала 2.000 предмета, углавном хербарских узорака, 840 класичних и 1.500 дигиталних фотографија и више од 12.000 налаза забележених на терену (Карас, 2005а). На тај начин је Природњачки музеј први успоставио редован мониторинг природних добара споменика природе Београда. На основу резултата истраживања објављен је већи број научних радова и медијских прилога о природним добрима споменицима природе Београда (Карас, 2003; 2005в; 2008). Реализовани су и једна изложба и едукативни пројекат. На тај начин је, захваљујући Природњачком музеју, научна, стручна и шира јавност добила прве тачне и целовите информације о природним добрима споменицима природе Београда. То је и био један од важних стратешких циљева оснивања ове колекције.

У раду кустоса и Природњачког музеја на превентивној заштити природних добара споменика природе Београда обухваћене су различите циљне групе из ванинституциналног окружења:

– образовни систем (Карас, 2000: Педагошки пројекат и изложба „Ботанички споменици природе Београда"; Карас, Татић, 2005);

– велики број штампаних и електронских медија (Николовски, 2000а; 2000б);

– шира јавност (Напомена: после јаке медијске кампање о природним добрима споменицима природе Београда грађани су се обраћали кустосу за помоћ у спречавању сече стабала, заштити дендрофлоре и покретању поступка за прелиминарну заштиту старих стабала и стабала ретких врста која су они уочили на терену);

– стручне институције (Завод за статистику, Градски секретеријат за заштиту животне средине, Републички завод за геодетску

управу, Војногеографски институт, Шумарски факултет и др. Овој листи ванинституционалних сарадника Музеја прикључили су се и стручњаци Геокарте који су, као свој допринос прентивној заштити природних добара споменика природе Београда, Природњачком музеју поклонили карту града у дигиталној форми потребну за израду овог рада);

– заинтересоване појединце (на пример, госпођа Милица Иванић се 2004. године обратила кустосу Музеја ради пресађивања стабла јапанске трешње (*Cerassus serulata* [Lindl] Sokolov v. *Shirofugen*) у Ботаничку башту у Београду, јер је у њеном суседству, у Чолак Антиној 16, почела изградња великог објекта због чега је стабло требало да буде посечено. Контактирали смо инспектора Ботаничке баште и урадили увид на терену. Будући да је стабло било веома оштећено, организовано је узимање резница за калемљење и прослеђено расаднику да би генофонд овог предивног стабла био сачуван у Београду. Хербарски узорак (ИБ 231.01 и ИБ 231.02) са цветом који потиче са овог стабла чува се у Колекцији БЕО 600.581.502.7.)

Заинтересованост шире јавности, изазвана интензивом кампањом у медијима 2000. године, подударила се са доласком новог републичког инспектора за заштиту животне средине. Наиме, нова инспекторка је за непуне четири године ствари довела у ред и мотивисала надлежне да ураде свој део посла. На крају, после свих напора да природна добра буду очувана и заштита споменика природе Београда буде унапређена, ажурирала је све предмете и документацију о њима. Обиласци природних добара од тада се раде у присуству задужених лица из надлежних институција. Обилазак сваког заштићеног стабла и инспекцијски преглед пропраћени су одговарајућим записником. Стабла бивају редовно контролисана, штићена и спровођене су све мере здравствене заштите на прописани начин.

Од 2006. године, инспекцијски надзор над природним добрима споменицима природе Београда поверен је другом лицу.

6. ДИНАМИКА И УЗРОЦИ ПРОМЕНА БРОЈНОСТИ ЗАШТИЋЕНИХ СПОМЕНИКА ПРИРОДЕ БЕОГРАДА И ЊИХОВИХ ЛОКАЛИТЕТА ОД 1949. ДО 2007. ГОДИНЕ

На територији ужег подручја Београда је од 1949. до 2007. године на укупно 36 различитих локалитета штићено 111 појединачних стабала као природно добро споменик природе. Од тог броја, на крају 2007. године преостало је 22 локалитета са 58 споменика природе, од тога је 56 виталних (табела 3, графикон 2).

Да би били утврђени параметри за објективну процену ради превентивне заштите у наредном периоду и откривени узроци смањења бројности природних добара споменика природе, сви до сада проглашени споменици природе сврстани су у пет група. Промене бројности приказане су према важећем статусу и постајању природних добара споменика природе на локалитету закључно са 24. децембром 2007. године (графикон 3).

1. Прва група: 19 споменика природе са решењима по важећем Закону о заштити животне средине (1991). Од тог броја, 14 су стабла која су већ уживала заштићени статус и за њих је урађена ревизија по важећем Закону, а пет стабала имају решење о првом проглашењу. Дужина заштите у овој групи креће се од 58 до шест година.

2. Друга група: 39 стабала са статусом природног добра споменика природе у правном континуитету. Дужина заштите креће се у распону од 28 до 16 година. У овој групи заштићени статус имају и два стабла посечена 2006. године – једно због сушења, а друго због склоности паду и опасности по пролазнике (сл. 9). У питању је и опстанак шест стабала која уживају заштићени статус, али не бивају спровођене мере неге и заштите. Она имају важеће решење, али су четири стабла у поступку укидања заштите јер не испуњавају критеријуме за природно добро, а два имају недовољно јасан статус због нејасне правне формулације („Сл. лист града Београда", 1981; 2006б).

3. Трећа група: 16 стабала која више не постоје на локалитетима. Поступак за

укидање заштите и брисање из регистра добара покренут је 2003. године, али није окончан.

4. Четврта група: 12 и даље виталних стабала којима је укинут заштићени статус природног добра споменика природе. Од тог броја, пет стабала је избрисано са листе заштићених добара јер не испуњавају критеријуме или су изгубили својства природног добра („Сл. лист града Београда", 2003; 2004б), а са четири је заштита аутоматски укинута доношењем новог решења, приликом ревизије и доношења новог Решења за друга стабла на том локалитету („Сл. лист града Београда", 2001е).

(Напомена: У овој групи су и три стабла на Калемегдану којима је укинута заштита због „уништења и нестанка" („Сл. лист града Београда", 2004 б) а која су још витална (сл. 10. и 11).

5. Пета група: 25 стабала за која је завршен поступак укидања заштите и брисања из регистра добара због уништења и нестанка. Ова стабла одавно не постоје на локалитету („Сл. лист града Београда", 2004а; 2004б; 2004в; 2004г).

7. ПРОСТОРНИ РАСПОРЕД И КАРАКТЕРИСТИКЕ ЛОКАЛИТЕТА ПРИРОДНИХ ДОБАРА СПОМЕНИКА ПРИРОДЕ ОД 1949. ДО 2007. ГОДИНЕ

Стратешки циљ превентивне заштите преосталих природних добара споменика природе, али и услов за опстанак групе незаштићених стабала са прелиминарне листе за заштиту Природњачког музеја, остварен је истраживањима антропогених и еколошких карактеристика локалитета природних добара (Карас, 2005б). Да би то било реализовано, било је неопходно прво прибавити и објединити податке о катастарским парцелама, намени простора, приступачности и својини, који су недостајали, будући да су то најважнији селективни антропогени фактори и веома су битни за процену узрока нестанка или опстанка заштићених стабала (табела 4). После тога, одређени су врсте станишта, геолошке подлоге и надморске висине свих локалитета споменика природе од 1949. до 2007. године, јер су то најважнији еколошки фактори за опстанак и одржање природних добара који су утицали на њихову бројност (Карас, 2005б). Већина локалитета јесу станишта измењена под дуготрајним антропогеним утицајем. Локалитети заштићених природних добара налазе се на седам врста геолошке подлоге различите старости, углавном у подручју нижег шумског појаса станишта храста лужњака. Надморска висина локалитета креће се у распону од 74,5 до 175 метара (Карас, 2005б).

У периоду од 1949. до 2007. године, природна добра споменици природе били су просторно неравномерно распоређени на 34 адресе; поделом две парцеле у непознатом периоду укупан број локалитета достигао је 36 (Карас, 2005б). У овом раду је први пут званично публикована карта њиховог просторног распореда од 1949. до 2007. године и бројно стање природних добара споменика природе Београда на њима, закључно са 24. децембром 2007. године (карта у прилогу).

8. ПЕРСПЕКТИВЕ ПРЕВЕНТИВНЕ ЗАШТИТЕ ЗАШТИЋЕНЕ ДЕНДРОФЛОРЕ БЕОГРАДА

Неке процене указивале су да постоји тенденција даљег смањења бројности природних добара споменика природе Београда, и оне су се показале оправданим. Почетак 2008. године донео је ново смањење бројности споменика природе Београда, јер су два локалитета са укупно 11 природних добара споменика природе Београда новим Решењима заштићена по другом основу, као просторно амбијенталне целине („Сл. лист града Београда", 2007а; 2007б – изашао из штампе у јануару 2008). На тај начин, сва заштићена стабла изгубила су статус споменика природе и биће штићена као и сва друга на том локалитету.

Чињеница је да надлежне институције имају много проблема и изузетно обиман посао око сваког споменика природе. То

обухвата теренска мерења, израду елабората, праћење стања и вођење Централног регистра добара и друге документације. Надамо се да то није разлог за промене статуса природних добара споменика природе Београда и да процена да ће се њихов број и даље смањивати није оправдана.

Стратешки циљ Природњачког музеја био је и остао – чување природне баштине, што се у случају природних добара споменика природе Београда постиже само подизањем на потребан ниво њихове превентивне заштите и повећањем њиховог броја. Евидентно је да је ефикасност реализације овог циља постигнута у највећој мери музеолошким и едукативним радом Природњачког музеја и публиковањем добијених налаза и резултата.

Досадашња истраживања указују на проблеме и недоследности који су евидентни и у критеријуму приликом одабира стабала за заштиту (Карас, 2003, 2005б). То се може ублажити уважавањем следећих чињеница, на које је Музеј већ указао:

– како Београд, у односу на друге старе европске градове, има релативно младу дендрофлору и скромнији асортиман гајених врста, према предлогу Музеја треба проширити листу природних добара споменика природе Београда (Карас, 2005б);

– поступком заштите треба обухватити и заштиту репрезентативних репродуктивних парова дводомих врста (гинко) на истом локалитету, старих стабала оморике и неких релативно ређих врста у Београду. Ови послови су у надлежности одговарајућих институција.

9. ПРИРОДЊАЧКИ МУЗЕЈ И ПРЕВЕНТИВНА ЗАШТИТА ДЕНДРОФЛОРЕ БЕОГРАДА У БУДУЋНОСТИ

Неоспорно је да је Природњачки музеј темељним интердисциплинарним истраживањима дао огроман културолошки, едукативни и научни допринос превентивној заштити природних добара споменика природе Београда (Карас, 2005а; 2005б, 2005в, 2008). Примарни стратешки циљ Природњачког музеја да природна баштина, као документ о природним добрима споменицима природе Београда, буде заувек сачувана већ је остварен (сл. 12). Обим прикупљених предмета, фотографија и теренских налаза са природних добара споменика природе Београда у Колекцији БЕО 600.581.502.7 Природњачког музеја довољан је за дугогодишњи стручни и научни рад.

Иако је сав хербарски материјал који потиче са природних добара споменика природе постао културна баштина, чување семена и полена који потичу са природних добара споменика природе Београда у Колекцији БЕО 600.581.502.7 представља први корак ка очувању генофонда и стварању живог архива заштићене дендрофлоре Београда (сл. 13). Формирање банке гена веома је скуп посао за који Музеј нема ни просторних ни материјалних могућности. Због тога ће тежиште рада кустоса и Музеја у наредном периоду бити првенствено усмерено на стабла која не уживају заштићени статус, али на одређени начин представљају ботаничку реткост или вредност као природна и културна баштина Београда. У истраживањима ће посебна пажња бити посвећена културолошко-историјским карактеристикама ботаничке културне баштине Београда заштићене обичајним правом, односно дендрофлори Београда која није штићена нашим законима, из више разлога.

Т бела 1: Динамика заштите природних добара споменика природе Београда 1949–2007

Број	Врста	Прво решење о заштити	Година	Статус (правна формулација)
1.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	1/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
2.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	1/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
3.	*Pinus wallichiana*A. B. Jacks	1/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
4.	*Pinus wallichiana*A. B. Jacks	1/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
5.	*Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	1/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
6.	*Cryptomeria japonica* D. Don.	1/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
7.	*Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	2/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
8.	*Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	2/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
9.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr.	3/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
10.	*Cedrus libani* Loud.	4/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
11.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	5/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
12.	*Abies concolor* (Gord.) Engelm.*A*	5/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
13.	*Liriodendron tulipifera* L.	6/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
14.	*Magnolia x soulangeana (obovata)* Soul.-Bod.	7/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
15.	*Ginkgo biloba* L.	7/49, 28.7.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
16.	*Abies pinsapo* Boiss.	8/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
17.	*Cedrus libani* Loud.	8/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
18.	*Abies cephalonica* Loud	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
19.	*Abies cephalonica* Loud	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
20.	*Abies cephalonica* Loud	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
21.	*Picea spinulosa* (Griff) Henry	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
22.	*Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
23.	*Pseudotsuga menziensii* (Mirbel) Franco	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
24.	*Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
25.	*Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
26.	*Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
27.	*Cryptomeria japonica* D. Don.	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
28.	*Cephalotaxus drupacea* (Sieb.-Zuec)	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
29.	*Ginkgo biloba* L.	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
30.	*Taxodium distichum* Rich.	9/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
31.	*Larix decidua* Mill.	10/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке
32.	*Chamaecyparis pisifera* (S. et Z.) Endl.	10/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
33.	*Chamaecyparis pisifera* (S. et Z.) Endl.	10/49 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
34.	*Abies balsamea* (L.) Mill.	11/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
35.	*Abies balsamea* (L.) Mill.	11/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
36.	*Abies balsamea* (L.) Mill.	11/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
37.	*Pinus edulis* Engelm.	11/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
38.	*Abies pinsapo* Boiss.	12/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
39.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	12/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
40.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	12/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак стране биљке
41.	*Cedrus deodara*	19/49, 28.07.1949., ЗЗЗНППРС	1949.	редак примерак биљке

	(D. Don.) G. Don.			
42.	*Taxus baccata* L.	352-108/76-IV-01, 08.04.1976., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1976.	природни споменик
43.	*Ginkgo biloba* L.	352-108/76-IV-01, 08.04.1976., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1976.	природни споменик
44.	*Taxus baccata* L.	352-108/76-IV-01, 08.04.1976., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1976.	природни споменик
45.	*Taxus baccata* L.	352-108/76-IV-01, 08.04.1976., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1976.	природни споменик
46.	*Taxus baccata* L.	352-108/76-IV-01, 08.04.1976., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1976.	природни споменик
47.	*Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd.	352-372/79-III-03, 01.11.1979., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1979.	Стари примерак биљке –објекат природе
48.	*Cupressus arizonica* E. L. Greene	352-372/79-III-03, 01.11.1979., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1979.	Редак примерак егзотичне биљке – објекат природе
49.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr.	352-372/79-III-03, 01.11.1979., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1979.	Редак примерак егзотичне биљке – објекат природе
50.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr. v. *glauca* Carr.	352-372/79-III-03, 01.11.1979., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1979.	Редак примерак егзотичне биљке – објекат природе
51.	*Cedrus deodara* (D. Don.) G. Don.	352-372/79-III-03, 01.11.1979., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1979.	Редак примерак егзотичне биљке – објекат природе
52.	*Taxus baccata* L.	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
53.	*Taxus baccata* L.	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
54.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
55.	*Celtis australis* L.	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
56.	*Celtis australis* L.	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
57.	*Celtis australis* L.	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
58.	*Celtis australis* L.	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
59.	*Quercus robur* L.	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
60.	*Aesculus carnea* Hayne	352-82/79-IV-02, 19.11.1979., СО СТАРИ ГРАД	1979.	Стари примерак биљке – објекат природе
61.	*Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd.	321-3/79-III, 28.02.1980., СО ВРАЧАР	1980.	Стари примерак биљке – објекат природе
62.	*Quercus robur* L.	321-3/79-III ,28.02.1980., СО ВРАЧАР	1980.	Стари примерак биљке – објекат природе
63.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
64.	*Ginkgo biloba* L.	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
65.	*Liriodendron tulipifera* L.	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
66.	*Juglans nigra* L.	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
67.	*Gleditshia triacanthos* L.	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
68.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
69.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
70.	*Paulownia tomentosa* Steud.	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
71.	*Zelcova caprinifolia* K. Koch	352-66-IV-03/7, 04.12.1980., СО СТАРИ ГРАД	1980.	Стари примерак биљке
72.	*Fagus sylvatica* L. v. *atropurpurea* Reg.	352-24/81-IV-03-7, 07.05.1981., СО СТАРИ ГРАД	1981.	Стари примерак биљке – објекат природе
73.	*Quercus robur* L.	352-24/81-IV-03-7, 07.05.1981., СО СТАРИ ГРАД	1981.	Стари примерак биљке – објекат природе
74.	*Corylus colurna* L.	352-24/81-IV-03-7, 07.05.1981., СО СТАРИ ГРАД	1981.	Стари примерак биљке – објекат природе
75.	*Koelreuteria paniculata* Laxm.	352-24/81-IV-03-7, 07.05.1981., СО СТАРИ ГРАД	1981.	Стари примерак биљке – објекат природе
76.	*Tilia euchlora* K. Koch	352-24/81-IV-03-7, 07.05.1981., СО СТАРИ ГРАД	1981.	Стари примерак биљке – објекат природе

77.	*Tilia euchlora* K. Koch	352-24/81-IV-03-7, 07.05.1981., СО СТАРИ ГРАД	1981.	Стари примерак биљке – објекат природе
78.	*Picea orientalis* (L.) Link.	VIII-01-06-90/81, 23.03.1981., СО ЧУКАРИЦА	1981.	Биље - објекат природе
79.	*Taxus baccata* L.	VIII-01-06-90/81, 23.03.1981., СО ЧУКАРИЦА	1981.	Биље - објекат природе
80.	*Taxus baccata* L.	VIII-01-06-90/81, 23.03.1981., СО ЧУКАРИЦА	1981.	Биље - објекат природе
81.	*Aesculus pawia* L.	382-20/81, 26.11.1981., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1981.	Редак примерак биљке
82.	*Juglans nigra* L.	322-42/82-III-01, 23.12.1982., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1982.	Редак примерак егзотичне врсте
83.	*Juglans nigra* L.	322-42/82-III-01, 23.12.1982., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1982.	Редак примерак егзотичне врсте
84.	*Ginkgo biloba* L.	322-42/82-III-01, 23.12.1982., СО САВСКИ ВЕНАЦ	1982.	Редак примерак егзотичне врсте
85.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	352-88/82-IV-03-7, 10.01.1983., СО СТАРИ ГРАД	1983.	Стари примерак биљке – објекат природе
86.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	352-88/82-IV-03-7, 10.01.1983., СО СТАРИ ГРАД	1983.	Стари примерак биљке – објекат природе
87.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	352-88/82-IV-03-7, 10.01.1983., СО СТАРИ ГРАД	1983.	Стари примерак биљке – објекат природе
88.	*Sophora japonica* L.	352-88/82-IV-03-7, 10.01.1983., СО СТАРИ ГРАД	1983.	Стари примерак биљке – објекат природе
89.	*Sophora japonica* L.	352-88/82-IV-03-7, 10.01.1983., СО СТАРИ ГРАД	1983.	Стари примерак биљке – објекат природе
90.	*Sophora japonica* L.	352-88/82-IV-03-7, 10.01.1983., СО СТАРИ ГРАД	1983.	Стари примерак биљке – објекат природе
91.	*Fagus sylvatica* L.	352-51/83-IV-03-7, 27.07.1983., СО СТАРИ ГРАД	1983.	Стари примерак биљке – објекат природе
92.	*Ginkgo biloba* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
93.	*Ginkgo biloba* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
94.	*Picea pungens* Engelm. v. *argentea* Beissner	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
95.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
96.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
97.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
98.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
99.	*Taxus baccata* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
100.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
101.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
102.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
103.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
104.	*Gymnocladus canadensis* Lam.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
105.	*Cercis siliquastrum* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
106.	*Sophora japonica* L.	353-1297/91-3, 26.09.1991., СО ЗЕМУН	1991.	Објекат природе
107.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	501-467/01-XIII-01, 19.10.2001. СКу ГРАДА БЕОГРАДА	2001.	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВА СТАБЛА ХИМАЛАЈСКОГ БОРОВЦА”
108.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	501-467/01-XIII-01, 19.10.2001. СК. ГРАДА БЕОГРАДА	2001.	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВА СТАБЛА ХИМАЛАЈСКОГ БОРОВЦА”
109.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	501-465/01-XIII-01, 19. 10.2001. СК. ГРАДА БЕОГРАДА	2001.	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВЕ МАГНОЛИЈЕ У БОТИЋЕВОЈ”
110.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	501-465/01-XIII-01, 19. 10.2001. СК. ГРАДА БЕОГРАДА	2001.	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВЕ МАГНОЛИЈЕ У БОТИЋЕВОЈ”
111.	*Aesculus hippocastanum* L.	501-462/01-XIII-01, 19.10.2001. СК. ГРАДА БЕОГРАДА	2001.	ПРИРОДНО ДОБРО „КЕСТЕН ЈАКШИЋА НА СЕЊАКУ”

Табела 2: Бројност заштићених природних добара споменика природе Београда – динамика и узроци промена 1949–2007

Број	Врста	Дужина заштите (у год.)	Кате-горија	Статус (правна формулација)	Правни статус 31. 12. 2007.
1.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	58	III	ПРИРОДНО ДОБРО „СТАБЛО ХИМАЛАЈСКОГ БОРОВЦА”	Споменик природе по Решењу 501-466/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
2.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr.	58	III	ПРИРОДНО ДОБРО „СТАБЛО КЕДРА”	Споменик природе по Решењу 501-463/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
3.	*Ginkgo biloba* L.	58	III	ПРИРОДНО ДОБРО „СТАБЛО ГИНКА”	Споменик природе по Решењу 5-199/98-XIII-01 од 8. 10. 1998. године
4.	*Liriodendron tulipifera* L.	58	III	ПРИРОДНО ДОБРО „СТАБЛО ЛАЛИНОГ ДРВЕТА”	Споменик природе по Решењу 5-200/98-XIII-01 од 8. 10. 1998. године
5.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	58	III	ПРИРОДНО ДОБРО „СТАБЛО МАГНОЛИЈЕ”	Споменик природе по Решењу 5-198/98-XIII-01 од 8. 10. 1998. године
6.	*Taxus baccata* L.	31	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ТИСА У БОТИЋЕВОЈ”	Споменик природе по Решењу 501-464/01-XIII-01 од 19.10.2001. године
7.	*Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd.	28	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ПЛАТАН КОД МИЛОШЕВОГ КОНАКА”	Споменик природе по Решењу 501-460/01-XIII-01 од 19.10.2001. године
8.	*Cupressus arizonica* E. L. Greene	28	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ЧЕМПРЕС НА ДЕДИЊУ”	Споменик природе по Решењу 501-433/06-С од 14. 9. 2006. године
9.	*Taxus baccata* L.	28	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВЕ ТИСЕ САБОРНЕ ЦРКВЕ”	Споменик природе по Решењу 501-851/05-III-01 од 24. 10. 2005. године
10.	*Taxus baccata* L.	28	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВЕ ТИСЕ САБОРНЕ ЦРКВЕ”	Споменик природе по Решењу 501-851/05-III-01 од 24. 10. 2005. године
11.	*Platanus x acerifolia* (Ait.) Willd.	27	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ПЛАТАН НА ВРАЧАРУ”	Споменик природе по Решењу 501-76/02-XIII-01 од 29. 3. 2002. године
12.	*Quercus robur* L.	27	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ХРАСТ НА ЦВЕТНОМ ТРГУ”	Споменик природе по Решењу 501-461/01-XIII-01 од 19.10.2001. године
13.	*Taxus baccata* L.	26	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ТИСА У ПОЖЕШКОЈ”	Споменик природе по Решењу 501-432/06-С од 14. 10. 2006. године
14.	*Ginkgo biloba* L.	25	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ГИНКО НА ВРАЧАРУ”	Споменик природе по Решењу 501-434/06-С од 14. 9. 2006. године
15.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	6	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВА СТАБЛА ХИМАЛАЈСКОГ БОРОВЦА”	Споменик природе по Решењу 501-467/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
16.	*Pinus wallichiana* A. B. Jacks	6	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВА СТАБЛА ХИМАЛАЈСКОГ БОРОВЦА”	Споменик природе по Решењу 501-467/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
17.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	6	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВЕ МАГНОЛИЈЕ У БОТИЋЕВОЈ”	Споменик природе по Решењу 501-465/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
18.	*Magnolia x soulangeana* Soul.-Bod.	6	III	ПРИРОДНО ДОБРО „ДВЕ МАГНОЛИЈЕ У БОТИЋЕВОЈ”	Споменик природе по Решењу 501-465/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
19.	*Aesculus hippocastanum* L.	6	III	ПРИРОДНО ДОБРО „КЕСТЕН ЈАКШИЋА НА СЕЊАКУ”	Споменик природе по Решењу 501-462/01-XIII-01 од 19.10.2001. године
20.	*Celtis australis* L.	28	III	Стабло копривића – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
21.	*Celtis australis* L.	28	III	Стабло копривића – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
22.	*Celtis australis* L.	28	III	Стабло копривића – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
23.	*Celtis australis* L.	28	III	Стабло копривића – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
24.	*Quercus robur* L.	28	III	Стабло храста лужњака – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
25.	*Ginkgo biloba* L.	27	III	Стабло гинка – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
26.	*Juglans nigra* L.	27	III	Стабло црног ораха – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
27.	*Gleditshia triacanthos* L.	27	III	Стабло гледичије – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
28.	*Quercus robur* L.	26	III	Стабло храста лужњака – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
29.	*Corylus colurna* L.	26	III	Стабло мечје леске – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
30.	*Koelreuteria paniculata* Laxm.	26	III	Стабло келреутерије – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
31.	*Tilia euchlora* K. Koch	26	III	Стабло кримске липе – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
32.	*Tilia euchlora* K. Koch	26	III	Стабло кримске липе – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
33.	*Juglans nigra* L.	25	III	Стабло црног ораха – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету (стабло витално, предлог за укидање заштите у припреми)

34.	*Sophora japonica* L.	24	III	Стабло софоре – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
35.	*Fagus sylvatica* L.	24	III	Стабло европске букве – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету
36.	*Ginkgo biloba* L.	16	III	Стабло гинка – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
37.	*Ginkgo biloba* L.	16	III	Стабло гинка – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
38.	*Picea pungens* Engelm. v. *argentea* Beissner	16	III	Стабло сребрне смрче – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
39.	*Taxus baccata* L.	16	III	Стабло тисе – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
40.	*Taxus baccata* L.	16	III	Стабло тисе – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
41.	*Taxus baccata* L.	16	III	Стабло тисе – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
42.	*Taxus baccata* L.	16	III	Стабло тисе – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
43.	*Taxus baccata* L.	16	III	Стабло тисе – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
44.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	16	III	Стабло кавкаске птерокарије – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
45.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	16	III	Стабло кавкаске птерокарије – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
46.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	16	III	Стабло кавкаске птерокарије – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
47.	*Pterocarya fraxinifolia* Spach	16	III	Стабло кавкаске птерокарије – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
48.	*Gymnocladus canadensis* Lam.	16	III	Стабло гвозденог дрвета – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
49.	*Cercis siliquastrum* L.	16	III	Стабло јудиног дрвета – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
50.	*Sophora japonica* L.	16	III	Стабло софоре – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету
51.	*Paulownia tomentosa* Steud.	27	III	Стабло пауловније – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету – без мера заштите
52.	*Fagus sylvatica* L. v. *atropurpurea* Reg.	26	III	Стабло европске црвене букве – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету – без мера заштите
53.	*Picea orientalis* (L.) Link.	26	III	Стабло кавкаске смреке – биље – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету до правног тумачења Решења 501-432/06-С од 14. 10. 2006. године
54.	*Taxus baccata* L.	26	III	Стабло тисе – биље – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету до правног тумачења Решења 501-432/06-С од 14. 10. 2006. године
55.	*Paulownia tomentosa* Steud.	27	III	Стабло пауловније – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету - предлог за укидање заштите у припреми
56.	*Juglans nigra* L.	25	III	Стабло црног ораха – објекат природе	Природно добро споменик природе у правном континуитету - предлог за укидање заштите у припреми
57.	✞ *Paulownia tomentosa* Steud.	28	III	Стабло пауловније – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету. Посечена због опасности по пролазнике 2006. године
58.	✞ *Liriodendron tulipifera* L.	27	III	Стабло лалиног дрвета – стари примерак биљке	Природно добро споменик природе у правном континуитету. Осушио се и уклоњен са локалитета 2006. године
59.	✞ *Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	53	(III)	Стабло панчићеве оморике – редак примерак биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
60.	✞ *Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	53	(III)	Стабло панчићеве оморике – редак примерак биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
61.	✞ *Cedrus libani* Loud.	53	(III)	Стабло либанског кедра – редак примерак стране биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
62.	✞ *Tsuga canadensis* (L.) Carr.	53	(III)	Стабло цуге – редак примерак стране биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
63.	✞ *Abies concolor* (Gord.) Engelm.A	53	(III)	Стабло јеле – редак примерак стране биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
64.	✞ *Abies pinsapo* Boiss.	55	(III)	Стабло *Abies pinsapo* – редак примерак стране биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
65.	✞ *Cedrus libani* Loud.	55	(III)	Стабло *Cedrus libani* – редак примерак стране биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
66.	✞ *Abies pinsapo* Boiss.	53	(III)	Стабло јеле – редак примерак стране биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
67.	✞*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	53	(III)	Стабло канадске тсуге – редак примерак стране биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
68.	✞*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	53	(III)	Стабло канадске тсуге – редак примерак стране биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)

69.	✞ *Cedrus deodara* (D. Don.) G. Don.	53	(III)	Стабло кедра – редак примерак биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
70.	✞ *Aesculus carnea* Hayne	23	(III)	Стабло црвеног кестена – стари примерак биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
71.	✞ *Paulownia tomentosa* Steud.	23	(III)	Стабло пауловније – стари примерак биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
72.	✞ *Paulownia tomentosa* Steud.	23	(III)	Стабло пауловније – стари примерак биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
73.	✞ *Aesculus pawia* L.	22	(III)	Стабло црвеног кестена – редак примерак биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
74.	✞ *Zelcova caprinifolia* K. Koch	23	(III)	Стабло зелкове – стари примерак биљке	Предлог за укидање заштите и брисање из регистра добара (2003)
75.	*Pseudotsuga menziensii* (Mirbel) Franco	55	-	Стабло цуге – редак примерак биљке	Укидање заштите због неиспуњења критерију-ма по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
76.	*Taxodium distichum* Rich.	55	-	Стабло *Taxodium distichum* – редак примерак биљке	Укидање заштите због неиспуњења критерију-ма по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
77.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr.	24	-	Стабло атласког кедра – редак егзотични примерак биљке	Престанак заштите због губитка својстава и вредности заштићеног природног добра, Решење 501-695/02-XIII-01 од 26. 12. 2003.
78.	*Cedrus atlantica* (Endl.) Carr. v. *glauca* Carr.	24	-	Стабло атласког кедра – редак егзотични примерак биљке	Престанак заштите због губитка својстава и вредности заштићеног природног добра, Решење 501-695/02-XIII-01 од 26. 12. 2003.
79.	*Cedrus deodara* (D. Don.) G. Don.	24	-	Стабло хималајског кедра – редак егзотични примерак биљке	Престанак заштите због губитка својстава и вредности заштићеног природног добра, Решење 501-695/02-XIII-01 од 26. 12. 2003.
80.	*Ginkgo biloba* L.	25	-	Стабло гинка – природни споменик	Укидање заштите доношењем Решења 501-464/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
81.	*Taxus baccata* L.	25	-	Стабло тисе – природни споменик	Укидање заштите доношењем Решења 501-464/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
82.	*Taxus baccata* L.	25	-	Стабло тисе – природни споменик	Укидање заштите доношењем Решења 501-464/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
83.	*Taxus baccata* L.	25	-	Стабло тисе – природни споменик	Укидање заштите доношењем Решења 501-464/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
84.	*Tsuga canadensis* (L.) Carr.	21	-	Стабло канадске тсуге – стари примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка Решење 501-229/04-III-01 од 25.5. 2004. На локалитету 3. 2. 2008. године.
85.	*Sophora japonica* L.	21	-	Стабло софоре – стари примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка Решење 501-229/04-III-01 од 25.5. 2004. На локалитету 3. 2. 2008. године.
86.	*Sophora japonica* L.	21	-	Стабло софоре – стари примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-229/04-III-01 од 25.5. 2004. На локалитету 3. 2. 2008. године.
87.	✞ *Pinus wallichiana* A. B. Jacks	52	-	Стабло хималајског боровца – редак примерак биљке	Сеча због заразе. Брисање из регистра добара по Решењу 501-466/01-XIII-01 од 19. 10. 2001.
88.	✞ *Pinus wallichiana* A. B. Jacks	52	-	Стабло хималајског боровца – редак примерак биљке	Престанак заштите по Решењу 501-466/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
89.	✞ *Pinus wallichiana* A. B. Jacks	52	-	Стабло хималајског боровца – редак примерак биљке	Престанак заштите по Решењу 501-466/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
90.	✞ *Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	52	-	Стабло панчићеве оморике – редак примерак биљке	Престанак заштите по Решењу 501-466/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
91.	✞ *Cryptomeria Japonica* D. Don.	52	-	Стабло криптомерије – редак примерак биљке	Престанак заштите по Решењу 501-466/01-XIII-01 од 19.10. 2001. године
92.	✞ *Abies cephalonica* Loud	55	-	Стабло јеле – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
93.	✞ *Abies cephalonica* Loud	55	-	Стабло јеле – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
94.	✞ *Abies cephalonica* Loud	55	-	Стабло јеле – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
95.	✞ *Picea spinulosa* (Griff) Henry	55	-	Стабло смрче – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
96.	✞ *Picea omorika* (Panč.) Purkyňe	55	-	Стабло панчићеве оморике – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
97.	✞ *Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	55	-	Стабло секвоје – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
98.	✞ *Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	55	-	Стабло секвоје – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
99.	✞ *Seqoia gigantea* (Lindl.) Decne.	55	-	Стабло секвоје – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
100.	✞ *Cryptomeria Japonica* D. Don.	55	-	Стабло криптомерије – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
101.	✞ *Cephalotaxus Drupacea* (Sieb.-Zuec)	55	-	Стабло цефалотаксуса – редак примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
102.	✞ *Ginkgo biloba* L.	55	-	Стабло *Ginkgo biloba*	Укидање заштите због уништења и нестанка по

				– редак примерак биљке	Решењу 501-434/04-XIII-01 од 6. 9. 2004.
103.	✞ *Larix decidua* Mill.	55	-	Стабло *Larix decidua* – редак примерак стране биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-228/04-XIII-01 од 25. 5. 2004.
104.	✞ *Chamaecyparis pisifera* (S. et Z.) Endl.	55	-	Стабло *Hamecyparis pisifera* – редак примерак стране биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-228/04-XIII-01 од 25. 5. 2004.
105.	✞ *Chamaecyparis pisifera* (S. et Z.) Endl.	55	-	Стабло *Hamecyparis pisifera* – редак примерак стране биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-228/04-XIII-01 од 25. 5. 2004.
106.	✞ *Abies balsamea* (L.) Mill.	55	-	Стабло јеле – редак примерак стране биљке	Укидање заштите јер физички не постоји на локалитету по Решењу 501-433/04-XIII-01 од 6. 9. 2004. године
107.	✞ *Abies balsamea* (L.) Mill.	55	-	Стабло јеле – редак примерак стране биљке	Укидање заштите јер физички не постоји на локалитету по Решењу 501-433/04-XIII-01 од 6. 9. 2004. године
108.	✞ *Abies balsamea* (L.) Mill.	55	-	Стабло јеле – редак примерак стране биљке	Укидање заштите јер физички не постоји на локалитету по Решењу 501-433/04-XIII-01 од 6. 9. 2004. године
109.	✞ *Pinus edulis* Engelm.	55	-	Стабло бора – редак примерак стране биљке	Укидање заштите јер физички не постоји на локалитету по Решењу 501-433/04-XIII-01 од 6. 9. 2004. године
110.	✞ *Tsuga canadensis* (L.) Carr.	21	-	Стабло канадске тсуге – стари примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-229/04-III-01 од 25. 5. 2004.
111.	✞ *Tsuga canadensis* (L.) Carr.	21	-	Стабло канадске тсуге – стари примерак биљке	Укидање заштите због уништења и нестанка по Решењу 501-229/04-III-01 од 25. 5. 2004.

Табела 3: Динамика заштите и промене бројности природних добара споменика природе Београда 1949–2007

ПЕРИОД ЗАШТИТЕ	ПРАВНИ СТАТУС 24. ДЕЦЕМБРА 2007. ГОДИНЕ	ГОД.	БРОЈ
1949.	ПРИРОДНО ДОБРО СПОМЕНИК ПРИРОДЕ НА ОСНОВУ РЕВИЗИЈЕ ПО ВАЖЕЋЕМ ЗАКОНУ	1998–2001.	5
	ПОКРЕНУТ ПОСТУПАК УКИДАЊА ЗАШТИТЕ И БРИСАЊА ИЗ РЕГИСТРА ДОБАРА	2003.	11
	ЗАВРШЕН ПОСТУПАК УКИДАЊА ЗАШТИТЕ И БРИСАЊА ИЗ РЕГИСТРА ДОБАРА	2001–2004.	25
1976–1983.	ПРИРОДНО ДОБРО СПОМЕНИК ПРИРОДЕ НА ОСНОВУ РЕВИЗИЈЕ ПО ВАЖЕЋЕМ ЗАКОНУ	1998–2007.	11
	ПРИРОДНО ДОБРО СПОМЕНИК ПРИРОДЕ УЖИВА СТАТУС У ПРАВНОМ КОНТИНУИТЕТУ ДО РЕВИЗИЈЕ ПО ВАЖЕЋЕМ ЗАКОНУ (1991)	2003–2007.	22
	ПОКРЕНУТ ПОСТУПАК УКИДАЊА ЗАШТИТЕ И БРИСАЊА ИЗ РЕГИСТРА ДОБАРА	2003.	5
	ЗАВРШЕН ПОСТУПАК УКИДАЊА ЗАШТИТЕ И БРИСАЊА ИЗ РЕГИСТРА ДОБАРА	2001–2004.	12
1991.	ПРИРОДНО ДОБРО СПОМЕНИК ПРИРОДЕ УЖИВА СТАТУС У ПРАВНОМ КОНТИНУИТЕТУ ДО РЕВИЗИЈЕ ПО ВАЖЕЋЕМ ЗАКОНУ (1991)	2003.	15
2001.	ПРИРОДНО ДОБРО СПОМЕНИК ПРИРОДЕ (ПРВО ПРОГЛАШЕЊЕ) ПО ВАЖЕЋЕМ ЗАКОНУ	2003.	5

Табела 4: Антропогени услови на заштићеним локалитетима споменика природе 1949–2007

ЛОКАЛИТЕТ		КАТАСТАРСКИ ПОДАЦИ		НАДМ. ВИС.	НАМЕНА ПРОСТОРА			ВЛАСНИШТВО			ПРИСТУПАЧНОСТ		ЗАШТИТА, СТАТУС И ПРИСУСТВО		
БРОЈ	КОД	КОБ	КП		ЈП	ПН	СН	ПВ	ДВ	СВ	ЛА	ЛИА	ГОД.	СВЕГА	2007.
1.	I	1	644/1	113	*				*		*		1981. 1983.	4 3	4 0
2.	II	1	59/1	107	*				*		*		1983.	3	1
3.	III	1	1925	104		*		*			*		1979.	2	2
4.	IV	1	1924	111		*			*			*	1979.	1	0
5.	V	1	806	110	*				*		*		1983.	1	1
6.	VI	1	2974	114	*				*		*		1980.	1	1
7.	VII	1	3009	122	*				*		*		1979. 1980.	6 8	5 4
8.	VIII	1	3014	118	*				*		*		1981.	2	2
9.	IX	4	1486	136		*			*		*		1980.	1	1
10.	X	4	5130 5131	118	*				*		*		1980.	1	1
11.	XI	5	1022	110	*				*		*		1982.	2	2
12.	XII	5	1472/3	131	*				*		*		1982.	1	1
13.	XIII	5	11585/1	79		*			*		*		1979.	1	1
14.	XIV	6	10755	82			*	*			*		2001.	1	1
15.	XV	6	11158/1	125		*			*		*		1949.	2	2
16.	XVI	6	1351 1354	102			*		*		*		2001.	2	2
17.	XVII	6	11403	132			*	*			*		1949.	6	1
18.	XVIII	7	20025/1	130			*	*				*	1949.	1	1
19.	XIX	7	83	140		*			*		*		1979.	1	1
20.	XX	7	20121/1	146			*		*		*		1976. 2001.	1 (5) 2	1 2
21.	XXI	7	20226	156			*	*				*	1949.	1	1
22.	XXII	7	20910	175			*	*				*	1979.	3	0 (3)
23.	XXIII	7	614/1	175		*			*		*		1949.	6	0 (1)
24.	XXIV	7	614/4	172		*				*		*	1949.	7	0 (1)
25.	XXV	6	311 733	105.5		*			*		*		1981.	3	1+2?
26.	XXVI	Z	1247	74.5	*				*		*		1991.	15	15
27-0		7	36/7	128			*	*				*	1949.	2	0
28-0		7	1931	132		*				*		*	1949.	1	0
29-0		7	454	135			*	*			*		1949.	2	0
30-0		6	1412	132		*				*		*	1949.	2	0
31-0		7	249 250	136			*	*				*	1949.	3	0
23-0		6	1572/1 1572/2	132		*		*			*		1949.	4	0
33-0		7	249 250	136		*		*			*		1949.	3	0
34-0		7	217	156			*	*			*		1949.	1	0
35-0		7	237	128	*				*		*		1981.	1	0
36-0		7	20121/2	150			*		?			*	1976. 2001.	4	0
36	22	6	42	74,5 175	11	10	15	11	22	3	25	11	1949. 2001.	111	56

Легенда
Катастарски подаци: КОБ – Катастарска општина Београда; З – катастарска општина Земун; КП – катастарска парцела; приступачност локалитета: ЛА – терен приступачан; ЛИ – терен неприступачан; намена локалитета: ЈП – јавна зелена површина; ПН – простор посебне намене; СН – простор стамбене намене; власништво локалитета: ПВ – приватно власништво; ДВ – државно власништво; СВ – власништво стране државе

Графикон 1
Правне формулације заштићених природних добара споменика природе (прво проглашење) 1949–2007. године

Година	Правна формулација	Број стабала
1949.	1. Редак примерак биљке	22
	2. Редак примерак стране биљке	19
1976–1991.	3. Природни споменик	5
	4. Стари примерак биљке	9
	5. Стари примерак биљке – објекат природе	25
	6. Редак примерак биљке	1
	7. Редак егзотични примерак биљке – објекат природе	7
	8. Биље (објекат природе)	3
1991.	9. Објекат природе	15
2003.	10. Природно добро – споменик природе ботаничког карактера	5
1949–2007.	Укупно	111

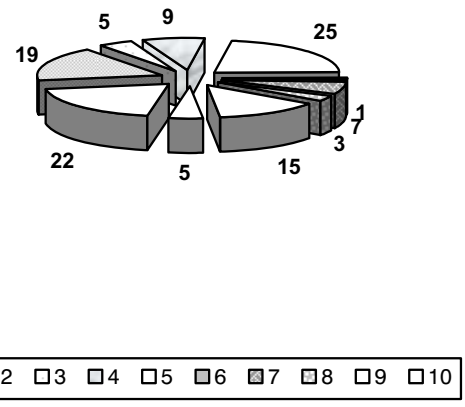

Графикон 2
Динамика заштите, промене бројности и заступљеност у Колекцији БЕО 600.581.502.7 природних добара споменика природе Београда од 1949. до 2007. године

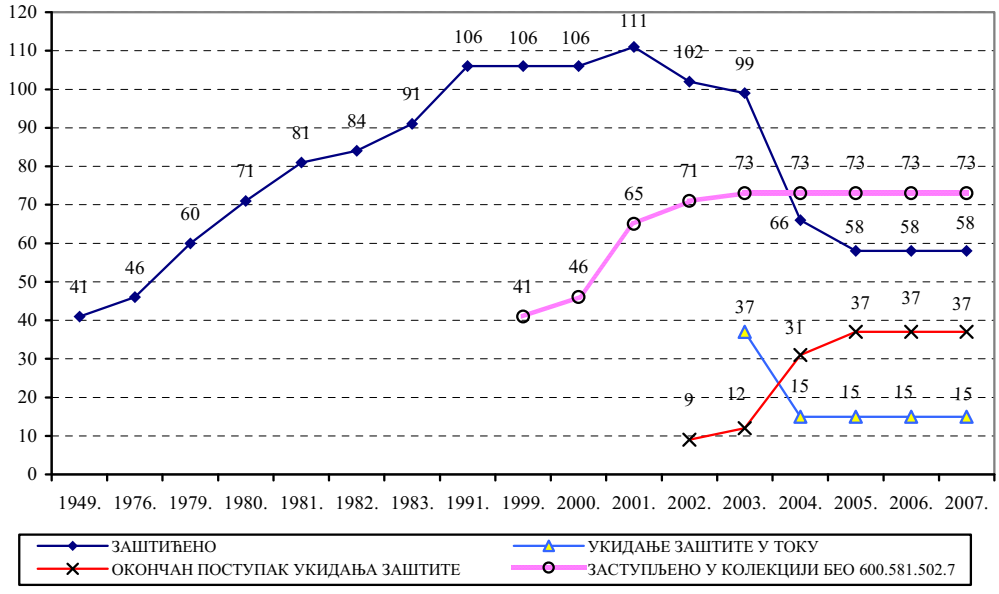

Графикон 3
Стање заштите природних добара споменика природе Београда од 1949. до 2007. године

Стање заштите 1949–2007.	Укупно	
1. Природно добро споменик природе	19	
2а. Споменик природе у правном континуитету	31	39
2б. Са важећим решењем, а да не постоји мера неге	2	
2в. Са нејасним статусом	2	
2г. Пред укидањем заштите, а да не постоји мера неге	2	
2д. Морталитет стабла	2	
3. Не постоје, поступак укидања у току	16	
4. Витална стабла, присутна на локалитету, заштита укинута због губитка својства (или због уништења и нестанка)	12	
5. Поступак укидања заштите урађен до краја	25	
Укупно	111	

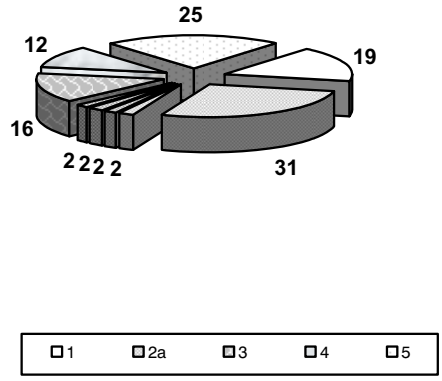

REFERENCES [Литература]

Вукићевић, Е (1996): Декоративна дендрологија. – Шумарски факултет, Београд.
Закон о заштити животне средине (1991): – Службени гласник РСрбије 66/91, Београд.
Закон о заштити природе (1975): – Службени гласник СРСрбије 50/75, Београд.
Закон о заштити природе (1988): – Службени гласник СРСрбије 29/88, Београд.
Закон о општем управном поступку (1986): – Службени лист СФРЈ 47/86, Београд.
Закон о шумама (1991): 1841–1853. – Службени гласник Републике Србије 46/91, Београд.
Јанковић, М. М. и сар. (1998): Пет деценија Завода за заштиту природе Србије: 105–107. – Завод за заштиту природе Србије, Београд.
Карас, М. (1999): Дендролошка колекција заштићених ботаничких вредности Београда, хабилитациони рад за звање кустоса. – Природњачки музеј, Београд.
Карас, М. (2003): Колекторска књига 1 Колекције споменика природе Београда БЕО 600.581.502.7. – Природњачки музеј, Београд.
Карас, М. (2004а): Инвентарна књига 1 Колекције споменика природе Београда БЕО 600.581.502.7. – Природњачки музеј, Београд.
Карас, М. (2004б): Инвентарна књига 1 фотодокументације Колекције споменика природе Београда БЕО 600.581.502.7. – Природњачки музеј, Београд.
Карас, М. (2005а): Заштићена дендрофлора Београда у Колекцији БЕО 600.581.502.7. Природњачког музеја. У Заштита природе 56/2: 67–74. – Завод за заштиту природе Србије, Београд.
Карас, М. (2005б): Потенцијали заштићене дендрофлоре у очувању генетичког и специјског диверзитета. – Магистарски рад, Београд.
Карас, М. (2005в): Улога Панчића у очувању диверзитета и распрострањењу оморике – Picea omorica (Panč.) Purkuňe. У Алексић, Н. (уред.): Заштита животне средине градова и приградских насеља: 319-324. – Еколошки покрет града Новог Сада, Нови Сад.
Карас, М. (2007а): Инвентарна књига 2 Колекције споменика природе Београда БЕО 600.581.502.7. – Природњачки музеј, Београд.
Карас, М. (2007б): Колекторска књига 2 Колекције споменика природе Београда БЕО 600.581.502.7. – Природњачки музеј, Београд.
Карас, М. (2008): Фотографија као музејски предмет у Колекцији БЕО 600.581.502.7. – Природњачки музеј, Београд.
Карас, М., Бобинац, М., Сојић, Л. (2003): Неке таксономске и дендрометријске карактеристике заштићене дендрофлоре Београда. У Алексић, Н. (уред.): Заштита животне средине градова и приградских насеља: 307-311. – Еколошки покрет града Новог Сада, Нови Сад.
Карас, М., Татић, Б. (2005): Биологија за пети разред основне школе: 46, 60, 63, 73, 165–166. – Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
Николовски, Т. (2000а): Стари храст на Цветном тргу. У Илустрована политика (3. јуни) 2159: 28–29. – НИП Политика, Београд.
Николовски, Т. (2000б): Старци моћнији од неимара. У ОКО (18. август) 167/33: 36–37. – Београд.
Правилник о категоризацији заштићених природних добара (1992а): 1118. – Службени гласник Републике Србије 30/92, Београд.
Правилник о начину обележавања заштићених природних добара (1992б): 1116. – Службени гласник Републике Србије 30/92, Београд.

Правилник о регистру заштићених природних добара (1992в): 1119. – Службени гласник Републике Србије 30/92, Београд.
Службени лист града Београда (1981): Решење о стављању под заштиту три стабла у Пожешкој улици: 10/1981: 405-406. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2001а): Решење о стављању под заштиту природног добра "Два стабла хималајског боровца": 22/2001: 618. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2001б): Решење о стављању под заштиту природног добра "Две магнолије у Ботићевој": 22/2001: 616-617. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2001в): Решење о стављању под заштиту природног добра "Кестен Јакшића на Сењаку": 22/2001: 613-614. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2001г): Решење о стављању под заштиту природног добра "Платан код Милошевог конака": 22/2001: 611-612. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2001д): Решење о стављању под заштиту природног добра "Стабло кедра": 22/2001: 614–615. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2001ђ): Решење о стављању под заштиту природног добра "Стабло хималајског боровца": 22/2001: 617. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2001е): Решење о стављању под заштиту природног добра "Тиса у Ботићевој": 22/2001: 615–616. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2001ж): Решење о стављању под заштиту природног добра "Храст на Цветном тргу": 22/2001: 612–613. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2002): Решење о стављању под заштиту природног добра "Платан на Врачару": 5/2002: 118. – Привредни преглед, Београд.
Службени лист града Београда (2003): Решење о престанку заштите заштићеног природног добра "Два стабла атласког кедра и једног стабла хималајског кедра у Палацковој улици бр. 6 у Београду" 33/2003: 1294. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2004а): Решење о престанку заштите заштићеног природног добра "Два стабла хамеципариса и стабло ариша", у улици Аугуста Цесарца у Београду: 9/2004: 381. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2004б): Решење о престанку заштите заштићеног природног добра "Дванаест стабала егзота и једног стабла панчићеве оморике" која су се налазила и налазе се у улици Мирка Томића 10, Општина Савски венац, Београд: 23/2004: 83. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2004в): Решење о престанку заштите заштићеног природног добра "Три стабла јеле и једног стабла бора" која су се налазила у улици Миодрага Давидовића (данас Васе Пелагића) 46, на углу са улицом Андре Николића, општина Савски венац, Београд: 23/2004: 83. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2004г): Решење о престанку заштите заштићеног природног добра "Три стабла канадске цуге и два стабла софоре", на Калемегдану: 9/2004: 381-382. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2005): Решење о стављању под заштиту природног добра "Две тисе Саборне цркве": 25/2005: 30–31. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2006а): Решење о стављању под заштиту природног добра "Гинко на Врачару": 18/2006: 61–63. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2006б): Решење о стављању под заштиту природног добра "Тиса у Пожешкој улици": 18/2006: 64–66. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2006в): Решење о стављању под заштиту природног добра "Чемпрес на Дедињу": 18/2006: 63–64. – ЈП Службени гласник, Београд.
Службени лист града Београда (2007а): Решење о стављању под заштиту природног добра "Академски парк": 43/2007: 46–48. – ЈП Службени гласник, Београд.

Службени лист града Београда (2007б): Решење о стављању под заштиту природног добра “Пионирски парк”: 43/2007: 44–46. – ЈП Службени гласник, Београд.
Сојић, Л., Бобинац, М., Карас, М. (2003): Заштићена дендрофлора на ужем подручју Београда у протеклих пола века. У Алексић, Н. (уред.): Заштита животне средине градова и приградских насеља: 363–367. – Еколошки покрет града Новог Сада, Нови Сад.
Статут града Београда (2004): – Службени лист града Београда 14/04, Београд.
Статут Општине Врачар (1978): – Службени лист града Београда 7/78, Београд.
Статистички годишњак Београда (1998): 17–18. – Завод за информатику и статистику Града Београда, Београд.
Чолић, Д. и др. (1970а): Заштита природе и природних објеката на подручју Београда 1а: 50–55. – Завод за заштиту природе Србије, Београд.
Чолић, Д. и др. (1970б): Заштита природе и природних објеката на подручју Београда 2: 36–38. – Завод за заштиту природе Србије, Београд.
Чолић, Д. и др. (1970в): Заштита природе и природних објеката на подручју Београда 3: 114–140. – Завод за заштиту природе Србије, Београд.

1

Figure 1: After the division of the land plot in an unknown period, the building of an object has threatened this Yew tree, one of four natural assets – natural monuments at this locality (KF16/07432, February 11th, 2002, photo M. Karas)

Слика 1: После поделе парцеле у непознатом периоду почела је изградња објекта који је угрозио и ову тису, једно од четири природна добра споменика природе на том локалитету (КФ16/07432, 11. 02. 2002, фото М. Карас)

2

Figure 2: At one site, the protected Yew tree was unapproachable due to weeds and several year old Tree-of-Heaven (KF16/08433, February 11th, 2002, photo M. Karas)

Слика 2: На једном од терена заштићеној тиси није било могуће прићи од корова и вишегодишњег подмлатка киселог дрвета (КФ16/08433, 11. 02. 2002, фото М. Карас)

3

Figure 3: In the Decision of protection, this tree of Colorado Spruce (Douglas Fir) was determined as Canadian Hemlock (KF25/69810, May 26th, 2003, photo M. Karas)

Слика 3: У Решењу о заштити, ово стабло дуглазије било је детерминисано као канадска тсуга (КФ25/69810, 26. 05. 2003, фото М. Карас)

Figure 4: The information plates were sometimes placed between the natural monuments, so the determination in field was very difficult (KF11/52278, October 15th, 2000, photo M. Karas)

Слика 4: Табле су биле постављене и између споменика природе тако да је детерминација на терену била веома отежана (КФ11/52278, 15. 10. 2000, фото М. Карас)

Figure 5: At the locality in Topčider, the information plate was not only situated near the protected plane tree but also near this wonderful group of Swamp Cypresses, which were never proclaimed as natural assets – natural monuments (KF12/752292, October 18th, 2000, photo M. Karas)

Слика 5: На локалитету у Топчидеру, код заштићеног платана, табла је стајала и поред ове дивне групације мочварног чемпреса који никада нису проглашени за природно добро споменика природе (КФ12/75292, 18. 10. 2000, фото М. Карас)

4

5

6

Figure 6: The Black Walnut tree in the yard of “Architectonic Technical School”, Vojislava Ilića Street 78, had an information plate prescribed by law for natural assets, although it was never proclaimed a natural monument (KF12/163283, October 18th, 2000, photo M. Karas)

Слика 6: Црни орах у дворишту средње архитектонске школе, у улици Војислава Илића 78, имао је таблу која је законом прописана за природна добра, иако никада није проглашен за споменик природе (КФ12/163283, 18. 10. 2000, фото М. Карас)

7

Figure 7: Steel holders (with the casing that does not harm the tree bark) are protecting the largeheavy branches of this natural asset – natural monument from breakage. They were placed in2005 at the Caucasian Wing-nut tree in the city park in Zemun (DF07P/4033985, April 3rd, 2007, photo M. Karas)

Слика 7: Челични држачи са облогом која не оштећује кору штите од прелома велике и тешке гране овог природног добра споменика природе. Постављени су 2005. године на стаблу птерокарије у Градском парку у Земуну (ДФ7/П4033985, 03. 04. 2007, фото М. Карас)

8

Figure 8: At the site at Botićeva Street 12 there is the only female tree of Ginkgo that was proclaimed (in 1976) as a natural asset – natural monument. It has lost its protected status without a revision (KF16/06438, February 11th, 2002, photo M. Karas)

Слика 8: На локалитету у улици Ботићевој 12 налази се једино женско стабло гинка које је 1976. године проглашено за природно добро споменик природе. Изгубило је заштићени статус без ревизије (КФ16/06438, 11. 02. 2002, фото М. Карас)

Figure 9: This old Paulownia tree was a natural monument until 2006. Its trunk grew into the fence of elementary school “King Petar the First”; it was prone to fall and it had to be cut down for the safety of children and passer-bys (DF06/ P4110252, April 11th, 2006, photo M. Karas)

Слика 9: Ова стара пауловнија била је споменик природе до 2006. године. Њено стабло урасло је у ограду Основне школе „Краљ Петар Први”. Пошто је било склоно паду, посечено је због безбедности деце и пролазника (ДФ6/П4110252, 11. 04. 2006, фото М. Карас)

9

10

Figure 10: A vital tree of Canadian Hemlock at Kalemegdan (DF08/P1010540, February 3rd, 2008, photo M. Karas)

Слика 10: Витално стабло канадске тсуге на Калемегдану (ДФ8/П1010540, 03. 02. 2008, фото М. Карас)

11

Figure 11: A vital tree of Pagoda-tree at Kalemegdan (DF08/P1010535, February 3rd, 2008, photoM. Karas)

Слика 11: Витално стабло софоре на Калемегдану (ДФ8/П1010535, 03. 02. 2008, фото М. Карас)

Figure 12: The stump of Paulownia remaining after the tree was cut in the schoolyard “King Petar the First” will decompose sooner or later, but its last flowers from 2006 were remain forever preserved in Collection BEO 600.581.502.7 (IB 249.33-IB 249.38; DF06/P5120461, May 12th, 2006, photo M. Karas)

Слика 12: После сече пауловније у дворишту Основне школе „Краљ Петар Први”, пањ ће пре или касније иструлити, али њени последњи цветови, из 2006. године, остаће заувек сачувани у Колекцији БЕО 600.581.502.7 (ИБ 249.33-ИБ 249.38; ДФ06/П5120461, 12. 05. 2006, фото М. Карас)

Figure 13: This is the only individual tree of Mexican single-leaf pinyon pine in Serbia. As a great dendrological rarity it should be proclaimed a natural asset – natural monument. Its cone with two mature seeds is preserved only in the Collection of BEO 600.581.502.7 in Nature History Museum in Belgrade (IB 249.99; DF07/P2084052, February 15th, 2007, photo M. Karas)

Слика 13: Стабло мексичког једноигличавог бора једини је примерак ове врсте у Србији. Као велику дендролошку реткост треба га прогласити за природно добро споменик природе. Његова шишарица са два зрела семена чувана је само у Колекцији БЕО 600.581.502.7 Природњачког музеја у Београду (ИБ 249.99; ДФ7/П2084052, 15. 02. 2007, фото М. Карас)

12

13

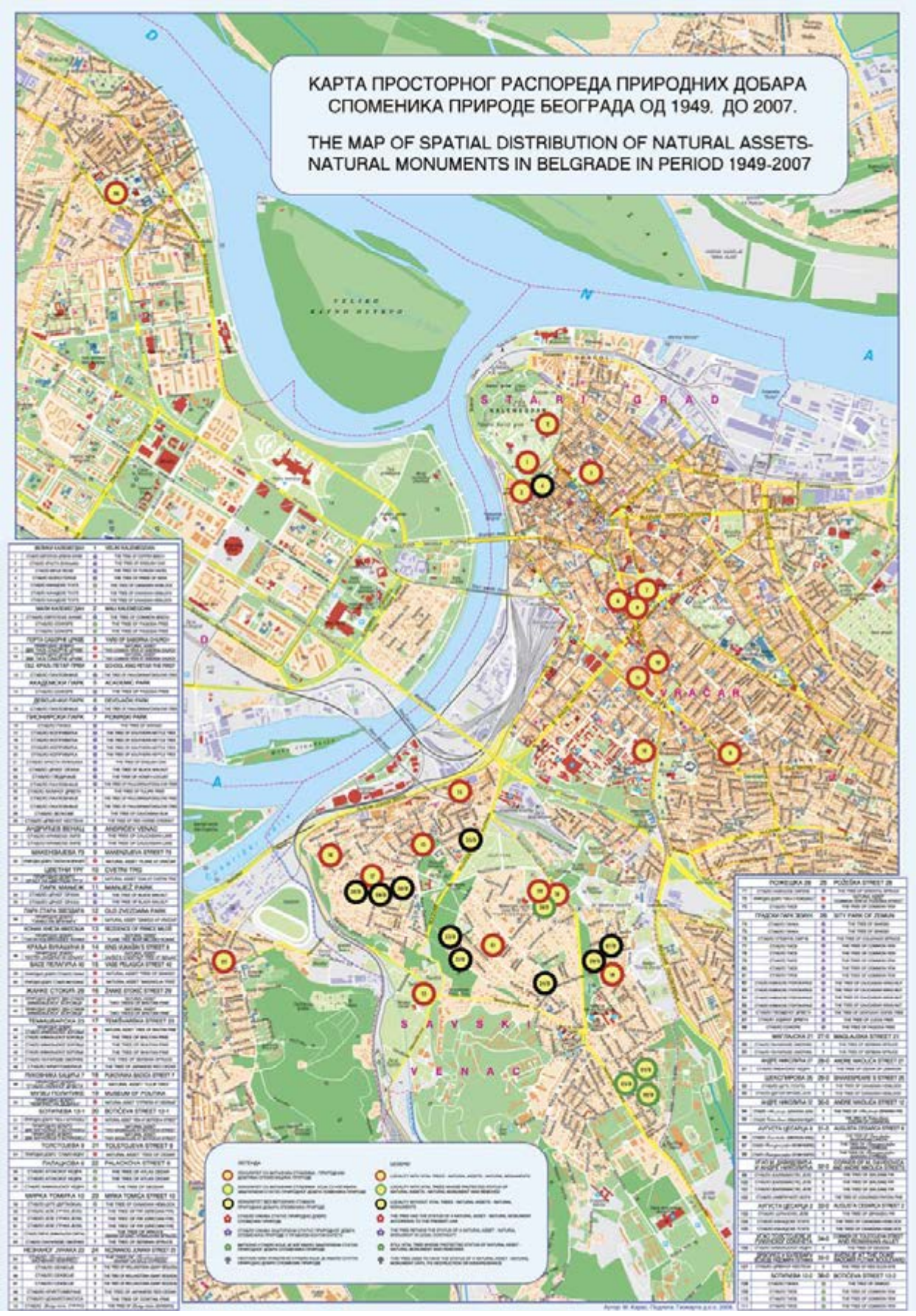
КАРТА ПРОСТОРНОГ РАСПОРЕДА ПРИРОДНИХ ДОБАРА
СПОМЕНИКА ПРИРОДЕ БЕОГРАДА ОД 1949. ДО 2007.
THE MAP OF SPATIAL DISTRIBUTION OF NATURAL ASSETS-
NATURAL MONUMENTS IN BELGRADE IN PERIOD 1949-2007
S T A R I G R A D
V R A Č A R
S A V S K I
V E N A C

Martina Križanić
Ministry of Culture, Directorate for the Protection of Cultural Heritage,
Division for Intangible Cultural Heritage
Croatia

PROTECTION OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN THE REPUBLIC OF CROATIA

Abstract. Being a country extremely rich in valuable cultural and historical heritage, particularly, in intangible cultural heritage, the Republic of Croatia is very active in the field of the preservation and protection of national heritage.
As far as legislation is concerned, at the time of drawing up the new Law on the Protection and Preservation of Cultural property, as early as 1999 Croatia explicitly included forms and phenomena of human spiritual creativity from the past.
Croatia has registered 63 phenomena of intangible cultural heritage on the List of registered cultural property, and 9 phenomena of intangible cultural heritage on the List of cultural property under preventive protection. There are about 200 more phenomena in the procedure of being inscribed in the Register. Along with the legal protection of intangible cultural property a number of measures for its protection is already being implemented or else is planned in the near future. Above all, intangible cultural heritage must be preserved through public awareness of the value of intangible culture.

Being a country extremely rich in valuable cultural and historical heritage, particularly, in intangible cultural heritage, the Republic of Croatia is very active in the field of the preservation and protection of national heritage.

The institution in charge of and responsible for cooperation with UNESCO according to the Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage is the Ministry of Culture and its Directorate for the Protection of Cultural Heritage with the Division for the Protection for Intangible Cultural Heritage. In addition, on the 28th July 2005 Croatia ratified the Convention and was one of the first countries to do so.

As far as legislation is concerned, at the time of drawing up the new Law on the Protection and Preservation of Cultural property, as early as 1999 Croatia explicitly included, along with mobile and immobile cultural property, forms and phenomena of human spiritual creativity from the past. One of the Articles of the Law defines in detail what is considered intangible heritage:

Intangible cultural property may be a variety of forms and phenomena of spiritual creativity that are transferred from one generation to another or through other methods, and which in particular relates to: languages, dialects, idioms and toponyms, as well as all types of oral literature; folklore creativity in the areas of music, dance, traditions, games, ceremonies, customs as well as other traditional folk values; traditional skills and crafts. (Fig.1)

At the beginning of 2004 a separate Division for the Protection of Intangible Cultural Heritage was founded within the Directorate.

In 2002, also following the initiative of the Croatian Committee for UNESCO, a special Advisory committee for intangible cultural heritage has been established within the mentioned Directorate of the Ministry of Culture. The Committee is made up of associates from outside the Ministry, experts for specific types of intangible heritage with the purpose of encouraging its legal and practical protection, its preservation and promotion both at the national as well as international levels.

According to the Law on the Protection and Preservation of Cultural Property, cultural property is registered in the Register of the Cultural Property of the Republic of Croatia. The Register is a public document under the authority of the Ministry of Culture. As far as intangible cultural property is concerned, Croatia has registered 63 phenomena or forms of intangible cultural heritage on the List of registered cultural property, and 9 phenomena or forms of intangible cultural heritage on the List of cultural property under preventive protection. There are about 200 more phenomena of intangible heritage in the procedure of being inscribed in the Register. Proposals are inscribed in the Register based on the Application Form for Proposal to establish the Protection of Intangible Cultural Heritage. (Fig. 2)

Although various measures have been undertaken for the preservation of intangible heritage in Croatia, it is also exposed to a number of factors that threaten its survival. Along with the legal protection of intangible cultural property, implying not only professional protection but also the obligation of providing financial resources, a number of measures for its protection is already being implemented or else is planned in the near future such as: Continuous research, documentation and expert and scientific valorisation; the education of professionals for transferring knowledge and skills to young people through seminars, workshops or regular education programmes; the organizing of exhibitions, expert meetings, events and festivals; the popularization of this type of heritage through the Internet, DVDs, CDs etc. are some of the activities that can contribute to its preservation and above all, intangible cultural heritage must be preserved through public awareness of the value of intangible culture. (Fig. 3)

Martina Križanić
Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine,
Odsjek za nematerijalna kulturna dobra
Hrvatska

SUSTAV ZAŠTITE NEMATERIJALNIH KULTURNIH DOBARA U REPUBLICI HRVATSKOJ

Abstrakt. Republika se Hrvatska, kao zemlja bogata nematerijalnom kulturnom baštinom, zalaže za izgradnju učinkovitog sustava zaštite i očuvanja, na međunarodnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini te za uspostavljanje i unapređivanje međunarodne suradnje. Godine 1999. prilikom, donošenja novog Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, uz ostala dobra koja uživaju posebnu zaštitu, eksplicitno su navedena i nematerijalna kulturna dobra.
Do sada je na Listu zaštićenih kulturnih dobara upisala 63 nematerijalnih kulturnih dobara, dok je na Listu preventivno zaštićenih kulturnih dobara upisano 9 fenomena nematerijalne kulturne baštine. Napravljena je šira lista prijedloga, a trenutno je oko 200 fenomena nematerijalne kulturne baštine za koje se predlaže registracija.
Upisom nematerijalnih kulturnih dobara u Registar, prepoznata je njihova izuzetna vrijednost. To je ujedno poticaj i obveza Ministarstvu kulture, a posebno lokalnoj zajednici i nositeljima tih dobara da ih očuvaju i prenose novim generacijama kao posebno vrijednu hrvatsku kulturnu baštinu i tradiciju

Republika se Hrvatska, kao zemlja bogata nematerijalnom kulturnom baštinom, zalaže za izgradnju učinkovitog sustava zaštite i očuvanja, na međunarodnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini te za uspostavljanje i unapređivanje međunarodne suradnje.

Godine 2005. Republika Hrvatska ratificirala je UNESCO-ovu Konvenciju za zaštitu nematerijalne kulturne baštine te je Zakonom o prihvaćanju Konvencije, Ministarstvo kulture utvrđeno kao centralno tijelo za njezino provođenje. To je bio dodatni impuls Republici Hrvatskoj za daljnje unapređivanje mjera i aktivnosti radi bolje zaštite i očuvanja nematerijalne kulturne baštine.

Godine 1999. prilikom, donošenja novog Zakona o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara, uz ostala dobra koja uživaju posebnu zaštitu, eksplicitno su navedena i nematerijalna kulturna dobra. Zakonom je definirano da nematerijalna kulturna dobra mogu biti razni oblici i pojave duhovnog stvaralaštva što se prenose predajom ili na drugi način, a osobito: jezik, dijalekti, govori i toponimika, te usmena književnost svih vrsta; folklorno stvaralaštvo u području glazbe, plesa, predaje, igara, obreda, običaja, kao i druge tradicionalne pučke vrednote; tradicijska umijeća i obrti. (Sl.1)

U Upravi za zaštitu kulturne baštine ustrojen je 2004. godine poseban Odsjek za nematerijalna kulturna dobra, a kadrovskim jačanjem Odsjeka stvaraju se preduvjeti za kvalitetniji stručni rad na ovoj specifičnoj problematici zaštite nematerijalne kulturne baštine.

Na inicijativu i u dogovoru s hrvatskim povjerenstvom za UNESCO, osnovano je pri

Ministarstvu kulture posebno Povjerenstvo za nematerijalnu kulturnu baštinu, čija je osnovna zadaća odabir, razmatranje i priprema prijedloga za upis nematerijalnih kulturnih dobara u Registar RH.

Svojstvo kulturnoga dobra, na temelju stručnog vrednovanja i prijedloga Povjerenstva za nematerijalnu kulturnu baštinu utvrđuje Ministarstvo kulture rješenjem, a do sada je na Listu zaštićenih kulturnih dobara upisala 63 nematerijalnih kulturnih dobara. Na Listu preventivno zaštićenih kulturnih dobara, upisano je 9 fenomena nematerijalne kulturne baštine. Napravljena je šira lista prijedloga, a trenutno je oko 200 fenomena nematerijalne kulturne baštine za koje se predlaže registracija. Prijave za upis u Registar izrađuju se na temelju Prijavnog obrasca za predlaganje uspostavljanja zaštite nematerijalnog kulturnog dobra. (Sl.2

Uz zakonsku zaštitu nematerijalnih kulturnih dobara, što uz stručnu brigu znači i obvezu osiguranja financijskih sredstava, nužno je provoditi niz mjera, radi njihovih očuvanja i revitalizacije. Prvenstveno se to odnosi na nastavak istraživanja, dokumentiranja te stručnog i znanstvenog vrednovanja. Zatim na edukaciju potrebnog stručnog kadra za prenošenje znanja i vještina mladima putem seminara, radionica, putem formalnog ili neformalnog obrazovanja. Također izuzetan se značaj pridaje popularizaciji i promociji vrijednosti nematerijalnih kulturnih dobara, kao sastavnom dijelu lokalnog identiteta i kulturnog identiteta Republike Hrvatske. Održavanje izložbi, stručnih skupova, smotri i festivala, popularizacija ove baštine putem elektroničkih medija, audio i video zapisa i na drugi način, neke su od aktivnosti koje pridonose njenom očuvanju.

Upisom nematerijalnih kulturnih dobara u Registar, prepoznata je njihova izuzetna vrijednost. To je ujedno poticaj i obveza Ministarstvu kulture, a posebno lokalnoj zajednici i nositeljima tih dobara da ih očuvaju i prenose novim generacijama kao posebno vrijednu hrvatsku kulturnu baštinu i tradiciju. (Sl.3)

1

Slika 1 Godišnji proljetni ophod kraljice ili ljelje iz Gorjana
Figure 1 Spring procession of Queens or Ljelje from village of Gorjani in Slavonia, Lowland Croatia

3

Figure 3 Making a traditional unleavened bread roll Soparnik, Dalmatian Hinterland
Slika 3 Priprema tradicijskog jela soparnik

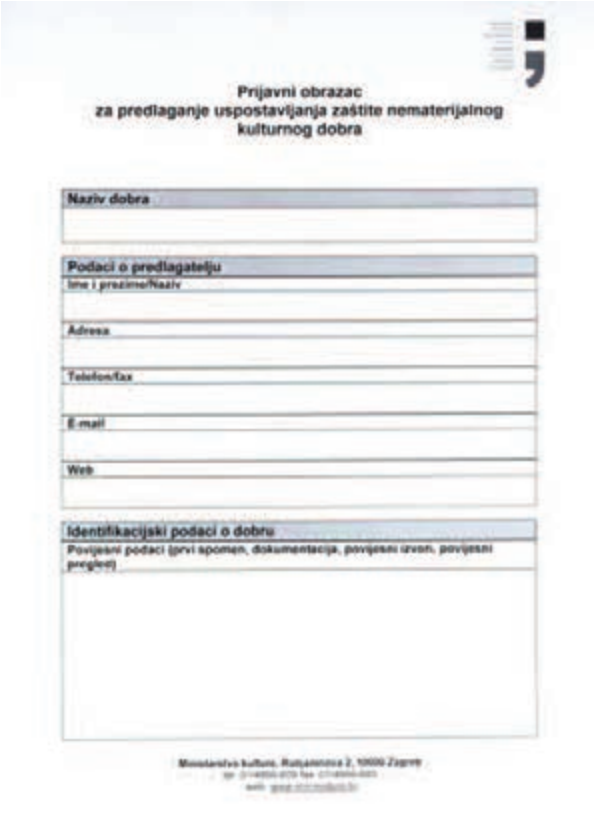

Prijavni obrazac
za predlaganje uspostavljanja zaštite nematerijalnog kulturnog dobra

Naziv dobra

Podaci o predlagatelju

Ime i prezime/Naziv

Adresa

Telefon/fax

E-mail

Web

Identifikacijski podaci o dobru

Povijesni podaci (prvi spomen, dokumentacija, povijesni izvori, povijesni pregled)

Ministarstvo kulture, Runjanineova 2, 10000 Zagreb

2a

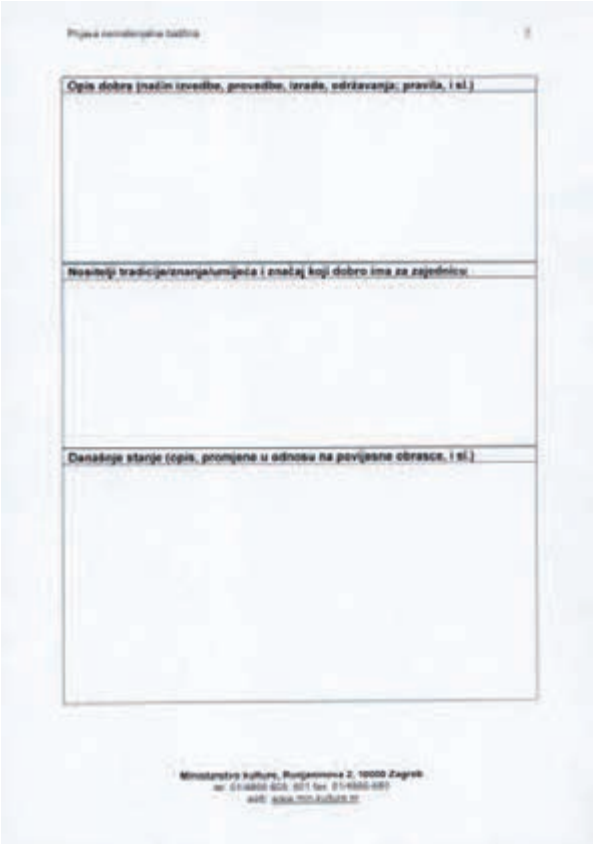

Opis dobra (način izvedbe, provedbe, izrade, održavanja; pravila, i sl.)

Nositelji tradicije/znanja/umijeća i značaj koji dobro ima za zajednicu

Današnje stanje (opis, promjene u odnosu na povijesne obrasce, i sl.)

Ministarstvo kulture, Runjanineova 2, 10000 Zagreb

2b

Prijedlog mjera zaštite dobra (potrebe, načini očuvanja, planovi, i sl.)

Ostale napomene

Prilozi (bibliografija, CD, DVD...)

U _____, _____ godine

Potpis predlagatelja

_____

Ministarstvo kulture, Runjanineova 2, 10000 Zagreb

2c

Figure 2 a,b,c Application Form for Proposal to establish the Protection of Intangible Cultural Heritage
Slika 2 a,b,c Prijavni obrazac za predlaganje uspostavljanja zaštite nematerijalnog kulturnog dobra

Naško Križnar
Institute of Ethnology
Scientific Research Centre of Slovenian Academy of Sciences and Arts
Slovenia

REGISTER OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE
The Case of Slovenia

Abstract. The author summarises the findings of the targeted research project "A register of intangible heritage as part of a unified register of heritage" that was managed from 2007 to 2008 by the Slovene Ethnographic Institute at the Scientific Research Centre of the Academy of Sciences and Arts. The project group first surveyed the underlying principles of the "Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage" (UNESCO 2003) and Slovenia's Cultural Heritage Protection Act CHPA (2008), which offer a formal legal framework for dealing with intangible or living heritage in Slovenia. It then researched existing knowledge about intangible heritage in Slovenia, relying on key works such as Slovene Ethnography I (1944) and II (1952); Intangible Cultural Heritage (2005); Slovene Folk Tradition (1980); Slovene Folk Culture (1962); and The Slovene Ethnological Lexicon (2004). At the same time, it also evaluated the situation regarding the recording and documenting of intangible heritage in other countries. On the basis of its findings, the group produced the following research documents:

- a list of institutions and databases in Slovenia concerned with intangible heritage,
- a list of categories and types of intangible heritage in Slovenia,
- a temporary list of intangible heritage in Slovene ethnic areas,
- the principles for maintaining the register, criteria for inclusion and the protocol for setting up the register,
- a model of a database for a register of living heritage.

The register of living heritage is something new in Slovenia. Setting it up will require more detailed research, as the existing approaches to intangible heritage are not precise enough for the needs of the register. The envisaged criteria for inclusion are derived from both the CHPA and the Convention. Living heritage differs from immovable heritage primarily in that it involves essential direct contact with people as the subjects of heritage. They must agree to participate in the process of researching, recording and documenting, as well as the later public presentation and public access to their activities. There is thus a need for consensus between the experts, public services and the exponents of living heritage regarding rights and obligations. In some cases, for example folk verbal arts and visual arts, arts and crafts products, as well as public visual presentation, there are also copyright questions that need to be settled to the satisfaction of those involved prior to inclusion in the register or declaration as a 'living masterpiece'. In order for the legislation relating to intangible heritage to begin to function, the Cultural Heritage Protection Act envisages an institutional Coordinator of the Protection Living Heritage which will establish the necessary links between the exponents of heritage, research institutions and the register.

INTRODUCTION

This text arises from the report on the work of the project group "Targeted research project Register of intangible heritage as in integral part of a unified register of cultural heritage" (TRP). Its aim was to produce guidelines for the setting up of a national register of intangible cultural heritage. Following a call for tenders, the project was obtained by the Slovene Ethnographic Institute at the Scientific Research Centre of the Academy of Sciences and Arts, which has the longest tradition in Slovenia of researching folk culture, as well as numerous databases of intangible heritage. Furthermore, related institutes, such as those for musical ethnology and archaeology, have in their research systematically addressed intangible heritage or questions associated with it. TRP was a two-year project (September 2006 – September 2008). When it received the go-ahead, a multi-disciplinary project group was established, made up of 16 researchers from the following institutions: the Slovene Ethnographic Museum, the Bistra Scientific Research Centre in Ptuj, the UP Scientific Research Centre in Koper, the Urban Jarnik Slovene Ethnographic Institute and the Scientific Research Centre of the Academy of Sciences and Arts.

The result of their strivings is a proposal or rather a broad presentation of the institution of a register of intangible heritage in Slovenia. In its work, the project group first took account of the current state of intangible heritage in Slovenia and Slovene ethnology. We then probed deeper into the system of intangible heritage set out in the "Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage" (UNESCO 2003, hereinafter the Convention), in the Cultural Heritage Protection Act (2008, hereinafter the CHPA), which offers a legislative basis for intangible heritage in Slovenia, and in the systems for dealing with intangible heritage in other countries. The ultimate aim of the project was to harmonize the system of intangible heritage in Slovenia with the provisions of the Convention and the CHPA, and to recommend the form that the register should take and its maintenance.

To this end the project group took on the following tasks:

- a comparison of the recording and documenting of intangible heritage in other countries,
- the production of a list of institutions and databases in Slovenia concerned with intangible heritage,
- the production of a list of categories and types of intangible heritage in Slovenia,
- the production of a temporary list of intangible heritage in Slovene ethnic areas,
- the identification of criteria for inclusion in the register,
- the production of a database model (a prototype, sample entries for particular types of heritage),
- the production of all the other documentation required for the setting up of a register, from application to inclusion.

INTANGIBLE HERITAGE IN THE CULTURAL HERITAGE PROTECTION ACT

Slovenia passed an Act on the Convention on 27.12.2007; it officially deposited the document on ratification of the Convention 18.9.2008 and the Convention came into force on 18.12.2008. Slovenia thus commits to doing everything possible to protect intangible cultural heritage on its territory, in particular identifying and defining the different components of intangible heritage with the help of communities, groups and suitable non-governmental organisations. Meanwhile, in 2008, the newly passed CHPA distinguished between *material* and *living* cultural heritage, the former being divided into *movable* and *immovable* heritage (Article 1).

The act explains living heritage as: "goods inherited from the past that Slovenes, and members of the Italian and Hungarian national minorities and the Roma community, as well as other citizens of

the Republic of Slovenia, consider being a reflection of their values, identities, religious and other convictions, knowledge and traditions. Heritage includes aspects of the environment arising from mutual influence between people and their surroundings over time" (Article 1). In its more detailed definition of living heritage, the CHPA relies on the stance towards intangible heritage in the Convention, when it states:
"Living heritage is made up of intangible goods such as practices, representations, expressions, knowledge and skills, plus the related instruments, objects, artefacts and cultural spaces (in which that heritage appears or is expressed), which the community, groups and, in some cases, individuals transmit from one generation to the next and which are constantly recreated in response to the social environment, the natural environment and history (Article 3, paragraph 46)"; "a 'living masterpiece' is living heritage that is declared to be a 'monument'"(Article 3, paragraph 47).
When comparing the terminology used in the UNESCO Convention and the Slovene CHPA, we immediately notice differences. The Convention talks about 'intangible heritage', whereas the Slovene law talks of 'living heritage' (živa dediščina) and 'living masterpieces' (žive mojstrovine). According to the CHPA, the basic national document on living heritage is, as with immovable and movable heritage, the *register* (in the Convention a 'list'). The aim of the register is provide informational support for heritage protection activities, presentations, research, education and awareness raising (Article 65). Under certain conditions, the heritage included in the register can be declared as a 'living masterpiece' if it represents a clear creative achievement or a valuable contribution to cultural diversity, if it is an important facet of life in Slovenia or it represents an important contribution to understanding historical processes or phenomena and their links with contemporary culture (Article 17).

The CHPA prescribes the form the register should take, which is the same for all three basic types of heritage. It should incorporate three inter-linked parts including basic, protection-related and presentational data (Article 66). In the same article the details are given of each of the three data groups, which can also be seen in other documents, such as "Informational models of cultural heritage" (Zakrajšek et al., 2004) or the "Rules on the register of immovable cultural heritage" (http://rkd.situla.org/). In contrast with immovable heritage, which is dealt with by the Institute for the Protection of Cultural Heritage, and movable heritage, which will probably be dealt with by museums, for the protection of living heritage the CHPA envisages a special public service or coordinator of the protection of living heritage (Article 98). Museums, institutes for the protection of cultural heritage or other legal persons can apply for authority to act as coordinator of living cultural heritage following a call for tenders.

As a final point, it should be stressed that the register or representative list of intangible cultural heritage is not the sole aim of the Convention, but rather the main aim is the safeguarding and preservation of intangible heritage, together with the space in which it is found. The register and all the activities connected with it (education, awareness raising, informing and encouraging) are only means of achieving this goal. The Convention has no force if the signatory country does not enshrine its principles in its legislation. The safeguarding of intangible heritage in the globalised world is the main aim of the Convention, but the way in which this is achieved is up to the signatories. By accepting the Convention the signatory confirms that it accepts the intangible heritage as an important value on its territory, which can make a fundamental contribution to quality of life and the preservation of cultural diversity.

THE REGISTER OF INTANGIBLE HERITAGE – DEVELOPMENT AND REALISATION
Even at the planning stage we assumed that it would not be possible to transfer in a mechanical fashion the system of intangible heritage recommended by the Convention into the traditional

Slovene cultural environment. This is because of the cultural difference between the situation regarding intangible heritage in the Third World and that in the developed world. The greatest emphasis in the Convention is on oral tradition and craft skills. In the developed world, to which Slovenia belongs, the traditional ways of production and of passing on knowledge characteristic of the feudal and pre-industrial era long ago changed and were modernised. New technologies and new materials found their way into traditional craft production. The disintegration of social relations and the burgeoning of individualism led to the main kinds of intangible heritage, such as customs and performances, as well as material production, being carried out by different individuals and groups, and to new ways of transferring knowledge.

In today's cultural environment we often encounter in the field people who consciously preserve heritage making use of the most up-to-date organisational strategies and technical resources. Shrovetide carnival groups, for instance, set up websites, write histories of their activities and create documentary records. Today, craftsmen such as those involved in basket-making, thatchers, potters, or makers of honey products, not to mention musicians, have their own websites, advertising leaflets and business cards that they give out to potential customers at trade fairs and other events, while singers and musicians produce CDs and appear on local radio stations. So in compiling the register we will also have to take into account these ways of broadening and transmitting tradition, although they actually fall outside the definition of the Convention and its criteria for determining intangible heritage, which emphasize oral transmission of knowledge. In Belgium, for instance, it has been decided to include in the list of intangible heritage popular culture as well as cyber culture and the cultural repertoire, not just original creation.

When we ask for s definition of intangible heritage we most often receive a reply (or speculation) connected with oral tradition and craft skills, or with spiritual culture. But we cannot be satisfied with such explanations of intangible heritage, for it cannot encompass every contemporary form of intangible heritage. So in our situation we must establish a system for dealing with intangible heritage which will ensure the inclusion of fragments and remnants of heritage, as well as attempts at its reconstruction. In a sense, UNESCO's initiative for the protection of intangible heritage and creation of registers is much more valuable and useful in our environment, where the traditional components of intangible heritage are rapidly being lost or reshaped, than in the Third World, where traditional forms of intangible heritage are more alive and more numerous. What we find and save will thus be extremely important for the preservation of cultural diversity in Slovenia. This will also aided by dealing in an equal fashion with the intangible heritage of the Italian, Hungarian and Roma minorities.

Some countries, such as Austria and Japan, have decided that they will not deal with the full spectrum of intangible heritage. Austria decided upon "knowledge and practice relating to nature and space", asserting that other aspects of intangible heritage are appropriately dealt with by other scientific and research institutes, while, for instance, folk medicine is inadequately researched and taken into account. In Japan, there prevails an interest in theatre and handicrafts: these are the areas that, from the Japanese point of view, best represent their cultural heritage.

To date, there has only been one publication in Slovenia that systematically deals with the theme of intangible heritage: *Intangible Cultural Heritage* (edited by Damjana Prešeren, and Nataša Gorenc, 2005), which was published by the Institute for the Protection of Cultural Heritage, under the auspices of the Ministry of Culture, during the Days of European Culture. Other publications, such as *Slovene Folk Culture* (1962), *Slovene Folk Tradition* (1980) and *The Slovene Ethnological Lexicon* (2004), discuss intangible heritage without explicitly separating it from other aspects of

culture. The discussions of intangible heritage in these publications are not such that the knowledge they contain could be simply transferred to the register. Their authors discuss the general state, genesis and significance of cultural phenomena, without citing specific locations, let alone their exponents. Thus these texts will only serve to provide general orientation in relation to what we can expect in Slovenia and in which direction our search for units of intangible heritage should take us.

For the needs of the register, it will be necessary to carry out special research to identify the units of intangible heritage which can be recorded, documented and, with the help of their exponents, be included in the register. The experience abroad has been similar. The Moscow state Institute for Living Heritage, which is part of the Institute for Natural and Cultural heritage, is systematically researching the Russian regions, publishing each year a book of the intangible cultural heritage relating to one of them. Similarly, in Francophone Canada there is taking place a systematic recording and documenting of individual units of intangible heritage. The Brazilian register of intangible heritage, in addition to the basic data entries, also incorporates short monographs, as does the French one.

A list of categories and types of intangible heritage arose as a compromise between the provisions of the Convention and Slovene methodology and practice in this area. It was decided to include in the Slovene system all five types of intangible heritage mentioned in Article 2 of the Convention and thereafter also in the CHPA[1]. Only practice will show whether we shall encounter in Slovenia the whole spectrum of living intangible heritage, or, on the other hand, whether it may be necessary to add to the list a new type if we happen to come across a unit of intangible heritage that has so far been overlooked.

We translated "oral traditions and expressions" with *ustno izročilo* (oral tradition) and added the Slovene expression *ljudsko slovstvo* (literally 'folk literature'), the most widely used expression in Slovene ethnology for all forms of folk verbal creation. The types of heritage cited in this context (dialect, proverbs and sayings, riddles, drollery and jokes, poetry, narrative, narrators, mythology and its study) cover the content of the relevant fields of ethnology and folklore studies.

Uprizoritve in predstavitve (performances and presentations) is a rather unusual way of labeling the types of intangible heritage covered in the Convention by "performing arts", but there does not

[1] Article 2 – Definitions
For the purposes of this Convention,
1. The “intangible cultural heritage” means the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This intangible cultural heritage, transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity. For the purposes of this Convention, consideration will be given solely to such intangible cultural heritage as is compatible with existing international human rights instruments, as well as with the requirements of mutual respect among communities, groups and individuals, and of sustainable development.
2. The “intangible cultural heritage”, as defined in paragraph 1 above, is manifested inter alia in the following domains:
(a) oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage;
(b) performing arts;
(c) social practices, rituals and festive events;
(d) knowledge and practices concerning nature and the universe;
(e) traditional craftsmanship.
3. “Safeguarding” means measures aimed at ensuring the viability of the intangible cultural heritage, including the identification, documentation, research, preservation, protection, promotion, enhancement, transmission, particularly through formal and non-formal education, as well as the revitalization of the various aspects of such heritage.

seem to be a more appropriate term in Slovene to cover a range of heritage comprising theatre, folklore events, singing and singers, music and musicians, art work and games. This is the only time that we have tried to come close to the diction of the Convention with regard to a type of heritage: elsewhere, we have used established Slovene terminology.

Šege in navade (customs and practices) covers the Convention type "Social practices, rituals and festive events". Here, we relied on the traditional way of referring to this aspect of folk culture in Slovene ethnology; it is used, for instance, in the already mentioned collection of papers *Intangible Cultural Heritage* (2005). The Convention types "Knowledge and practices concerning nature and the universe" and "Traditional craftsmanship" have been translated by *znanja o okolju* (knowledge about the environment) and *gospodarska znanja* (economic knowledge). A unique entry in the Slovene register will be 'cultural landscape' and the type 'mythological landscape'.

The list of categories and types of intangible heritage is now quite extensive, although less so than that produced by Bulgaria. Nevertheless, it may still happen that in practice some new types may appear and others may be dropped. The smallness of Slovenia is probably an advantage when it comes to researching the intangible heritage and putting a transparent system in place for its management, so there is nothing wrong if we start with a broad view of the field and then reduce it as necessary.

As a side product to the search for the characteristics of Slovene intangible heritage there has appeared an extensive list of the intangible heritage in Slovenia, with accompanying literature. All the proposed units are discussed or at least mentioned in the technical literature, but it has not been verified whether they are still living heritage. It is likely that some units survived only in the memories of informants. This is acceptable for ethnology, but not for the register. Any awareness of past knowledge and beliefs is important for the creation of a cultural portrait of Slovenes, but heritage which is not living, which is not developing, not transmitting anything and not publicly accessible cannot be appropriately presented in the register as envisaged by the Convention and the CHPA. Among the literature mentioned at the end of the list, those which were particularly helpful in its compilation were: *The Slovene Ethnological Lexicon*, *The Ethnological Topography of Slovene Ethnic Territory* I-XII, Ljubljana; *Slovene Ethnography* I (1944) and II (1952); *Intangible Cultural Heritage* (2005); *Slovene Folk Tradition* (1980); and Vilko Novak's *Slovene Folk Culture* (1962). Many units were contributed by members of the project team from their research experience.

On the basis of existing knowledge about Slovene intangible heritage we formed the register units by comparing the existing register of immovable heritage as well as the instructions for preparing a proposal for a register of immovable heritage published by the Ministry of Culture in April 2007, both of which adhere to international standards. We also took into account the provision of the CHPA stating that the register should comprise three linked types of data: basic, protection-related and presentational (Article 66). At the same time, we bore in mind registers from other countries, such as Canada, France, Brazil and Croatia. These differ considerably, but all of them treat intangible heritage differently from immovable heritage. For categorizing intangible heritage we need more quality data than can be obtained through basic description, so our register contains headings that envisage description of a very broad kind. Although we adhered quite closely to the Slovene register of immovable heritage, we included certain additional features, such as an obligatory multimedia addition. This is necessary because of the nature of intangible heritage, existing as it does in numerous variants that can be preserved only in moving pictures accompanied by sound recording. In this way we encourage the development of a visual thesaurus of intangible heritage. Also when registering intangible heritage as a 'living masterpiece' an accompanying short documentary film is obligatory.

FORM
Appendix 1

With regard to inclusion in the register, criteria are envisaged drawn from both the CHPA and the Convention. The nature of living heritage is different from that of immovable heritage: primarily because in the former we are dealing with people as the subjects of heritage. They have to give their consent to being included in the process of research, recording and documenting, as well as later public presentation and public access to their activity. Consensus is required among the experts, public services and the exponents of living heritage regarding rights and obligations. Numerous instances, such as folk verbal and visual arts, arts and crafts products, as well as public visual presentation, involve copyright questions that need to be settled to the satisfaction of those involved prior to inclusion in the register or declaration as a 'living masterpiece'.

CRITERIA
Appendix 2

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF EXPONENTS OF REGISTERED HERITAGE
With inclusion in the register, the exponents of cultural heritage acquire certain rights, but also certain obligations. Both represent an integral part of formal agreement to inclusion in the register.
The exponent of heritage registered has the following rights:

- clear labeling of his/her product, performance or advertisement confirming its promulgation as heritage
- that his/her name appears in Ministry of Culture publications for public use
- that his/her title is taken into account when public funds are being distributed.

The exponent of registered heritage has the following obligations:

- not to devalue or bring discredit to the granted title
- to use the official label only for products of performances that are subject to the declaration
- to be available to heritage researchers in relation to the content for which he/she received the title
- to transfer to his/her successors in an appropriate fashion his/her knowledge and skills relating to the area declared as heritage.

HOW TO DEAL WITH THE INTANGIBLE HERITAGE OF SLOVENES IN OTHER COUNTRIES?
This question arises in particular because of the disappearance of the physical borders between EU states. Contacts between Slovenia and Slovene ethnic communities in neighbouring countries are much more extensive than was foreseen. For administrative reasons, the living heritage of Slovenes living outside Slovenia's borders cannot be included in the national register, but they can be recorded on a special list of intangible heritage and be the subject of agreements with the appropriate bodies in the neighboring state in question. The possibility of such regional cross-border cooperation regarding living heritage is discussed in the article "Operational Directives for the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage" (*The Intangible Heritage, Messenger UNESCO, June 2008, No.9*), which makes the following statement: "A further directive calls for States Parties to share documentation concerning elements of the intangible heritage present in the territories of other States Parties, with the aim of making it available specifically to the communities concerned." (The subsequent directive calls upon participant countries to share documentation concerning intangible heritage in areas in other countries in order to make it available to the community concerned.)

SOME DOUBTS

The CHPA facilitates the declaration of living heritage or its exponent as a 'living masterpiece'. Similarly, the Convention has a "Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity" (formerly "Masterpieces of Oral and Intangible Heritage of Humanity") or there is the programme "National Living Treasures", initiated by the Japanese. We recommend careful consideration as to whether such declarations are even necessary in Slovenia, bearing in mind that their use would create an unwelcome hierarchy among units of living heritage. Alternatively, declarations should wait until at least until most intangible heritage is included in the register so that premature declarations do not take place. Moreover, it may happen that declarations of certain privileged cultural elements of living heritage create an inauthentic impression of culture or profane the image of living heritage in Slovenia with criteria originating outside expert reflection. Is not inclusion in the national register recognition enough, from which the rights and obligations of the exponent can arise? For the preservation of cultural diversity every unit of cultural heritage, no matter how unimportant it may seem on the surface, has an important contribution to make.

CONCLUDING THOUGHTS ON THE REGISTER OF INTANGIBLE HERITAGE

Dealing with intangible heritage and the organisation of a register calls for multidisciplinary expertise. The project represents a major challenge to ethnology. It needs to be dealt with in a holistic fashion, encompassing the whole ethnic space at once, employing a great deal of new knowledge. For many ethnologists, involvement in such a project is a sobering experience. Are we well enough acquainted with Slovene cultural heritage? Has previously applied ethnological methodology been sufficiently directed towards synthesis and different applications of ethnological expertise? I am convinced that in the case of such a project we need to rethink the basic principles of our ethnological work.

Ethnology involves two kinds of knowledge: one is ethnologists' knowledge of the objects of cultural heritage; the other is the knowledge of exponents of cultural heritage of their own culture. This involves a kind of cultural self-reflection mechanism. We ethnologists suddenly find ourselves having to devote more attention to the knowledge found in the field than to our hypotheses, theories and prejudices. This is crucial when dealing with the units of intangible heritage, especially in the search for human sources of knowledge. A surprisingly large number of ethnologists are uncomfortable in such a role. In the light of the Convention and its instruments, the discipline of ethnology functions as a medium for the transfer of existing knowledge, not as a domain for the presentation of individual hypotheses and theories. The register of intangible heritage is an aid to the preservation and accelerated transfer of existing knowledge and skills from a particular chapter of human creativity which is today finding it difficult to adapt to the changing cultural environment, but which can still be an important element in cultural identity.

Republic of Slovenia
Ministry of Culture
Coordinator for protection of living cultural heritage

REGISTRATION FORM FOR THE REGISTER OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

1. Registration no.

2. Name

3. Category

4. Type

5. Description of heritage

6. Exponent of the custom, knowledge or activity

Name and surname / title

Address

Telephone/fax

E-mail

Internet

7. Location

8. GIS

9. Space or area where the heritage is found

10. Protection regime with regard to status of the heritage

11. Links with other units of heritage

12. Jurisdiction

13. Links with institutions

14. Links with other registers

15. Documents relating to declaration

16. Attachments

CRITERIA FOR INCLUSION IN THE REGISTER OF INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE

For inclusion in the register of living heritage and for declaration as a 'living masterpiece' the recommended unit must, as well as adhering to the spirit of the documents mentioned, must also satisfy the following criteria:

1)
It represents a distinct creative achievement or a valuable contribution to cultural diversity.

2)
It is an important part of life in the Republic of Slovenia, its regions and Slovene ethnic areas.

3)
It represents an important resource for understanding historical processes and phenomena, and their connection with contemporary culture.

4)
It belongs to one of the types of living heritage as understood by the UNESCO Convention (2003) and Slovenia's Cultural Heritage Protection Act (2008).

5)
The heritage is recognised by Slovene citizens as traditional shared heritage, important for all places or areas, in particular when it is threatened by disappearance due to the changing way of life.

6)
The heritage has been recognised, documented, researched and verified by the experts as an important cultural element which in a unique way testifies to the way of life in the domestic environment and represents a link between past and present.

7)
The heritage has long-term roots in the community and has been constantly or intermittently carried out for many decades. Exceptions are revival of heritage after a long pause (for example, because of war, change of political system).

8) (Particularly for handicraft products).

The heritage is distinguished by great aesthetic value and functionality. The procedure for making the product involves traditional materials. The maker respects the traditional form of the product, traditional decoration and colours.

9)
The exponents of heritage are concerned that the knowledge and skills necessary for its operation and preservation be passed on to their successors.

10)
The heritage in all its aspects is publicly accessible and presented.

11)
Those in possession of the knowledge and skills in all areas of living heritage are prepared to cooperate with the experts in their research, documentation and presentation of the heritage, as well as with widening knowledge through different educational activities, and with the preparation of a plan for protection.

12)
The proposal includes all the necessary documentation in line with the prescribed instructions and the registration form.

Naško Križnar
Znanstvenoraziskovalni center SAZU
Slovenija

REGISTER NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE
Slovenski primer

Povzetek. V članku avtor povzema ugotovitve Ciljnega raziskovalnega projekta Register nesnovne dediščine kot del enotnega registra dediščine, ki ga je od leta 2007 do 2008 vodil Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Projektna skupina je najprej pregledala izhodišča Konvencije za varovanje nesnovne dediščine (UNESCO 2003) in slovenski Zakon o varstvu kulturne dediščine (2008), ki dajeta formalno pravni okvir obravnavanju nesnovne ali žive dediščine v Sloveniji. V nadaljevanju pa se je posvetila preučevanju obstoječega znanja o nesnovni dediščini v Sloveniji. Pri tem se je oprla na izsledke slovenske etnologije, objavljene v ključnih monografskih publikacijah kot so npr. Narodopisje Slovencev I (1944), II (1952); Nesnovna kulturna dediščina (2005), Slovensko ljudsko izročilo (1980), Slovenska ljudska kultura (1962), in v Slovenskem etnološkem leksikonu (2004). Hkrati je preučila tudi stanje na področju evidentiranja in dokumentiranja nesnovne dediščine v drugih državah.
Na podlagi pridobljenega znanja je izdelala naslednje dokumente raziskave:
- seznam ustanov in podatkovnih zbirk v Sloveniji s področja nesnovne dediščine,
- seznam vrst in tipov nesnovne dediščine v Sloveniji
- začasni seznam nesnovne dediščine v slovenskem etničnem prostoru,
- načela vzdrževanja registra, merila in protokol nastajanja registra,
- vzorec podatkovne baze registra žive dediščine.

Register žive dediščine je novost v Sloveniji. Njegov nastanek bo zahteval podrobnejše raziskave, saj dosedanje obravnave nesnovne dediščine niso dovolj natančne za potrebe registra. Za vpis v register so predvidena merila, ki izhajajo tako iz ZVKD kot tudi iz Konvencije. Narava žive dediščine je drugačna od narave nepremične dediščine. Razlika je predvsem v tem, da imamo pri živi dediščini prvenstveno opravka z ljudmi kot subjekti dediščine. Strinjati se morajo, da bodo vstopili v proces raziskave, evidentiranja, dokumentiranja in kasneje javne predstavitve in javne dostopnosti do njihove dejavnosti. Gre za potrebo po konsenzu med strokovnjaki, javno službo in nosilci žive dediščine o pravicah in obveznostih. V številnih primerih, npr. pri ljudski besedni in likovni umetnosti, pri umetno obrtnih izdelkih in pri javni slikovni predstavitvi gre tudi za vprašanje avtorskih pravic, ki ga je treba sporazumno urediti pred vpisom v register. Da bi zakonsko obravnavanje nesnovne dediščine zaživelo, Zakon o varstvu kulturne dediščine predvideva institucijo Koordinatorja varstva žive dediščine, ki bo opravljal potrebne povezave med nosilci dediščine, raziskovalnimi ustanovami in registrom.

UVOD

Pričujoče besedilo izhaja iz poročila o rezultatih dela projektne skupine CRP *Register nesnovne dediščine kot sestavni del enotnega registra kulturne dediščine*. Njegov namen je bil izdelati smernice za vzpostavitev državnega Registra nesnovne kulturne dediščine. Na javnem razpisu je projekt dobil Inštitut za slovensko narodopisje pri Znanstvenoraziskovalnem centru SAZU, ki ima v Sloveniji najdaljšo tradicijo raziskovanja ljudske kulture in številne zbirke podatkov o nesnovni dediščini. Razen tega tudi sosednji inštituti, npr. Glasbeno narodopisni pa Inštitut za arheologijo, v svojih raziskavah sistematično obravnavajo nesnovno dediščino ali vprašanja povezana z njo. CRP je bil dvoletni projekt (IX. 2006 – IX. 2008). Po odobritvi je bila ustanovljena večdisciplinarna projektna skupina, sestavljena iz 16 raziskovalcev naslednjih ustanov: Slovenski etnografski muzej, Znanstvenoraziskovalno središče – Bistra Ptuj, UP Znanstvenoraziskovalno središče Koper, Slovenski narodopisni inštitut Urban Jarnik in Znanstvenoraziskovalni center SAZU.

Rezultati njihovega dela so dokumenti, ki skupaj sestavljajo predlog ali, bolje, široko predstavo o instituciji registra nesnovne dediščine v Sloveniji. Projektna skupina je pri svojem delu najprej upoštevala podobo nesnovne dediščine v Sloveniji in v slovenski etnologiji. Iz nje smo izhajali, ko smo se nato poglobili v sistem nesnovne dediščine v *Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage* (UNESCO 2003) (odslej Konvencija), v Zakonu o varstvu kulturne dediščine (2008), ki je medtem izšel in dal zakonsko podlago nesnovni dediščini v Sloveniji (odslej ZVKD) ter v sisteme obravnavanja nesnovne dediščine v drugih državah. Končni cilj projekta je bil uskladiti sistem slovenske nesnovne dediščine z določili Konvencije in ZVKD ter predlagati zasnovo nastanka in vzdrževanja registra.

V ta namen si je skupina zadala in izvedla naslednje naloge:

- primerjava stanja na področju evidentiranja in dokumentiranja nesnovne dediščine v drugih državah,
- izdelava seznama ustanov in podatkovnih zbirk v Sloveniji s področja nesnovne dediščine,
- izdelava seznama vrst in tipov nesnovne dediščine v Sloveniji,
- izdelava začasnega seznama nesnovne dediščine v slovenskem etničnem prostoru,
- izdelava meril za vpis v register
- izdelava vzorca podatkovne baze (prototip baze, vzorčni vpisi posameznih zvrsti dediščine),
- izdelava vseh drugih dokumentov, ki so potrebni za nastanek registra od prijave do vpisa.

NESNOVNA DEDIŠČINA V ZAKONU O VARSTVU KULTURNE DEDIŠČINE

Slovenija je sprejela Zakon o Konvenciji 27.12.2007, uradno je deponirala listino o ratifikaciji dne 18.9.2008, konvencija pa je začela veljati 18.12.2009. S tem se je obvezala, da bo ukrenila vse potrebno za varovanje nesnovne kulturne dediščine na svojem ozemlju, zlasti identificiranje in definiranje raznih sestavin nesnovne dediščine, s pomočjo skupnosti, skupin in ustreznih nevladnih organizacij. Medtem je bil leta 2008 sprejet novi Zakon o varstvu kulturne dediščine, ki loči kulturno dediščino na *materialno* in *živo* dediščino. Materialno dediščino sestavljata *premična* in *nepremična* dediščina. (1. čl.)

Zakon na kratko obrazloži kaj je živa dediščina. To so "dobrine, podedovane iz preteklosti, ki jih Slovenke in Slovenci, pripadnice in pripadniki italijanske in madžarske narodne skupnosti in romske skupnosti, ter drugi državljanke in državljani Republike Slovenije opredeljujejo kot odsev in izraz svojih vrednot, identitet, verskih in drugih prepričanj, znanj in tradicij. Dediščina vključuje vidike okolja, ki izhajajo iz medsebojnega vplivanja med ljudmi in prostorom skozi čas". (1. čl.)

ZVKD se pri podrobnejši definiciji žive dediščine delno opre na opredelitev nesnovne dediščine v Konvenciji, ko pravi: "Živa dediščina so nesnovne dobrine, kot so prakse, predstavitve, izrazi, znanja, veščine, in z njimi

povezane premičnine in kulturni prostori (kjer se ta dediščina predstavlja ali izraža), ki jih skupnosti, skupine in včasih tudi posamezniki prenašajo iz roda v rod in jih nenehno poustvarjajo kot odziv na svoje okolje, naravo in zgodovino; živa mojstrovina je živa dediščina, ki je razglašena za spomenik." (3. čl./47)

Pri primerjanju izrazoslovja Unescove Konvencije in našega ZVKD najprej opazimo različno imenovanje predmeta obravnave. V Konvenciji nastopa izraz nesnovna dediščina (intangible heritage), medtem ko ZVKD govori o živi dediščini in o živih mojstrovinah.

Osnovni državni dokument žive dediščine je po ZVKD *Register* (v Konvenciji seznam), podobno kot za nepremično in premično dediščino. Namen registra je informacijska podpora izvajanju varstva dediščine, predstavljanju, raziskovanju, vzgoji, izobraževanju in razvijanju zavesti o dediščini. (65. čl.).

Dediščina, vpisana v register, je pod določenimi pogoji lahko razglašena za živo mojstrovino, če predstavlja izrazit dosežek ustvarjalnosti ali dragoceno prispeva h kulturni raznolikosti,

če je pomemben del življenja na območju Republike Slovenije ali njenih regij ali če predstavlja pomemben vir za razumevanje zgodovinskih procesov, pojavov ter njihove povezanosti s sedanjo kulturo. (17. čl.)

ZVKD predpisuje obliko registra, ki naj bo enaka za vse tri osnovne oblike dediščine. Vsebuje naj tri medsebojno povezane dele, ki vsebujejo osnovne, varstvene in predstavitvene podatke. (66. člen)

V istem členu so navedene podrobnosti vsakega od treh delov podatkov, ki jih lahko zasledimo tudi v drugih dokumentih, npr. v Informacijskih modelih kulturne dediščine (Zakrajšek et al., 2004) ali v Pravilniku o registru nepremične kulturne dediščine (http://rkd.situla.org/).

Za razliko od nepremične dediščine, s katero upravljajo zavodi za varstvo kulturne dediščine in od premične dediščine, ki jo bodo verjetno upravljali muzeji, predvideva ZKVD za varstvo žive dediščine posebno javno službo (98. člen). To je koordinator varstva žive dediščine. Za to vlogo lahko kandidirajo muzeji ali zavodi za varstvo kulturne dediščine ali druge pravne osebe, ki pridobijo pooblastilo za izvajanje službe koordinatorja varstva žive dediščine na podlagi javnega razpisa.

Na koncu bi kazalo ponovno poudariti, da register ali reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva nista cilj Konvencije sama na sebi, temveč je glavni cilj varovanje in ohranjanje nesnovne dediščine skupaj s prostorom v katerem živi. Tako register kot vse druge dejavnosti, ki so povezane z njim (izobraževanje, ozaveščanje, obveščanje in spodbujanje) so samo pripomočki za doseganje tega cilja. Konvencija nima moči, če država pristopnica ne sprejme njenih izhodišč v svojo zakonodajo. Obvarovanje nesnovne dediščine v globaliziranem svetu je prvi in glavni namen Konvencije, s tem, da države podpisnice same določijo na kakšen način bodo to storile. S sprejetjem Konvencije pristopnica potrjuje, da nesnovno dediščino prišteva med pomembne vrednote življenja na svojem ozemlju, ki lahko bistveno pripomore h kakovosti bivanja in k ohranjanju kulturne raznovrstnosti.

REGISTER NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE – RAZVOJ ZAMISLI IN POT DO REZULTATOV

Že pri načrtovanju projekta smo domnevali, da ne bo mogoče mehansko prenašati sistema nesnovne dediščine, kot ga predlaga Konvencija, v okolje slovenske tradicionalne kulture. Gre za kulturne razlike med razmerami na področju nesnovne kulture v tretjem svetu in med razmerami v razvitem svetu. V konvenciji je največji poudarek na ustnem izročilu in na obrtnih veščinah. Oboje je večkrat povezano v sistem prenašanja znanja po ustnem izročilu. V razvitem svetu, kamor spada tudi Slovenija, so se tradicionalni načini proizvodnje in prenašanje znanja, značilni za fevdalno in predindustrijsko obdobje, zelo zgodaj spremenili in modernizirali. V tradicionalno obrtno proizvodnjo so vdrle nove tehnologije in materiali. Razkroj družbenih odnosov in porast individualizma sta povzročila, da so glavne vrste nesnovne dediščine npr. šege, uprizoritve, pa tudi materialna proizvodnja,

namesto tradicionalnih dobile nove nosilce in izvajalce ter nove načine prenašanja znanja.

V današnjem kulturnem okolju velikokrat naletimo med ljudmi na terenu na zavestno ohranjanje dediščine z najsodobnejšimi organizacijskimi prijemi in tehničnimi sredstvi. Pustne skupine npr. postavljajo spletne strani, pišejo zgodovino svoje dejavnosti in ustvarjajo dokumentacijo o svojih aktivnostih. Obrtniki, ki se ukvarjajo z izdelovanjem predmetov, npr. košar ali godci ali mojstri slamnatih streh ali lončarji in medičarji imajo danes svoje spletne naslove, reklamne prospekte in posetnice, ki jih delijo potencialnim strankam na sejmih in drugih prireditvah. Pevci in godci izdajajo zgoščenke in nastopajo na lokalnih radijskih postajah. Zato bomo morali pri izdelavi registra upoštevati tudi te vrste širjenja in prenašanja tradicije, čeprav po svojem načinu delovanja uhajajo definicijam Konvencije in njenim merilom za določanje nesnovne dediščine, ki v ospredje postavljajo ustne načine širjenja znanja. V Belgiji so se npr. odločili, da bodo v seznamih nesnovne dediščine upoštevali tudi popularno kulturo in cyberkulturo ter kulturni repertoar, ne samo izvirno ustvarjanje.

Ko sprašujemo po definiciji nesnovne dediščine, največkrat naletimo na odgovor (ali ugibanje), da gre za ustno izročilo in obrtne veščine ali pa, da gre za duhovno kulturo. S tako razlago nesnovne dediščine seveda ne moremo biti zadovoljni. Z njo ne moremo zajeti vseh sodobnih oz. moderniziranih oblik nesnovne dediščine. Zato je treba v naših okoliščinah ustvariti sistem obravnavanja nesnovne dediščine, ki bo pazljivo zajel fragmente in preostanke dediščine, vključno s poskusi njene rekonstrukcije. Na nek način je pobuda Unesca za varovanje nesnovne dediščine in za ustvaritev registrov veliko vrednejša in koristnejša v našem okolju, kjer se tradicionalne sestavine nesnovne dediščine hitro izgubljajo in preoblikujejo, kot v tretjem svetu, kjer so tradicionalne oblike nesnovne dediščine bolj žive in številčnejše kot pri nas. Kar bomo našli in rešili, bo zato izredno pomembno za ohranjanje kulturne raznolikosti v Sloveniji. K temu bo pripomoglo tudi enakopravno obravnavanje nesnovne dediščine italijanske, madžarske in romske manjšine v Sloveniji.

Nekatere države so se odločile, da ne bodo obravnavale celotnega spektra nesnovne dediščine, npr. Avstrija ali Japonska. Prva se je odločila za “znanja in prakse v odnosu do narave in vesolja“, češ, da so druga poglavja nesnovne dediščine ustrezno obravnavana v drugih strokovnih in raziskovalnih ustanovah, medtem ko je npr. ljudska medicina premalo raziskana in upoštevana. Na Japonskem prevladuje zanimanje za gledališče in rokodelstvo. To sta značilni poglavji, ki po mnenju Japoncev najlepše reprezentirata njihovo kulturno dediščino.

V Sloveniji je doslej izšla samo ena publikacija, ki tematsko in sistematično obravnava nesnovno dediščino, to je Nesnovna kulturna dediščina (Damjana Prešeren, Nataša Gorenc ur.) (2005), ki sta jo Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije oz. Ministrstvo za kulturo izdala v času Dnevov evropske kulture. Druge publikacije kot npr. Slovenska ljudska kultura (1962), Slovensko ljudsko izročilo (1980) pa tudi Slovenski etnološki leksikon (2004), obravnavajo nesnovno dediščino, ne da bi jo izrecno izdvojile iz številnih drugih poglavij kulture. Obravnava nesnovne dediščine v vseh omenjenih priročnikih seveda ni taka, da bi znanje iz njih lahko prelili v register. V njih avtorji obravnavajo splošno podobo, genezo in pomen kulturnih pojavov, brez navedbe konkretnih lokacij, še manj nosilcev. Zato nam omenjene publikacije lahko služijo samo za orientacijo kaj lahko pričakujemo v Sloveniji in v kateri smeri naj iščemo še žive enote nesnovne dediščine.

Za potrebe registra bodo potrebne posebne raziskave, da bomo prišli do enot nesnovne dediščine, ki jih je mogoče evidentirati, dokumentirati in s pomočjo njihovih nosilcev vpisati v register. Podobne izkušnje imajo tudi v tujini. Moskovski državni Inštitut za živo dediščino, ki je del Inštituta za naravno in kulturno dediščino, sistematično preučuje ruske regije in vsako leto izda knjigo nesnovni dediščini v eni od ruskih pokrajin. V frankofonski Kanadi prav tako poteka sistematično evidentiranje in dokumentiranje posameznih enot nesnovne dediščine za potrebe registra. Brazilski registri nesnovne dediščine razen osnovnih podatkov

enote vsebujejo tudi kratko monografijo. Podoben je primer francoskega registra.

Seznam vrst in tipov nesnovne dediščine je nastal kot kompromis med določili Konvencije in med slovensko metodologijo in prakso na tem področju. Odločili smo se, da predlagamo za naš sistem vseh pet vrst nesnovne dediščine, ki jih omenja Konvencija v 2. členu in po njej tudi ZVKD.[1] Šele v praksi se bo pokazalo ali v Sloveniji lahko računamo na cel spekter žive nesnovne dediščine. Po drugi strani pa je možno, da bo treba v seznam vrst in tipov dediščine dodati nov tip, če se bo našla kakšna enota nesnovne dediščine, ki smo jo doslej prezrli.

Oral traditions and expressions smo prevedli z Ustno izročilo in dodali Ljudsko slovstvo, najbolj razširjen izraz v slovenski etnologiji za vse oblike ljudskega besednega ustvarjanja. Več o vsebini te vrste dediščine povedo navedeni tipi dediščine (narečja, pregovori in reki, uganke, šaljivke in vici, pesništvo, pripovedništvo, pripovedovalci, mitologija in bajeslovje), v katerih najdemo vsebine relevantnih poglavij slovenske etnologije in folkloristike.

Uprizoritve in predstavitve so pri nas sicer nekoliko neobičajna oznaka vrste nesnovne dediščine, vendar nismo našli primernejšega prevoda Performing arts iz Konvencije, ker v naboru slovenskega strokovnega izrazoslovja ni izraza, ki bi združeval tako pisane tipe dediščine kot so: gledališče, folklorne prireditve, petje in pevci, glasba in glasbeniki, likovna dela in igre. To je tudi edino ime vrste dediščine, ki smo ga skušali čimbolj približati dikciji Konvencije, druge izraze za vrste in tipe dediščine smo vzeli iz domačega strokovnega izrazoslovja.

Šege in navade so vrsta dediščine, ki jo Konvencija imenuje Social practices, rituals and festive events. Pri izbiri naslova smo se naslonili na tradicionalno poimenovanje tega segmenta ljudske kulture, ki je še vedno domač v slovenski etnologiji. Uporabili so ga tudi avtorji omenjenega zbornika Nesnovna kulturna dediščina (2005).

Knowledge and practices concerning nature and the universe in Traditional craftsmanship iz Konvencije smo prevedli z: Znanja o okolju in Gospodarska znanja.

Slovenska posebnost v registru bo vrsta Kulturna krajina s tipom Mitska krajina.

Seznam vrst in tipov nesnovne dediščine je zdaj dokaj zajeten, četudi ne tako zajeten kot npr. pri Bolgarih. Kljub temu se še vedno lahko zgodi, da se bodo v praksi pojavili novi tipi, nekateri pa bodo odpadli. Menimo, da je majhnost Slovenije prednost pri preučevanju nesnovne dediščine in pri vzpostavitvi preglednega sistema za njeno upravljanje. Zato ni nič narobe, če začnemo s

[1] Article 2 – Definitions
For the purposes of this Convention,
1. The “intangible cultural heritage” means the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This intangible cultural heritage, transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity. For the purposes of this Convention, consideration will be given solely to such intangible cultural heritage as is compatible with existing international human rights instruments, as well as with the requirements of mutual respect among communities, groups and individuals, and of sustainable development.
2. The “intangible cultural heritage”, as defined in paragraph 1 above, is manifested inter alia in the following domains:
(a) oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible cultural heritage;
(b) performing arts;
(c) social practices, rituals and festive events;
(d) knowledge and practices concerning nature and the universe;
(e) traditional craftsmanship.
3. “Safeguarding” means measures aimed at ensuring the viability of the intangible cultural heritage, including the identification, documentation, research, preservation, protection, promotion, enhancement, transmission, particularly through formal and non-formal education, as well as the revitalization of the various aspects of such heritage.

širokim pregledom področja in po potrebi krčimo njegove meje.

Kot stranski produkt pri iskanju značilnosti slovenske nesnovne dediščine je v okviru projekta nastal obširen Seznam nesnovne dediščine Slovenije, s pripadajočo literaturo. Vse predlagane enote so sicer obravnavane ali vsaj omenjane v strokovni literaturi, ni pa preverjeno, če so danes še žive. Nekatere enote so verjetno že v času objave živele samo še v spominu informatorjev. Za etnološko znanje to ni bistveno, za register pa je. Vsako védenje o preteklem znanju in verovanju je pomembno za ustvarjanje kulturne podobe Slovencev, vendar dediščina, ki ne živi, ki se ne razvija, ne prenaša in ni javno dostopna, ne bo mogla biti ustrezno predstavljena v registru kot ga razumeta Konvencija in ZVKD. Med enotami literature, ki je navedena na koncu seznama, smo se pri pripravi seznama posluževali zlasti naslednjih virov: Slovenski etnološki leksikon, Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja, I-XII, Ljubljana; Narodopisje Slovencev I (1944), II (1952); Nesnovna kulturna dediščina (Damjana Prešeren, Nataša Gorenc ur.) (2005). Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana; Slovensko ljudsko izročilo (1980); Vilko Novak (1962), Slovenska ljudska kultura. Veliko enot so prispevali člani projektne skupine iz svojih raziskovalnih izkušenj.

Na podlagi pridobljenega znanja o slovenski nesnovni dediščini smo izdelali strukturo enote registra, tako da smo primerjali obstoječi slovenski register nepremične dediščine in Navodila za pripravo predloga za vpis v register nepremične kulturne dediščine (Ministrstvo za kulturo, Ljubljana, april 2007), ki sta narejena po mednarodnih standardih. Upoštevali smo tudi določilo ZVKD naj register povezano vsebuje tri vrste podatkov, osnovne, varstvene in predstavitvene podatke. (66. čl.)

Hkrati smo imeli pred očmi tudi primere registrov iz drugih držav, zlasti uspešne primere iz Kanade, Francije, Brazilije in Hrvaške. Le-ti se med seboj močno razlikujejo, vendar imajo skupno značilnost, da nesnovno dediščino obravnavajo drugače kot nepremično. Za označevanje nesnovne dediščine potrebujemo več kvalitativnih podatkov, ki jih lahko prenesemo samo z opisovanjem. Zato so tudi v naši strukturi registra rubrike, ki predvidevajo dokaj obširno opisovanje. Čeprav smo se močno približali slovenski praksi registra nepremične dediščine, smo vendarle vključili nekatere posebnosti, npr. obvezni multimedijski dodatek. Slednji je nujen zaradi značaja nesnovne dediščine, da živi v neštetih variantah, ki se ohranijo le v gibljivih slikah in hkratni zvočni predstavitvi. S tem spodbujamo nastajanje sistematičnega vizualnega tesaurusa nesnovne dediščine. Tudi pri prijavi nesnovne dediščine za Mojstrovine človeštva je obvezen kratek dokumentarni film.

OBRAZEC REGISTRA
Priloga 1

Za vpis v register predvidevamo merila, ki izhajajo tako iz ZVKD kot tudi iz Konvencije. Narava žive dediščine je drugačna od narave nepremične dediščine. Razlika je predvsem v tem, da imamo pri živi dediščini prvenstveno opravka z ljudmi kot subjekti dediščine. Strinjati se morajo, da bodo vstopili v proces raziskave, evidentiranja, dokumentiranja in kasneje javne predstavitve in javne dostopnosti do njihove dejavnosti. Gre za potrebo po konsenzu med strokovnjaki, javno službo in nosilci žive dediščine o pravicah in obveznostih. V številnih primerih, npr. pri ljudski besedni in likovni umetnosti, pri umetno obrtnih izdelkih in pri javni slikovni predstavitvi gre tudi za vprašanje avtorskih pravic, ki ga je treba sporazumno urediti pred vpisom v register oz. razglasitvijo žive mojstrovine.

MERILA
Priloga 2

PRAVICE IN OBVEZNOSTI NOSILCA REGISTRIRANE DEDIŠČINE

Nosilec kulturne dediščine bo z vpisom v register pridobil nekatere pravice, ki izhajajo iz vpisa, hkrati bo pa moral sprejeti tudi nekatere obveznosti. Oboje je lahko sestavni del soglasja, s katerim potrjuje, da se strinja z vpisom v register.

Nosilec registrirane dediščine naj ima pravico:
- da vidno označi svoj izdelek, manifestacijo ali oglas z oznako, ki potrjuje razglasitev dediščine
- da je njegovo ime objavljeno v javnih publikacijah Ministrstva za kulturo,
- da se njegov naziv upošteva pri dodeljevanju državne finančne pomoči,

Nosilec razglašene dediščine ima obveznost:
- da ne razvrednoti ali osramoti podeljenega naziva,
- da uporablja uradne oznake samo za izdelke ali manifestacije, ki so predmet razglasitve,
- da je na voljo raziskovalcem dediščine, v okviru vsebine za katero mu je bil podeljen naziv,
- da se na ustrezen način trudi prenašati svoje znanje in spretnosti na področju razglašene dediščine na svoje naslednike.

KAKO RAVNATI Z NESNOVNO DEDIŠČINO SLOVENCEV V DRUGIH DRŽAVAH?

To vprašanje se postavlja pred nas zlasti po ukinitvi fizičnih meja med državami EU. Stiki med matično državo in slovensko etnično skupnostjo v sosednjih državah dobivajo nepredvidene razsežnosti. Pretok ljudi in znanja je veliko obsežnejši kot prej. Živa dediščina Slovencev izza državnih meja sicer ne more biti vpisana v državni register, ker iz tega sledijo administrativne posledice, lahko pa je evidentirana na posebnem Seznamu nesnovne dediščine in bo predmet dogovorov z ustreznimi službami sosednjih držav. O možnostih takega čezmejnega regijskega sodelovanja na področju žive dediščine govori članek Operational Directives for the Convention for ther Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, The Intangible Heritage, Messenger UNESCO, June 2008, No.9., ki navaja naslednje mnenje: "A further directive calls for States Parties to share documentation concerning elements of the intangible heritage present in the territories of other States Parties, with the aim of making it available specifically to the communities concerned." (Nadaljnja direktiva poziva Države udeleženke, da si delijo dokumentacijo, ki zadeva nesnovno dediščino na območjih drugih držav udeleženk, s ciljem, da bi bila dostopna zadevnim skupnostim.)

NEKATERI DVOMI

ZVKD omogoča razglasitev žive dediščine ali njenega nosilca za Živo mojstrovino. Podobno pozna Konvencija t.i. Reprezentativni seznam nesnovne kulturne dediščine človeštva (bivše Mojstrovine ustne in nesnovne dediščine človeštva) ali program National living treasures, katerega začetniki so Japonci. Predlagamo, naj se dobro premisli ali so razglasitve v Sloveniji sploh potrebne, glede na to, da bi z njimi lahko

ustvarili nepotrebno hierarhijo med enotami žive dediščine. Ali pa naj z razglasitvami počakamo vsaj tako dolgo, da bo pretežna večina nesnovne dediščine vpisana v register in ne bo prihajalo do preuranjenih razglasitev. Prav lahko se zgodi, da bi razglasitve s privilegiranjem določenih kulturnih sestavin žive dediščine ustvarile nepristno podobo kulture ali profanirale podobo žive dediščine na Slovenskem po merilih, nastalih izven strokovne refleksije. Ali ni že vpis v nacionalni register dovolj veliko priznanje, iz katerega lahko izhajajo pravice in obveznosti nosilcev? Za ohranjanje kulturne raznovrstnosti bo pomembna vsaka, še tako na videz nepomembna, enota žive dediščine.

SKLEPNE MISLI O REGISTRU NESNOVNE DEDIŠČINE

Pri obravnavanju nesnovne dediščine in urejanju registra potrebno je večdisciplinarno znanje.

Projekt je velik izziv za etnologijo. Gledati je treba celovito, zajeti ves etnični prostor v širokem zamahu, z veliko drugačnega znanja kot smo ga imeli doslej. Za marsikaterega etnologa, ki sodeluje v projektu je izkušnja streznitvena. Ali dovolj poznamo slovensko kulturno dediščino? Ali je dosedanja etnološka metodologija dovolj usmerjena k sintetiziranju in različnim aplikacijam etnološkega znanja? Trdno sem prepričan, da je v primeru projekta, kot je naš, treba ponovno razmisliti izhodišča etnološkega dela.

V etnologiji nastopata dve vrsti znanja. Eno je znanje etnologov o stvareh, drugo pa je znanje stvari samih o sebi oz. znanje nosilcev kulturne dediščine o njihovi lastni kulturi. Gre za nekakšen samo-refleksivni mehanizem kulture. Etnologi se naenkrat znajdemo v položaju, ko moramo temu znanju na terenu posvetiti več pozornosti kot svojim domnevam, teorijam in predsodkom. To je ključno za obravnavanje enot nesnovne dediščine, zlasti za iskanje človeških virov znanja. Presenetljivo veliko etnologov se v tem položaju ne znajde. V luči Konvencije in njenih instrumentov etnološka veda služi kot medij za prenašanje obstoječega znanja, ne pa kot poligon za prikaz posameznih hipotez in teorij. Register nesnovne dediščine je pripomoček za ohranjanje, prenašanje in pospeševanje (še) obstoječega znanja in veščin posebnega poglavja človekove ustvarjalnosti, ki se danes težko prilagaja spremenjenemu kulturnemu okolju, a je lahko še vedno pomemben dejavnik kulturne identitete.

PRILOGA 1

Republika Slovenija
Ministrstvo za kulturo
Koordinator varstva žive dediščine

VPISNI OBRAZEC REGISTRA NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE

1. EŠD

2. Ime

3. Vrsta

4. Tip

5. Opis dediščine

6. Nosilec izročila, znanja ali dejavnosti

Ime in priimek /naziv

Naslov

Telefon/fax

E-pošta

Web

7. Lokacija

8. GIS

9. Prostor ali območje dediščine

10. Varstveni režim glede na status dediščine

11. Povezava z drugimi enotami dediščine

12. Pristojnosti

13. Povezave z ustanovami

14. Povezave z drugimi registri

15. Dokumenti v zvezi z razglasitvijo

16. Priloge

PRILOGA 2

MERILA ZA VPIS V REGISTER NESNOVNE KULTURNE DEDIŠČINE

Za vpis v Register Žive dediščine in za razglasitev Živih mojstrovin mora predlagana enota, razen duhu omenjenih dokumentov, zadostiti naslednjim merilom:

1)
Predstavlja izrazit dosežek ustvarjalnosti ali dragoceno prispeva h kulturni raznolikosti.

2)
Je pomemben del življenja na območju Republike Slovenije, njenih regij in slovenskega etničnega prostora.

3)
Predstavlja pomemben vir za razumevanje zgodovinskih procesov, pojavov ter njihove povezanosti s sedanjo kulturo.

4)
Spada v eno od vrst žive dediščine kot jih razumeta Konvencija UNESCO (2003) in ZVKD RS (2008).

5)
Dediščina je s strani prebivalcev prepoznana kot tradicionalna skupna dediščina, trajno pomembna za ves kraj ali območje, zlasti, če je v nevarnosti, da sčasoma izgine zaradi sprememb načina življenja.

6)
Dediščina je s strani stroke prepoznana, dokumentirana, preučena in utemeljena kot pomembna sestavina kulture, ki na edinstven način izpričuje življenjski slog domačega okolja in predstavlja povezavo med sodobnostjo in preteklostjo.

7)
Dediščina je dalj časa zakoreninjena v skupnosti in se trajno ali občasno izvaja več desetletij. Izjeme so obnovitve dediščine po daljšem zatišju (npr. zaradi vojn, spremembe političnih sistemov itd.).

8) (Posebej za rokodelske izdelke)
Dediščino odlikuje visoka estetska vrednost in uporabnost izdelka. V postopkih izdelave izdelka so uporabljena tradicionalna gradiva. Izdelovalec spoštuje tradicionalne oblike izdelka, tradicionalno okrasje in barve.

9)
Nosilci dediščine skrbijo, da znanje in veščine, potrebne za njeno delovanje in ohranitev, posredujejo svojim naslednikom.

10)
Dediščina je z vsemi svojimi manifestacijami javno dostopna in predstavljana.

11)
Nosilci veščin in znanja na vseh področjih žive dediščine so pripravljeni sodelovati s strokovnjaki pri preučevanju, dokumentiranju in predstavljanju dediščine kot tudi pri širjenju znanja o njej v raznih izobraževalnih oblikah in pri izdelavi varstvenega načrta.

12)
Predlog vsebuje vso potrebno dokumentacijo po predpisanih navodilih in obrazcu za prijavo.

REFERENCES [LITERATURA]

Hazler, Vito (2005), Nesnovna kulturna dediščina Slovenije. V: Nesnovna kulturna dediščina, Damjana Prešeren, Nataša Gorenc (ur.), Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana, str. 5-7.

Barbara Kirshenblatt Gimblett (2004), Intangible Heritage as Metacultural Production. Musem International, št. 221-222, vol. 56, no. 1-2, str. 52-65.
Web: http://www.nyu.edu/classes/bkg/web/heritage_MI.pdf

Koželj, Zvezda (2005), Nesnovna kulturna dediščina in njeno varstvo. V: Nesnovna kulturna dediščina, Damjana Prešeren, Nataša Gorenc (ur.), Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana, str. 8-12.

Navodila za pripravo predloga za vpis v register nepremične kulturne dediščine. Ministrstvo za kulturo, Ljubljana, april 2007. (interno)

Nesnovna kulturna dediščina (Damjana Prešeren, Nataša Gorenc ur.) (2005). Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Ljubljana.

Novak, Vilko (1960), Slovenska ljudska kultura. Državna založba, Ljubljana

Operational Directives for the Convention for ther Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage, The Intangible Heritage, Messenger UNESCO, June 2008, No.9. (o čezmejnem regijskem sodelovanju na področju nesnovne dediščine)

Slovenski etnološki leksikon (2004)

Zakrajšek F.J. et al. (2004), Informacijski modeli kulturne dediščine.

Core Data Index to Historic Buildings and Monuments of the Architectural Heritage http://www.object-id.com/heritage/core.html

Girard Françoise, Guidelines for the Establishment of National “Living Human Treasures” Systems http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00031-EN.pdf

Hyoki Satoru, Safeguarding Intangible Cultural Heritage in Japan: Systems, Schemes and Activities, http://www.unesco.org/culture/ich/doc/src/00177-EN.pdf

Stefan Kolgen & Ann Laenen, How to open up our intangible cultural heritage in a digital age? http://www.kandl.be/archief/mayo.doc

KONO Toshiyuki, Definition of “community” as a bearer of Intangible Cultural Heritage (ICH) http://www.accu.or.jp/ich/en/pdf/c2006Expert_KONOfinal.pdf

Konvencija o varstvu nesnovne dediščine (UNESCO 2003)

http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?pg=00006
http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlmpid=20082 (slovenski prevod)

Zakon o varstvu kulturne dediščine (2008)
http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=200816&stevilka=485

2004 Workshop on Inventory-making for Intangible Cultural Heritage Management
Final Report, Asia/Pacific Cultural Centre for UNESCO (ACCU), Tokyo, Japan, 6-11 December 2004. http://www.wipo.int/export/sites/www/tk/en/folklore/docs/accu_workshop.pdf

1

Figure 1: Ploughmen, Haloze, Slovenia

Slika 1: Pustni orači, Haloze, Slovenija

2

Figure 2: Decorating the Easter egg, Bela Krajina, Slovenia
Slika 2: Okraševanje velikonočnega jajca, Bela Krajina, Slovenija

2

Figure 3: The competition in shootin Easter eggs, Miren,Slovenia
Slika 3: Tekmovanje v ciljanju pirhov, Miren, Slovenija

4

Figure 4: The competition in shootin Easter eggs, Miren,Slovenia
Slika 4: Pustni ples, Drežnica, Slovenija

5

Figure 5: Making straw roof, Sovjak, Slovenia
Slika 5: Izdelava slamnate strehe, Sovjak, Slovenija

6

Figure 6: Traditional carnigval maska, Cerkno, Slovenia
Slika 6: Tradicionalna maska, Cerkno, Slovenija

7

Figure 7: Folk singers Škuorke, Ilirska Bistrica, Slovenia
Slika 7: Ljudske pevke Škuorke, Ilirska Bistrica, Slovenija

8

Figure 8: Pottery-maker, Lemerje, Slovenia
Slika 8: Lončar, Lemerje, Slovenija

Vlasta Krklec
The Museums of Hrvatsko zagorje, The Museum of Evolution and the Site of the Pre-historic Man "Hušnjakovo" Krapina
Croatia

THE "HUŠNJAKOVO" SITE IN KRAPINA
- the site of the Neanderthal man

The site of the Neanderthal man in Krapina is one of the richest Palaeolithic habitats found in Croatia and in this part of Europe, and is recognized in the world as a geological, paleontological, paleoanthropological and archaeological site.
This year marks the 60th anniversary of the legal protection of geological heritage in the Republic of Croatia, and at the same time, 60 years since the Site of the Pre-historic Man "Hušnjakovo" in Krapina was declared the first paleontological monument of nature (on 22nd November 1948). Primarily due to the importance of these anniversaries, the Museum of Evolution and the Site of Pre-historic Man "Hušnjakovo" Krapina is planning to commemorate them with grace and dignity, especially since 2008 has also been declared the International Year of Planet Earth.

Geological and paleontological research on Hušnjak hill in Krapina began at the end of the 19th century, under the guidance of Professor Dragutin Gorjanović-Kramberger, a famous Croatian geologist, paleontologist and paleoanthropologist. Even earlier, the Franciscans and citizens from Krapina were pointing out the findings of fossil bones in the sand of Hušnjak hill, which was at that time being dug out for construction purposes. It was only on the 23rd August 1899 that Dragutin Gorjanović-Kramberger set off to Krapina, upon the invitation of the then-mayor Vilibald Sluga. He had marked this date with red pen in his field diary, since he realized that this was an extraordinary site of the pre-historic man, the only one of its kind in Croatia. The excavations lasted for six years (1899-1905) and have significantly contributed to European and world science about the fossil man. Already then, Kramberger had foreseen that the site of Hušnjakovo in Croatia would become a natural attraction for visitors, and had sketched out the future layout of the site.

The systematic and orderly methods Gorjanović-Kramberger used in his investigation of the site itself are of great importance, as they facilitate, even today, the understanding of the geological-paleontological relations of this complex. He had kept a detailed field diary of the excavations, the stratigraphic location of the findings, made geological profiles and conducted the first inventory of the Krapina collection. After the excavations in Krapina in 1906, he published the first monograph "On the Diluvial Man of Krapina (*Der Diluviale Mensch von Krapina in Kroatien*)", the most important and the most extensive work on the Krapina pre-historic man, which was printed in Wiesbaden. His second monograph "The life and culture of the Diluvial Man of Krapina in Croatia" was published in Zagreb in 1913.

Gorjanović-Kramberger gained a worldwide renown and recognition in scientific, political and cultural circles due to his research of the pre-historic man from Krapina. He had also been named a court counsellor and an honorary citizen of Krapina, Zagreb and Karlovac. He was the first man ever to use the X-ray to analyse fossil bones, and had also studied paleopathology. He

had had numerous lectures and participated on congresses of natural scientists in which he emphasised the existence of the fossil man.

The site in Krapina, which dates back to the period 130 000 years ago, was soon proclaimed a site rich in fossils, containing the richest and the largest collection of the Neanderthal man. In the layers of the half-cave of about 8 meters high, about 900 human fossil bones were found. It is considered that they are part of the fossil remains of several dozen individuals of different sex and age, from 2 to 30 years old. They consist mainly of fragmented examples from various parts of the skeleton, from the skull to feet bones, which show the specific biological variability of the Neanderthal men. The most important part of the Krapina collection is the teeth of the fossil man. A total of 193 individual teeth had been found, and their variability indicates the differences between male and female individuals. Their relatively big teeth also reveal the type of food they ate, and left or right laid grooves on the teeth even reveal which hand they used to eat the meat – an interesting fact is that there had been left-handed people among the Krapina population.

In addition to the human remains, numerous fossil remains of extinct Pleistocene animals were also found at the site: Cave Bear (*Ursus spelaeus*), wolf (*Canis lupus*), moose (*Alces alces*), giant deer (*Megaceros giganteus*), rhinoceros (*Rhinoceros mercki*), auroch (*Bos primigenius*), and many others. These fauna remains indicate the diverse hunting prey of the Krapina Neanderthals, as well as the prehistoric landscape of Krapina of that time. Through the layers of sand, climatic fluctuations can also be read, since Krapina Neanderthals had lived in the warm and moist period of the last Riss - Würm interglacial period. Beech and oak forests prevailed in that period, as well as groves, grass meadows and swamps near the rivers.

More than one thousand pieces of stone artefacts from the Paleolithic period, i.e. the Old Stone Age, bear evidence of the material culture of the Krapina pre-historic man. Mostly simple stone tools were used, formed like scrapers, holders, points or scratching tools with rough edges, made out of the stones rounded and shaped by the Krapinčica River, which the Krapina pre-historic man found near the Hušnjakovo cave. The Neanderthal man was adept and skilful at making stone tools, which is witnessed in the variety of their forms. They are typical for the Mousterian culture. Beside stone, wood and bone tools were also used in everyday life.

The Krapina Neanderthal man, scientifically known as Homo sapiens neanderthalensis, had probably been of robust built, with regard to his nomadic lifestyle and constant survival worries. He was an enduring hunter, strong-muscled, in the constant quest for food and shelter. He lived in communities, and used the cave as his habitat. A group hunt and the division of labour reflected a certain social organisation and communication of these people, who derived strength and protection from unity and from good strategy. He had been familiar with fire, indicated by the layers of ashes and charred bones found in the sand deposits. The fire was used for preparing food, warming and illuminating the cave, as well as for the purpose of defence and to frighten the animals during hunting. The Krapina Neanderthal man gathered around the hearth, which is also an indicator of social life. Neanderthal nutrition certainly consisted of plants as food sources, as well as diverse kinds of meat of dead and hunted down animals.

This pre-historic European chose an ideal living location, with a safe cave area located near the forest, water and food, from which he could constantly monitor the valley of the river Krapinčica. It is considered that his average height was about 160 cm, determined on the basis of the study of limb bones. Unfortunately, an entire skull was never recovered, only the fragments of the frontal, parietal and occipital bones. The morphology of the skull indicates typical Neanderthal characteristics, such as prominent ridges over the eyes, a slanted brow and a strong jaw. The most complete is the popular skull C, which belonged to a female. Their brain was bigger than the brain of today's man, and their limbs were short, in order to keep the body warmth longer.

The Krapina collection is especially interesting for its paleontological importance and a

great number of fossil specimens. The original remains are kept at the Geology-Paleontology Department of the Croatian Natural History Museum in Zagreb. They are the subject of numerous research and discussions on potential population relations of the fossil people in general, and are significant for the interpretation of the anatomy of the Krapina Neanderthals. The place and significance of the Neanderthals in the human evolution have always been a main topic of the paleanthropological science.

Many scientists feel that the Krapina pre-historic man represents a progressive sequence in the human development. Kramberger himself had earlier compared this collection to other rich osteological collections of the world and linked their anatomy with modern people.

Interestingly, a lot of fossil bones had been found in one single place. Since no entire skeletons had been found, the findings being mostly fragmentary, the interpretation of Krapina remains has inspired a variety of differing opinions.

Some researchers believe that the charred and fragmented bones are proof of cannibalism, as well as the visible traces of scratching on certain bones. However, other scientists think that the Krapina cave could have been a ritual site, where the dead were buried, and that this is why a large number of human bones had been found there. The fragmentation of the findings is interpreted as a result of cracking after sedimentation or as a consequence of the excavation itself. It is also considered that some of the healed broken bones from the Krapina collection indicate a practice of providing care for fellow humans and for the diseased, which rules out cannibalism. The X-rays of the bones reveal traces of numerous breaks, since this population suffered great risk while hunting. They also suffered from various types of rheumatism, arthritis, and other diseases.

The various interpretations of the Krapina findings are very interesting, and help us try to understand why the site of the Krapina pre-historic man in Croatia is a unique, specific and somewhat mysterious site. The interest for studying the Neanderthals is still very much present today, in the context of discussions on the mechanisms of biological evolution and the "roots" of the contemporary man.

Following the numerous scientific works produced by Gorjanović-Kramberger, a more detailed stratigraphic analysis of the site was carried out, as was the identification of the cultural and faunistic remains in Krapina. The Krapina collection was compared to other collections and faunistic remains of the Neanderthals of Western Europe and the Middle East. On the basis of the remains of teeth, a paleodemographic research had been conducted. A complete inventory and cataloguing of the collections had been made, and various researches conducted contributing to our knowledge about the Neanderthals. A radiographic atlas of the Krapina collection was published, as was an extensive bibliography on the Krapina pre-historic man and a catalogue of the fauna and fossil remains.

This year especially, through its numerous activities, including paleontology workshops, related exhibitions and topic-relevant lectures, the Museum of Evolution in Krapina is making an important contribution to the 60th anniversary of the protection of the Hušnjakovo site, one of the most famous Palaeolithic sites of the Neanderthal men in the world.

Vlasta Krklec
Muzeji Hrvatskog zagorja, Muzej evolucije i nalazište pračovjeka „Hušnjakovo“ Krapina
Hrvatska

LOKALITET „HUŠNJAKOVO“ KRAPINA - nalazište neandertalskog čovjeka

Nalazište neandertalskog čovjeka u Krapini jedno je od najbogatijih paleolitskih staništa u Hrvatskoj i ovom dijelu Europe, te je poznato u svijetu kao geološki, paleontološki, paleoantropološki i arheološki lokalitet.

Ove godine obilježava se 60-ta obljetnica zakonske zaštite geološke baštine u Republici Hrvatskoj, a ujedno i 60 godina od proglašenja Nalazišta pračovjeka „Hušnjakovo“ u Krapini prvim paleontološkim spomenikom prirode (22.11.1948.). Upravo zbog važnosti ovih obljetnica i duge tradicije zaštite značajnih lokaliteta u Hrvatskoj, Muzej evolucije i nalazište pračovjeka „Hušnjakovo“ Krapina planira ih dostojno i prigodno obilježiti, također i u međunarodnoj godini planeta Zemlje.

Geološka i paleontološka istraživanja na Hušnjakovom brdu u Krapini započela su krajem 19. stoljeća pod vodstvom prof. dr. Dragutina Gorjanovića-Krambergera, poznatog hrvatskog geologa, paleontologa i paleoantropologa. Već su ranije franjevci i građani Krapine upozoravali na nalaze fosilnih kostiju u pijesku Hušnjakovog brda, koji se tada kopao u građevne svrhe. Tek se 23. kolovoza 1899. g. Gorjanović-Kramberger uputio u Krapinu na poziv tadašnjeg gradonačelnika Vilibalda Sluge. Taj je datum označio crvenom olovkom u svom terenskom dnevniku jer je shvatio da se radi o izuzetnom nalazištu pretpovijesnog čovjeka, jedinom takve vrste u Hrvatskoj. Iskapanja su trajala šest godina (1899.-1905.) te su značajno pridonijela europskoj i svjetskoj znanosti o fosilnom čovjeku. Već je i sam Kramberger u ono vrijeme predvidio da će lokalitet Hušnjakovo u Hrvatskoj postati prirodna atrakcija za posjetitelje, te je napravio i skicu uređenja nalazišta.

Vrlo je važna sistematičnost i pravilne metode koje je Gorjanović-Kramberger primijenio u istraživanju samog nalazišta, što i danas olakšava shvaćanje geološko-paleontoloških odnosa tog kompleksa. Precizno je vodio terenski dnevnik o iskapanjima, stratigrafskom položaju nalaza, te izradio geološke profile i proveo prvu inventarizaciju krapinske zbirke. Nakon iskopavanja u Krapini 1906. g. objavio je prvu monografiju „Diluvijalni čovjek iz Krapine (Der Diluviale Mensch von Krapina in Kroatien)“, najznačajniji i najopsežniji rad o krapinskom pračovjeku tiskan u Wiesbadenu. Njegova druga monografija „Život i kultura diluvijalnog čovjeka iz Krapine u Hrvatskoj“ objavljena je 1913. g. u Zagrebu.

Istraživanjem krapinskog pračovjeka stekao je svjetsku slavu i priznanje u znanstvenim, političkim i kulturnim krugovima, te titulu dvorskog savjetnika i imenovanje počasnog građanina Krapine, Zagreba i Karlovca. Prvi se u svijetu koristio rendgenskim aparatom za analizu građe fosilnih kostiju, a bavio se i paleopatologijom. Održao je brojna predavanja i sudjelovao na kongresima prirodoslovaca na kojima je naglašavao da fosilni čovjek doista postoji.

Lokalitet u Krapini, čija starost odgovara vremenu od prije 130 tisuća godina, ubrzo je proglašen bogatim fosilnim nalazištem na kojem je prikupljena najbrojnija i najbogatija zbirka

neandertalskog čovjeka. U naslagama polušpilje visine oko osam metara nađeno je oko 900 ljudskih fosilnih kostiju. Smatra se da su pripadale fosilnim ostacima više desetaka individua različitog spola i životne dobi od 2 do 30 godina. Uglavnom se sastoje od fragmentarnih primjeraka različitih dijelova kostura, od lubanje do kostiju stopala, koji pokazuju specifičnu biološku varijabilnost neandertalskih ljudi. Najvažniji dio krapinske zbirke čine zubi fosilnog čovjeka. Pronađeno je 193 pojedinačnih nalaza zubi, a njihova varijabilnost ukazuje na razlike između muških i ženskih jedinki. Njihovi relativno veliki zubi također nam govore o vrsti hrane koju su jeli, a lijevo ili desno položeni ožiljci na zubima otkrivaju nam čak i kojom su rukom kidali meso - zanimljivo je da je u krapinskoj populaciji bilo i ljevaka.

Uz ljudske, nađeni su i brojni fosilni ostaci izumrlih pleistocenskih životinja: špiljskog medvjeda (*Ursus spelaeus*), vuka (*Canis lupus*), losa (*Alces alces*), golemog jelena (*Megaceros giganteus*), toplodobnog nosoroga (*Rhinoceros mercki*), divljeg goveda (*Bos primigenius*) i mnogih drugih. Ovi faunistički ostaci ukazuju nam na raznoliki lovni plijen krapinskih neandertalaca, a ujedno i na pretpovijesni krajolik tadašnje Krapine. Kroz slojeve pijeska mogu se iščitati klimatske oscilacije, jer su krapinski neandertalci živjeli u toplom i vlažnom razdoblju velikog posljednjeg međuledenog doba *Riss – Würm*. Tada su prevladavale šume bukve i hrasta, šumarci, travnate livade i močvare uz rijeke.

Dokaz materijalne kulture krapinskog pračovjeka više je od tisuću pronađenih komada kamenih izrađevina iz razdoblja paleolitika, odnosno starijeg kamenog doba. Kamena oruđa su uglavnom jednostavna u obliku strugala, držača, šiljaka ili grebala oštrih bridova, a izrađena su većinom od potočnih valutica rijeke Krapinčice, koje je krapinski pračovjek pronalazio u okolici špilje Hušnjakovo. Neandertalac se odlikovao spretnošću i vještinom izrade kamenog oruđa, što nam posvjedočuje različitost njihovih oblika. Tipična su za musterijensku kulturu. Osim kamenih, koristio je drvene i koštane izrađevine u svakodnevnom životu.

Krapinski neandertalac, znanstveno poznat kao Homo sapiens neanderthalensis, bio je vjerojatno robusnije građe, s obzirom na njegov nomadski način života i stalnu brigu za opstanak. Bio je izdržljiv lovac, snažne muskulature, u neprestanoj potrazi za hranom i skloništem. Živio je u zajednicama, a špilju je koristio kao svoje stanište. Grupni lov i podjela rada odražavali su i stanovitu socijalnu organizaciju i komunikaciju tih ljudi, kojima su zajedništvo i dobra strategija davali snagu i zaštitu. Poznavao je i vatru, na što su ukazivali proslojci pepela i spaljene kosti, pronađene u pješčenjačkim naslagama. Vatrom se koristio za pripremu hrane, zagrijavanje i osvjetljenje špiljskog prostora, te za obranu i zaplašivanje životinja prilikom lova. Okupljao se oko ognjišta, koja su ujedno i pokazatelj društvenog života. Neandertalska prehrana zasigurno se sastojala od biljnih izvora hrane i raznolikog mesa uginulih i ulovljenih životinja.

Ovaj pretpovijesni Europljanin odabrao je idealnu životnu lokaciju sa sigurnim špiljskim prostorom u blizini šume, vode i hrane, od kuda je mogao neprestano nadzirati dolinu rijeke Krapinčice. Smatra se da je bio prosječne visine oko 160 cm, što se utvrdilo na osnovi proučavanja kostiju udova. Nažalost nijedan nalaz lubanje nije cjelovit, već su nađeni fragmenti čeonih, tjemenih i zatiljnih kostiju. Morfologija lubanje pokazuje tipična neandertalska obilježja, kao što su izraženi nadočni lukovi, nagib čeone kosti i jake čeljusti. Najcjelovitija je popularna lubanja C, koja je pripadala ženskoj jedinki. Veličina mozga bila je veća nego u današnjeg čovjeka, a udovi kratki, kako bi što dulje zadržavali tjelesnu toplinu.

Krapinska je zbirka zanimljiva osobito zbog svoje paleontološke važnosti i velikog broja fosilnih uzoraka. Originalni ostaci pohranjeni su u Geološko-paleontološkom odjelu Hrvatskog prirodoslovnog muzeja u Zagrebu. Predmet su brojnih istraživanja i rasprava o mogućim populacijskim odnosima fosilnih ljudi općenito, te su značajni za interpretaciju anatomije krapinskih neandertalaca. Mjesto i značenje neandertalaca u evoluciji čovjeka oduvijek su bile glavne teme paleoantropološke znanosti.

Mnogi znanstvenici smatraju da krapinski pračovjek predstavlja progresivni slijed u razvoju čovjeka. Već je i Kramberger uspoređivao ovu zbirku s ostalim bogatim osteološkim zbirkama u

svijetu, te povezivao njihovu anatomiju sa suvremenim ljudima.

Zanimljivo je kako je baš na jednom mjestu pronađeno toliko fosilnih kostiju. Budući da nije pronađen ni jedan cjelovitiji kostur, već su nalazi uglavnom fragmentarni, tumačenje krapinskih nalaza potaknulo je različita mišljenja.

Neki istraživači smatraju da su spaljene i fragmentarne kosti dokaz kanibalizma, kao i vidljivi tragovi struganja na pojednim kostima. Drugi pak znanstvenici smatraju da je krapinska špilja bila možda ritualno mjesto gdje su pokapani mrtvi, pa je stoga tako velik broj pronađenih ljudskih kostiju. Fragmentarnost nalaza tumači se kao rezultat pucanja uslijed sedimentacije ili kao posljedica iskopavanja. Također se smatra da neke zaliječene slomljene kosti iz krapinske zbirke ukazuju na svojevrsnu brigu za bližnje i bolesne, što isključuje kanibalizam. Rendgenske snimke kostiju otkrivaju tragove brojnih prijeloma, jer su u lovu bili izloženi velikom riziku. Također su bolovali od teških vrsta reuma, artritisa i drugih oboljenja.

Zanimljive su interpretacije krapinskih nalaza, te posebnost nalazišta krapinskog pračovjeka u Hrvatskoj kao jedinstvenog, specifičnog i pomalo misterioznog. Interes za proučavanje neandertalaca uvelike je prisutan i danas, povodom rasprava o mehanizmima biološke evolucije i „korijenju“ današnjeg čovjeka.

Nakon brojnih znanstvenih radova Gorjanovića-Krambergera, izvršena je detaljnija stratigrafska analiza nalazišta i određivanje kulturnih i faunističkih ostataka u Krapini. Krapinska zbirka je uspoređivana s drugim zbirkama neandertalaca zapadne Europe i Bliskoga istoka. Na temelju zubnih ostataka izvršena su paleodemografska istraživanja. Napravljena je i potpunija inventarizacija i katalogizacija zbirke, te su provedena različita istraživanja koja su upotpunila naša saznanja o neandertalcima. Objavljen je i radiografski atlas krapinske zbirke, opsežna bibliografija o krapinskom pračovjeku, te katalog faunističkih fosilnih ostataka.

Posebno ove godine Muzej evolucije u Krapini brojnim aktivnostima od geološko-paleontoloških radionica, prigodnih izložbi i tematskih predavanja daje značajan doprinos obilježavanju 60-te obljetnice zaštite Hušnjakovog, jednog od svjetski najpoznatijeg paleolitskog lokaliteta neandertalskih ljudi.

REFERENCES [LITERATURA]

Frayer, D. W. 2006. The Krapina Neandertals : a Comprehensive, Centennial, Illustrated Bibliography. Zagreb.

Karavanić, I. 2004. Život neandertalca. Zagreb.

Malez, M. 1970. Novi pogledi na stratigrafiju krapinskog nalazišta. // Krapina 1899-1969. Zagreb.

Radovčić, J. 1988. Dragutin Gorjanović-Kramberger i krapinski pračovjek : počeci suvremene paleoantropologije. Zagreb.

Smith, F. H. 1975. Review of Krapina 1899-1969. Zagreb.

Moldavia

Slovenia

Romania

Croatia

Serbia

Bosnia and Hercegovina

Montenegro

Bulgaria

Macedonia

Albania

Vlatka Lemić
Croatian State Archives
Croatia

CROATIAN ARCHIVES

Abstract. Methodical and organized preservation of archival material in Croatian territory can be traced in continuity as early as 12th or 13th century while modern archival service was established during the 1950s and the early 1960s. Archival service in Croatia consists of 17 state archives, other heritage institutions (libraries, museums, institutes, documentation centres and other institutions) in which the archival material is kept, creators and owners of the archival records and archival service management. Croatian State Archives' (CSA) tasks, it being a central national archival institution, include planning of archival activities, coordination of archives' professional work and performing information-documentation service about archival records on national level. Subsequently, in 2006 started the construction of unique national archival information system ARHiNET which should cover all archival functions: keeping, preserving, arranging and using of archival records and is open to the public at the http://arhinet.arhiv.hr.

Affiliation of Croatian territory to Mediterranean and central European cultural and civilizational circle, as well as centuries-old political and cultural connections with neighbouring countries had consequences on development on archival service and tradition of protection of archival heritage in Croatia.

In Dalmatia and Istria, thanks to the early development of towns and territorial administrations, well established notary service and protection for the religious communities archives, methodical and organized preservation of archival material can be traced in continuity as early as 12th or 13th century. The oldest preserved records and regulations on protection of documents and archives in statutes of many coastal communes date from that period. In northern Croatia, during the same period, the role of religious institutions is more distinct, especially Captols as credibly places (*loca credibilia*), and afterwards free king's towns (Varaždin, Zagreb, Križevci). As elsewhere, fundamental characteristic of archival material preservation system was in that creator's themselves took care for permanent keeping of their material, primarily because it was important for protection of their own rights and interests.

During the time some archives began to collect material from other creators and therefore acquired characteristics of present day archival institutions. That was a long-lasting process and by good deal determined by territorial division of Croatian lands. The early beginnings of contemporary Croatian State Archives descend into 17th century when Croatian Parliament made a decision on preservation and custody of documents significant for Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia.

In Dubrovnik Central Archives of the Dubrovnik Republic was established, and in Zadar, a centuries-old centre of Venetian (Republic) administration in Dalmatia, Central Archives was established for that area. In the beginning of 20th century archives in Zagreb, Rijeka and Varaždin were founded.

These archives were the basis for the building of integrated network of archives during the 1950s and the early 1960s, when archival service was established as obligatory service on the whole territory of the Republic of Croatia. Few new archival institutions were founded as well, so public archival service was made of Croatian State Archives as central archives and twelve regional archives.

This network of public archives is, with minor changes, retained until today. Croatian State Archives is responsible for archival and current records created by central state bodies and other material that are of interest for the Republic of Croatia while Regional State Archives (currently seventeen archives) are responsible for records of units of local self-government and administration, regional level state bodies and other records created on their territory. Croatian Film Archives, as national film archives, work within a framework of Croatian State Archives.

Except in state archives, minor quantity of archival material is kept in other cultural and scientific institutions: Croatian Academy of Sciences and Arts, as well as some libraries and museums, scientific institutes and others. It is mostly a case of specialised thematic collections that are connected with activities of these institutions or on material acquired by them before establishment of the public archival service. Recently public media archives (radio, television, and newspaper's publishers) have gained more importance with their rich audio-visual collections. They present an invaluable source for studying and understanding modern history, culture and social life in general. Among rare private archives, thanks to long tradition, church archives have particular importance.

In public archives in Croatia around 100.000 meters of archival material is kept. Majority of them are records of state administration bodies, cities, municipalities and other units of local self-government and other public services and institutions. Beside that, public archives in Croatia keep valuable archival material of private organisations, institutions, business organisations, prominent families and individuals. Archival records dating from the early 16th century are preserved more completely, but particularly valuable older units and collections of individual documents go back to 10th and 11th centuries.

By preserving unique written heritage of the past, archives contribute to protection not only of cultural and historical heritage, but also identity and basic values of community they belong to. However, this is not the only function of archives. To keep records of activities of individuals and institutions, to preserve that documentation and to make it available to the public today means even more: to provide to the public direct and reliable insight into work of basic institutions of the society, to encourage responsibility and openness in their work and thus contribute to realisation of the basic values of the democratic society: public awareness, transparency and responsibility.

Archival service in Croatia is today regulated by Archives and Archival Institutions Act which establish the archival service as a compulsory public service of a special interest for the Republic of Croatia and archival records are defined as cultural goods. This Act obliges all public services to take care of the material created through their activities or the one that is in their possession. After a certain period of time these documents are to be transfered to the competent state or public archives. Proceeding from principle that all archival material constitute part of total cultural heritage

of the Republic of Croatia, this law also regulates issues of protection, access and trade of private archival records.

Archival material in public archives is, basically, available to the public 30 years after its creation, with exception of records containing security or personal data that are accessible after 50 and 70 years respectively. The Law enables access to archival records before the expiration of closure period if such records have been intended for the public since their creation or if they are used for scholarly and scientific or similar purposes. Particular functions of archival work such as appraisal and transfer of records in archives, access and use, preservation and arrangement of archival records are arranged by special regulations issued in accordance with the above mentioned Law.

Among challenges facing a contemporary Croatian archival service the following should be pointed out:

- To encourage units of local self-government and private creators of archival records to a more active care for their own material. This should reinforce the importance of archives in cultural and public life of local communities.
- Provision of additional storage and work space for public archives in order to ensure transfer and to improve access to new archival material. The amount of documents possessed by their creators and scheduled for transferring to the archives are almost equal to the amount of material currently held by state archives.
- Ability of public archives to transfer, permanently preserve and provide access to material in electronic form that is already produced by public services.
- Development of advanced services of information society in public archives based on contemporary information and communication technologies, including also new possibilities for the use and display of archival material through national and international co-operation projects.
- Development of services for records creators under archives supervision oriented toward advancement of records management and usability of their informational and documentation potentials.

State Archives - general data (2008):

State archives	17
Employees	420
Funds and collections	12.550
Quantity of archival material	100.000 long metres
Creators with obligation of transferring records to archives	around 10.000
Archival material researched units	40.000
Exhibitions	30

ARHiNET SYSTEM – INFORMATIZATION OF THE CROATIAN ARHIVAL SERVICE

Archival service in Croatia consists of state archives, other heritage institutions (libraries, museums, institutes, documentation centres and other institutions) in which the archival material is kept, creators and owners of the archival records and archival service management. Through the state archives' network, consisted of the Croatian State Archives and Regional State Archives, the archival service takes care of the national archival heritage and ensures its protection and information integrity.
The tasks of the Croatian State Archives (CSA) as the central archival institution include planning

of archival activities, coordination of the professional work of the archives and managing the archival records information-documentation service on national level. After many years of working on collecting, processing and presentation of data concerning archival records and records' creators and owners, the need for standardization and description of archival material, archival principles and vocabulary, as well as for unifying the archival work, has emerged.

Subsequently, in the year 2006, CSA started the construction of new archival information system which should cover all archival functions: keeping, preserving, arranging and using archival records. Its goal is to, in the unique data base, make possible standardisation and control of records, and in the same time rationalisation and standardisation of business processes in Croatian archives.

Technical characteristics of new system include WEB application with MS SQL server as a basis and programming language. Advantages of this solution are building an uniform base and uniform system of data protection with minimal costs (installation, maintenance and data backup). System is created on modular basis which practically means design and implementation of particular modules as separate projects and their continuous connecting in a unique system. It made possible that after only several months of system functioning, all state archives were actively participating in its work. Involvement of all archivists who entered and updating data until now produced entries on 16.000 fonds and collections, 1.500 owners and 12.000 creators of archival records, supplemented with 4.000 finding aids and 2.000 bibliographic units.

ARHiNET encloses several modules: Arranging of archival material, Archival documentation, Register books, National archival service' central evidences, Service for archival records outside archives and User service. The framework of the system's structure represents the Register of archival fonds and collections of the Republic of Croatia, central register of archival material.

In October of the year 2007 open part of system was presented to the public at the http://arhinet.arhiv.hr. All mentioned data on archives can currently be searched and retrieved by simple search using the words from the name of an archival unit, record creator or owner, by classification codes and by dates of record creation. Digital images of records, if existed, are also available to public as well as full texts of finding aids, transliterations and translations of particular documents.

The realisation of this development project of archival service, planned for the year 2008, will enable establishment of unique national integrated system of data exchange among the institutions that keep archival material as well as standardisation and increasing quality of provision and services in archives.

Vlatka Lemić
Hrvatski državni arhiv
Hrvatska

HRVATSKI ARHIVI

Abstrakt. Sustavnu i organiziranu zaštitu arhivskog gradiva u hrvatskim zemljama možemo pratiti u kontinuitetu već od 12. i 13. stoljeća, a moderna arhivska služba ustrojena je pedesetih i početkom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća. Arhivsku službu u Hrvatskoj čine 17 državnih arhiva, ostale baštinske ustanove u kojima se čuva arhivsko gradivo (knjižnice, muzeji, instituti, dokumentacijski centri i dr.), stvaratelji i imatelji arhivskoga gradiva i segment upravljanja službom. Zadaće Hrvatskog državnog arhiva (HDA) kao središnje i matične arhivske ustanove obuhvaćaju planiranje arhivske djelatnosti, usklađivanje stručnog rada arhiva te vođenje informacijsko-dokumentacijske službe o arhivskom gradivu na nacionalnoj razini. Slijedom toga je 2006. godine HDA pokrenuo izradu jedinstvenog nacionalnog arhivskog informacijsko-evidencijskog sustava nazvanog ARHiNET. Osmišljen je kao mrežno programsko rješenje koje obuhvaća sve funkcije arhiva: čuvanje, zaštitu, obradu i korištenje arhivskoga gradiva i otvoren je javnosti na http://arhinet.arhiv.hr.

Pripadnost hrvatskih zemalja mediteranskom i srednjeeuropskom kulturnom i civilizacijskom krugu te stoljetne političke i kulturne veze sa susjednim zemljama odrazili su se i na razvoj arhivske službe i tradiciju skrbi za arhivsku baštinu u Hrvatskoj.

U Dalmaciji i u Istri, zahvaljujući ranom razvoju gradskih i širih teritorijalnih uprava, jačanju notarijata i već ustaljenoj brizi za arhive vjerskih ustanova, sustavnu i organiziranu zaštitu arhivskog gradiva možemo pratiti u kontinuitetu već od 12. i 13. stoljeća. O tomu svjedoče najstarije cjeline sačuvanoga gradiva te odredbe o čuvanju dokumenata i arhiva u statutima mnogih priobalnih komuna. U sjevernoj Hrvatskoj u to je vrijeme nešto izraženija uloga vjerskih ustanova, naročito kaptola kao vjerodostojnih mjesta (loca credibilia), a potom i slobodnih kraljevskih gradova (Varaždin, Zagreb, Križevci). Kao i drugdje, osnovna značajka sustava zaštite arhivskog gradiva bila je u tome da se stvaratelji sami brinu za trajno čuvanje svoga gradiva, prvenstveno zato što im je ono bilo važno za zaštitu vlastitih prava i interesa.

Tijekom vremena pojedini arhivi počinju prikupljati i gradivo drugih stvaratelja i time poprimaju značajke današnjih arhivskih ustanova. Taj je proces bio postupan, dugotrajan i dobrim dijelom određen teritorijalnom podijeljenošću hrvatskih zemalja. Počeci današnjeg Hrvatskog državnog arhiva sežu u 17. stoljeće kada Hrvatski sabor donosi odluku o zaštiti i čuvanju isprava značajnih za Kraljevinu Hrvatsku, Dalmaciju i Slavoniju. U Dubrovniku nastaje središnji arhiv Dubrovačke Republike, a u Zadru kao stoljetnom sjedištu mletačke uprave u Dalmaciji središnji arhiv za to područje. Početkom dvadesetog stoljeća osnivaju se i arhivi u Zagrebu, Rijeci i Varaždinu.

Ovi su arhivi bili osnova za izgradnju cjelovite mreže arhiva pedesetih i početkom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća, kada je arhivska služba ustrojena kao obvezna djelatnost na čitavu području Republike Hrvatske. Osnovano je i nekoliko novih arhiva tako da su javnu arhivsku službu činili Hrvatski državni arhiv kao središnji arhiv i dvanaest područnih arhiva.

Ova je mreža javnih arhiva, uz manje promjene, zadržana i do danas. Hrvatski državni arhiv mjerodavan je za gradivo središnjih državnih tijela i drugo gradivo od značaja za Republiku Hrvatsku u cjelini, a područni državni arhivi (trenutno 17 arhiva) za gradivo jedinica lokalne uprave i samouprave (gradovi, općine, županije), državnih upravnih tijela na lokalnoj razini i drugih stvaratelja na njihovu području. U okviru Hrvatskog državnog arhiva djeluje i Hrvatska kinoteka kao nacionalni filmski arhiv.

Osim u državnim arhivima, manje se količine arhivskog gradiva čuvaju u drugim kulturnim i znanstvenim ustanovama: Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti, pojedinim knjižnicama i muzejima, znanstvenim institutima i dr. Riječ je najčešće o specijaliziranim tematskim zbirkama koje su vezane uz djelatnost tih ustanova ili o gradivu koje je tamo dospjelo prije uspostave javne arhivske službe. U novije vrijeme na značaju dobivaju arhivi javnih medija (radio, televizija, novinski izdavači) čije su bogate audiovizualne zbirke neprocjenjiv izvor za proučavanje i razumijevanje novije povijesti, kulture i društvenog života općenito. Među rijetkim privatnim arhivima posebnu važnost zahvaljujući dugoj tradiciji imaju crkveni arhivi.

U javnim arhivima u Hrvatskoj čuva se oko 100.000 dužnih metara arhivskog gradiva. Najvećim dijelom to su spisi državnih upravnih tijela, gradova, općina i drugih jedinica lokalne samouprave te drugih javnih službi i ustanova. Pored toga, javni arhivi u Hrvatskoj čuvaju i vrijedno arhivsko gradivo privatnih organizacija, ustanova, gospodarskih subjekata, istaknutih obitelji i pojedinaca. Cjelovitije je sačuvano gradivo počevši od 16. stoljeća, no pojedine vrijedne starije cjeline i zbirke pojedinačnih dokumenata sežu i do 10. i 11. stoljeća.

Čuvajući izvornu pisanu baštinu iz prošlosti, arhivi pridonose očuvanju ne samo kulturne i povijesne baštine, nego i identiteta, samosvijesti i temeljnih vrijednosti sredine kojoj pripadaju. No, to nije i jedina uloga arhiva. Dobro dokumentirati aktivnosti pojedinaca i institucija, čuvati tu dokumentaciju i učiniti je javno dostupnom danas znači i više: omogućiti javnosti neposredan i pouzdan uvid u rad temeljnih institucija u društvu, poticati odgovornost i otvorenost u njihovu radu i time doprinijeti ostvarivanju temeljnih vrijednosti demokratskog društva: prava javnosti, otvorenosti i odgovornosti.

Arhivska je djelatnost u Republici Hrvatskoj danas uređena Zakonom o arhivskom gradivu i arhivima koji arhivsku službu utvrđuje kao obveznu javnu službu od posebnog značaja za Republiku Hrvatsku, a arhivsko gradivo određuje kao kulturno dobro. Ovaj zakon obvezuje sve javne službe da skrbe za gradivo koje nastaje njihovim radom ili se nalazi u njihovu posjedu te da ga po isteku određenih rokova predaju mjerodavnom državnom, odnosno javnom arhivu. Polazeći od načela da svo arhivsko gradivo čini dio ukupne kulturne baštine u Republici Hrvatskoj, zakon uređuje i pitanje zaštite, dostupnosti i prometa privatnim arhivskim gradivom.

Gradivo u javnim arhivima u načelu je dostupno 30 godina po nastanku, s izuzetkom onoga koje sadrži povjerljive ili osobne podatke, koje je dostupno po isteku roka od 50, odnosno 70 godina. Zakon omogućuje dostupnost gradiva i prije isteka tih rokova ako je od nastanka namijenjeno javnosti, odnosno ako se koristi radi znanstvenih istraživanja ili u slične svrhe. Pojedina područja rada arhiva, kao što su: vrednovanje i preuzimanje gradiva u arhiv, dostupnost i korištenje te zaštita i obrada gradiva, uređeni su posebnim propisima donesenim na temelju spomenutoga zakona.

Među izazovima koji stoje pred današnjom arhivskom službom u Republici Hrvatskoj posebno valja istaknuti:

- poticanje jedinica lokalne samouprave i privatnih stvaratelja arhivskog gradiva na aktivniju skrb za svoje gradivo, čime bi se osnažila prisutnost arhiva u kulturnom i javnom životu lokalnih zajednica,
- osiguranje dodatnog spremišnog i radnog prostora za javne arhive kako bi se omogućilo preuzimanje i poboljšala dostupnost novog arhivskog gradiva (u posjedu stvaratelja arhivskog gradiva nalazi se gotovo isto onoliko gradiva dospjelog za preuzimanje koliko ga je trenutno u javnim arhivima),
- osposobljavanje javnih arhiva za preuzimanje, trajno čuvanje i osiguranje dostupnosti gradiva u elektroničkom obliku koje već nastaje radom javnih službi,
- razvoj naprednih usluga informacijskog društva u javnim arhivima temeljenih na suvremenim informacijskim i komunikacijskim tehnologijama, uključujući i nove mogućnosti za korištenje i predstavljanje arhivskog gradiva kroz nacionalne i međunarodne kooperativne projekte,
- razvoj usluga stvarateljima gradiva u nadležnosti arhiva usmjerenih na unapređenje upravljanja spisima i povećanja iskoristivosti njihova informacijskog i dokumentacijskog potencijala.

Državni arhivi - osnovni podaci (2008):

Državni arhivi	17
Zaposlenici	420
Fondovi i zbirke	12.550
Količina gradiva	100.000 dužnih metara
Stvaratelji s obvezom predaje gradiva arhivima	oko 10.000
Korišteno jedinica gradiva	40.000
Izložbe	30

ARHiNET – nacionalni arhivski informacijski sustav

Arhivsku službu u Hrvatskoj čine državni arhivi, ostale baštinske ustanove u kojima se čuva arhivsko gradivo (izvan mreže državnih arhiva), stvaratelji i imatelji arhivskoga gradiva i segment upravljanja službom. Kroz mrežu državnih arhiva koja se sastoji od Hrvatskoga državnoga arhiva (HDA) i područnih arhiva sa sabirnim arhivskim centrima, arhivska služba brine o nacionalnoj arhivskoj baštini te osigurava njezinu zaštitu i informacijsku cjelovitost.

Hrvatski državni arhiv kao središnja nacionalna arhivska ustanova brine o razvojnim i matičnim poslovima arhivske službe, odnosno planiranju i unapređivanju arhivske djelatnosti i usklađivanju stručnog rada arhiva. Ti poslovi podrazumijevaju sustavni rad na prikupljanju, obradi i prezentaciji podataka o arhivskom gradivu u Republici Hrvatskoj te njegovim stvarateljima i imateljima , odnosno stvaranje jedinstvenog nacionalnog arhivskog sustava.

U drugoj polovici 2006. Hrvatski državni arhiv pokrenuo je izradu arhivskog informacijsko-evidencijskog sustava nazvanog ARHiNET. Osmišljen je kao mrežno programsko rješenje koje obuhvaća sve funkcije arhiva: čuvanje, zaštitu, obradu i korištenje arhivskoga gradiva. Njegov je cilj putem jedinstvene baze podataka omogućiti normiranje i kontrolu zapisa, a istodobno racionalizirati i standardizirati poslovne procese u hrvatskim arhivima.

Tehničke karakteristike ovog informacijskoga sustava uključuju WEB programsko rješenje s MS SQL serverom kao bazom te programskim jezikom C#. Prednosti takvoga rješenja su stvaranje jedinstvene baze i jedinstvenoga sustava zaštite podataka uz minimalne troškove. Sustav je osmišljen po modularnom principu, što omogućuje izradu i implementaciju pojedinih modula kao zasebnih projekata i njihovo kontinuirano povezivanje u jedinstveni sustav. Zahvaljujući takvoj postavci u nekoliko je mjeseci uspostavljen on-line Registar arhivskih fondova i zbirki RH koji trenutno sadrži podatke o 16.000 fondova i zbirki, 12.000 stvaratelja i 1.500 imatelja arhivskoga gradiva te više od 4.000 obavijesnih pomagala i 2.000

bibliografskih izvora o arhivskome gradivu. Također su osigurane tehničke pretpostavke za otvaranje sustava javnosti te omogućena dostupnost digitalnim preslikama arhivskoga gradiva.

Novi jedinstveni arhivski informacijsko-evidencijski sustav obuhvaća nekoliko modula: Obradu arhivskoga gradiva, Matične knjige, Evidencije arhiva, Središnje i matične evidencije arhivske službe, Vanjsku službu i Korisničku službu. Registar arhivskih fondova i zbirki RH, središnja evidencija arhivskoga gradiva u Hrvatskoj, koja je sastavni dio sustava omogućuje on-line pristup podacima o arhivskim fondovima i zbirkama koji su čuvaju u državnim i drugim arhivima te kod drugih imatelja arhivskog gradiva.

U listopadu 2007. Registar je otvoren javnosti na http://arhinet.arhiv.hr i trenutno se može pretraživati na tri načina: prema bilo kojoj riječi iz naziva arhivskih jedinica, stvaratelja i imatelja, prema klasifikacijskom sustavu i prema vremenu nastanka arhivskog gradiva. Korisnicima su, ukoliko postoje, dostupni i digitalni snimci gradiva kao i cjelovita obavijesna pomagala te prijevodi i transkripti pojedinih dokumenata.

Realizacija ovoga razvojnog projekta, predviđena u 2008. godini, omogućit će uspostavu cjelovitog nacionalnog integriranog sustava razmjene podataka između ustanova koje čuvaju arhivsko gradivo te standardiziranje i podizanje kvalitete usluga i službi u arhivima.

1

Figure 1 Croatian State Archives
Slika 1 Hrvatski državni arhiv

Figure 2 The Chest of Privileges of the Kingdom of Dalmatia, Croatia and Slavonia made by notary and treasurer Ivan Zakmardi de Diankovec 1643.
Slika 2 Škrinja povlastica Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije koju je dao izraditi bilježnik i kraljevski blagajnik Ivan Zakmardy de Diankovecz 1643.

2

Moldavia

Slovenia

Romania

Croatia

Serbia

Bosnia and Hercegovina

Montenegro

Bulgaria

Macedonia

Albania

Milena Martinović
National Museum of Montenegro, Cetinje
Montenegro

CONSERVATION OF PAPER ARTEFACTS AT THE NATIONAL MUSEUM OF MONTENEGRO - CETINJE

Abstract. The motive for the establishment of a paper conservation and restoration laboratory within the existing conservation department of the National Museum of Montenegro, Cetinje, was the vulnerability of King Nikola's archive materials, comprised of around 100,000 documents and viewed as valuable part of Montenegro's rich cultural and historical heritage. Having been buried for a long period of time, this collection was physically damaged due to prolonged exposure to dampness. This resulted in accelerated decomposition of cellulose fibres of documents, coupled with the dilution of ink that the documents were written in, which all rendered their condition critical. Along with the adaptation of rooms, provision of the equipment (restoration tables, presses, basins...) and necessary work materials (chemicals and restoration paper), the conservation and restoration method was determined for the abovementioned documents. Due to the cultural and historical value of the documents, restoration was carried out in a classical manual method. This type of restoration is reversible.
Since the foundation of the laboratory to the present day, work conditions have been enhanced primarily by recruitment of professional staff, extension of space and gradual provision of modern equipment and materials; as a result, apart from the archive collections, the conservation system included library materials, too, among which Petar I Petrović's book collection, containing about 650 printed volumes from the late 18th and the 19th century, occupies a prominent place; finally, the system also included items from the graphic collection by Montenegrin and Yugoslav artists.

The National Museum of Montenegro owns rich collections of diverse artefacts categorized as movable cultural and historical heritage. It also possesses sizeable archive and library materials. Archive collections comprise around 100,000 documents of relevance for research into Montenegrin history, while library collections amount to 150,000 volumes.

As regards fine art exhibits, the National Museum of Montenegro owns approximately 4,000 paintings, substantial part of which are items from the graphic collection (drawings, pastels, watercolours etc.) by renowned Montenegrin and Yugoslav painters.

The motive for the establishment of a paper conservation and restoration laboratory within the existing conservation department was the vulnerability of archive materials. The most vulnerable portion of the materials was part of the court archive of Montenegrin King Nikola I. Having been buried for a long period of time, this collection was damaged due to prolonged exposure to dampness. This resulted in accelerated decomposition of cellulose fibres of the documents,

rendering their condition critical. Exposure to dampness led to the dilution of ink that the documents were written in, resulting in their illegibility and partial loss of text.

The state the collections were in was identified by the sampling method. Based on the level and type of damage identified, two priority groups were created with regard to the urgency levels. The first priority group included King Nikola's archive materials as the most vulnerable collection consisting of:

1. King Nikola's documents (16,536 items)
2. King Nikola's works (3,000 documents)

The total number of documents placed in the first priority group is 19,536.

The remainder of the materials comprises 80,000 documents, 30% of which, or more precisely 21,000 documents, were found to be in need of conservation and restoration, again by the use of the sampling method. These documents were categorized in the second priority group.

Thus, 40,000 documents were singled out as those in need of urgent conservation and restoration.

On the basis of the above mentioned state and number of documents demanding urgent conservation measures, the formation of a paper conservation and restoration laboratory commenced. Along with the adaptation of rooms, provision of the equipment (restoration tables, presses, basins...) and necessary work materials (chemicals and restoration paper), the conservation and restoration method was determined for the abovementioned documents. The method encompassed the following procedures:

- disinfection
- mechanical and chemical cleansing
- washing and neutralization
- paper reinforcement
- restoration

Due to the cultural and historical values of the documents, restoration was carried out in a classical manual method. This type of restoration is reversible, which means that it can easily be removed and repeated in future, if it is found necessary.

In addition to the direct conservation method, it was necessary to apply some preventive measures of protection, too. Apart from adequate storage, preventive conservation included continuous control and maintenance of key parameters for this material: protection against direct light impact and regular control of microclimatic conditions (temperature and relative humidity control). Preventive conservation measures slow down the natural ageing and decay of the collections. Additionally, it was agreed that neat records should be kept of the state of the collections before and after conservation, as well as photo documentation.

Since the foundation of the laboratory to the present day, work conditions have been enhanced primarily by recruitment of professional staff, extension of space and gradual provision of modern equipment and materials; as a result, apart from documents, the conservation system included library collections and items from the graphic collection, too.

The first priority group in the library collections includes the book collections of Petar I and Petar II Petrović, which according to the criteria of written cultural records belong in the category of old and rare volumes[1]. The collections comprise 650 printed volumes from the end of the 18th to the mid-19th century. Examination of the collections revealed that around two thirds of books were in need of urgent conservation measures. Around a third of the books exhibit damage in leather and semi-leather bindings. In addition to the paper restoration planned to be carried out with the method employed in the described documents, it is also planned to set up a bookbinding workshop which will deal with the protection and conservation of old bindings.

With the improvement of work conditions and purchase of modern equipment in the atelier for the conservation and restoration of canvas painting, conditions were created for the protection of items from the graphic collection. The system of work on this material also encompasses both preventive conservation and direct conservation measures.

Items from the graphic collection were mostly damaged mechanically, through direct impact of humidity and natural ageing. The conservation and restoration method does not substantially differ from the methods applied on other archive and library materials, except for the items of special artistic value, where the experience and work methods are in line with other paintings.

This kind of materials was determined to be kept in the conditions which prevent light and humidity impacts in the first place.

[1] Official Gazette of the Republic of Montenegro 16/1977 – published in the “Collection of Regulations on Library Activity in SFRY”, 1987

Milena Martinović
Narodni muzej Crne Gore, Cetinje
Crna Gora

ZAŠTITA PAPIRNIH EKSPONATA U NARODNOM MUZEJU CRNE GORE NA CETINJU

Abstrakt. Povod za osnivanje laboratorije za konzervaciju i restauraciju papira u sklopu postojeće konzervatorske službe Narodnog Muzeja Crne Gore na Cetinju, bila je ugroženost arhivske građe crnogorskog kralja Nikole koja sadrži oko 100.000 dokumenata i predstavlja bogato kulturno-istorijsko nasleđe Crne Gore.
Fond je fizički stradao jer je dugo vremena bio zakopan u zemlju, što je uslovilo brzu razgradnju celuloznih vlakana samih dokumenata, a pod dugogodišnjim dejstvom vlage došlo je i do razlivanja mastila što je ujedno ovu građu dovelo u kritično stanje. Osposobljavanjem prostorija potrebnom opremom (restaurski stolovi, presa, kade za pranje...) i potrebnim materijalom za rad (hemikalije i papir za restauraciju), ujedno je i određena metoda konzervacije i restauracije pomenutih dokumenata. Obzirom na značaj kulturno-istorijskih vrijednosti arhivske građe restauracija je odredjena ručnim klasičnim putem. Ovaj tip restauracije je reverzibilan. Od osnivanja laboratorije do danas uslovi za rad su se poboljšavali prvenstveno zapošljavanjem stručnog kadra, proširivanjem prostora, kao i dopunjavanjem savremenije opreme i materijala tako da je u sistem zaštite pored arhivske građe uključen knjižni fond, gdje se posebno izdvaja biblioteka Petra I Petrovića Njegoša, koja sadrži oko 650 štampanih knjiga sa kraja XVIII i XVIIII vijeka, kao i predmeti grafičke zbirke poznatih crnogorskih i jugoslovenskih umjetnika.

Narodni Muzej Crne Gore posjeduje bogate fondove različitih eksponata koji se ubrajaju u pokretno kulturnoistorijsko nasleđe. Takođe raspolaže i velikom arhivskobibliotečkom građom. Arhivska građa sačinjava oko 100.000 dokumenata, značajnih za izučavanje crnogorske istorije, kao i bibliotečki fond koji broji 150.000 knjiga.

Kada je u pitanju likovni umjetnički materijal, Narodni Muzej raspolaže fondom sa oko 4.000 umjetničkih slika od kojih značajan dio čine i predmeti grafičke zbirke (crteži, pasteli, akvareli i dr. likovni materijal) poznatih crnogorskih i jugoslovenskih slikara.

Povod za osnivanje laboratorije za konzervaciju i restauraciju papira u sklopu već postojeće konzervatorske službe bila je ugroženost arhivskog fonda. Najugroženiji dio fonda je dio dvorskog arhiva crnogorskog kralja Nikole I koji je dugo vremena bio zakopan. Samim tim fond je stradao prvenstveno od dugog djelovanja vlage. To je uslovilo bržu razgradnju celuloznih vlakana samih dokumenata dovodeći ih u kritično stanje. Uticajem vlage prouzrokovano je razlivanje mastila kojim su dokumenti pisani, usled čega je došlo do nečitljivosti i djelimičnog gubitka teksta.

Tada je metodom uzorka konstatovano stanje cjelokupnog fonda. Na osnovu stepena i vrste oštećenja napravljene su dvije prioritetne grupe, u pogledu hitnosti intervencija na dokumentima.

Prva prioritetna grupa odnosila se na arhivski fond kralja Nikole I koji je najugoženiji. Sačinjavaju ga:

1. dokumenta kralja Nikole (16.536 dokumenata)
2. djela kralja Nikole (3.000 dokumenata)

Ukupno u prvu prioritetnu grupu je svrstano 19.536 dokumenata.

Ostatak fonda sačinjava 80.000 dokumenata od kojih je metodom uzorka, ustanovljeno da oko 30% materijala odnostno 21.000 dokumenata moraju biti podvrgnuti konzervaciji i restauraciji. Ovo dokumenti su svrstani u drugu prioritetnu grupu.

Dakle, za neodložnu konzervaciju i restauraciju ukupno je bilo izdvojeno 40.000 dokumenata.

Na osnovu iznijetog stanja i broja dokumenata kojima je bila hitna konzervatorska intervencija pristupilo se osnivanju laboratorije za konzervaciju i restauraciju papira. Osposobljavanjem prostorija, potrebnom opremom (restauratorski stolovi, presa, kade za pranje...) i potrebnim materijalom za rad (hemikalije i papir za restauraciju), ujedno je odrđena metoda konzervacije i restauracije za pomenuta dokumenta. Metoda je obuhvatila sledeće operacije:

- dezinfekcija
- mehaničko i hemijsko čišćenje
- pranje i neutralizacija
- ojačavanje listova
- restauracija

Obzirom na značaj kulturno istorijskih vrijednosti ovih dokumenata restauracija je odrđena ručnim klasičnim putem. Ovaj tip restauracije je revrzibilan, što znači da se na jednostavan način može skinuti i eventualno ponoviti u budućnosti.

Osim ustanovljene metode direktne zaštite neophodno je bilo sprovesti i preventivnu zaštitu ovog fonda. Preventivna zaštita je pored adekvatnog čuvanja i smještaja uključila stalnu kontrolu i održavanje važećih parametara za ovaj materijal, a to su zaštita od direktnog uticaja svjetla i redovna kontrola mikroklimatskih uslova (održavanje stalne temperature i relativne vlažnosti vazduha). Mjere preventivne zaštite usporavaju prirodno starenje i propadanje ovih fondova. Takođe je određeno da se vodi uredna dokumentacija stanja prije i poslije konzervacije kao i foto dokumentacija.

Od osnivanja laboratorije do danas uslovi za rad su se poboljšavali prvenstveno zapošljavanjem stručnog kadra, proširivanjem prostora kao i dopunjavanjem savremenije opreme i materijala, tako da je u sistem zaštite pored dokumenata uključen knjižni fond i predmeti grafičke zbirke.

Od knjižnog fonda prvu prioritetnu grupu sačinjava biblioteka Petra I i Petra II koja prema kriterijumima o pisanom kulturnom nasleđu spada u kategoriju stare i rijetke knjige.[1] Biblioteka sadrži 650 štampanih knjiga s kraja XVIII vijeka do sredine XIX vijeka. Pregledom fonda ustanovljeno je da oko 2/3 knjiga treba podvrgnuti hitnoj konzervatorskoj intervenciji. Oko 1/3 knjiga ima oštećene kožne i polukožne poveze. Pored restauracije listova za koju je određena metoda koja važi i za pomenute dokumente, predviđeno je osnivanje knjigovezačke radionice koja bi se bavila zaštitom i konzervacijom starih poveza.

Poboljšavanjem uslova za rad i nabavkom savremenije opreme u ateljeu za konzervaciju i restauraciji štafelajnog slikarstva, stekli su se uslovi za zaštitu predmeta grafičke zbirke. Sistem rada na ovom materijalu obuhvata takođe preventivnu zaštitu kao i direktnu konzervatorsku intervenciju na njima.

Predmeti grafičke zbirke su najviše stradali mehanički, od uticaja vlage kao i samog prirodnog starenja. Metoda konzervacije i restauracije se ne razlikuje u suštini od ostalog arhivskobibliotečkog materijala, izuzev primjeraka posebne likovne i umjetničke vrijednosti. Tada se primjenjuju iskustva i metode rada sa ostalim predmetima slikarske produkcije.

Za ovu vrstu građe određeno je da se čuva u uslovima koji prvenstveno ne dozvoljavaju uticaj svetlosti i vlage.

[1] Službeni list Republike Crne Gore 16/1977 – objavljen u ”Zborniku propisa o bibliotečkoj djelatnosti u SFRJ” 1987. godina

REFERENCES [LITERATURA]

1. Zoran Pekić i Pavle Đurišić, 1989. ”Koncepcije rada konzervatorske radionice za papir u cetinjskim muzejima” Cetinje (elaborat)

2. ”Zborniku propisa o bibliotečkoj djelatnosti u SFRJ” 1987. godina

3. dr Vera Radosavljević,1984. ”Zaštita i čuvanje bibliotečkoarhivske građe” Beograd

1

Figure 1 and 2: Examples from conservation practice
Slika 1 i 2: Neki primjeri iz konzervatorske prakse

2

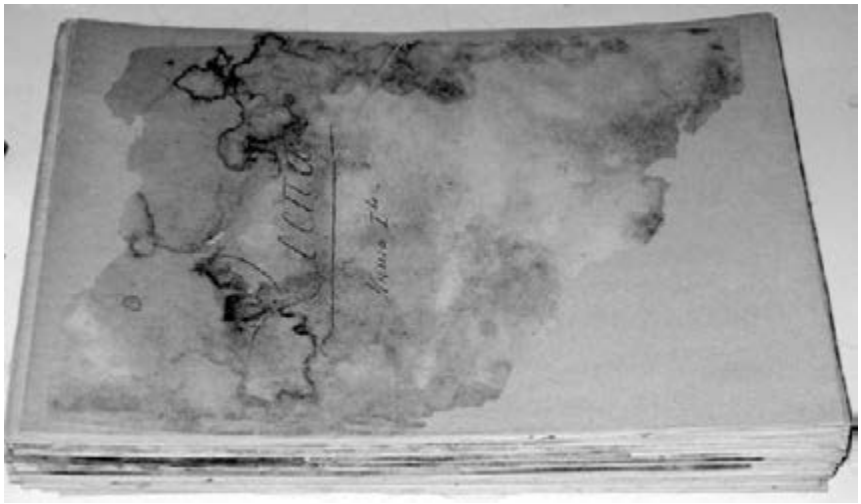

Kasim Memić
Museum of East Bosnia Tuzla
Avdul Adrović
Faculty of Natural Sciences and Mathematics
Bosnia and Herzegovina

BIODIVERSITY OF ICHTHIOFAUNA OF THE SPREČA RIVER AS A PART OD NATURAL HERITAGE OF TUZLA AREA

Abstract. Riches of the natural heritage of specific area, among other things, is compete with diversity of living world. The Spreča river was one of the ichthiological high quality rivers in Bosnia and Herzegovina, before building of the hydroaccumulation Modrac. There was existed above 40 species of fishes. For such a big heterogeneousness of ichthiopopulation influenced a many ecological factors, mainly a good geographical position and quality of water. With the buliding of dam and forming of aqua accumulation, it became by the stagnation on the large length of flow. In that part were changed ecological factors, which stipulated a change of the diversity of ichthiopopulation. In aim to observe changes of the structure of ichthiopopulation as a part of natural heritage, after more than 40 years, is done a insight in disposable literature references about actual state of ichthiopopulation of Spreča river, and also is done a comparison in structure of fish population in its upper and lower flow.

Watershed of the Spreča river

The entire watershed of the Spreča river belongs to Black-sea watershed. With its watershed and river system it belongs to Bosnia river as its affluent of second grade, and it is placed between river systems of Tinja, Tolisa and Lukavac on the north and north-east, Janja and Drinjača on the east and south-east, however of watershed of Krivaja river on the south. The watershed of Spreča river is placed inside of Spreča basin of Dinara direction orientation with fundamental direction southeast-northwest, and it's formed by lower morphostructures of mountains: on north-west Trebava (692m), on north-east Majevica (915m), on south-east Javornik (1060m) and Snagovo (470m), and on the south-southeast Konjuh (1327m) and Ozren (918m). In such a orographical boundaries, the watershed of Spreča river deep goes behind in watershed of Drina river on the east. The valley of Spreča river is intermountain depression debt 85 km, and wide about 30 km, which is direct on valleys and watersheds of Bosnia river on the west- northwest and Drina river on east-southeast (Sofradžija, 2003.)

Climatic features of watershed of the Spreča river

The geographical position and orographical structure of the watershed stipulated mostly moderate continental type of climate. The climate on the Southeast and Northwest mountains parts first transverses in front of mountain, and then in mountain variant of moderate continental climate. The fundamental features of this climate are lower temperatures of the warmest month of 22ºC, and the annual average of the temperature is more than 10ºC. The average annual quantity of precipitation

is above 900mm. The parts of in front of mountain and mountain variant of moderate continental climate are characterized by higher quantity of precipitation and lower isothermal regulations. In accordance to estimate of average multiannual monthly temperatures in the watershed of Spreča river, it observes its continued and rapidly increase from March to June and wellse easy decrease in autumn transitional time. The maximal quantity of precipitation in watershed always appear in June (102,7 mm), while secondary maximum appears in October (93,3 mm). The maximal quantity of precipitation in watershed appears in February, and secondary minimum in December (67,7 mm). The increase summer quantity of precipitation is result of convect processes on the occasion the warm wet air extends, condenses and products convect cloudiness. The convect cloudies often provoke a storm from which releases a plentiful precipitaion (hailstorm).

Hydrographical system of the Spreča river

Spreča is formed by several springs of weakly abundance under Velja glave near the Zvornik on height above sea level (453 m). By forming of smaller flow, it became by the inflow of well and weakly water affluents, which on length of 115 km strengthen flow to rivermouth. The rivermouth of Spreča river is placed in Doboj on height above sea level (149 m).

The Spreča river strengthens in Caparde from right affluent Ljeskovica. Downstream, about 1 km, Paprača pours in Spreča, the left affluent of Spreča. Downstream from this rivermouth, Spreča river comes in the area of extended Spreča field. On that mostly easy longitudinal profile which has features of lowlands flow, Spreča is formed by affluents: Gribaje i Oskove sa Gostiljom i Turije. Apart from these middle bigger affluents to Spreča pour in also Mramorak, Sajatovica and Brod as a left affluents, however the right affluents Bukovica, Bjelova and Krivača. The Jala river is most important affluent of Spreča river in the Tuzla valley, which is rich by waters, which gathers from southeast at the foot of mountain Majevica. The lower Spreča has weakly development water system. The most important right affluents are: Lukavačka rijeka, Rašljevska rijeka, Sokoluša and Stanićki potok, until from left watershed to Spreča pour in: Prenja, Velika rijeka, Mala rijeka, Ponikva, Jadrina and Kamenička rijeka. Spreča river is one of the biggest affluents of watershed of Bosnia river. The surface of watershed is 1947 km², and that's why Spreča is one of the middle bigger flows of watersheds. The maximal length of the watershed is about 83 km and average is 23 km. The maximal water level and flows appear in February, and minimal water level and flows appear in summer hydrologic time (August-September), when are decreased quantity of precipitation, and high temperatures influences on underground loosing of water and effluvium.

Physical-chemical features of the water

The physical-chemical parameters as a abiothyc factors, have a very big importance in ecological-ichthiological researches to water ecosystems. The results of physical-chemical researches, according to categorization of watercourse on base of physical-chemical analyses and other indicators classify the upper flow of Spreča river into second class of water. But, it is necessary to mention that is quality of upper flow of Spreča upstream from hydroaccumulation Modrac (after pour in of Gostilja) far under categorization, because in Oskova and Gostilja pour in exhaust water from separation of coals of Banovići and Đurđevik, wooden industry "Konjuh" in Živinice (Arnautalić, 1998.). Because of that, it becomes by the rapidly aggravation of quality of water on this part of watershed, and a large contents of suspended substances classify mentioned watercourse of watershed of upper flow of Spreča in IV class of quality. Under a hydro accumulation Modrac (lower flow of Spreča), physical-chemical analyses shows that water is polluted.

The measurable values shows on high degree of industrial pollution, which by one side doesn't influence on reduction of pH value, but it influences on high values of conductivity, which characterizes a much polluted water. This state is result of big deposits of ashes as a product of industrial pollution. It is known, that in this part of flow of Spreča intensive pour out industrial waters from workshops in Lukavac and Gračanica.
Also, the enormous big quantity of exhaust waters of industrial source pour in Spreča river from Jala river which is transformed to exhaust channel. If we add, that Jala river brings exhaust waters from Tuzla city, then is state more negative.

The terms upper and lower flow of Spreča river are taken on the base of classification in order to location of hydroaccumulation Modrac. The upper flow of Spreča river is a flow till the rivermouth to hydroaccumulation. The river in its upper flow passes through areas of three municipalities: Zvornik, Kalesija and Živinice. The lower flow presents a low of Spreča downstream from hydroaccumulation Modrac and it signs a flow of Spreča river till the rivermouth to Bosnia river. This part of flow passes over areas of several municipalities: Lukavac, Gračanica, Doboj Istok and Doboj.
The fundamental fact of researches of living world of wellse ecosystem is introduction of ichthiopopulation of research area. These researches have as fundamental as well applicative importance, because these researches carry out in aim to protect a living world-ichthiopopulation of researche area.
The actual facts about structure of fish population of upper and lower flow of Spreča river are from 2002.
The facts for structure of ichthiopopulation of upper flow of Spreča from 2002 show a presence of kinds of following species: Petromyzoniade, Cyprinidae, Cobitidae, Percidae and Esocidae (Skenderović, 2002).

The species of Cyprinidae has the largest number of kinds such as: Mediteranean barbel-Barbus balcanicus, Gudgeon-Gobio gobio, Bream-Abramis brama, Schneider-Alburnoides bipunctatus, Bleak-Alburnus alburnus, Bitterling-Rhodeus amarus, Roach-Rutilus rutilus, Klen-Leuciscus cephalus, Rudd-Scardinius erythrophtalmus, Sneep-Chondrostoma nasus.
The species of Percidae is second by the presence in upper flow of Spreča river: Perch-Perca fluviatilis, Ruffe-Gymnocephalus cernuus and Pike-perch-Sander lucicoperca.
Other three species are represented with only one kind. From species of Petromyzonidae is Lampetra planeri, from species of Cibitidae is Spined loach-Cobitis elongatoides and from species Esocidae is represented Pike-Esox lucius.
The lower flow of Spreča river according to researches from August 2002. is consisted of eleven kinds of fishes from four species: Cyprinidae, Pecidae, Cobitidae and Siluridae. (Sofradžija et all., 2002.) The species of Cyprinidae is represented with the largest number of kinds. The following kinds are represented: Klen-Leucisscus cephalus, Vimba-Vimba vimba, Mrena-Barbus barbus, Gudgeon-Gobio gobio, Bream-Abramis brama, Crnooka bream-Abramis sapa bleak, Bleak-Alburnus alburnus and Schneider-Alburnoides bipunctatus.
Other species are represented only with one kind: Percidae perch-Perca fluviatilis, Balitoridae stone loach-Barbatula barbatula and Siluridae wells-Silurus glanis. There is a possibility that kinds such as: sneep, rudd, roach, pike, asp in this part of Spreča appear periodically and during the season. It depends by the height above sea level of water level, in particular by physical-chemical features of water, which change during the year. In every case, the mentioned structure of ichthiopopulation in lower flow of Spreča can serve a purpose as a indicator of actual state of fish population of this part of flow of Spreča river.

Chart 1. Biodiversity of fishes of the Spreča river

Species	Kind of fish	Upper flow of the Spreča river	Lower flow of the Spreča river	Difference
Cyprinidae	Sapača -Barbus balcanicus	+	+	Ø
	Mrena - Barbus barbus	-	+	/
	Krkuša - Gobio gobio	+	+	Ø
	Deverika -Abramis brama	+	+	Ø
	Crnooka deverika - Abramis sapa	-	+	/
	Pliska - Alburnoides hipunctatus	+	+	Ø
	Zela - Alburnus alburnus	+	+	Ø
	Gavčica - Rhodeus sericeus amarus	+	-	/
	Bodorka-Rutilus rutilus	+	-	/
	Klijen -Leuciscus cephalus	+	+	Ø
	Crvenperka - Scardinius erythrophtalmus	+	-	/
	Škobalj - Chondrostoma nasus	+	-	/
	Šljivar - Vimba vimba	-	+	/
Percidae	Grgeč - Perca fluviatilis	+	+	Ø
	Balavac - Gymnocephalus cernuus	+	-	/
	Smuđ - Stizostedion lucicoperca	+	-	/
Cobitidae	Vijun - Cobitis elongatoides	+	-	/
	Brkica Barbatula barbatula	-	+	/
Petromyzonidae	Potočna zmijuljica- Lampetra planeri	+	-	/
Esocidae	Štuka- Esox lucius	+	-	/
Siluridae	Som- Silurus glanis	-	+	/

+ = presence **-** = absence
Ø = no difference **/** = here is difference

On the base of presented facts, it is apparent that exist a differences in structure of ichthiopopulation of upper and lower flow of Spreča river. When it speaks about structure of ichthiopopulation of species of Cyprinidae, it can say that are represented the next kinds for both of flows: mediteranean barbel, gudgeon,bream, schneider, bleak and europaean chub. Other species which are different from others: mrena, crnooka, bream, bitterling, roach, rudd, sneep and vimba. The common kind from species of Percidae for both of flows is perch. From this species are different in absence-presence two kinds: ruffe and pike-perch. The two kinds from Cobitidae are found out: spined loach and stone loach, but not in both of flows. Spined loach is represented in upper flow, and stone loach is represented in lower flow of Spreča river.
The species from Petromyzonidae is placed in upper flow, but it doesn't exist in lower flow of Spreča. The same situation is about pike-Esocidae, it'c placed in upper flow, but not in lower flow of Spreča. Catfish is fuond out in lower flow, but not in upper flow of Spreča, what doesn't mean that doesn'exist.

Discussion

The fundamental fact of researches of wellse hydrosystem is introduction of ichthiopopulation and its actual state with primary aim for adequate protection. From mentioned facts about structure of the ichthiopopulation in upper and lower flow of the Spreča river, it can record the existence of certain differences. The kinds which live in upper flow, but not in lower flow are presented in following chart:

Chart 2. Differences in diversity of the fishes of upper and lower flow of the Spreča river.

Upper flow of the Spreča river	Kind of fish	Lower flow of the Spreča river
-	Mrena	+
-	Crnooka deverika	+
	Gavčica	-
+	Bodorka	-
+	Crvenperka	-
+	Škobalj	-
-	Šljivar	+
+	Balavac	-
+	Smuđ	-
+	Vijun	-
-	Brkica	+
+	Potočna paklara	-
+	Štuka	-
-	Som	+

+ = presence **-** = absence

In entire score, there is a difference in a number of represented species. That means, difference is recorded and it signs a significant ecological-ichthiological differences of the habitat. In concrete case, there are two flows of the same river, which are separated by anthropogenical influence. By construction of the dam on the Spreča river and also the hydroaccumulation Modrac, it became by the conditional divide of a flow of Spreča the river. It is necessary to fotify the influence of a structure of the hydro accumulation on structure of ichthiopopulation in upper and lower flow.
In upper flow of the Spreča river, there are species which live in a clean water-second class (sneep, pike-perch, spined loach, brook lamprey, pike.
In lower flow of the Spreča river-third and fourth class, are represented species,which can handle a significant polluted water (bream, wells, bleak, mediterranean barbel etc…).
If it takes, that hydro accumulation influences to improvement of quality of water with its effect of self-cleansing, then is clear that under a hydroaccumulation, the Spreča river gathers a big quantity of different pollution. As a contribution to this fact is, that in period 1995.-2005. the lower flow of the Spreča river was a place of mortality of fish.
On the base of these facts, it is possible to find out that fishing waters of the Spreča are first Cyprinidae area, with possibilities for existence of species from other species. It is known that are Cyprinidae species of fishes marked as a “ weed species”. The reason for that is because fish feed plants.

Also, when it speaks about attraction of these two flows for sporting fishing, it can point out, that is represented a very small number of “attractive” species (europaean chub, sneep, perch, pike-perch, pike). So, it is necessary to take a significant measures of stocking of the Spreča river with more attractive species. By stocking, as a intervened measure in open waters, it tries to protect a natural ichthiopopulation from the interruption of normal biological balance. Apart from that, on this way, it becomes by the enlargement of fish base and makes prerequisite for artificially revitalization of ichthiopopulation. By this measure, it stimulates enlargement of number of economic values of very important species by the aspect of sporting fishing. It can make, if it solves a problem of continued pollution of the river waters. So it is necessary a long-term strategy for protection of the Spreča river. In every case, presented facts about ichthiopopulation, can serve as a credible indicator of actual state of fish population of the Spreča river.

Conclusions

About unexplored of river flows and hydroaccumulations in the Tuzla area, it is necessary to make inventory of entire watershed of the Spreča river, with special retrospection to ichthiofauna of the Modrac lake. In aim to take a concrete measures of protection, first native fish populations, it is necessary to stop unplanned stocking and bringing into a new species and uncontrolled fishing. Also, it has to stop all forms of pollution of the water level of Spreča and it is necessary sanify existed machines for cleansing of liquid waste of coal separation in Banovići and Đurđevik, and also to build machines for cleansing of communal liquid waste from the settlements of municipalities: Kalesija, Živinice, Banovići, Tuzla, Lukavac and Gračanica. Also, it is important to stop trend of decrease of forest (timber) reserves by mining and other works, and do a recultivation of the part of min waste of strip minings. In the future, it should make a researches of ichthiofauna of the Spreča river from the river wells to the rivermouth of Bosnia river. Also, to make a serious plan of intervened measures, in aim to protect a natural ambiance good for life of the native fish species. All activities in the future should have in aim to stop further destruction of ichthioresources and protection of biodiversity of the Spreča river.

Kasim Memić
Muzej istočne Bosne u Tuzli
Avdul Adrović
Prirodno-matematički fakultet
Bosna i Hercegovina

BIODIVERZITET IHTIOFAUNE RIJEKE SPREČE KAO DIO PRIRODNE BAŠTINE TUZLANSKE REGIJE

Apstrakt. Bogatstvo prirodne baštine određenog područja se, između ostalog, mjeri i diverzitetom živog svijeta. Rijeka Spreča je prije izgradnje hidroakumulacije Modrac bila jedna od ihtiološki najkvalitetnijih rijeka u Bosni i Hercegvini. U njoj je egzistiralo preko 40 vrsta riba. Na tako veliku raznovrsnost ihtiopopulacija su uticali brojni ekološki faktori, a prvenstveno povoljan geografski položaj i kvalitet vode. Izgradnjom brane i formiranjem akvalne akumulacije, nastao je uspor na velikoj dužini toka, a u tom dijelu su promijenjeni ekološki faktori koji su uslovili promjenu diverziteta ihtiopopulacija. S ciljem sagledavanja promjena sastava ihtiopopulacija, kao dijela prirodne baštine, nakon više od 40 godina postojanja akumulacije, izvršen je uvid u raspoložive literaturne reference o aktuelnom stanju ihtipopulacija rijeke Spreče i izvršena komparacija u sastavu populacija riba u njenom gornjem i donjem toku.

Sliv rijeke Spreče

Cjelokupno slivno područje rijeke Spreče pripada Crnomorskom slivu. Svojim slivom i riječnim sistemom pripada rijeci Bosni, te čini njenu pritoku drugog ranga, a smještena je između riječnih sistema Tinje, Tolise i Lukavca na sjeveru i sjeveroistoku, Janje i Drinjače, na istoku i jugoistoku, te sliva rijeke Krivaje, na jugu.

Sliv rijeke Spreče smješten je unutar Sprečke zavale dinarskog pravca orijentacije sa osnovnim smjerom jugoistok-sjeverozapad, a uokvirujuju ga niže planinske morfostrukture planina: na sjeverozapadu Trebave (692 m), na sjeveroistoku Majevice (915 m), na jugoistoku Javornika (1060 m) i Snagova (470 m), a na jugu i jugoistoku Konjuha (1327 m) i Ozrena (918 m). U ovakvim orografskim granicama sliv rijeke Spreče je duboko zašao u sliv rijeke Drine, na istoku. Tako se on kod Zvornika na svega 5 km približio slivu rijeke Drine. Dolina Spreče je međugorska depresija duga 85 km, a široka oko 30 km, koja je upravna na doline i slivove rijeke Bosne na zapadu-sjeverozapadu i rijeke Drine na istoku-jugoistoku. (Sofradžija i sur. 2003).

Klimatske odlike sliva rijeke Spreče

Geografski položaj i orografski sklop sliva uvjetovao je pretežno umjereno kontinentalni tip klime. Ona u jugoistočnim i sjeverozapadnim planinskim razvodima najprije prelazi u pretplaninsku, a potom u planinsku varijantu umjerenokontinentalne klime. Osnovne odlike ove klime su niže temperature najtoplijeg mjeseca od 22°C, dok je godišnji prosjek temperature nešto viši od 10°C. Prosječna godišnja količina padavina iznosi iznad 900 mm. Predjeli pretplaninske i planinske varijante umjerenokontinentalne klime se odlikuju nešto većom godišnjom količinom padavina i nižim izotermičkim režimom.

Prema proračunu prosječnih dugogodišnjih mjesečnih temperatura u slivu rijeke Spreče uočava se njihovo kontinuirano i naglo povećanje od marta do juna i nešto blaže opadanje u jesenjem prelaznom godišnjem dobu.

Maksimalna količina padavina u slivu redovito se javlja u junu (102,7 mm), dok se sekundarni maksimum pojavljuje u oktobru (93,3 mm). Maksimalna količina padavina u slivu se pojavljuje u februaru, a sekundarni minimum u decembru (67,7 mm). Povećana ljetnja količina padavina rezultat je konvektivnih procesa, pri kojima topli vlažni zrak ekspandira, kondenzira i proizvodi konvektivnu oblačnost. Konvektivni oblaci često izazivaju nevrijeme iz kojih se mogu izlučivati obilne pljuskovite, a nekada i gradonosne padavine. Svi ovi faktori utiču na bujični karakter doticanja padavinskih voda u riječni sistem Spreče.

Hidrografski sistem rijeke Spreče

Spreča se formira od nekoliko izvora slabe izdašnosti ispod Velja-glave u blizini Zvornika na nadmorskoj visini od 453 m. Po obrazovanju manjeg toka njemu pritiču najprije slabovodonosne, a potom i srednjovodonosne pritoke, koje na dužini od 115 km pojačavaju tok prema ušću. Ušće Spreče se nalazi u Doboju na nadmorskoj visini od 149 m.

Rijeka Spreča se pojačava već u Capardama od desne pritoke Ljeskovice. Nizvodno na oko l km, u Spreču se uliva Paprača, lijeva pritoka Spreče. Nizvodno od ovoga ušća, rijeka Spreča ulazi u prostor proširenog Sprečkog polja. Na tom dosta blagom uzdužnom profilu, koji ima odlike ravničarskog toka, Spreča se bogati pritokama: Gribaje i Oskove sa Gostiljom i Turije. Pored ovih srednje velikih pritoka Spreči dotiču još i Mramorak, Sajatovica i Brod kao lijeve pritoke te Bukovica, Bjelova i Krivača kao desne pritoke. Rijeka Jala je najznačajnija pritoka Spreče u Tuzlanskoj kotlini, koja je bogata vodama koje drenira iz jugoistočne podgorine Majevice. Donja Spreča ima slabije razvijenu riječnu mrežu. Najznačajnije desne pritoke su joj: Lukavačka rijeka, Rašljevska rijeka, Sokoluša i Stanićki potok, dok joj iz lijevog slivnog područja pritiču: Prenja, Velika rijeka, Mala rijeka, Ponikva, Jadrina i Kamenička rijeka. Površinom sliva od l 947 km2 Spreča se uvrštava u srednje velike tokove na prostoru BiH. U slivu rijeke Bosne, Spreča spada u njene najveće pritočne slivove. Maksimalna dužina sliva iznosi oko 83 km, a prosječna 23 km.

Maksimalni vodostaji i proticaji se javljaju u februaru, a minimalni vodostaj i proticaji javljaju se u ljetnom hidrološkom periodu (august-septembar) kada su smanjene količine padavina, a visoke temperature utiču na podzemno gubljenje vode i isparavanje.

Fizičko - hemijske karakteristike vode

Fizičko-hemijski parametri vode kao abiotički faktori, imaju velik značaj u ekološko-ihtiološkim istraživanjima u vodenim ekosistemima. Rezultati fizičko-hemijskih ispitivanja, a prema kategorizaciji vodotoka na osnovu fizičko-hemijskih analiza i drugih pokazatelja, gornji tok rijeke Spreče svrstavaju u drugu klasu voda. Međutim, treba napomenuti da je kvalitet vode gornjeg toka Spreče uzvodno od hidroakumulacije Modrac (nakon ulivanja Gostilje) daleko ispod kategorizacije jer se u Oskovu i Gostelju ulijevaju otpadne vode separacije uglja Banovića i Đurđevika, drvne industrije „Konjuh" u Živinicama (Arnautalić, 1998.). Sve to dovodi do naglog pogoršanja kvaliteta vode na ovom dijelu sliva, posebno u pogledu suspendiranih materija koje uglavnom potiču od mulja separacije uglja tako da visok sadržaj suspendiranih materija svrstava pomenute vodotoke sliva gornje Spreče u IV klasu kvalitete (Hukić, 1998.).

Sto se tiče stanja donjeg toka rijeke Spreče, ispod hidroakumulacije Modrac, fizičko-hemijske analize pokazuju da je voda zagađena. Izmjerene vrijednosti ukazuju na visok stepen industrijskog zagađenja koje, sa jedne strane, ne dovodi do smanjenja pH vrijednosti, ali dovodi do visokih vrijednosti električne provodljivosti što karakteriše veoma zagađene vode. Ovakvo stanje je rezultat velikih naslaga pepela kao proizvoda industrijskog zagađenja. Poznato je da se u ovome dijelu toka rijeke Spreče intenzivno izlijevaju industrijske vode iz pogona u Lukavcu i Gračanici. Takođe enormno velike količine otpadnih voda industrijskog porijekla dotiču u rijeku Spreču iz rijeke Jale koja je manje-više pretvorena u otpadni kanal. Ako se uz to doda da rijeka Jala donosi i gradske otpadne vode iz grada Tuzle onda je cjelokupno stanje još nepovoljnije.

Biodiverzitet ihtiopopulacija rijeke Spreče

Termini gornji i donji tok rijeke Spreče su uzeti na osnovu podjele toka u odnosu na lokaciju hidroakumulacije Modrac. Gornji tok rijeke Spreče je tok do ušća rijeke u hidroakumulaciju. Rijeka u svom Gornjem toku prolazi kroz teritorij tri općine: Zvornik, Kalesija i Živinice. Donji tok predstavlja tok rijeke Spreče nizvodno od hidroakumulacije Modrac i on označava tok rijeke Spreče sve do ušća u rijeku Bosnu. Ovaj dio toka prolazi preko teritorija nekoliko općina: Lukavac, Gračanica, Doboj Istok i Doboj.

Bazni podatak istraživanja živog svijeta nekog ekosistema jeste i upoznavanje ihtiopopulacija istraživanog područja. Ovakva istraživanja imaju kako fundamentalni tako i aplikativni značaj, s obzirom da se ovakva istraživanja vrše sa ciljem zaštite živog svijeta, tj. ihtiopopulacija istraživanog područja. Na osnovu podataka moguće je konstatovati da su ribolovne vode rijeke Spreče prvenstveno ciprinidno područje, sa mogućnostima za egzistenciju vrsta iz drugih porodica.

Aktuelni podaci o strukturi ribljih populacija Gornjeg i Donjeg toka rijeke Spreče (Skenderović, 2002).

Podaci za sastav ihtiopopulacija gornjeg toka rijeke Spreče iz 2002. godine pokazuju prisutstvo vrsta iz sljedećih porodica: Petromyzonidae, CypriNdae, Cobitidae, Percidae i Esocidae.

Porodica Cyprinidae je u ovom slučaju zastupljena sa najviše vrste, a registrovane su sljedeće: sapača - Barbus balcanicus, krkuša - Gobio gobio, deverika- Abramis brama , pliska - Alburnoides bipunctatus, zela - Alburnus alburnus, gavčica - Rhodeus amarus, bodorka - Rutilus rutilus, klen - Leuciscus cephalus, crvenperka - Scardinius erythrophtalmus, škobalj - Chondrostoma nasus. Porodica Percidae je druga po broju prisutnih vrsta u gornjem toku rijeke Spreče, a predstavljaju je sljedeće vrste: grgeč- Perca fluviatilis, balavac – Gymnocephalus cernuus i smuđ - Sander lucicoperca.

Ostale tri porodice su zastupljene sa po jednom vrstom. Iz porodice Petromyzonidae je to potočna zmijuljica - Lampetra planeri, a iz porodice Cobitidae je vijun - Cobitis elongatoides. Iz porodice Esocidae prisutna je štuka - Esox lucius.

Donji tok rijeke Spreče prema istraživanju iz avgusta 2002. (Sofradžija i sur. 2003) čini jedanaest vrsta riba iz četri porodice: Cyprinidae, Percidae, Cobitidae i Siluridae. Porodica Cyprinidae je prisutna sa najvećim brojem vrsta. Registrovane su sljedeće vrste: klen - Leuciscus cephalus, šljivar – Vimba vimba, mrena - Barbus barbus, krkuša - Gobio gobio, deverika - Abramis brama, crnooka deverika - Abramis sapa, zela - Alburnus alburnus i pliska - Alburnoides bipunctatus.

Ostale familije zastupljene su sa po jednom vrstom: Percidae grgeč - Perca fluviatilis, Balitoridae brkica - Barbatula barbatula i Siluridae som - Silurus glanis. Ovo su vrste koje su izlovljene ribolovnim alatom po metodi neselektivnog izlova. Postoji mogućnost da vrste kao što su: škobalj, crvenperka, crvenookica, štuka, bucov i dr. u ovom dijelu Spreče se javljaju povremeno i tokom sezone. To ovisi od nivoa vodostaja, a naročito od fizičko-hemijskih osobina vode, koje se, sasvim sigurno, značajno mijenjaju tokom godine. U svakom slučaju navedeni sastav ihtiopopulacija u donjem toku Spreče može poslužiti kao pokazatelj aktuelnog stanja ribljih ppulacija ovoga dijela toka rijeke Spreče.

Tabela 1. Biodiverzitet riba rijeke Spreče

Na osnovu prezentiranih podataka vidljivo je da postoje razlike u sastavu ihtiopopulacija gornjeg i donjeg toka rijeke Spreče. Kada se radi o razlikama u sastavu ihtiopopulacije porodice Cyprinidae onda je situacija sljedeća. U gornjem i donjem toku rijeke Spreče prisutne su sljedeće vrste koje su zajedničke za oba toka: sapača, krkuša, deverika, pliska, zela i klijen.Vrste po kojima se razlikuju su: mrena, crnooka deverika, gavčica, bodorka, crvenperka, škobalj i šljivar. Zajednička vrsta iz porodice Percidae za oba toka je grgeč. Razlikuju se u prisutstvu-odsustvu dvije vrste iz ove porodice, a to su balavac i smuđ.

Vrste iz porodice Cobitidae, konstatovane su dvije vrste, vijun i brkica nisu prisutne u oba toka. Vijun je prisutan u gornjem toku, a brkica u donjem toku rijeke Spreče. Potočna zmijuljica, porodica Petromyzonidae, nalazi se u gornjem dok je nema u donjem toku rijeke Spreče. Identična je situacija i za štuku, porodica

Porodica	Vrsta ribe	gornji tok rijeke Spreče	gornji tok rijeke Spreče	Razlika
Cyprinidae	Sapača -Barbus balcanicus	+	+	Ø
	Mrena - Barbus barbus	-	+	/
	Krkuša - Gobio gobio	+	+	Ø
	Deverika -Abramis brama	+	+	Ø
	Crnooka deverika - Abramis sapa	-	+	/
	Pliska - Alburnoides hipunctatus	+	+	Ø
	Zela - Alburnus alburnus	+	+	Ø
	Gavčica - Rhodeus sericeus amarus	+	-	/
	Bodorka-Rutilus rutilus	+	-	/
	Klijen -Leuciscus cephalus	+	+	Ø
	Crvenperka - Scardinius erythrophtalmus	+	-	/
	Škobalj - Chondrostoma nasus	+	-	/
	Šljivar - Vimba vimba	-	+	/
Percidae	Grgeč - Perca fluviatilis	+	+	Ø
	Balavac - Gymnocephalus cernuus	+	-	/
	Smuđ - Stizostedion lucicoperca	+	-	/
Cobitidae	Vijun - Cobitis elongatoides	+	-	/
	Brkica Barbatula barbatula	-	+	/
Petromyzonidae	Potočna zmijuljica- Lampetra planeri	+	-	/
Esocidae	Štuka- Esox lucius	+	-	/
Siluridae	Som- Silurus glanis	-	+	/

+ = prisutna **-** = nije prisutna
Ø = nema razlike **/** = postoji razlika

Esocidae, nalazi se u gornjem, a nema je u donjem toku. Som je kostatovana u donjem toku, ali ne i u gornjem toku rijeke Spreče, što ne znači i da ga nema.

Diskusija

Bazni podatak istraživanja nekog hidrosistema jeste upoznavanje ihtiopopulacija i njihovog aktuelnog stanja, a s osnovnim ciljem adekvatne zaštite. Iz iznijetih podataka o sastavu ihtiopopulacija u gornjem i donjem toku rijeke Spreče može se evidentirati postojanje određenih razlika. Vrste koje žive u gornjem toku, a kojih nema u donjem toku date su u sljedećoj tabeli:

Tabela 2. razlike u diverzitetu riba gornjeg i donjeg toka Spreče

U ukupnom skoru, razlika je u 14 prisutnih vrsta. To znači da je razlika evidentna i da ona označava i znatne ekološko-ihtiološke razlike staništa. U konkretnom slučaju su to dva toka jedne te iste rijeke koji su antropogenim uticajem odvojeni. Izgradnjom brane na rijeci Spreči i stvaranjem vještačke hidroakumulacije Modrac došlo je do uslovne podjele toka rijeke Spreče na gornji do hidroakumulacije i donji tok ispod hidroakumulacije. Koliki je uticaj hidroakumulacije na ovakav sastav ihtiopopulacija u gornjem i donjem toku, treba tek rasvijetliti ciljanim istraživanjem na ovu temu.

U gornjem toku rijeke Spreče, i to u onome njegovom dijelu koji se svrstava u drugu kategoriju voda, prisutne su vrste koje žive u čistim vodama i koje mogu podnijeti vrlo mala onečišćenja vode (škobalj, smuđ, vijun, potočna

zmijuljica, štuka). U donjem toku rijeke Spreče, u kome je voda u trećoj-četvrtoj kategoriji kvalitete voda, zastupljene su vrste koje mogu da podnesu znatnija onečišćenja vode (deverika, som, zela,sapača i dr.). Ako se uzme da hidroakumulacija takođe doprinosi poboljšanju kvalitete vode svojim efektom samoprečišćavanja, onda je sasvim jasno da rijeka Spreča ispod hidroakumulacije prima izuzetno veliku količinu različitih onečišćenja. U prilog ovoj konstataciji je i činjenica da je u periodi od 1995.-2005. godine donji tok rijeke Spreče bio mjesto više puta pomora ribe.

Na osnovu iznijetih podataka moguće je konstatovati da su ribolovne vode rijeke Spreče prvenstveno ciprinidno područje, sa mogućnostima za egzistenciju vrsta iz drugih porodica. Poznato je da se ciprinidne vrste riba označavaju i kao „ korovske vrste". Razlog tome je i zato što se one u svojoj ishrani većim dijelom hrane biljnom komponentom.

Takođe, sagledavajući iz ugla atraktivnosti ova dva toka rijeke Spreče za sportski ribolov, može se istaći da je prisutan vrlo mali broj „atraktivnih" vrsta (klijen, škobalj, grgeč, smuđ, štuka).U tom pogledu trebalo bi preduzeti značajnije mjere poribljavanja rijeke Spreče atraktivnijim vrstama. Poribljavanjem kao interventnom selekcioniranom mjerom u otvorenim vodama nastoje se očuvati prirodne ihtiopopulacije od narušavanja normalne biološke ravnoteže. Pored toga, na ovaj način se povećava ribolovna baza i stvaraju preduvjeti za vještačku revitalizaciju populacija ribe. Ovom mjerom se posebno stimuliše povećanje broja ekonomski vrijednih, sa aspekta sportskog ribolova, važnih vrsta.To se može učiniti tek pošto se uspije otkloniti problem kontinuiranog zagađenja vode rijeke.A da bi se to ostvarilo mora postojati dugoročna strategija zaštite i gazdovanja slivom rijeke Spreče. U svakom slučaju prezentirani podaci o ihtiopopulaciji mogu poslužiti kao vjerodostojan pokazatelj aktuelnog stanja ribljih populacija rijeke Spreče.

Zaključci

Imajući u vidu neistraženost riječnih tokova i hidroakumulacija na području Tuzlanske regije, neophodno je napraviti inventarizaciju cjelokupnog sliva rijeke Spreče sa posebnim osvrtom na ihtiofaunu jezera Modrac. U cilju poduzimanja konkretnih mjera zaštite, prvenstveno autohtonih ribljih populacija neophodno je spriječiti neplansko poribljavanje, te unošenje novih vrsta i nekontrolisani ribolov. Takode treba spriječiti sve oblike zagađivanja

Gornji tok rijeke Spreče	Vrsta ribe	Donji tok rijeke Spreče
-	Mrena	+
-	Crnooka deverika	+
	Gavčica	-
+	Bodorka	-
+	Crvenperka	-
+	Škobalj	-
-	Šljivar	+
+	Balavac	-
+	Smuđ	-
+	Vijun	-
-	Brkica	+
+	Potočna paklara	-
+	Štuka	-
-	Som	+

+ = prisutna **-** = nije prisutna

vodotoka Spreče i u tom cilju neophodno je sanirati postojeća postrojenja za prečišćavanje otpadnih voda separacije uglja u Banovićima i Đurđeviku, kao i izgraditi postrojenja za prečišćavanje komunalnih otpadnih voda iz naselja općina Kalesija, Živinice, Banovići, Tuzla, Lukavac i Gračanica. Isto tako je važno zaustaviti trend smanjenja šumskog fonda rudarskim i drugim radovima i uraditi rekultivaciju dijela jalovišta površinskih kopova. U budućnosti bi trebalo sprovesti istraživanja ihtiofaune rijeke Spreče od izvorišta do ušća u rijeku Bosnu. Sačiniti ozbiljan plan interventnih mjera u cilju očuvanja prirodnog ambijenta pogodnog za život autohtonih vrsta riba. Sve buduće aktivnosti bi trebale imati za cilj sprečavanje dalje devastacije ihtioresursa i očuvanje biodiverziteta rijeke Spreče.

REFERENCES [LITERATURA]

Arnautalić, Z. (1998): Kvalitativno – kvantitativne promjene voda akumulacije Modrac u proteklih trideset godina. Okrugli sto o zaštiti jezera Modrac. Zbornik radova. (13 - 19).

Hukić, M. (1998): Mikrobiološki kvalitet vode. Okrugli sto o zaštiti jezea Modrac. Zbornik radova. (23 - 38).

Skenderović, I. (2003): Populacije riba rijeke Spreče. Magistarski rad. Prirodno – matematički fakultet, Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Sofradžija, A., Hadžiselimović, R., Spahić, M., Škrijelj, R., Narcisa Guzina., Sadbera Trožić – Borovac., Korjenić, E., Hamzić, A. (2003): Ribarstveno – gospodarska osnova općine Gračanica. SDR «Drijenča» - Gračanica. Prirodno – matematički fakultet Univerziteta u Sarajevu i Centar za ihtiologiju i ribarstvo. Sarajevo.

Radmila Petrović
Archives of Serbia
Serbia

CONDITIONS OF PREVENTIVE CONSERVATION REGARDING ARCHIVAL MATERIAL IN SERBIA

Abstract: The experience acquired from the field suggests that preventive conservation of archival material does not meet the standards in none of the segments. Starting from the assumption that it is not possible to find a solution for any problem if the problem is not fully recognized, this paper shows the conditions of each of the preventive conservation segments: buildings, storage rooms, storing and maintenance, usage, displaying and transport.

INTRODUCTION

The Serbian network of archives consists of thirty nine public archive facilities and four special archives. They archive all documental of every single state institution (governmental bodies, administration, judicial system, science, education, industry, trade, building activities, health care system, politics, arts, church, eminent figures and their families and much more). Each item was made in a single copy and thus is unique. Needless to say, no country can function properly without its archival materials and archiving activities.

Such a high and significant position that the archive material has on a priority scale in evaluating cultural heritage becomes less distinguished when we move from abstract thinking to a real situation analysis.

Turbulent Serbian history of the last several centuries left its mark on the archival material in particular, as it is sensitive organic material, prone to all sorts of damages. Occupations, wars, general poverty and fear for one's existence, frequent moving or burying the records "until the danger passes" can also be read from the records besides their actual content. Therefore, one would expect that a country and the society in general should focus their undivided attention to the renewal and safeguard of this, we dare say, devastated area of cultural heritage.

However, the reality gives a completely different picture. Conditions in none of the preventive conservation segments regarding archival material is in any way favorable. Why is it so? Lack of funds, low level of awareness of the significance of this profession, inertia and an inability of the professionals in the field to view and impose their problems as a priority issue, or a combination of all the above? It is a hard question with an even harder answer.

ARCHIVES BUILDINGS

Among all the archives in Serbia, only four of them are housed in buildings built for that purpose, and the fifth one is under construction at the moment. The first building on the Balkans built to house archival documents is the Archives of Serbia, built in 1928 and designed by the architect Nikola Krasnov (see Fig. 1). All others are housed in buildings that were originally built for other purposes, demanding fewer changes and more or less successfully remodeled.

What sort of impact does the quality of a building have on safeguard of archive material?

By the end of the 19th century, the professionals from the protection field were not fully aware of the impact a building had on the condition of the archive material it housed. Then, since the moment this relation was recognized up to the present day, the issues of a building as a key factor in safeguarding the record material has been the focus of serious multidisciplinary researches. Numerous symposia have been dedicated to the subject, special publications issued and in some countries there are standard designs[1] for archives buildings. Elements determining whether a building is suitable for housing cultural property are as follows: location, soil geological composition; building structure; interior arrangement of storing and working areas; safety, equipment, etc.

Laboratory research on the one hand and extensive experience on the other, have definitely shown that any faults in the choice of a location or in the building structure may indirectly and permanently endanger the survival of the safeguarded material. Efforts put in to create good conditions in the storage area of an unsuitable building is nothing more than trying to deal with the effects, without trying to deal with the causes of a problem. Unfortunately, such efforts most often not yield poor results with a huge waste of energy and resources.

We saw how archivists were unable to prevent damages just because the buildings were built on land affected by floods, or were in the midst of an industrial zone, or near surface mining sites, or military barracks, or even police stations[2].

A building can become unsuitable if it is neglected or not maintained properly. An example we are going to give here may be an extreme one but quite illustrative and may serve as a warning. It is a building that the city it was erected in listed as a cultural property (see Figure 2)! However, it was left to be dilapidated, thus being not only a poor sight but a direct cause of severe damage to the archive material (see Figures 3 and 4).

One thing is quite certain – a problem of an unsuitable building is too much of a problem and goes beyond the limits of archives authorities; however they may be aware of the problem, agile in actions and persistent in trying to find better solutions.

[1] In Russia there are seven standard designs for archives buildings of different capacity. By 1989, 80 per cent of the archives were housed in buildings erected according to these standards and only 14.5 per cent were housed in remodelled buildings listed as cultural monuments.
[2] The Šumadija Historic Archives in Kragujevac was severely damaged in 1999 only because the barracks in the vicinity were hit by tectonic bombs numerous times.

STORAGE AREAS

The storage area is a “heart” of an archive. It keeps priceless and irreplaceable treasures.

From the construction point of view, the following characteristics should be observed: storage area location and orientation within a building, space division or partition into units whose area does not exceed 150-200m2 (for safety reasons), number and size of windows, ceiling height and the storage communication with the working sections of the building – the expert and technological processes (processing, conservation, microfilming) and the users (reading rooms, exhibition halls).

Characteristics of the interior relate to the walls, floors, windows, doors, lighting, environment conditioning systems and equipment.

Technical standards and the host of technical literature provide detailed instructions for creating optimal conditions for storing archive material in the storage area. But here we are not going to discuss what the situation should be but what currently it is.

Almost all archives in Serbia have their storage area in the basement. And there is a simple formula: capillary (or other) moisture in the walls ® relative storage area air humidity 80 percent or more ® acute microbiological infestation first spreads to the outer folders and then to the inner material. The question is not whether such a scenario will occur but when. And the consequences, especially when the issue is not addressed in time, have almost always been devastating. The same goes for the storage areas placed on the top floor or in the attic area, where the moisture routes are in the opposite direction: instead going up, it goes down.

The storage area usually gets full much sooner than it was anticipated or designed in the long term planning schedules. Archives are often compelled to take over archive material in spite of their lack of space only to preserve it from damaging or destruction. Improvised “temporary” solutions most often become the lasting ones, while the consequences are upon the material itself (see Figure 5).

Replacement of the old wooden shelves (or metal ones with wooden elements – see Figures 6 and 7) is a slow and long-lasting process. Wood is an organic material as well, susceptible to damage. Evidence of woodworm, which turned documents into a fine lace web, has found its way to the conservator’s table more often than the writer of these lines would like.

Besides, wood is much weaker than metal in mechanical terms, so when material fatigue occurs, it breaks and the shelves collapse under weight. It was the case with the extensions shown in Figure 6, and it was only a fortunate chance that none of the staff was injured.

As for other equipment, there are very few archives with enough special cabinets for storing large format documents (blueprints, posters, drawings, maps). Such documents, sometime folded even up to ten times and placed in “protective” folders, are bound to be damaged.

The same goes for microfilm cabinets, for which, by the way, no archives has provided proper environment conditioning system which has to differ from the one provided for the paper documents.

We can go on forever listing the poor conditions (and their effects): no sunlight protection, presence of bad fumes, inappropriate lighting and so on …, but we shall stop at this, trusting that

what has already been stated is enough to support our argument that the majority of archives storage areas would not pass even a basic inspection.

STORING AND MAINTENANCE

Material storing entails protective packaging and a manner of storing in the storage area. The purpose of both, as the last line of defense, is to remove any risk of damage and to add to the other undertaken preventive measures. In order to simplify things, further on we shall talk about protective casings, although it would mean all sorts of “coverings”: boxes and folders for documents, boxes and casings for books, portfolios for maps, posters and blueprints, frames for art work on paper, casings for the rolled material (scrolls), boxes for microfilms and other.

The basic function of the casing is to protect its content from dust and light, to provide a mechanical protection of the material while stored or handled. Since cardboard and paper that the cardboard is lined are inert materials (insulators), by reacting slowly they mitigate well the changes in temperature and relative humidity in the environment, thus moderating the atmospheric conditions within a casing. Finally and perhaps most importantly, a casing is able to absorb pollutants, thus blocking all the bad atmospheric fumes affecting its content, which contributes to creating and maintaining a favorable environment. Without this latter function, no “natural” environment conditioning storage area could be possible, particularly for those in urban environments, which make the majority over those with the installed environment conditioning systems.

As for the choice of the casing material here in Serbia, there is a whole variety of them. Everyone is using whatever can be found on the market. Here, there is no special “neutral” cardboard (rN 7-8.5, of cold extraction technology) calcium carbonate ($CaCO3$) impregnated, which by its buffer properties blocks the penetration of acid fumes into a casing. So it happens that a box is made of the less quality material than the documents it is supposed to protect, thus itself causing the damage.

Design of all the casings in the archives in Serbia is adapted to storing the material in an upright position. We are of the opinion that it is wrong to assume that this is space effective way. Furthermore, we argue that vertical storing position has more disadvantages than horizontal storing.

First of all, disadvantage of casings for vertical storing is evident every time such casings are half empty. They take up the same space either half empty or full, thus just storing air on shelves. More importantly, under the influence of gravity, sheets bend and deform, undergoing mechanical damage.

Protection of the archive material is a dynamic process. Neither the condition of the material or any of the conditions of storing this material ever remains the same relative to their initial, prescribed parameters. Some changes may be of such a nature to require immediate or in due course interventions. The prerequisite for undertaking proper measures at a proper time is constant, routine inspections of both the storage area and the stored material.

However, even if all the archives storage area is equipped with polymeters or thermo-hygrographs (meter devices that measure and record environment temperature/humidity), the key parameters are not recoded regularly or any measures are undertaken for adjusting the environment conditions.

Neither any systematic biological control is conducted. Reactions follow only when microorganisms, insects or rodents have been detected by chance or if an incident is of large proportions. Either way, it is too late.

Keeping the area clean, in most cases boils down only to sweeping or cleaning the floors, without regular, thorough and general cleaning of both the storage area and the casings.

There is no practice of thorough inspection of the condition of the material before it is taken out from the storage area, when it is taken to processing or usage and, of course, when it is returning back to its place. That is why there is no data on any caused damages that have been noticed on either occasions, and which should be reported to the corresponding conservation laboratory, so that such material could be included in the lab work program or schedule.

ARCHIVE MATERIAL USAGE

Archives collect and keep material so that the present and future generations of readers and researchers could use it. Therefore, the material usage is an end goal, raison d'être of such institutions. But the archive material is often returned from the reading room to the storage area with numerous new damages, so that the two basic, key elements (safeguard and usage) thus stand in opposition. It is a paradox of the field: archives need to be open to the public, the material needs to be available to anyone. But if the material becomes too damaged from excessive use, so that it cannot be handled, it becomes unavailable and the basic function of the institution in charge of its safeguard ceases to exist.

How can these two mutually opposed activities be brought into accord? Can this unnecessary and undesirable damage be prevented without depriving the public of any document, book or information at the same time? The answer to this is certainly not unlikely – it can, but with implementation of appropriate preventive measures, above all through providing alternative ones which would save the original from (ab)use. The majority of archives in Serbia puts the documents on microfilms and, only recently, digitalizes their most valuable material. But this is not enough, as it does not include all the material, so the use of the originals is still unavoidable.

A reading room in itself, even without an active participation of a user, is a high risk place. So that the users could work comfortably, they need good lighting, a combination of natural daylight and artificial one of 500 to 700lx, which is 6-10 time stronger from the allowed values. On the other hand, when there are many people in a limited space, stable environment conditions cannot be maintained within their recommended values. Some two to three hours after the reading room is open, the air temperature and humidity rise over the acceptable values. In winter time, even the air conditioning devices cannot set off the moisture that evaporates from wet clothes and footwear.

In such conditions, while the users go through it, the material is exposed to the air and light, unprotected against their detrimental effect. Moisture, oxygen, air pollutants and light react with free radicals of hydrogen ions, lignin residues and some types of glue in the paper. The resulting substances affect the cellulose in the way their fibres shrink and weaken the bond between them. So the speed of paper decay is substantially increased.

Photocopying the material has become increasingly popular in the last several decades, owing to the progress of technology, the xerography in particular, as it substantially facilitates the work for users. However, such practice has turned out to be a harmful one, proving that photocopying

indisputably causes damage to the material. At photocopying process, a book page or a document is exposed to light. The intensity of light at making three Xerox copies is equal to that of twelve repro photographs taken at floodlight or twelve photos taken with a flash. It is assumed that photocopying is followed by gradual photochemical decomposition that causes changes and shrinkage in cellulose fibers, i.e. paper weakening. Paper that is in a good condition and copied only once may not undergo any severe changes. But for the already damaged paper, repeated photocopying may be a critical factor. Another problem with photocopying is in copying open books, pressed downwards on a flat surface of the copying device. The pressure exercised on the back of a book and its spine often causes cracking and damage to the binding.

All the adverse effects we talked about gradually accumulate and after a while, particularly when the material is taken to the reading room multiple times, they are manifested as visible and lasting damages.

The material is even more affected by inappropriate and careless handling. Most of the time, mistakes are not made intentionally, but due to ignorance about the effects of certain activities. It happens, for instance, that a reader applies an adhesive tape along the upper edge of a document because it was torn up in several places, or that a note is stapled at the most damaged corner of a document, saying, “Please, make a photocopy”! As a rule, books are left open face down, page corners are bent, books and documents are used as a desk pad, maps folded incorrectly after use and the same goes for blueprints and other material that is kept folded.

And of course, there are those who intentionally damage the material, looking for a right moment when a librarian is occupied elsewhere, to use a razor blade to cut out a newspaper article or a document seal! There have also been cases when the “love” for a document turns into an uncontrollable urge to steal it, in spite of (or perhaps, because of) the security guards who are there to prevent such events.

Therefore, the main causes of the archive material damage are as follows:

1. A real impossibility to fully protect the material against all harmful effects of light and air in the reading room;
2. photocopying;
3. careless handling;
4. inappropriate supervision.

EXHIBITION DISPLAY

All three segments of an exhibition: preparation, exhibition itself and removal of the exhibits after the event carry risks that generate a question of whether it is fully justified to take out the archive material from the relatively stable conditions it is usually kept. However, exhibitions have undoubtedly established their role as the most attractive way of opening archives to the public, as the feedback is multifold. Public displays offer information on particular subjects, they affirm the archives existence and its activities, they serve as a basis for acquiring the means for new projects and they attract sponsors. Exhibitions are, therefore, a reality. But why are originals on display, thus exposed to danger of being damaged? An answer to this question no longer lies in the field of professional and technical protection. It is obvious that documents are not taken solely as a source of information but as an aesthetic experience as well, and as such cannot be replaced with anything else.

There are three basic causes of damage to the archive material: light, environment conditions (air temperature, humidity and fumes) and the manner of presentation, the set up. Apart from these, the danger also lies in improper handling while preparing or closing an exhibition.

What even the smallest of museum have – proper display rooms, equipment and experts for placing, displaying the objects – archives usually do not. Exhibitions arranged in such institutions are almost always improvised, starting from the very place they are held and so on.

So the originals are displayed, say, in a crowded hall area, flooded with sunlight, with doors opening all the time and the environment conditions completely out of control. Or a permanent exhibition, without any display room, stretches along the corridors outside offices!

No less of a problem is setting up the exhibits. Documents are fixed to the backing with the use of pins, adhesive tapes or book binding glue. In incorrectly set up books the binding cracks with time and the book block becomes distorted. Marks of display, even if occasional, remain forever imprinted in the material.

TRANSPORT

Archive material is transported in bulk when: taken from registration offices, at evacuations in cases of emergency or moving activities due to the storage area adaptation works or when a new one is to be built. Taking out the material from an archives building to be transported to an exhibition facility is also a similar event, but on such occasions those are smaller quantities of technically well prepared material.

But whatever the situation or an occasion for the material to be transported, it is always exposed to damage (or destruction) while being on the way to its permanent or temporary destination. Arising issues are: improper security measures against vandalism and theft, then damages due to improper packaging and careless handling and dangers of inadequate environment conditions the material can be found while being transported or placed in a shelter. In all those situations there is a real fear for the material to be physically damaged or even destroyed.

Safe transport entails special protection measures that include getting the proper equipment and the means of transport, engagement and training of the staff working on the load/unload of documents and books and providing the transport safeguard.

Archives material is usually transported to distant locations, packed in archiving casings or folders, while books are tied (with strings!) into bundles. The practice, however, has shown that casings and folders are not as hardy as it is assumed, particularly if they are loaded or unloaded like bricks from a vehicle. The same goes for bundles of books, being additionally damaged by the string cutting into the binding. The only way for the material to be transported safely, without any danger of being damaged, is to be packed into special transport containers. Unfortunately, no archives facility has enough of these containers, so they have never got used to using them.

CONCLUSION

This paper does not aspire to pinpoint all the possible issues, or even less to provide universal solutions which would, like a magic wand, remove all the risks the archive material is exposed to in this country. Our intention is a more modest one: to point to a complexity of the situation just by

listing only the most prominent of the flaws in prevention and to point out a need for establishing close collaboration between all the actors in the protection line – from those generating the archive material, to the professionals working in archives, to the top state authorities. But a prerequisite to accomplishing this is awareness of the significance, the place and the role of prevention in the overall archive material protection.

To this day, the government has not accepted, or was not able to or perhaps wanted to accept the fact that only special, purposeful funding of staple prevention in archives enables all the preventive conservation plans to be made and carried out, while preventing the already insufficient funds from being invested into other projects.

On the other hand, none of the archives even has a protection plan for outstanding circumstances, let alone some lower priority one.

There is a difficult, responsible and challenging task lying before the protection services and above all before the conservators. They need to design an efficient way to impose a rule that prevention policy and programs be the first priority in cultural heritage protection in Serbia. However it seems hard, it is not unattainable. And is far easier from just observing helplessly how archive material wastes away slowly but steadily, and no one cares.

Радмила Петровић
Архив Србије
Србија

СТАЊЕ У ОБЛАСТИ ПРЕВЕНТИВНЕ ЗАШТИТЕ АРХИВСКЕ ГРАЂЕ У СРБИЈИ

Апстракт. На основу искуства, стеченог увидом у ситуацију на терену, закључено је да ни у једном сегменту превентивне заштите архивалија стање није у потпуности задовољавајуће. Полазећи од претпоставке да није могуће пронаћи решење за било који проблем уколико се тај проблем претходно не препозна, рад приказује стања у сваком од сегмената превентиве понаособ: зградама, депоима, смештајем и одржавањем, коришћењем, излагањем и транспортом.

УВОД

Архивску мрежу у Србији чини тридесет и девет јавних архива и четири специјална архива. У њима је похрањено све што је настало као плод рада органа власти и управе, судства, науке, просвете, привреде, трговине, грађевинарства, здравства, политике, уметности, цркве, знаменитих личности и њихових породица и још много тога. Све то је писано у једном примерку – уникатно је. Није неопходно доказивати да **ниједна држава не може нормално да функционише без архивске грађе и архива који о њој брину**.

Овако висок и значајан положај који архивска грађа заузима на лествици приоритета у вредновању културне баштине, престаје да буде видљив када се из апстрактног размишљања пређе на анализу реалног стања.

Бурна историја Србије, у последњих неколико векова, оставила је највише трага баш на архивској грађи, осетљивом органском материјалу, подложном сваковрсним оштећењима. Окупације, ратови, опште сиромаштво и страх за опстанак, сељење или закопавање архивалија „док не прође опасност“, све се то чита са докумената упоредо са основним текстом. Било би, онда, нормално очекивати да се велика пажња државе, па и друштва у целини, систематски усмерава ка обнови и очувању овог, усуђујемо се да кажемо, девастираног дела културног наслеђа.

Реалност је, нажалост, сасвим другачија. **Ни у једној од кључних тачака превентивне заштите архивалија стање није ни близу задовољавајућем**. Шта је разлог за овакву ситуацију? Одсуство ресурса, одсуство свести о значају читаве ове делатности, инертност или недовољна способност архивских посленика да сагледају и наметну своје проблеме као приоритетне, или од свега по мало? Тешко питање, још тежи одговор.

ЗГРАДЕ АРХИВА

Од свих архива у Србији, само четири је смештено у наменски зидане зграде, а за пети је изградња у току. Прва на Балкану,

[1] Аутор и реализатор пројекта Александра Савић, дипл. биолог, кустос Природњачког музеја

наменски зидана, јесте зграда Архива Србије, подигнута 1928. године, по пројекту чувеног архитекте Николе Краснова (видети слику 1). Сви остали архиви су у објектима првобитно намењеним неким другим корисницима, са много скромнијим захтевима, адаптираним са више или мање успеха.

На који начин квалитет зграде утиче на очување архивске грађе?

Све до краја 19. века људи који су се професионално бавили заштитом нису били у пуној мери свесни утицаја зграде на стање архивске грађе која се у њој чува. Међутим, од момента од када је та веза уочена па до данашњих дана, тема зграде као кључног фактора у очувању архивске грађе не престаје да буде у фокусу озбиљних мултидисциплинарних истраживања. Овој су материји посвећени бројни симпозијуми, бивају објављене посебне публикације, у неким земљама постоје стандардни пројекти[1] за архивске зграде. Елементи на основу којих се процењује да ли је нека зграда погодна за чување културних добара или није јесу: избор локације, геолошки састав земљишта, грађевинска конструкција, унутрашњи распоред смештајног и радног простора, безбедност, опрема и друго.

Лабораторијска истраживања с једне стране и дуготрајно искуство с друге, недвосмислено су показали да **недостаци у избору локације или у конструкцији зграде непосредно и трајно угрожавају опстанак материјала који је штићен**. Напори да се остваре добри услови чувања у депоима једне неподесне зграде нису ништа друго него деловање на последице а да при том није покушано отклањање узрока проблема. Они, нажалост, најчешће дају мршаве резултате уз огромно расипање енергије и новца.

Били смо сведоци немоћи архивиста да спрече оштећења која су настала зато што су им зграде на терену подложном поплавама, или усред индустријске зоне, или у близини рудника с површинским копом, касарне, зграде полиције[2].

Зграда може и да **постане неподесна** ако је запуштена или није одржавана како треба. Пример који ћемо показати је екстреман, али је илустративан и опомињући. У питању је зграда која је, у граду у којем се налази, проглашена за споменик културе (видети слику 2)! Доведена у дерутно стање, не само што је ругло, већ је директан узрок тешког оштећења архивалија (видети слике 3 и 4).

Једно је сигурно – проблем неподесне зграде је сувише крупан и превазилази могућности надлежних у појединим архивима, колико год да су свесни, агилни и упорни у изналажењу бољих решења.

ДЕПОИ

Смештајни простор – депо – јесте „срце“ сваког архива. У њему се чува непроцењиво и незамењиво благо.

У грађевинском смислу, карактеристике које пратимо су: локација и оријентација депоа унутар зграде, подела простора на целине чија површина не прелази 150–200 m^2 (из безбедносних разлога), број и величина прозора, висина таваница, и комуникација депоа са радним делом зграде: стручно-техничким процесом (обрадом, конзервацијом, микрофилмовањем) и корисницима (читаоницом, изложбеном салом).

Унутрашње карактеристике се односе на зидове, подове, прозоре, врата, осветљење, амбијенталне (микроклиматске) услове и опрему.

Технички стандарди и бројна стручна литература дају прецизна упутства за

[1] У Русији постоји седам стандардних пројеката за архивске зграде различитих капацитета. До 1989. године 80 одсто архива је смештено у зграде подигнуте по овим стандардима, а од оних који су у адаптираним зградама, 14,5 одсто је у споменицима културе.

[2] Историјски архив Шумадије у Крагујевцу тешко је страдао 1999. године само зато што је суседна касарна небројено пута погађана тектонским бомбама.

обезбеђење оптималних услова за чување архивске грађе у депоима. Ово, међутим, није место на којем се бавимо оним што **би требало** да буде, већ оним што **јесте**.

Готово да не постоји архив у Србији без депоа у подруму. Овде важи једноставна формула: капиларна (или из других извора) влага у зидовима → релативна влажност ваздуха у депоу 80 одсто и више → акутна микробиолошка зараза захвата прво фасцикле споља, а затим сву архивску грађу. Није питање *да ли* ће, већ *када* ће се догађаји одвијати по овом сценарију. А последице, нарочито када се не реагује на време, најчешће су бивале катастрофалне. Прича се понавља у депоима на последњем спрату или у поткровљу, само је правац кретања влаге супротан: уместо одоздо, овога пута је одозго.

Капацитет смештајног простора обично бива попуњен брже него што је пројектовано у дугорочним плановима. Архиви су, неретко, принуђени да преузму архивску грађу упркос недостатку простора, само да би је сачували од оштећења или уништења.

Импровизована, „привремена“ решења углавном постају трајна, а последице трпи, наравно, архивска грађа (видети слику 5).

Замена неодговарајућих дрвених полица (или металних са дрвеном надоградњом видети слике 6 и 7), иде тешко и споро. Дрво је, такође, органски материјал подложан оштећењима. Трагови црвоточине, који су претворили документе у фину чипку, били су на конзерваторском столу много чешће него што прија писцу ових редова.

Дрво је, сем тога, механички слабије од метала, тако да када наступи тзв. „замор материјала“ оно пуца, а полице се под теретом руше. То је био случај са надоградњом приказаном на слици 6, где само пуким случајем није страдао нико од запослених у депоу.

Што се тиче остале опреме, на прсте једне руке могу бити набројани архиви који имају довољан број специјалних ормана за чување докумената великог формата (планова, плаката, цртежа, карата). Ти документи, савијени и до десет пута па спаковани у „заштитне“ фасцикле, унапред су осуђени на оштећење.

То исто важи и за ормане за микрофилм, за који, узгред буди речено, ни у једном архиву нису обезбеђени одговарајући микроклиматски услови, који се знатно разликују од оних за папир.

Даље набрајање уочених недостатака (и њихових последица) као што су: одсуство заштите од сунчеве светлости, штетних атмосферских гасова, неодговарајућег осветљења и другог, могло би да иде у недоглед, па ћемо се овде зауставити, верујући да је оно што је већ поменуто довољно да поткрепи тврдњу да већина архивских депоа не може да добије прелазну оцену.

СМЕШТАЈ И ОДРЖАВАЊЕ

Под смештајем грађе подразумева се заштитно паковање и начин чувања у депоу. Сврха и једног и другог је да, као последња одбрамбена линија, отклони ризике од оштећивања и да истовремено допуни остале превентивне мере које бивају предузимане у исту сврху. Једноставности ради, у даљем тексту ће бити помињане заштитне кутије иако се под тим подразумевају разни „омоти”: кутије и фасцикле за документе, кутије и футроле за књиге, мапе за карте, плакате и планове, рамови за уметничка дела на папиру, футроле за грађу која се чува уролана (у свитку), кутијице за микрофилм и друго.

Основна *функција* кутије је да штити садржај од прашине и светлости, да пружи механичку заштиту приликом чувања и руковања. Будући да су картон и папир којим је картон обложен инертни материјали (служе као изолатори), својим спорим реаговањем они успешно амортизују промене температуре и релативне влажности које настају у окружењу, чиме ублажују поремећаје микроклиме у унутрашњости кутије. Најзад, а то је можда најважније, кутија има способност да апсорбује загађиваче, дакле да блокира продор штетних гасова из ваздуха, што доприноси успостављању и одржавању

повољног микроамбијента. Без ове последње особине не би се могло замислити безбедно „природно” климатизовање депоа смештених у урбане центре, а таквих је знатно више него оних са уграђеним клима уређајима.

У погледу избора *материјала* од којих се израђују заштитне кутије, у архивима у Србији влада апсолутно шаренило. Свако се сналази како зна и може. На нашем тржишту не постоји специјалан „неутрални“ картон (pH 7-8,5 одређен хладном екстракцијом), импрегниран калцијум карбонатом ($CaCO_3$) који, својим пуферским деловањем, зауставља продор киселих гасова у унутрашњост кутије. Тако се дешава да је кутија израђена од материјала који је лошијег квалитета од докумената који се у њој чувају, па уместо да их штити, кутија може да постане узрочник оштећења!

Конструкција свих кутија у архивима у Србији је прилагођена чувању архивске грађе у вертикалном положају. Сматрамо да је заблуда да се тиме постиже уштеда у простору. Истовремено, тврдимо да вертикално чување има више мана него хоризонтално.

Пре свега, лоша страна кутија за вертикално чување долази до изражаја сваки пут када су полупразне. Заузимају исти простор као и да су пуне, а у полицама се, уствари, чува ваздух. Оно што је још важније, под дејством гравитације листови се савијају, деформишу, дакле оштећују се механички.

Заштита архивског материјала је динамичан процес. Ни стање грађе ни било који од услова у којима је она чувана не остају стално непромењени у односу на почетне, задате параметре. Неке промене могу бити такве природе да захтевају **благовремено или чак брзо реаговање. Први услов за предузимање правих мера у право време је стална, рутинска контрола и депоа и грађе**.

Међутим, ни у случајевима када су сви депои једног архива снабдевени полиметрима или термохигрографима (уређајима за мерење, односно бележење температуре и релативне влажности ваздуха), о овим параметрима се не води уредна евиденција, нити бивају предузете мере за *регулисање* амбијенталних услова.

Систематска биолошка контрола се, такође, не ради. Реагује се или ако је случајно откривена појава микроорганизама, инсеката или глодара, или ако је инцидент великих размера. Дакле, увек касно.

Одржавање чистоће се, у највећем броју случајева, своди на чишћење и прање подова, изостављајући редовно, темељно и генерално чишћење депоа и кутија с грађом.

Није уведена пракса да се увек темељно контролишу стања архивског материјала пре изношења из депоа, када се носи на обраду или коришћење и, разуме се, приликом враћања на место. Стога нема ни података о оштећењима која бивају примећена у обе ове ситуације, а који би требало да буду достављани надлежној лабораторији за конзервацију, да би ова могла и ту грађу да обухвати својим програмом.

КОРИШЋЕЊЕ АРХИВАЛИЈА

Архиви прикупљају и *чувају* грађу да би садашње и будуће генерације читалаца и истраживача могле да је *користе*. Коришћење је, према томе, крајњи циљ, *raison d’etre* ових установа. Архивска грађа, међутим, сувише често бива враћана из читаонице у депо с читавим низом нових оштећења тако да два основна, кључна елемента (чување и коришћење) бивају у директној колизији. То је парадокс ове делатности: архиви морају да буду отворени за јавност, што значи да грађа мора да буде доступна сваком. Ако се, пак, од претеране употребе оштети до те мере да њом више није могуће руковати, грађа престаје да буде доступна, а установа која је чува више не може да испуњава своју основну функцију.

Како помирити ове међусобно супротстављене активности? Може ли се спречити нежељено и непотребно оштећивање, а да се истовремено никоме не ускрати ниједан документ, књига, ниједан податак? Одговор сигурно није неочекиван и гласи – може, али применом одговарајућих

превентивних мера, а пре свега, обезбеђивањем алтернативних облика, којим би оригинали били сачувани од (зло)употребе. Већина архива у Србији микрофилмује, а у последње време и дигитализује своју највреднију грађу. То, међутим, није довољно јер не покрива сву архивску грађу, па је коришћење оригинала и даље неминовност.

Читаоница је, сама по себи, и без активног удела корисника, место високог ризика. Да би читаоци могли комотно да раде, неопходно им је осветљење и то комбиновано дневно и вештачко од 500 до 700 лукса, што је 6–10 пута јаче од дозвољеног. С друге стране, када борави много људи у ограниченом простору, онемогућено је одржавање стабилних амбијенталних услова у распону оптималних вредности. После два до три сата од отварања читаонице, температура и релативна влажност ваздуха расту више од прихватљивих граница. Чак ни клима уређаји зими не могу да савладају испаравање влажне одеће и обуће.

У таквим условима грађа је, док је читаоци листају, потпуно изложена ваздуху и светлости, незаштићена од свих штетних утицаја. Влага, кисеоник, аерозагађивачи и светлост реагују са слободним радикалима водоничних јона, заосталим лигнином и неким лепковима у папиру. Резултујуће супстанце делују на целулозу тако што скраћују влакна и слабе везе међу њима. Брзина пропадања папира је тиме знатно повећана.

Фотокопирање грађе је последњих деценија постало веома популарно захваљујући развоју ове технологије, нарочито ксерографије, јер читаоцима умногоме олакшава рад. Ипак, временом је показано да не само да за грађу није безопасно, већ је фотокопирање постало несумњиви узрочник оштећења. Лист књиге или документа се приликом копирања излаже светлости. **Интензитет светлости при изради три ксерокс копије је једнак интензитету дванаест репро-фотографија снимљених помоћу рефлектора, односно двадесет фотографија снимљених помоћу блица**. Могуће је да фотокопирање прати постепена фотохемијска разградња која изазива промене и скраћивање влакана целулозе, тј. слабљење папира. Папир који је у добром стању, а копиран је само једном, можда и неће претрпети значајније оштећење. Међутим, код већ оштећеног папира поновљено копирање може да буде онај пресудан језичак на ваги. Друга невоља коју „доноси“ фотокопирање потиче од снимања отворене књиге, притиснуте лицем надоле на равну плочу апарата. Притисак који трпе леђа књиге је такав да често изазива пуцање и оштећење повеза.

Негативни утицаји о којима је било речи се постепено кумулирају и, после извесног времена, а нарочито после вишекратног доношења грађе у читаоницу, манифестују се као видљива и трајна оштећења.

На грађу још брже и агресивније делује неадекватно, *непажљиво поступање*. Грешке се у већини случајева не праве намерно, већ услед недовољне обавештености о последицама појединих радњи. Тако се, на пример, дешавало да читалац целу горњу ивицу документа облепи селотејпом зато што је била зацепљена на неколико места, или да у најоштећенијем углу хефталицом причврсти поруку: „Молим Вас да ми ово фотокопирате”! Скоро по правилу, књиге бивају остављане отворене лицем надоле, савијени су углови листова, књиге и документи служе као подлога за писање, карте бивају неправилно савијене после употребе, као и планови и други материјали који се чува савијени.

Постоје и читаоци који потпуно свесно оштећују грађу, вребајући тренутак када је дежурни у читаоници заузет другим корисником, да би, на пример, жилетом исекли чланак из новина или печат с документа! Нису непознати ни случајеви када „љубав“ према документу прерасте у несавладиву страст која води у крађу, упркос (или баш због) обезбеђења које постоји да би то спречило.

Дакле, главни узроци оштећења архивалија приликом коришћења су:

1. објективна немогућност да грађа у потпуности буде заштићена од штетних утицаја светлости и ваздуха у читаоници;
2. фотокопирање;
3. непажљиво руковање;
4. неадекватан надзор.

ИЗЛАГАЊЕ

Све три фазе једне изложбе, тј. припрема, трајање и скидање експоната после затварања, носе са собом ризике који намећу питање оправданости изношења грађе из релативно стабилних услова под којима је чувана. Међутим, изложбе су се, без сумње, изборили за своју улогу најатрактивнијег облика отварања архива према јавности, јер им је повратно дејство вишеструко: пружају информације о одређеним темама, сведоче о постојању и раду установе која их приређује, служе као база за стицање средстава за нове пројекте, привлаче потенцијалне донаторе. Изложбе су, дакле, реалност. Али, зашто се излажу оригинали који се тиме доводе у опасност да буду оштећени? Одговор на ово питање више не лежи у сфери стручне и техничке заштите. Очигледно је да документи не бивају схватани искључиво као извор података већ и као естетски доживљај који ни са чим не може бити замењен.

Постоје три основне групе узрочника оштећења изложене архивске грађе. То су: светлост, амбијентални услови (температура, релативна влажност ваздуха, атмосферски гасови) и начин презентације грађе, поставка. Поред ових, постоји опасност од оштећења грађе услед непажљивог руковања током припреме и затварања изложбе.

Оно што имају чак и најмањи музеји – а то су: одговарајући изложбени простор, опрема и стручњак за постављање експоната – архиви по правилу немају. Изложбе у овим установама су пуне импровизација почев од места где су одржаване па надаље.

Тако оригинали бивају изложени, на пример, у прометном холу који се купа у сунцу, у којем се улазна врата стално отварају, где су сви амбијентални услови потпуно ван контроле. Или се стална поставка, у недостатку изложбене сале, протеже по ходницима испред радних просторија!

Ништа мањи проблем не представља ни постављање експоната. Документи се за подлогу причвршћују тако што их пробадају иглама, лепе селотејпом или књиговезачким лепком. Неправилно постављеним књигама после извесног времена пуца повез и књижни блок бива деформисан. Трагови излагања, макар и повремених, остају трајно утиснути у грађу.

ТРАНСПОРТ

Архивски материјал бива транспортован у маси, приликом: преузимања из регистратура, евакуације у случају елементарних непогода или ратне опасности, или селидбе због адаптације старог, односно изградње новог депоа.

Изношење грађе за потребе излагања изван зграде архива је такође ситуација у којој грађа бива транспортована, али тада се преноси мања количина физички добро припремљеног материјала.

Ма како биле различите ситуације и поводи због којих грађа бива транспортована, заједничка им је опасност од оштећења (и уништења) материјала док се налази на путу ка трајном или привременом одредишту. Мисли се на недовољно обезбеђење од вандализма и крађе, затим на оштећења која настају услед непрописног паковања и непажљивог руковања и на опасност од неадекватних амбијенталних услова у којима грађа може да буде док је на путу или у склоништу. У свим поменутим случајевима, бојазан за опстанак и физички интегритет архивске грађе је сасвим реална.

Безбедно транспортовање подразумева специфичне мере заштите које се огледају у прибављању одговарајуће опреме и транспортних средстава, ангажовању и обучавању људи који раде на утовару и истовару докумената и књига и обезбеђењу заштите транспорта.

Архивска грађа је најчешће преношена на удаљене локације спакована у архивске кутије или фасцикле, а књиге везане (канапом!) у пакете. **Пракса је, међутим, показала да кутије и фасцикле нису баш тако чврсте као што се мисли, нарочито ако се приликом утовара и истовара из камиона додају као да су цигле**. Исто то важи и за пакете с књигама којима се, између осталог, канап усеца у повез. Једини начин да архивски материјал буде транспортован без опасности од било каквог оштећења јесте уколико је спакован у специјалне преносне сандуке. Ових сандука, нажалост, ниједан архив нема у довољној количини, тако да нису ни стекли навику да их користе.

ЗАКЉУЧАК

Овај рад нема амбицију да истакне баш све проблеме, а још мање да пружи универзална решења која би, као чаробним штапићем, отклонила све ризике којима је свакодневно изложена архивска грађа у Србији. Жеља нам је била скромнија: да навођењем само карактеристичних пропуста у превентиви укажемо на сложеност ситуације и потребу успостављања тесне сарадње свих учесника у ланцу заштите: од стваралаца архивске грађе, преко професионалаца у архивима до врха државе. Притом, услов свих услова да би се то остварило јесте **свест о значају, месту и улози превентиве у свеукупној заштити архивске грађе**.

Држава, до данашњег дана, није могла, или није хтела, да прихвати чињеницу да само посебно, наменско финансирање редовне превентиве у архивима омогућава да буду сачињени и спроведени сви планови превентивне заштите, и спречено преливање ионако недовољних средстава на друге пројекте.

С друге стране, ниједан архив нема чак ни **план заштите у ванредним околностима**, а камоли планове нижег ранга.

Пред заштитарима, а пре свих пред конзерваторима, јесте тежак, одговоран и изазован задатак. Они морају да осмисле ефикасан начин да наметну правило да **политика и програми превентиве постану први приоритет у заштити културне баштине у Србији**. Ма како то изгледало тешко, није несавладиво. У сваком случају је лакше од беспомоћног посматрања како архивска грађа полако али сигурно пропада, а нико се због тога не потресе.

REFERENCES [ЛИТЕРАТУРА]

Baynes-Cope, A.D.: Creating Buildings for Rare Books and Archival Documents. Restaurator, 1, 1996, 22–24.

BS 5454: 1977. Recommendations for the Storage and Exhibition of Archival Documents.

Forde, H.: Strategies for Survival. Archivum, XLII, 1996, 345–359.

Walker, G.: Preservation decision-making and archival photocopying. Restaurator, 1, 1987, 40–51.

Петровић, Р: Архивске изложбе – друга страна медаље. Архивски преглед, 1–2, 1990, 97-103.

Радосављевић, В; Петровић, Р: Конзервација и рестаурација архивске и библиотечке грађе и музејских предмета од текстила и коже. Архив Србије и Архив Војводине, Београд, 2000, стр. XVIII + 507 + прилози у боји.

Preservation Management. Between Policy and Practice. Edited by Yola de Lusenet. European Commission on Preservation and Access, Amsterdam, 2000, viii + 116 pp.

Porck, H.J.; Teygeler, R.: Preservation Science Survey: an Overview of Recent Developments on the Conservation of Selected Analog Library and Archival Materials. Council on Library and Information Resources, Washington, DC; European Commission on Preservation and Access, Amsterdam, 2001, viii + 68 pp.

Baranski, A. et al.: Catastrophic Room Temperature Degradation of Cotton Cellulose. Restaurator, 1, 2003, p. 36-45.

Buchmann, W: Preservation: buildings and equipment. Janus, 1998.1, 49–62.

Burmester, A.: Präventive konservierung: neue standards. Restauro, 4, 2001, 259.

Dobrusina, S.A.; Ganicheva, S.I.: Preservation of CD-ROM-based data. Restaurator, 2, 2004, 141–147.

Preservation policy. National Archives, UK, 31 April 2008. www.nationalarchives.gov.uk/documents/preservation_pol.pdf

A primer on disaster preparedness, management and response: paper-based materials. National Archives and Records administration. www.si.edu/MCI/english/professional_development...

Johnsen, J.S.; Johansen, K.B.: Condition survey and preservation strategies at the Danish film archive. ICOM 13th Triennial Meeting Preprints, Rio de Janeiro, 2002, 644–650.

Hesse, W., Seiner, J.W.: A workshop on “Conservation of photographic material”. Restauro, 2, 1989, 84–85.

1

Figure 1 Archives of Serbia – The first purposefully erected archives building in the Balkans, built in 1928 (arch. design: Nikola Krasnov, arch.).
Слика 1 Архив Србије – прва наменски зидана архивска зграда на Балкану, сазидана 1928. године (пројектант арх. Никола Краснов).

Figure 2 Archives of Serbia building, listed as a cultural property, completely dilapidated due to improper maintenance.
Слика 2 Зграда архива у Србији, споменик културе, потпуно је руинирана услед неадекватног одржавања.

Figure 3 Storage area interior in the same building: damp ceiling and walls causing the wooden shelves to rot.
Слика 3 Унутрашњост депоа у истој згради: влага је натопила таваницу и зидове и проузроковала труљење дрвених полица.

Figure 4 Storage area interior: visible deposits of microorganism colonies on supporting beams and archival casings.
Слика 4 Исто: на потпорним гредама и архивским кутијама видљиве су наслаге колонија микроорганизама.

2

3

4

5

Figure 5 Forced, “temporary” storage of archive material and display panels on the floor, along the damp wall.
Слика 5 Изнуђени, „привремени“ смештај архивске грађе и изложбених паноа, на поду, уз влажан зид.

Figure 6 A broken wooden extension above the metal shelves, leaning over. Wooden planking preventing it from falling down.
Слика 6 Дрвени додатак изнад металних полица је пукао и почео да се нагиње. Дрвене гредице спречавају пад.

Figure 7 Movable compact shelves are the best protection for archive material, also substantially increasing the storage area capacity.
Слика 7 Покретне „компакт“ полице најбоља су заштита за архивску грађу и значајно повећавају капацитет депоа.

Photos: V. Šljukić and V. Milosavljević
Фотографије: В. Шљукић и В. Милосављевић

6

7

Ljiljana PROTIĆ
Natural History Museum, Belgrade
Serbia

NATURAL HISTORY MUSEUM IN BELGRADE
-THE PRESENT STATE AND THE PERSPECTIVES -

Abstract. The goal of this paper is to briefly present the national resources of natural and cultural heritage under the care of the Natural History Museum and to point out the relationship and continuity of preventive protection and conservation of cultural and natural assets of Serbia and Balkan Peninsula since the establishment of the Museum. This paper shows the present conditions and perspectives of cultural and natural heritage in the existing conditions of storing and preservation, which are adapted to the modern museum practices. In spite of the "temporary accommodation" that lasts for 113 years, the Natural History Museum has managed to perform its scientific and cultural mission since the establishment date, thanks to well defined strategic goals and strategic approach in their realization. This paper also shows the vision of Natural History Museum in the future, considering the accommodation, personnel, projects and educational activities with the visitors, within the strategic goal of improvement of conservation and study of natural heritage of Serbia and region.

INTRODUCTION

During the last decade of 19th century, the elite of naturalists had recognized the need that the individual collections of minerals, rocks, fossils, plants and animals that were stored in cabinets of Great School (future University), Gymnasium high schools and private collections should be brought together into one institution – Jestastvenički Muzej (Natural Science Museum). In 1895 they wrote the "Cry" for establishing the Museum of Serbian land. Therefore, the initial specimens and collections which are still stored and conserved at the Natural History Museum are dated several decades before the official date of establishment of Museum.

The authors of the "Cry" start with the description of the richness and diversity of nature in Serbia and the need to educate its people about them. According to the authors (and agreed to this day) the Natural History Museum would be "the mirror of Serbian land", where all the diversity and specificity of nature of Serbia could be seen in one place. At the Museum the visitors would get to know and love, as well as learn to preserve the nature and all the richness she offers us. Today, 113 years after this historical Cry was written, the main ideas and needs for one such national cultural institution are identical. The Natural History Museum is still situated in the temporary accommodation, there is still no permanent exhibition, the huge national natural history treasure and cultural assets are still stored in former classrooms, cellars and sheds of First Women's Gymnasium in Belgrade.

Since the establishment the main motto was enrichment of the collections. Our predecessors managed to perform an immense task, and our generation also succeeds in enriching the existing collections with several thousand specimens each year. During the last decades several new collections were established as well. Presently the Natural History Museum hosts 118 collections with over 1,500,000 specimens of rocks, minerals, fossils, plants, animals, hunting trophies and hunting gear:

COLLECTIONS AT THE NATURAL HISTORY MUSEUM

Geological collections

NO.	CODE	NAME OF COLLECTION
1.	552.0	Petrological collection
2.	552.6	Collection of meteorites
3.	553	Mineralogical collection
4.	551.73.592	Collection of Paleozoic Invertebrates
5.	551.76.592	Collection of Mesozoic Invertebrates
6.	551.77.592	Collection of Cenozoic Invertebrates
7.	551.79.598.2	Collection of Quaternary birds
8.	551.79.598.1	Collection of Quaternary reptiles and amphibians
9.	551.79.597	Collection of Quaternary fishes
10.	551.78.598.2	Collection of Tertiary birds
11.	551.78.598.1	Collection of Tertiary reptiles and amphibians
12.	551.78.597	Collection of Tertiary fishes
13.	551.78.559	Collection of large Tertiary mammals
14.	551.78.559.1	Collection of small Tertiary mammals
15.	551.79.559	Collection of large Quaternary mammals
16.	551.79.559.1	Collection of small Quaternary mammals
17.	56.0	Paleontological Collection by Petar Stevanović
18.	56.1	Paleontological Collection by Nadežda Krstić
19.	56.2	Collection of fossil mollusks from Kosovo and Metohija by Velimir Milošević
20.	581	General paleobotanical collection

Biological collections

NO.	CODE	NAME OF COLLECTION
21.	582.4497	General herbarium of Balkan Peninsula
22.	581.44	Dendrological Collection by Aleksandar Sigunov
23.	581.502.7	Collection of Nature Monuments of Belgrade
24.	63251	Collection of Weeds
25.	582.7.043	Collection of Fruit
26.	582.32	General Collection of Mosses
27.	582.28.	Mycological Collection
28.	582.24	Collection of Myxomycota
29.	582.29	General Collection of Lichens
30.	593.0	General Collection of Invertebrata
31.	594.00	General Collection of Mollusca
32.	594.22	Collection of Recent Gastropods by Petar Pavlović
33.	594.25	Donated collection of Hydrobioidea by Pavle Radoman
34.	594.21	Historical Collection of Gastropods: Lamellibranchiata
35.	594.10	Collection of Bivalves by Ante Tadić
36.	595.46	Collection of Arachnida: Scorpiones
37.	595.44	General Collection of Spiders
38.	595.43	General Collection of Harvestmen
39.	595.10	Collection of Endohelminta in fishes of Obedska Bara
40.	595.31	Collection of Crustacea
41.	595.373	Collection of Isopoda
42.	595.62	Collection of Diplopoda
43.	595.61	Collection of Chilopoda
44.	595.7	General Collection of Insecta
45.	595.7.1	Collection of Insects by Petar Novak
46.	595.7.2	Collection of Insects by Institute for Plant Conservation
47.	595.7331	Historical Collection of Odonata
48.	595.7332	Collection of Odonata by Živko Adamović
49.	595.7333	General Collection of Odonata
50.	595.72	General Collection of Orthoptera
51.	595.72.1	Collection of Orthoptera by B. Lazarević
52.	595.7531	Collection of Homoptera
53.	595.7532	Collection of Homoptera: Auchenorhyncha by Ljubodrag Janković
54.	595.7541	Initial Collection of Heteroptera
55.	595.7542	Collection of Heteroptera by Nikola Kormilev

56.	595.7543	Study Collection of Heteroptera
57.	595.7544	Collection of Heteroptera on cultivated plants
58.	595.7311	Collection of Thysanoptera on cultivated plants
59.	595.7312	Study Collection of Thysanoptera
60.	595.7314	Collection of Thysanoptera by Richard zur Strassen
61.	595.74	Collection of Neuroptera
62.	595.761	Collection of Coleoptera by Nedeljko Košanin
63.	595.762	General Collection of Coleoptera
64.	595.7313	Donated Collection of Thysanoptera by Gabor Jenser
65.	595.763	Collection of Coleoptera: Cicindelidae
66.	595.764	Collection of Coleoptera: Cerambycidae
67.	595.765	Collection of Coleoptera: Scarabeidae
68.	595.766	Collection of Coleoptera by Ljubodrag Janković
69.	595.767	Collection of Coleoptera from vicinity of Skopje by S. Vojinović
70.	595.762.1	Collection of Coleoptera by Stjepan Svirčev
71.	595.762.2	Collection of Coleoptera by Jovan Stančić
72.	595.762.3	Collection of Coleoptera by Guido Nonveiller
73.	595.78.1	Collection of Lepidoptera by Miloš Rogulja
74.	595.7891.1	Collection of Rhopalocera of Durmitor by Predrag Jakšić
75.	595.7891	General Collection of Rhopalocera
76.	595.7892	General Collection of Heterocera
77.	595.7831	Collection of Butterflies by Archibald Reiss
78.	595.7832	Collection of Butterflies by Boško Salamon
79.	595.7833	Collection of Butterflies by Ivo Toševski
80.	595.7835	Collection of African Butterflies
81.	595.7836	Collection of Butterflies of South America
82.	595.7834	Collection of Butterflies of India by Andraš Galac
83.	595.771	Collection of Diptera
84.	595.774	Collection of Diptera: Asilidae
85.	595.772	Collection of Diptera: Syrphidae by Slobodan Glumac
86.	595.773	Collection of Diptera: Syrphidae by Smiljka Šimić and Ante Vujić
87.	595.776	Collection of Diptera: Tachinidae by Pelagija Sisojević
88.	595.775	Collection of Diptera: Nycteribia
89.	595.791	General Collection of Hymenoptera
90.	595.792.1	General Collection of Chalcidoidea
91.	595.799.1	Collection of Hymenoptera: Apidae by Simeon Grozdanić
92.	595.799.2	Collection of Hymenoptera: Apidae by Živomir Vasić
93.	595.799.3	Collection of Hymenoptera: Apoidea by Zoran Mučalica
94.	632.21	Herbarium cecidologicum by Duška Simova
95.	597.06	Osteological Collection of Fishes
96.	597.1	Historical Collection of Fishes
97.	597.3	Collection of Exhibition Specimens of Fishes
98.	597.2	Study Collection of Fishes
99.	597.4	Collection of Fishes by Mihajlo Petrović Alas
100	597.61.	Study Collection of Amphibians
101	597.62	Collection of Exhibition Specimens of Amphibians
102	598.11.	Study Collection of Reptiles
103	598.12.	Collection of Exhibition Specimens of Reptiles
104	598.14	General Osteological Collection of Reptiles
105	597.63	Osteological Collection of Amphibians
106	598.13	Osteological Collection of snakes by Milutin Radovanović
107	598.25.	Collection of Bird Skeletons
108	598.21.	Study Collection of Birds
109	598.23.	Collection of Exhibition Specimens of Birds
110	598.24.	Collection of Eggs and Nests of Birds
111	599.1.	Study Collection of Mammals
112	599.2.	Historical Collection of Mammals
113	599.3.	Collection of Exhibition Specimens of Mammals
114	599.4.	Collection of Exotic Mammals
115	599.5.	Yugoslav Collection of hunting trophies
116	598.22.	Historical Collection of birds
117	599.6.	Collection of Foreign Hunting Trophies
118	599.7.	Collection of Hunting Weapons and Hunting Gear

ACTIVITIES OF THE MUSEUM

The main activities of the Museum, since its establishment in 1895, were based on collecting, discovering, processing and preserving the natural cultural heritage of Serbia. Great attention is given to precise scientific processing and identification of the material, so the Natural History Museum has earned a worldwide reputation. Its collections include several hundred unique specimens – holotypes, designated as scientific standards for determination and description of newly recorded taxa (species, subspecies, varieties or forms) of fossil and recent organisms, as well as rocks and minerals.

According to the Statute of Natural History Museum, "the Museum performs the activity of conservation and use of movable cultural assets and tasks of conservation of artistic-historical works important for history of nature (natural history assets) according to Law on cultural assets (Official Bulletin of Republic of Serbia, No. 71 from December 22nd, 1994) and Decision on determining the authorities of the museum according to types of artistic-historical works and territory (Official Bulletin of Republic of Serbia, No. 28 from June 27th, 1995), in the fields of petrology, mineralogy, paleontology, botany, zoology, hunting and forestry, for: rocks, minerals, ores, meteorites, fossils, plants, animals, hunting trophies, hunting gear, material from the field of forestry, replicas of natural history assets".

The Museum prepares the documents on determination of natural assets. According to the document on determination, the natural asset is recorded in the register of cultural assets. The documentation on natural asset is stored together with the document on determination, which was used to record it in the register of cultural assets. The Museum also performs categorization of natural objects in order to suggest the natural history assets of especial and large importance. Museums in general have started to have a much greater role during the last several years, becoming the information bases necessary to solve many problems of modern mankind. Therefore, due to increasing value of the objects in the museum, it is important that they should be expertly museologically and scientifically processed, as that is the only way they could be used by researchers of various profiles. Only a completely processed collection and the specimens within it may be used, first as a determined list or inventory of fossil and recent plants and animals, and only after this first condition is fulfilled it is possible to perform further complex studies, most important being conservation of the cultural heritage. The first task is to compose a list of plants or animals of a given area, and then it is possible to determine the ecological conditions at the habitat they were recorded in, as well as population numbers and density in area units. The special documents prepared by Natural History Museum determine the procedure and criteria for determining and suggesting the natural assets. The internal documents determine the classification of natural cultural assets. According to the Law from 1979, a list of objects of especial importance was composed.

List of objects of especial importance pertaining to natural history

Mineralogy – Meteorites		
No.	Name Area/type	Inv. No..
1.	Meteorite from Sokobanja	1
2.	Meteorite from Jelica	2
3.	Meteorite from Dimitrovgrad	3
4.	Mundrabila meteorite	14

Mineralogy – Minerals/crystals		
5.	Dolomite	1550
6.	Lorandite	2658
7.	Pirotin	1551
8.	Vivianite	1552
9.	Antimonite	1164
10.	Cinnabarite	2595
11.	Hyalophane	1339
12.	Bulangeri	1661
13.	Ludlamite	1825
14.	Davidite	2375
15.	Veseljite	2646
16.	Buronite	2080

Paleontology – Invertebrates		
17.	*Frondicularia žujovićana* Pavl.	K-1179
18.	*Frondicularia pančićiana* Pavl.	K-1180
19.	*Rhynchonella pivae* Bešić	K-1045
20.	*Limnocardium paražujovići* Stev.	K-1181
21.	*Limnocardium proximum bouel* Pavl.	K-1182
22.	*Limnocardium lorenthei* Pavl.	K-1183
23.	*Limnocardium tućani* Pavl.	K-1184
24.	*Limnocardium viquesneli* Pavl	K-1185
25.	*Limnocardium carditaeformis* Pavl	K-1202
26.	*Caladacna ornata* Pavl	K-1186
27.	*Caladacna kostići* Pavl	K-1203
28.	*Monodacna stojadinovići* Pavl	K-1187
29.	*Monodacna laticostata* Stev	K-1188
30.	*Paradacna jazovniki* Stev	K-1189
31.	*Paradacna radiata* Stev	K-1190
32.	*Paradacna retovski osoniae* Stev	K-1191
33.	*Plagiodacna ruvarzi* Stev	K-1192
34.	*Arcicarduun primigenium* Eberz. Et Stev.	K-1193
35.	*Prosodacna carbonifera* Stev	K-1194
36.	*Didacna rarissima* Stev	K-1195
37.	*Cardium squamulosum* Stev	K-1196
38.	*Cardum otiophorum orientalis* Stev.	K-1197
39.	*Didacna daničići* Pavl.	K-1198
40.	*Parvidacna planicostata* Stev.	K-1199
41.	*Parvidacna petkovići* Pavl.	K-1200
42.	*Phyllocardium dositei* Pavl.	K-1201
43.	*Congeria dubočansis* Stev.	K-1204
44.	*Congeria brusinai* Stev.	K-1205
45.	*Congeria antulae* Pavl.	K-1206
46.	*Congeria subglobosa gigantea* Pavl.	K-1207
47.	*Congeria kišpatići* Pavl.	K-1208
48.	*Congeria semilunata* Pavl.	K-1209
49.	*Congeria dactyloides* Pavl.	K-1211
50.	*Congeria pančići* Pavl.	K-1210
51.	*Congeria nisseana* Pavl.	K-1212
52.	*Congeria dactyliformis* Pavl.	K-1213
53.	*Dreissensia dimitievići* Pavl.	K-1214
54.	*Dreissensia semendriensis* Stev	K-1215
55.	*Dreissensia serbica orešacenzis* Stev	K-1216
56.	*Dreissensia jurišići* Pavl	K-1217
57.	*Dreissensiomya lithidomopsis* Pavl	K-1218
58.	*Unio acuticarinatus* Pavl	K-1219
59.	*Unio bouei* Pavl.	K-1220
60.	*Unio bouel borići* Pavl	K-1221
61.	*Unio bošković*i Pavl	K-1222
62.	*Unio burgersteini* Pavl	K-1223
63.	*Unio cvijići* Pavl	K-1224
64.	*Unio grippi* Pavl	K-1225
65.	*Unio jovanovići* Pavl	K-1226
66.	*Unio karići* Pavl	K-1227
67.	*Unio lukovići* Pavl	K-1228
68.	*Unio paxi* Pavl	K-1229
69.	*Unio petkovići* Pavl	K-1230
70.	*Unio radovanovići* Pavl	K-1231
71.	*Unio scupensis* Pavl	K-1232
72.	*Unio subatavoides* Pavl.	K-1233
73.	*Unio todorovići* Pavl	K-1234
74.	*Unio viquesneli* Pavl	K-1235
75.	*Unio vodnoensis* Pavl	K-1236
76.	*Unio žujovići* Pavl	K-1237
77.	*Anodonta urošević*i Pavl	K-1238
78.	*Sphaerium mateići* Pavl	K-1239
79.	*Avicula tornquata* Kostić	П-29
80.	*Hydrobia šantrići* Pavl	K-1240
81.	*Odontohydrobia clessini* Pavl	K-1241
82.	*Odontohydrobia bathiomphala* Pavl	K-1242
83.	*Odontohydrobia ranojevići* Pavl	K-1243
84.	*Odontohydrobia wagneri* Pavl	K-1244
85.	*Caspia andrusovi* Pavl	K-1245
86.	*Caspia nitida* Pavl	K-1246
87.	*Beogradica subdiscerta* Pavl	K-1247
88.	*Nematurella ovoidea* Pavl	K-1248
89.	*Prososthenia acuminata* Pavl	K-1249
90.	*Prososthenia fusiformis* Pavl	K-1250
91.	*Prososthenia ristići* Pavl	K-1251
92.	*Prososthenia boući* Pavl	K-1252
93.	*Prososthenia burgersteini* Pavl	K-1253
94.	*Prososthenia fuchsi* Pavl	K-1254
95.	*Prososthenia fuchsi gracilis* Pavl.	K-1255
96.	*Bythinella cvijići* Pavl	K-1256
97.	*Amnicola (Pannona) polita* Pavl	K-1257
98.	*Amnicola (Staja) simići* Pavl.	K-1258
99.	*Amnicola (Staja) carinatostriata* Pavl	K-1259
100	*Pseudoamnicola urošević*i Pavl	K-1260
101	*Pseudoamnicola brusiniana* Pavl	K-1261
102	*Micromelania dinići* Pavl	K-1262
103	*Micromelania carinatolineata* Pavl	K-1263

104	*Micromelania laevigata* Pavl	K-1264
105	*Micromelania minima* Pavl	K-1265
106	*Micromelania minima conica* Pavl.	K-1266
107	*Micromelania subbulata* Pavl	K-1267
108	*Micromelania acmaeformis* Pavl	K-1268
109	*Micromelania dimitrievići* Pavl	K-1269
110	*Micromelania viquesneli* Pavl	K-1270
111	*Fossarulus tetracarinatus* Pavl	K-1271
112	*Choerina cosoviana* Pavl	K-1272
113	*Pyrgula laskarevi* Pavl	K-1273
114	*Pyrgula radići* Pavl	K-1274
115	*Pyrgula acuticarinata* Pavl	K-1275
116	*Pyrgula gladilini* Pavl	K-1276
117	*Pyrgula radovanovići* Pavl	K-1277
118	*Pyrgula raškovići* Pavl	K-1278
119	*Martićia makarii* Pavl	K-1279
120	*Diana amplior* Pavl	K-1280
121	*Diana gracilis* Pavl	K-1281
122	*Diana petkovići* Pavl	K-1282
123	*Melanopsis impressa pyrgulaeformis* Pavl	K-1283
124	*Melanopsis vindobonensis karagačensis* Pavl	K-1284
125	*Melanopsis (Malanoptychia) glabra* Pavl	K-1285
126	*Melanopsis langhofferi* Pavl.	K-1286
127	M*elanopsis pagodaeformis* Pavl.	K-1287
128	*Melanopsis striatula* Pavl.	K-1288
129	*Melanopsis cari* Pavl.	K-1289
130	*Melanopsis (Mmelanoptichia) pleurotomoides* Pavl.	K-1290
131	*Melanopsis karići* Pavl.	K-1291
132	*Melanopsis metochiana* Pavl.	K-1292
133	*Melanopsis šuškalovići* Pavl	K-1293
134	*Melanopsis petkovići* Pavl.	K-1294
135	*Orygoceras gorjanovići* Pavl	K-1295
136	*Valvata planconcava* Pavl.	K-1296
137	*Valvata polystriata* Pavl	K-1297
138	*Valvata semigradata* Pavl	K-1298
139	*Valvata striolata* Pavl	K-1299
140	*Valvata (Aphanothylus) ristići* Pavl.	K-1300
141	*Valvata radovanovići* Pavl	K-1301
142	*Valvata bouei* Pavl	K-1302
143	*Valvata drimensis* Pavl	K-1303
144	*Valvata kochi* Pavl	K-1304
145	*Valvata bojanovski* Pavl	K-1305
146	*Planorbis helicophantoides* Pavl	K-1306
147	*Planorbis popovići* Pavl	K-1307
148	*Planorbis kochi* Pavl	K-1308
149	*Planorbis discoideus* Pavl	K-1309
150	*Planorbis frigilis* Pavl	K-1310
151	*Planorbis gladilini* Pavl	K-1311
152	*Planorbis petrovići* Pavl.	K-1312
153	*Planorbis verticiloides* Pavl	K-1313
154	*Planorbis nisseanus* Pavl.	K-1314
155	*Planorbis živkovići* Pavl	K-1315
156	*Planorbis truncatocarinatus* Pavl	K-1316
157	*Planorbis tetracarinatus* Pavl	K-1317
158	*Planorbis nušići* Pavl	K-1318
159	*Planorbis kosovensis* Pavl	K-1319
160	*Planorbis orahovacensis* Pavl	K-1320
161	*Ancylus involutus* Pavl	K-1321

162	*Limnaeus (Acella) suptilis* Pavl	K-1322
163	*Limnaeus metochiana* Pavl.	K-1323
164	*Velenciennesia metochiana* Pavl.	K-1324
165	*Neritodonta brusinai* Pavl	K-1325
166	*Neritodonta brusinai rugosa* Pavl	K-1326
167	*Neritodonta šuškalovići* Pavl	K-1327
168	*Neritodonta veljetinensis*. Pavl	K-1328
169	*Neritodonta živkovići* Pavl	K-1329
170	*Vivipara d`archiaci* Pavl.	K-1330
171	*Vivipara conica* Pavl	K-1331
172	*Vivipara dinići* Pavl	K-1332
173	*Vivipara lomeikoi* Pavl	K-1333
174	*Vivipara metochiensis* Pavl	K-1334
175	*Vivipara žujovići* Pavl	K-1335
176	*Kosovia bouei* Pavl	K-1336
177	*Kosovia compressa* Pavl	K-1337
178	*Kosovia ornata* Pavl	K-1338
179	*Kosovia matejići* Pavl.	K-1339
180	*Glauconia quadricostata* Ćirić	M-1007
181	*Glauconia coquandi velesana* Ćirić	M-1004
182	*Itiorea abbreviata minima* (Ćirić)	M-999
183	*Trochus serbicus* Radov. Et Pavl.	K-1340
184	*Proteites laevis* Bešić	M-1072
185	*Taramellioeras hauffianum pirotensis* Anđel	M-1688
186	*Taramelliceras serbicum* Anđel	M-1683
187	*Taramelliceras holderi* Anđel	M-1686
188	*Lithacoreras unicomptum moravicum* Anđel	M-1662
189	*Lithacoceras torquatiforme petkovići* Anđel	M-1666
190	*Idoceras calenense temske*. Anđel	M-1652
191	*Aspidoceras longispinum oreovicum* Anđel	M-1629
192	*Aspidoceras serbicum* Anđel	M-1631
193	*Orthaspidoceras zeuschneri žujovići* Anđel	M-1613
194	*Physidiceras balcanensis* Anđel	M-1637
195	*Physidiceras rotundum* Anđel	M-1639
196	*Nebrodites beogradensis* Anđel	M-1646
197	*Prionoceras (Irinoceras) stevanovići* Kallmann	П-453 П-453
198	*Nuculoceras crenistriatoides* Kullm	П-483
199	*Gastroiceras tetragonum* Kullum	П-476
200	*Eosianites suropaeus* Kullum	П-455
201	*Proshumardites serbicus* Kullum	П-444
202	*Proshumardites wolckulmeroides* Kullum	П-445
203	*Phylloceras* sp	M-475
204	*Orthograptus fifliformis* Mihajl.	П-1081
205	*Monograptus balcanicus* Mihajl	П-731
206	*Monograptus pseudoflexilis* Mihajl	П-828
207	*Spirograptus bogovensis* Mihajl	П-1171
208	*Cyrtograptus serbicus* Mihajl	П-156
209	*Pristiograptus butovicensis orientalis* Mih	П-995
210	*Saetograptus praechimaera* Mihajl.	П-1073
211	*Perishinctes tuberculatus* Mihajl.	M-2366

Paleontology – Vertebrates

212	*Gobicyon macrognatus* Colbert	2481
213	*Listriodon michali* (Parasc.)	2482
214	*Hypsodontus serbicus* Pavl	2483
215	*Giraffokeryx punjabiensis* Pilgr	2484
216	*Acerahterium incisivum velessana* Lask	2480
217	*Hyaena exinia* K. et Wagn	2779
218	*Ichiitherium robustum* Gaoudry	2777
219	*Hipparion gracile* Christ	2743
220	*Hipparion gracile* Christ	2660
221	*Hipparion gracile* Christ.	2659
222	*Hipparion gracile* Christ	2664
223	*Hipparion gracile* Christ	2485-2487
224	*Hipparion gracile* Christ	2488-2489
225	*Mesophithecus pentelici* Wagn.	2653-2658
226	*Rhinoceras schleiermacheri* Kauf	2651
227	*Helladoterium duvernoyo* Gaudry	2642
228	*Palaeoreas lindermayeni* Wagn	2538

Botany – Lower Plants		
229	*Ustilago moenchiae manticae* Lindtner	2139
230	*Septoria monspessulani* Ranojević	4939/a
231	*Peronospora crucianellae* Lindtner	4927

Botany – Higher Plants		
232	*Astragalus Černjavski* Stojnoff	2
233	*Dianthus kapinensis* Markgraf et Lindtner	5
234	*Edraianthus Glišići* Černjavski et Soška	7
235	*Helichrysum Živojinii* Černjavski et Soška	8
236	*Tulipa marianae* Lindtner	11
237	*Nepeta rtanjensis* Diklić et Milojević	475
238	*Nepeta ernesti-mayeri* Diklić et Nikolić	476

Zoology – Mollusks		
239	*Alopia balcanica* Pavl.	2712, 2713, 2714
240	*Alopia pančići* Pavl.	2715, 2716, 2717
241	*Alopia stojičevići* Pavl.	2720, 2721
242	*Alopia uroševići* Pavl.	2722, 2723,
		2724
243	*Clausiliastra pirotana* Pavl.	2725-2733
244	*Clausilia ranojevići* Pavl.	3084, 3085, 3086
245	*Clausilia moelledorfi* Pavl.	3154, 3155
246	*Uncinaria minima* Pavl.	3214, 3215, 3216
247	*Uncinaria intermedia* Pavl.	3224, 3225
248	*Uncinaria trigonosoma* Pavl.	3217-3223
249	*Lartetia serbica* Pavl.	4233
250	*Lartetia golubacensis* Pavl.	4369

Zoology – Insects		
251	*Ceraleptus brevicornis* Korm.	
252	*Platycleis (Montana) montana milae* Adamović	
253	*Systellonotus skopljensis* Korm.	
254	*Phylus balcanicus* Korm.	
255	*Machimus biljići* Adamović	

Zoology – Mammals		
256	*Microtus arvalis brauneri*	30
257	*Pytimys multiplex brauneri*	32,33
258	*Arvicola terrestris martionoi*	658,659
259	*Ursus arctos*	1756
260	*Sus scrofa*	1897
261	*Apodemus krkensis*	4257, 4269, 4288

Zoology – Birds		
262	*Aegypius monachus*	690, 691, 692
263	*Apteryx manteli.*	1998, 1999
264	*Branta ruficollis*	2154
265	*Fratecula arctica*	1088
266	*Grus grus*	854,855
267	*Gypaetus barbatus*	694,695
268	*Montifringilla nivalis*	2257
269	*Neophron percnopterus*	693
270	*Phoenicopterus roseus*	976
271	*Tadorna tadorna*	971

Zoology – Hunting trophies		
272	Eurasian collection of hunting trophies by Jevgenij Demidov	H-1-31 35-44

Within the activity of conservation of natural assets, the Natural History Museum stores and conserves the natural assets both within the Museum and throughout the territory of Serbia.

The Museum maintains the total activities through performing the cultural, scientific and educational activities (Graph. 1). That means that it enables use of natural assets in cultural and other purposes through their exhibits at permanent or temporary exhibitions and in other ways, as well as through providing the permanent supervision of natural assets by trained workers. The Natural History Museum studies and records the natural assets under the previous protection, especially the localities with natural content, monuments and memorials dedicated to important events and persons in field of natural assets, as well as manuscripts, computer, film or video recordings in field of natural assets; moving pictures, texts and recordings of television programs, photographic and phonogram recordings and other types of records and documents in field of natural assets; books and card collections on records of manuscripts, texts and documents, text and records of radio programs and microfilms about them, obtained or prepared through work of state organs and organizations, institutions, other organizations active in the field of natural assets.

Today the Natural History Museum should not be considered the necropolises of plants and animals but institutions providing answers to numerous questions from the field of geology, biology, especially evolution and diversity of species in certain periods of development of our planet. The Natural History Museum is involved in a large number of international programs of biodiversity conservation, conservation of vulnerable ecosystems etc. The inventory books, which are during the last several years kept in personal computers by curators and conservators as databases of individual collections, are used to prepare the atlases and determine the distributions of certain species or groups. The area of Balkan Peninsula is very interesting, as due to its rich and violent geological past it is one of the biodiversity centers for both plants and animals. Therefore it is very important to prepare and determine the list/inventory of fossil and recent plants and animals, which will be used by present and future generations of scientific workers from this country and abroad in order to prepare studies, masters' and doctors' theses. Some of the particularly important scientific monographs have been based on the reference collections of Natural History Museum – Geology of Serbia, Flora of Serbia, Red Book of Plants, Red Book of Vertebrates of Serbia.

At the Natural History Museum one of the ongoing projects is preparing the information systems that will result in digitalization of present museum documentation. The widest circle of users will be able to study the natural cultural assets under the care of Natural History Museum. The implementation of the information system will increase the productivity of the employees, as this system enables easier input, searching and manipulation of data, so the curators and conservationists would spend less time on these tasks than today. Another advantage of the information system will be the increase is safety of data, as well as the possibility of analysis, exchange and availability of data. When the processed museum specimens are once included in the electronic base, they can be used for numerous studies resulting in reports that would be impossible to achieve by using the data in paper form or in electronic form in files in individual personal computers. The information system enables an exchange of data with other museums and related institutions both in country and abroad. Particularly useful for the Natural History Museum is the Geographic Information System (GIS), as its goal is giving the cartographic functionality to the informational system. In contrast to previous codebook of locations, which included the textual and hierarchical separation of geographic localities in order to enter the old and literature data, the GIS modus would perform all the other tasks of processing, presenting, map generating, network generating etc.

The information that used to be stored and jealously kept in museum collections have been increasingly used for scientific and exhibition purposes during the last several decades. The goal of each curator is to publish the data from the collection in expert and scientific journals and show them at exhibitions.

Within the publishing activities, the curators and conservators of Natural History Museum regularly publish their expert-scientific papers in journals both in country and abroad, participate in national and international congresses with presentations that include the specimens from the collections, write catalogues of study and thematic exhibitions. In short, the Museum has been publishing a range of publications on natural cultural assets and the results of their conservation, scientific and expert studies and analyses. The experts from the Museum exhibit the natural assets under the conditions prescribed by law, organize lectures and other appropriate forms of cultural-educational activities, and provide expert help in storing and conservation of natural assets to their owners and users.

The Natural History Museum has a long tradition of exhibition, since 1900 when some of the specimens from its collection were presented at the World Exhibition in Paris. However, due to still unsolved problem with accommodation (the Museum is in temporary accommodation for 113 years), the present conditions do not permit the spatial possibilities for a permanent exhibition, so the exhibition activity mostly includes the exhibits in the Gallery of thematic and study exhibits, where the main visitors are school and college students and the general public, while in last several years there is evidence of an increase of foreign guests. Besides the exhibitions the creative workshops are also increasingly popular, as well as the ecological camps (school in nature) where the participants are interacting and it is the best form of education for the youngest age group.

In the following period, one of the priorities in activities of Museum and the museum workers will be education of public. The citizens of Serbia still do not have the habit of visiting the museums, and in order to get closer to them it is necessary to change the exhibits, from titles to selection of themes and specimens, as well as the following manifestations, interactive participation and increasing cooperation with kindergartens and schools. The success may be achieved only if the museums are visited from the earliest childhood, when together with observing the specimen the youngest ones also get to know, recognize, love and protect our cultural heritage. Only the regular visits to the museum will help the public acknowledge the specificities of our fossil and recent flora and fauna, natural phenomena and rarities, such as the endemic, relict and threatened species. In Serbia there are many negative examples due to ignorance and inadequate cooperation when settlements are built, marshes are dried out, and natural habitats are destroyed etc. at the localities with habitats of rare, threatened and even extinct species.

In order to be able to preserve the natural heritage, it is important to educate the users, starting with the youngest population. This will be achieved only through regular visits to the museums, who are so to say “picture books” or “atlases” of nature for both children and adults, and though observation of specimens, reading the legends and the catalogues, as well as the expert presentation by curators. The visitors will be able to clearly understand the role of certain plant and animal species in ecosystems and natural heritage in general. The experts of the Museum strive to develop the visitors’ awareness to the level where they also play the role of protectors and conservationists of natural heritage, which is necessary for our survival.

STRATEGIC PLAN

In order for the Natural History Museum, which is one of the oldest national institutions in Serbia, to continue its role and mission in the future, it is necessary to fulfill the strategic plan of further development and progress, and it includes:

- Permanent solution for the accommodation.
- Permanent exhibition, with the concept that would include the modern museological and scientific rules.
- If the problem of adequate permanent accommodation of Natural History Museum could not be solved in the near future, our plan is to adapt the existing small spaces at several points in the city for thematic exhibitions and promotions of natural assets.
- We have started the adaptation of the buildings that presently host the Natural History Museum, as well as the activities for building new prefabricated objects, for example the Pavilion for the unique specimen of mammoth in Serbia, which would be exhibited within the Quaternary Museum; activities have already started at setting and realizing the "Bisonarium" in the yard of Natural History Museum at St. Knjeginje Zorke 57, as well as on the repair of the basement below the Gallery of Natural History Museum at Kalemegdan, which should in a very illustrative way present the geological past of Belgrade, through the thematic exhibition "What does Belgrade lay upon" etc.
- Education of the curators, inclusion of the subject Museology at the colleges from which the experts of Natural History Museum are recruited, especially the Biology and Geology Faculty
- Further scientific education of the curators through enrolling in the Doctors' studies.
- Contacts, expert excursions of museum employees in related museums abroad.
- Cooperation with related scientific institutions (colleges, institutes) in order to propagate and contribute to the global protection of the cultural and natural heritage of Serbia.
- It is necessary to legalize the cooperation with all the museums in Serbia including the natural history objects (former mother organization).
- Natural History Museum is a public institution, with marketing as a priority in near future, followed by turning toward the public – users.
- The greater cooperation with media, better advertisement, which through management and marketing will contribute that as many citizens as possible, of various ages, get to know the Natural History Museum and its riches, to be educated so they also become protectors and conservationists of our natural and whole Serbian heritage.
- Preparing the web site according to those of Natural History Museums elsewhere in the world and the constant updating.
- Attractive exhibits, especially those with themes from earlier geological periods should have elements and visual looks of scripts of science-fiction (SF) movies.
- Intensify the exchange of exhibitions with other Natural History Museums (guest exhibitions).
- New directions in Museum's activities are the projects on the global level, where individual heritages of a certain area or country are considered a heritage of the whole humankind.
- Projects on rejuvenation of rural areas through education and involvement of their inhabitants in increasing the quality of their own lives (project of Zlakusa and Potpeć).
- A special direction that glorifies the achievements from the past, discoveries of new species, remarkable persons, everything that used to be important in the past and is also important for present and the future (Josif Pančić, Jovan Žujović, Petar Pavlović, Sava Urošević, Nedeljko Košanin, Nikola Pantić, Vojislav Nikolić, Nikola Diklić, Milena Mihajlović-Pavlović).
- Natural History Museum and its departments should become the regular points for visits of tourist tours in Belgrade and Serbia
- Even better cooperation within the project "Culture of equality"

CONCLUSIONS

Natural History Museum is one of the oldest specialized cultural-scientific institutions in Serbia. During more than a century of its activity, it maintained a strong influence on cultural, scientific and educational development in Serbia. During the history of its existence and activity it had various priorities that built upon each other, so the main range of activities is constantly increasing. During the first several decades, the priorities of the Natural History Museum were enrichment of collections and funds. They were followed by a phase of expert and scientific education of the personnel. Besides the expert titles the curator also earned scientific knowledge, increasing the good reputation of this institution (Museum) as well as the museum specimens (collections) at the congresses in country and throughout the world. They also published their scientific achievements pertaining to the collections they cared for in numerous scientific journals. The Natural History Museum with its team of curators and conservators represents the leading institution for studying the diversity of Serbia. One of the most important indicators for estimating the degree in which an area is studied is its presence in the natural history collections.

During the last several years, modern museological standards are applied at the Natural History Museum, with a tendency on attractiveness of the exhibitions and specimen-visitor interaction. Through various methodological techniques the exhibitions become closer to the visitors. The marketing has an increasing importance. In 2007 all the exhibitions set at the Gallery of the Natural History Museum were well presented in media; advertising posters were prepared for each exhibition and placed at attractive places throughout the city; informative prospects of the exhibitions were printed; appropriate creative workshops were organized; special attention was given to persons with handicaps (adaptability of the exhibits, legends, lectures, approachability to the Gallery); experts guided the groups. Specimens for the museum shop “Bazaar of nature” were carefully selected; several advertising objects were made with sign (logo) of Natural History Museum.

Љиљана Протић
Природњачки музеј, Београд
Србија

ПРИРОДЊАЧКИ МУЗЕЈ У БЕОГРАДУ
-СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ-

Апстракт. Циљ рада је укратко представљање националних ресурса природне и културне баштине коју чува Природњачки музеј и указивање на везу и континуитет превентивне заштите и очувања културних и природних добара Србије и Балканског региона од оснивања Музеја до данас. У раду су приказани стање и перспективе културне и природне баштине у постојећим условима смештаја и чувања који су прилагођени савременим музејским захтевима. Упркос „привременом смештају“ од 113 година, Природњачки музеј од оснивања обавља веома професионално своју научну и културну мисију, захваљујући добро постављеним стратешким циљевима и стратешком приступу у њиховој реализацији. У раду је изложена визија Природњачког музеја у вези са будућношћу, која се тиче смештаја, кадрова, пројеката и едукативног рада са посетиоцима који имају стратешки циљ унапређења заштите и проучавања природне баштине Србије и региона.

УВОД

Последње деценије 19. века природњачка елита увидела је потребу да се постојеће појединачне збирке минерала, стена, фосила, биљака и животиња које су се налазиле у кабинетима Велике школе, гимназија или приватним колекцијама обједине у једној установи – Јестественичком музеју. Написали су „Поклич” 1895. године за подизање Музеја српске земље (Сл 1) Према томе иницијални примерци и збирке које се и данас налазе и чувају у Природњачком музеју датирају неколико деценија пре званичног датума оснивања Музеја.

Састављачи „Поклича“ у првим реченицама пишу о богатству и разноврсности природе Србије и потребама да њени становници са тим буду упознати. Према њиховом мишљењу (а то је и данашње мишљење) Природњачки музеј би био „огледало српске земље“, где би на једном месту могла бити виђена разноврсност и специфичност природе Србије. У музеју би посетиоци упознали, заволели и научили да чувају природу и сва богатства која нам она дарује. Данас, 113 година након писања, сада већ историјског Поклича основне идеје и потребе за таквом националном културном институциом су идентични. Природњачки музеј је и даље у привременом смештају, још нема сталну изложбену поставку, и даље огромно национално природњачко благо, природњачка културна добра чувају у некадашњим учионицама, подрумима и шупама Прве женске гимназије у Београду (Сл. 2).

Основни мото је, још од оснивања, обогаћивање збирки. У вези с тим су наши претходници урадили веома много, а и наша генерација сваке године обогати постојеће збирке за неколико хиљада примерака.

Последње деценије основане су и нове збирке. Сада је у Природњачком музеју евидентирано 118 збирки у којима се налази више од 1.500.000 примерака стена, минерала, фосила, биљака, животиња, ловачких трофеја и ловачког оружја:

ЗБИРКЕ ПРИРОДЊАЧКОГ МУЗЕЈА

Геолошке збирке

РЕДНИ БРОЈ	КОД	НАЗИВ ЗБИРКЕ
1.	552.0	Петролошка збирка
2.	552.6	Збирка метеорита
3.	553	Минералошка збирка
4.	551.73.592	Збирка палеозојских Инвертебрата
5.	551.76.592	Збирка мезозојских Инвертебрата
6.	551.77.592	Збирка кенозојских Инвертебрата
7.	551.79.598.2	Збирка квартарних птица
8.	551.79.598.1	Збирка квартарних гмизаваца и водоземаца
9.	551.79.597	Збирка квартарних риба
10.	551.78.598.2	Збирка терцијарних птица
11.	551.78.598.1	Збирка терцијарних гмизаваца и водоземаца
12.	551.78.597	Збирка терцијарних риба
13.	551.78.559	Збирка крупних терцијарних сисара
14.	551.78.559.1	Збирка ситних терцијарних сисара
15.	551.79.559	Збирка крупних квартарних сисара
16.	551.79.559.1	Збирка ситних квартарних сисара
17.	56.0	Палеонтолошка збирка Петра Стевановића
18.	56.1	Палеонтолошка збирка Надежде Крстић
19.	56.2	Збирка фосилних мекушаца Косова и Метохије Велимира Милошевића
20.	581	Општа палеоботаничка збирка

Биолошке збирке

РЕДНИ БРОЈ	КОД	НАЗИВ ЗБИРКЕ
21.	582.4497	Генерални хербаријум Балканског полуострва
22.	581.44	Дендролошка збирка Александра Сигунова
23.	581.502.7	Колекција споменика природе Београда
24.	63251	Збирка корова
25.	582.7.043	Збирка воћа
26.	582.32	Општа збирка маховина
27.	582.28.	Миколошка збирка
28.	582.24	Збирка Myxomycota
29.	582.29	Општа збирка лишајева
30.	593.0	Општа збирка Invertebrata
31.	594.00	Општа збирка Mollusca
32.	594.22	Збирка рецентних пужева Петра Павловића
33.	594.25	Поклон збирка Hydrobioidea Павла Радомана
34.	594.21	Историјска збирка Gastropoda: Lamellibranchiata
35.	594.10	Збирка школьки Анта Тадића
36.	595.46	Збирка Arachnida: Scorpiones
37.	595.44	Општа збирка паука
38.	595.43	Општа збирка косаца
39.	595.10	Збирка Endohelminta риба Обедске Баре
40.	595.31	Збирка Crustacea
41.	595.373	Збирка Isopoda
42.	595.62	Збирка Diplopoda
43.	595.61	Збирка Chilopoda
44.	595.7	Општа збирка Insecta
45.	595.7.1	Колекција инсеката Петра Новака
46.	595.7.2	Колекција инсеката Института за заштиту биља
47.	595.7331	Историјска збирка Odonata
48.	595.7332	Збирка Odonata Живка Адамовића
49.	595.7333	Општа збирка Odonata
50.	595.72	Општа збирка Orthoptera
51.	595.72.1	Колекција Orthoptera Б. Лазаревића
52.	595.7531	Збирка Homoptera
53.	595.7532	Збирка Homoptera: Auchenorhyncha Љубодрага Јанковића
54.	595.7541	Иницијална збирка Heteroptera
55.	595.7543	Студијска збирка Heteroptera
56.	595.7544	Збирка Heteroptera на гајеним биљкама
57.	595.7542	Збирка Heteroptera Николе Кормилева
58.	595.7311	Збирка Thysanoptera гајених биљака
59.	595.7312	Студијска збирка Thysanoptera

60.	595.7314	Збирка Thysanoptera Рихарда цур Штрасена
61.	595.74	Збирка Neuroptera
62.	595.761	Збирка Coleoptera Недељка Кошанина
63.	595.762	Општа збирка Coleoptera
64.	595.7313	Поклон збирка Thysanoptera Габора Јенсера
65.	595.763	Збирка Coleoptera: Cicindelidae
66.	595.764	Збирка Coleoptera: Cerambycidae
67.	595.765	Збирка Coleoptera: Scarabeidae
68.	595.766	Збирка Coleoptera Љубодрага Јанковића
69.	595.767	Збирка Coleoptera околине Скопља С. Војиновића
70.	595.762.1	Колекција Coleoptera Стјепана Свирчева
71.	595.762.2	Колекција Coleoptera Јована Станчића
72.	595.762.3	Колекција Coleoptera Гвиде Нонвејеа
73.	595.78.1	Колекција Lepidoptera Милоша Рогуље
74.	595.7891.1	Колекција Rhopalocera Дурмитора Предрага Јакшића
75.	595.7891	Општа збирка Rhopalocera
76.	595.7892	Општа збирка Heterocera
77.	595.7831	Збирка лептира Арчибалда Рајса
78.	595.7832	Збирка лептира Бошка Саламона
79.	595.7833	Збирка лептира Ива Тошевског
80.	595.7835	Збирка афричких лептира
81.	595.7836	Збирка лептира Јужне Америке
82.	595.7834	Збирка лептира Индије Андраша Галца
83.	595.771	Збирка Diptera
84.	595.774	Збирка Diptera: Asilidae
85.	595.772	Збирка Diptera: Syrphidae Слободана Глумца
86.	595.773	Збирка Diptera: Syrphidae Смиљке Шимић и Анта Вујића
87.	595.776	Збирка Diptera: Tachinidae
		Пелагије Сисојевић
88.	595.775	Збирка Diptera: Nycteribia
89.	595.791	Општа збирка Hymenoptera
90.	595.792.1	Општа збирка Chalcidoidea
91.	595.799.1	Збирка Hymenoptera: Apidae Симеона Грозданића
92.	595.799.2	Збирка Hymenoptera: Apidae Живомира Васића
93.	595.799.3	Збирка Hymenoptera: Apoidea Зорана Мучалице
94.	632.21	Herbarium cecidologicum Душке Симове
95.	597.06	Остеолошка збирка риба
96.	597.1	Историјска збирка риба
97.	597.3	Збирка експоната риба
98.	597.2	Студијска збирка риба
99.	597.4	Збирка риба Михајла Петровића Аласа
100.	597.61.	Студијска збирка водоземаца
101.	597.62	Збирка експоната водоземаца
102.	598.11.	Студијска збирка гмизаваца
103.	598.12.	Збирка експоната гмизаваца
104.	598.14	Општа остеолошка збирка гмизаваца
105.	597.63	Остеолошка збирка водоземаца
106.	598.13	Остеолошка збирка змија Милутина Радовановића
107.	598.25.	Збирка скелета птица
108.	598.21.	Студијска збирка птица
109.	598.23.	Збирка експоната птица
110.	598.24.	Збирка јаја и гнезда птица
111.	599.1.	Студијска збирка сисара
112.	599.2.	Историјска збирка сисара
113.	599.3.	Збирка експоната сисара
114.	599.4.	Збирка егзотичних сисара
115.	599.5.	Југословенска збирка трофеја
116.	598.22.	Историјска збирка птица
117.	599.6.	Збирка страних ловачких трофеја
118.	599.7.	Збирка ловачког оружја и ловачког прибора

ДЕЛАТНОСТ МУЗЕЈА

Основна делатност Музеја, од оснивања (1895) базирана је на сакупљању, откривању, обради и чувању природног културног блага Србије. Велика пажња је поклањана прецизној научној обради и идентификацији материјала, због чега Природњачки музеј ужива светску репутацију. Посебно и због тога што се у његовим збиркама налази неколико стотина јединствених примерака – холотипова, који су означени као научни стандарди за одређивање и описивање први пут откривених таксона (врста, подврста, варијетета или форми) фосилних и рецентних организама, као и стена и минерала.

Према Статуту Природњачког музеја, „Музеј врши делатност заштите и коришћење покретних културних добара, односно обавља послове заштите уметничко-историјских дела од значаја за историју природе (природњачких добара) у складу са Законом о културним добрима (Службени гласник Републике Србије бр. 71 од 22. децембра 1994) и Решењем о утврђивању надлежности музеја према врстама уметничко-историјских дела и према територији (Службени гласник Републике Србије бр. 28 од 27. јуна 1995), из области петрологије, минералогије, палеонтологије, ботанике, зоологије, ловства и шумарства, и то за: стене, минерале, руде, метеорите, фосиле, биљке, животиње, ловачке трофеје, прибор за лов, материјал из области шумарства, реплике природњачких добара“.

Музеј прописује акта о утврђивању природњачких добара. На основу акта о утврђивању, природњачко добро бива уписано у регистар културних добара. Уз акт, на основу којег је урађен упис у регистар културних добара, чувана је и документација о природњачком добру. Такође, Музеј категоризује природњачке предмете на основу чега предлаже природњачка добра од изузетног и од великог значаја.

Генерално, последњих година музеји имају много већу улогу и постају информатичке базе за решавање многих проблема са којима се суочава савремени човек. Према томе, због све већег значаја који ће имати предмети у музејима, најважније је да они буду стручно музеолошки и научно обрађени, јер ће само тако бити од користи истраживачима различитих профила. Потребна је само потпуно обрађена збирка, односно примерци који је сачињавају бивају коришћени прво као утврђена листа – попис или инвентар фосилних и рецентних биљака и животиња. Тек када буде испуњен овај први услов могућа су даља комплексна истраживања, а најважнији јесте очување културне баштине. Најважније је сасатавити листу или урадити попис биљака или животиња одређеног подручја, а потом бивају одређени еколошки услови станишта у којем су нађени, бројност/густина на јединици површине. Посебним актима, Природњачки музеј разрађује поступак и критеријуме за утврђивање, односно предлагање природњачких добара. Интерним документима бива утврђена класификација природњачких културних добара. Према закону из 1979. утврђена је листа предмета од изузетног значаја.

Листа предмета који су у вези са историјом природе од изузетног значаја

Минералогија - Метеорити		
Ред. број	Назив Област/врста	Инв. бр.
1.	Сокобањски метеорит	1
2.	Јелички метеорит	2
3.	Димитровградски метеорит	3
4.	Мундрабила метеорит	14

Минералогија – Минерали/кристали		
5.	Доломит	1550
6.	Лорандит	2658
7.	Пиротин	1551
8.	Вивијанит	1552
9.	Антимонит	1164
10.	Цинабарит	2595
11.	Хијалофан	1339
12.	Буланжери	1661
13.	Лудламит	1825
14.	Давидит	2375
15.	Весељит	2646
16.	Буронит	2080

Палеонтологија - Бескичмењаци		
17.	*Frondicularia žujovićana* Pavl.	K-1179
18.	*Frondicularia pančićiana* Pavl.	K-1180
19.	*Rhynchonella pivae* Bešić	K-1045
20.	*Limnocardium paražujovići* Stev.	K-1181
21.	*Limnocardium proximum bouel* Pavl.	K-1182
22.	*Limnocardium lorenthei* Pavl.	K-1183
23.	*Limnocardium tućani* Pavl.	K-1184
24.	*Limnocardium viquesneli* Pavl	K-1185
25.	*Limnocardium carditaeformis* Pavl	K-1202
26.	*Caladacna ornata* Pavl	K-1186
27.	*Caladacna kostići* Pavl	K-1203
28.	*Monodacna stojadinovići* Pavl	K-1187
29.	*Monodacna laticostata* Stev	K-1188
30.	*Paradacna jazovniki* Stev	K-1189
31.	*Paradacna radiata* Stev	K-1190
32.	*Paradacna retovski osoniae* Stev	K-1191
33.	*Plagiodacna ruvarzi* Stev	K-1192
34.	*Arcicarduun primigenium* Eberz. Et Stev.	K-1193
35.	*Prosodacna carbonifera* Stev	K-1194
36.	*Didacna rarissima* Stev	K-1195
37.	*Cardium squamulosum* Stev	K-1196
38.	*Cardum otiophorum orientalis* Stev.	K-1197
39.	*Didacna daničići* Pavl.	K-1198
40.	*Parvidacna planicostata* Stev.	K-1199
41.	*Parvidacna petkovići* Pavl.	K-1200
42.	*Phyllocardium dositei* Pavl.	K-1201
43.	*Congeria dubočansis* Stev.	K-1204
44.	*Congeria brusinai* Stev.	K-1205
45.	*Congeria antulae* Pavl.	K-1206
46.	*Congeria subglobosa gigantea* Pavl.	K-1207
47.	*Congeria kišpatići* Pavl.	K-1208
48.	*Congeria semilunata* Pavl.	K-1209
49.	*Congeria dactyloides* Pavl.	K-1211
50.	*Congeria pančići* Pavl.	K-1210
51.	*Congeria nisseana* Pavl.	K-1212
52.	*Congeria dactyliformis* Pavl.	K-1213
53.	*Dreissensia dimitievići* Pavl.	K-1214
54.	*Dreissensia semendriensis* Stev	K-1215
55.	*Dreissensia serbica orešacenzis* Stev	K-1216
56.	*Dreissensia jurišići* Pavl	K-1217
57.	*Dreissensiomya lithidomopsis* Pavl	K-1218
58.	*Unio acuticarinatus* Pavl	K-1219
59.	*Unio bouei* Pavl.	K-1220
60.	*Unio bouel borići* Pavl	K-1221
61.	*Unio boškovići* Pavl	K-1222
62.	*Unio burgersteini* Pavl	K-1223
63.	*Unio cvijići* Pavl	K-1224
64.	*Unio grippi* Pavl	K-1225
65.	*Unio jovanovići* Pavl	K-1226
66.	*Unio karići* Pavl	K-1227
67.	*Unio lukovići* Pavl	K-1228
68.	*Unio paxi* Pavl	K-1229
69.	*Unio petkovići* Pavl	K-1230
70.	*Unio radovanovići* Pavl	K-1231
71.	*Unio scupensis* Pavl	K-1232
72.	*Unio subatavoides* Pavl.	K-1233
73.	*Unio todorovići* Pavl	K-1234
74.	*Unio viquesneli* Pavl	K-1235
75.	*Unio vodnoensis* Pavl	K-1236
76.	*Unio žujovići* Pavl	K-1237
77.	*Anodonta uroševići* Pavl	K-1238
78.	*Sphaerium mateići* Pavl	K-1239
79.	*Avicula tornquata* Kostić	П-29
80.	*Hydrobia šantrići* Pavl	K-1240
81.	*Odontohydrobia clessini* Pavl	K-1241
82.	*Odontohydrobia bathiomphala* Pavl	K-1242
83.	*Odontohydrobia ranojevići* Pavl	K-1243
84.	*Odontohydrobia wagneri* Pavl	K-1244
85.	*Caspia andrusovi* Pavl	K-1245
86.	*Caspia nitida* Pavl	K-1246
87.	*Beogradica subdiscerta* Pavl	K-1247
88.	*Nematurella ovoidea* Pavl	K-1248
89.	*Prososthenia acuminata* Pavl	K-1249
90.	*Prososthenia fusiformis* Pavl	K-1250
91.	*Prososthenia ristići* Pavl	K-1251
92.	*Prososthenia boući* Pavl	K-1252
93.	*Prososthenia burgersteini* Pavl	K-1253
94.	*Prososthenia fuchsi* Pavl	K-1254
95.	*Prososthenia fuchsi gracilis* Pavl.	K-1255
96.	*Bythinella cvijići* Pavl	K-1256
97.	*Amnicola (Pannona) polita* Pavl	K-1257
98.	*Amnicola (Staja) simići* Pavl.	K-1258
99.	*Amnicola (Staja) carinatostriata* Pavl	K-1259
100	*Pseudoamnicola uroševići* Pavl	K-1260
101	*Pseudoamnicola brusiniana* Pavl	K-1261
102	*Micromelania dinići* Pavl	K-1262
103	*Micromelania carinatolineata* Pavl	K-1263

104	*Micromelania laevigata* Pavl	K-1264
105	*Micromelania minima* Pavl	K-1265
106	*Micromelania minima conica* Pavl.	K-1266
107	*Micromelania subbulata* Pavl	K-1267
108	*Micromelania acmaeformis* Pavl	K-1268
109	*Micromelania dimitrievići* Pavl	K-1269
110	*Micromelania viquesneli* Pavl	K-1270
111	*Fossarulus tetracarinatus* Pavl	K-1271
112	*Choerina cosoviana* Pavl	K-1272
113	*Pyrgula laskarevi* Pavl	K-1273
114	*Pyrgula radići* Pavl	K-1274
115	*Pyrgula acuticarinata* Pavl	K-1275
116	*Pyrgula gladilini* Pavl	K-1276
117	*Pyrgula radovanovići* Pavl	K-1277
118	*Pyrgula raškovići* Pavl	K-1278
119	*Martićia makarii* Pavl	K-1279
120	*Diana amplior* Pavl	K-1280
121	*Diana gracilis* Pavl	K-1281
122	*Diana petkovići* Pavl	K-1282
123	*Melanopsis impressa pyrgulaeformis* Pavl	K-1283
124	*Melanopsis vindobonensis karagačensis* Pavl	K-1284
125	*Melanopsis (Malanoptychia) glabra* Pavl	K-1285
126	*Melanopsis langhofferi* Pavl.	K-1286
127	M*elanopsis pagodaeformis* Pavl.	K-1287
128	*Melanopsis striatula* Pavl.	K-1288
129	*Melanopsis cari* Pavl.	K-1289
130	*Melanopsis (Mmelanoptichia) pleurotomoides* Pavl.	K-1290
131	*Melanopsis karići* Pavl.	K-1291
132	*Melanopsis metochiana* Pavl.	K-1292
133	*Melanopsis šuškalovići* Pavl	K-1293
134	*Melanopsis petkovići* Pavl.	K-1294
135	*Orygoceras gorjanovići* Pavl	K-1295
136	*Valvata planconcava* Pavl.	K-1296
137	*Valvata polystriata* Pavl	K-1297
138	*Valvata semigradata* Pavl	K-1298
139	*Valvata striolata* Pavl	K-1299
140	*Valvata (Aphanothylus) ristići* Pavl.	K-1300
141	*Valvata radovanovići* Pavl	K-1301
142	*Valvata bouei* Pavl	K-1302
143	*Valvata drimensis* Pavl	K-1303
144	*Valvata kochi* Pavl	K-1304
145	*Valvata bojanovski* Pavl	K-1305
146	*Planorbis helicophantoides* Pavl	K-1306
147	*Planorbis popovići* Pavl	K-1307
148	*Planorbis kochi* Pavl	K-1308
149	*Planorbis discoideus* Pavl	K-1309
150	*Planorbis frigilis* Pavl	K-1310
151	*Planorbis gladilini* Pavl	K-1311
152	*Planorbis petrovići* Pavl.	K-1312
153	*Planorbis verticiloides* Pavl	K-1313
154	*Planorbis nisseanus* Pavl.	K-1314
155	*Planorbis živkovići* Pavl	K-1315
156	*Planorbis truncatocarinatus* Pavl	K-1316
157	*Planorbis tetracarinatus* Pavl	K-1317
158	*Planorbis nušići* Pavl	K-1318
159	*Planorbis kosovensis* Pavl	K-1319
160	*Planorbis orahovacensis* Pavl	K-1320
161	*Ancylus involutus* Pavl	K-1321
162	*Limnaeus (Acella) suptilis* Pavl	K-1322
163	*Limnaeus metochiana* Pavl.	K-1323
164	*Velenciennesia metochiana* Pavl.	K-1324
165	*Neritodonta brusinai* Pavl	K-1325
166	*Neritodonta brusinai rugosa* Pavl	K-1326
167	*Neritodonta šuškalovići* Pavl	K-1327
168	*Neritodonta veljetinensis*. Pavl	K-1328
169	*Neritodonta živkovići* Pavl	K-1329
170	*Vivipara d`archiaci* Pavl.	K-1330
171	*Vivipara conica* Pavl	K-1331
172	*Vivipara dinići* Pavl	K-1332
173	*Vivipara lomeikoi* Pavl	K-1333
174	*Vivipara metochiensis* Pavl	K-1334
175	*Vivipara žujovići* Pavl	K-1335
176	*Kosovia bouei* Pavl	K-1336
177	*Kosovia compressa* Pavl	K-1337
178	*Kosovia ornata* Pavl	K-1338
179	*Kosovia matejići* Pavl.	K-1339
180	*Glauconia quadricostata* Ćirić	M-1007
181	*Glauconia coquandi velesana* Ćirić	M-1004
182	*Itiorea abbreviata minima* (Ćirić)	M-999
183	*Trochus serbicus* Radov. Et Pavl.	K-1340
184	*Proteites laevis* Bešić	M-1072
185	*Taramellioeras hauffianum pirotensis* Anđel	M-1688
186	*Taramelliceras serbicum* Anđel	M-1683
187	*Taramelliceras holderi* Anđel	M-1686
188	*Lithacoreras unicomptum moravicum* Anđel	M-1662
189	*Lithacoceras torquatiforme petkovići* Anđel	M-1666
190	*Idoceras calenense temske*. Anđel	M-1652
191	*Aspidoceras longispinum oreovicum* Anđel	M-1629
192	*Aspidoceras serbicum* Anđel	M-1631
193	*Orthaspidoceras zeuschneri žujovići* Anđel	M-1613
194	*Physidiceras balcanensis* Anđel	M-1637
195	*Physidiceras rotundum* Anđel	M-1639
196	*Nebrodites beogradensis* Anđel	M-1646
197	*Prionoceras (Irinoceras) stevanovići* Kallmann	П-453 П-453
198	*Nuculoceras crenistriatoides* Kullm	П-483
199	*Gastroiceras tetragonum* Kullum	П-476
200	*Eosianites suropaeus* Kullum	П-455
201	*Proshumardites serbicus* Kullum	П-444
202	*Proshumardites wolckulmeroides* Kullum	П-445
203	*Phylloceras* sp	M-475
204	*Orthograptus fifliformis* Mihajl.	П-1081
205	*Monograptus balcanicus* Mihajl	П-731
206	*Monograptus pseudoflexilis* Mihajl	П-828
207	*Spirograptus bogovensis* Mihajl	П-1171
208	*Cyrtograptus serbicus* Mihajl	П-156
209	*Pristiograptus butovicensis orientalis* Mih	П-995
210	*Saetograptus praechimaera* Mihajl.	П-1073
211	*Perishinctes tuberculatus* Mihajl.	M-2366

Палеонтологија - Кичмењаци		
212	*Gobicyon macrognatus* Colbert	2481

213	*Listriodon michali* (Parasc.)	2482
214	*Hypsodontus serbicus* Pavl	2483
215	*Giraffokeryx punjabiensis* Pilgr	2484
216	*Acerahterium incisivum velessana* Lask	2480
217	*Hyaena exinia* K. et Wagn	2779
218	*Ichiitherium robustum* Gaoudry	2777
219	*Hipparion gracile* Christ	2743
220	*Hipparion gracile* Christ	2660
221	*Hipparion gracile* Christ.	2659
222	*Hipparion gracile* Christ	2664
223	*Hipparion gracile* Christ	2485-2487
224	*Hipparion gracile* Christ	2488-2489
225	*Mesophithecus pentelici* Wagn.	2653-2658
226	*Rhinoceras schleiermacheri* Kauf	2651
227	*Helladoterium duvernoyo* Gaudry	2642
228	*Palaeoreas lindermayeni* Wagn	2538

Ботаника - Ниже биљке		
229	*Ustilago moenchiae manticae* Lindtner	2139
230	*Septoria monspessulani* Ranojević	4939/a
231	*Peronospora crucianellae* Lindtner	4927

Ботаника - Више биљке		
232	*Astragalus Černjavski* Stojnoff	2
233	*Dianthus kapinensis* Markgraf et Lindtner	5
234	*Edraianthus Glišići* Černjavski et Soška	7
235	*Helichrysum Živojinii* Černjavski et Soška	8
236	*Tulipa marianae* Lindtner	11
237	*Nepeta rtanjensis* Diklić et Milojević	475
238	*Nepeta ernesti-mayeri* Diklić et Nikolić	476

Зоологија - Мекушци		
239	*Alopia balcanica* Pavl.	2712, 2713, 2714
240	*Alopia pančići* Pavl.	2715, 2716, 2717
241	*Alopia stojičevići* Pavl.	2720, 2721
242	*Alopia uroševići* Pavl.	2722, 2723, 2724
243	*Clausiliastra pirotana* Pavl.	2725-2733
244	*Clausilia ranojevići* Pavl.	3084, 3085, 3086
245	*Clausilia moelledorfi* Pavl.	3154, 3155
246	*Uncinaria minima* Pavl.	3214, 3215, 3216
247	*Uncinaria intermedia* Pavl.	3224, 3225
248	*Uncinaria trigonosoma* Pavl.	3217-3223
249	*Lartetia serbica* Pavl.	4233
250	*Lartetia golubacensis* Pavl.	4369

Зоологија - Инсекти		
251	*Ceraleptus brevicornis* Korm.	
252	*Platycleis (Montana) montana milae* Adamović	
253	*Systellonotus skopljensis* Korm.	
254	*Phylus balcanicus* Korm.	
255	*Machimus biljići* Adamović	

Зоологија - Сисари		
256	*Microtus arvalis brauneri*	30
257	*Pytimys multiplex brauneri*	32,33
258	*Arvicola terrestris martionoi*	658,659
259	*Ursus arctos*	1756
260	*Sus scrofa*	1897
261	*Apodemus krkensis*	4257, 4269, 4288

Зоологија - Птице		
262	*Aegypius monachus*	690, 691, 692
263	*Apteryx manteli.*	1998, 1999
264	*Branta ruficollis*	2154
265	*Fratecula arctica*	1088
266	*Grus grus*	854,855
267	*Gypaetus barbatus*	694,695
268	*Montifringilla nivalis*	2257
269	*Neophron percnopterus*	693
270	*Phoenicopterus roseus*	976
271	*Tadorna tadorna*	971

Зоологија - Ловачки трофеји		
272	Евроазијска збирка ловачких трофеја Евгенија Демидова	Н-1-31 35-44

Природњачки музеј у оквиру делатности заштите природњачких добара чува и конзервира природњачка добра која се налазе у Музеју, као и она на територији Србије.

Музеј остварује укупну делатност кроз обављање културне, научне и образовне делатности (Сл. 3). То значи да обезбеђује коришћење природњачких добара у културне и друге сврхе путем њиховог излагања у оквиру сталних или повремених изложби и на други начин, затим обезбеђује стални надзор природњачких добара који раде оспособљени радници. Природњачки музеј истражује и евидентира природњачка добра која уживају претходну заштиту, а пре свега локалитете са природњачким садржајем, споменике и спомен обележја посвећена значајним догађајима и личностима у области природњачких добара, затим списе, компјутерске, филмске или видео записе у области природњачких добара; слике у покрету, текстове и снимке телевизијских програма, фотографске и фонограмске снимке и на други начин састављене записе и документа у области природњачких добара; књиге и картотеке о евиденцији списа, записе и документа, текстове и снимке радио програма као и микрофилмове о њима, примљене или настале у раду државних органа и организација, установа, других организација од значаја за рад у области природњачких добара.

У данашње време не могу Природњачки музеји бити сматрани некрополама биљака и животиња, већ институцијама у којима могу бити пронађени одговори на многа питања из области геологије, биологије, посебно еволуције и разноврсности врста у одређеним периодама развоја наше планете. Природњачки музеј учествује у великом броју међународних програма очувања биодиверзитета, осетљивих екосистема итд. Инвентарске књиге, које последњих година кустоси и конзерватори воде у персоналним рачунарима, као базе података појединачних збирки, бивају коришћени за израду атласа, односно утврђивања распрострањења појединих врста или група. Подручје Балканског полуострва је веома занимљиво, јер је због богате и бурне геолошке прошлости један од центара диверзитета биљака и животиња. Зато је врло важно да буде урађен и утврђен попис/инвентар врста фосилних и рецентних биљака и животиња, који ће користити садашњим и будућим генерацијама научних радника из земље и иностранства за израду студија, магистарских и докторских дисертација. Изузетно значајне научне монографије су базиране управо на референтним збиркама Природњачког музеја – Геологија Србије, Флора Србије, Црвена књига биљака, Црвена књига кичмењака Србије.

У Природњачком музеју актуелан је пројекат израде информационог система, који има за циљ дигитализацију постојеће музејске документације. Према томе, у догледно време биће урађена трајна заштита документације поступком дигитализације. Најширем кругу корисника биће стављена на увид природњачка културна добра о којима се стара Природњачки музеј. Израдом информационог система биће повећана продуктивност запослених, јер овај систем омогућава лакши унос, претраживање и манипулацију подацима, како би кустоси и конзерватори на те послове трошили мање времена него што је то до сада био случај. Предност информационог система је и у повећању сигурности података, затим у могућности анализе, размене, доступности података. Када су обрађени музејски примерци уписани у електонску базу, тада над њима могу бити рађена многобројна претраживања чији би резултати били извештаји које је практично немогуће добити када су подаци чувани у папирном облику или у електронском облику у фајловима на појединачним персоналним компјутерима. Информациони систем омогућује размену података са другим домаћим и страним музејима и сродним институцијама. За Природњачки музеј је посебно користан географски информациони систем (GIS), јер је његов циљ пре свега давање картографских функционалности информационом систему. За разлику од досадашњег шифарника локација, који садржи текстуалну и

хијерархијску поделу географских локација ради уноса старих и литературних података, модус GIS би радио све остале послове обраде, приказа, генерисања карата, генерисања тематских карата, генерисања мрежа и томе слично.

Информације које су депоноване и љубоморно чуване у музејским збиркама последњих деценија бивају коришћене све више у научне и изложбене сврхе. Циљ сваког кустоса је да подаци из збирки буду публиковани у стручним и научним часописима, као и да буду изложени на изложбама.

У оквиру издавачке делатности, кустоси и конзерватори Природњачког музеја редовно публикују стручно-научне радове у домаћим и страним часописима, учествују на националним и међународним конгресима са презентацијама у којима су обрађени примерци из збирки и пишу каталоге студијских и тематских изложби. Укратко, Музеј издаје публикације о природњачким културним добрима и о резултатима њихове заштите, научног и стручног проучавања и анализе. Стручњаци музеја излажу природњачка добра под законом предвиђеним условима, организују предавања и друге пригодне облике културно-образовне делатности, затим сопственицима и корисницима добара пружају стручну помоћ у вези са чувањем и одржавањем природњачких добара.

Природњачки музеј има дугу изложбену традицију, још од 1900. године када су излагани примерци из збирки на Светској изложби у Паризу. Међутим, будући да питање смештаја и даље није решено (већ је 113 година у привременом смештају), у садашњим условима нема просторних могућности за сталну поставку. Изложбена активност је углавном сведена на поставке у Галерији тематских и студијских изложби чији су главни посетиоци ђаци и студенти, као и грађанство уопште, а последњих година је евидентиран све већи број страних гостију. Осим изложби, све су популарније креативне радионице, еколошки кампови (школе у природи) у којима учесници интерактивно учествују и које представљају најбољи начин едукације најмађих.

У наредном периоду један од приоритета делатности Музеја и музејских радника биће едукација публике. Грађанство Србије још нема навику да посећује музеје, а да бисмо им се приближили неопходно је променити поставке изложби, од наслова до избора тема и експоната, као и пратећих манифестација, интерактивног учествовања, и неоходна је још боља сарадња са предшколским установама и школама. Успех може бити постигнут само ако људи од раног детињства посећују музеје, јер упознавањем примерка они упознају, препознају, заволе и чувају културну баштину. Само ако редовно посећују музеј, моћи ће се упознати и са специфичностима наше фосилне и рецентне флоре и фауне, природним феноменима и реткостима, као што су ендемичне, реликтне, али и угрожене врсте. Много је негативних примера у Србији који су у вези са недовољном сарадњом и незнањем, као што су на пример: изградња насеља, исушивање мочвара, уништавање природних станишта и других објеката на стаништима врста које су ретке, угрожене или су чак и нестале.

Да бисмо знали да чувамо природну баштину важно је да се ми, као њени корисници едукујемо, почевши од најмлађих популација. То ћемо постићи само редовним посећивањем музеја који су, могло би се рећи, „сликовнице“ или „атласи“ природе за децу и одрасле и разгледањем експоната, читањем легенди и каталога, као и стручним вођењем кустоса, посетиоцима постаје јасна улога појединих биљних и животињских врста и њихова улога у екосистему и природној баштини уопште. Тежња стручњака музеја је да развију свест посетилаца тако да се и они ставе у улогу заштитара и чувара природне баштине, без које је опстанак немогућ.

СТРАТЕШКИ ПЛАН

Природњачки музеј, који је један од најстаријих националних институција у Србији, да би своју улогу и мисију наставио у будућоватности, потребно је испоштовати стратегијски план даљег развоја и напретка, а који се односи на:

• Трајно решење смештаја (Сл. 4)
• Стална изложбена поставка, са концепцијом која би обухватила савремена музеолошка и научна правила
• Уколико у блиској будућности не буде решено питање трајног (адекватног) смештаја Природњачког музеја, тада је наш план да се у граду на неколико пунктова адаптирају постојећи мањи простори за тематске изложбе и промоције природњачких добара
• Отпочели смо са адаптацијом зграда у којима је сада смештен Природњачки музеј, као и активностима за изградњу нових монтажних објеката, на пример Павиљона за јединствени експонат мамута у Србији, који би био изложен у оквиру Музеја квартара, затим већ започет посао на поставци и рализацији „Бизонаријума" у дворишту Природњачког музеја у улици Књегиње Зорке 57, оправка подрума испод Галерије Природњачког музеја на Калемегдану, у којем би на врло илустративан начин била приказана геолошка прошлост Београда, кроз тематску изложбу „На чему лежи Београд?", итд.
- Едукација кустоса, увођење предмета музеологија на факултете који регрутују стручњаке за Природњачки музеј, а пре свега на Биолошком и Геолошком факултету
- Научно усавршавање кустоса, уписивањем докторских студија
- Контакти, стручни боравци музејских радника у сродним музејима у иностранству
- Сарадња са сродним научним установама (факултети, институти) у циљу пропагирања и доприноса глобалне заштите културне и природњачке баштине Србије
- Потребно је озаконити сарадњу са свим музејима у Србији који имају природњачке примерке (некадашња матичност)
- Природњачки музеј је јавна институција, са маркетингом као приоритетом у блиској будућности, затим окретање публици – корисницима
- Већа сарадња са медијима, већа реклама, која ће кроз менанџмент и маркетинг допринети да се са радом Природњачког музеја, његовим садржајем, односно примерцима, упозна што већи број грађана, различитог узраста, да буду едуковани тако да и они сами постану чувари и заштитари наше природњачке и укупне српске баштине
- Израда web sajta по узору на светске природњачке музеје и његово стално ажурирање.
- Атрактивне поставке изложби, нарочито оних са тематиком из ранијих геолошких периода треба да имају елементе и да изгледају као да су део сценарија научно-фантастичних филмова (SF)
- Интензивирати размену изложби са другим Природњачким музејима (гостовања)
- Нови правци у раду музеја су пројекти на глобалном нивоу, у којима су појединачне баштине одређеног подручја или државе, заправо својина целокупног човечанства
- Пројекти на оживљавању руралних средина едукацијом и упошљавањем њихових житеља на побољшању квалитета сопственог живота. (пројекат Злакуса и Потпећа)
- Посебан правац који велича достигнућа из прошлости, открића нових врста, знамените личности, све што је било важно у прошлости, а од значаја је за садашњост и будућност (Јосиф Панчић, Јован Жујовић, Петар Павловић, Сава Урошевић, Недељко Кошанин, Никола Пантић, Војислав Николић, Никола Диклић, Милена Михајловић-Павловић)
- Природњачки музеј и његова одељења треба да постану редовни пунктови туристичких тура по Београду и Србији
- Још боља сарадња у оквиру пројекта „Култура једнакости"

ЗАКЉУЧЦИ

Природњачки музеј је једна од најстаријих специјализованих културно-научних институција у Србији. Током протеклих више од сто година деловања остварио је снажан утицај на културни, научни и образовни развој у Србији. У историји свог постојања и рада имао је различите приоритете, који су се надограђивали један на други, тако де се основна делатност стално проширује. Првих деценија постојања Природњачког музеја приоритети су били обогаћивање збирки и фондова. Затим је наишла фаза стручног и научног усавршавања кадрова. Кустоси су поред стручних звања стицали и научна знања и тако су ширили углед институције (музеја), у ствари музејских примерака (збирки) на конгресима у земљи и широм света и многим научним часописима у којима су публиковали своја научна достигнућа у вези са збиркама за које су задужени. Природњачки музеј са тимом својих кустоса и конзерватора представља водећу институцију за проучавање диверзитета Србије. Један од најважнијих показатеља за процену проучености неког подручја јесте његова заступљеност у природњачким збиркама.

Последњих година у Природњачком музеју у Београду примењују се савремени музеолошки стандари, са тенденцијом на атрактивности изложби, интеракцији експонат – посетилац. Изложбе се различитим методолошким техникама приближавају посетиоцима. Маркетинг има све већи значај. У 2007. години све изложбе које су биле постављене у Галерији Природњачког музеја медијски су добро пропраћене, затим за сваку изложбу су штампани рекламни плакати, који су постављани на атрактивним местима у граду, штампани су информативни изводи изложби, организоване су пригодне креативне радионице, посебна пажња је посвећена особама са инвалидитетом (прилагођеност експоната, легенди, излагања, приступ Галерији), стручно вођење група. Посебна пажња се поклања избору примерака за музејску продавницу „Базар природе“, урађено је више пропагандних предмета са знаком (логом) Природњачког музеја.

REFERENCES [ЛИТЕРАТУРА]

Закон о културним добрима. – „Службени гласник РС“, бр. 71/94.

Протић, Љ, Васић, О. (едс.): Природњачки музеј – Водич, Београд, 2007

Службени гласник СРСрбије, бр. 54/79

Службени гласник СРСрбије, бр. 29/88

Шоле, Т. 2002. Маркетинг у музејима или о врлини и како је обзнанити, Београд.

ПОКЛИЧ ЗА МУЗЕЈ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ

Српска је земља и брдна и равна, и родна и неродна. Србина је свуда мила и дивна, и странцима своме примамлива. Али ипак за то у српскому народу нигде нема отаџбине српске земље, негде неста где би се њена блага могла разгледати, изучити и сакупити.

Своме државном и своме просвећеном народу подигао је земаљски живи правац државни, у којима се служе служба и живој Природи и живом Творцу, у којима се народу приноси цела природна блага његове земље, а овладана учи да своју отаџбину потпуно познаје и љуби.

Само у Србији још тога нема. — Потекла је у данашњој српској већ велика Краљ Милан почео наслутати да ће и ово Србији требати; негда су се у београдској Великој Школи, уз приношај Краљеву и Државину, почели стварати темељи будућем Музеју за природу српских земаља. Али су ти почеци слаби, те не задовољавају ни школске потребе, а камо ли да пуном своме задатку одговарају. Међутим, просветно стање српскога народа захтева да се у његовоме средишту, у престоници Краљевине Србије, подигне достојан templ науци о српској земљи.

Са тога су рђавица српске просвете већ прије прегли да помогну подићи Музеј у коме ће бити представљена цела природа у којој Срби живе: земља, камење и руде, биље и животиње, све што је од природе у земљи и што се природно на њој развија, све што од природе утиче на живот и народне Србе. Те су просвећене снаге приложиле основни фонд за грађење Дома у коме ће се сместити тај Музеј, а надлежна је власт одобрила да се поставити чланови Одбора старају о прикупљању потребних прилога за подизање Дома и прикупљању за збирке Музеја. Они ће ово прво све обрадити сада Србима, од Балкана до Савског Мора и онима преко Мора, да сви заједно помогну подићи Дом достојан све моје српске земље, која их је родила и подигла.

На Нову Годину 1896.
у Београду.

Председник Одбора
ЈОВАН М. ЖУЈОВИЋ
професор Геологије и Палеонтологије на Вел. Школи, члан Академије Наука.

ЧЛАНОВИ:

Живан Жујовић, доктор, професор у пензији и бив. прив. ректор;
Д-р Радивој Лазаревић, начелник санитетског министарства унутрашњих дела;
Д-р Ђорђе П. Јовановић, санитетски мајор, данас генерал Ц. Н. Краља Александра, бив. прив. доцент на Вел. Школи;
Јован Малешевић, начелник рударског одељења министарства народне привреде;
Стеван Т. Јаковић, прив. доцент на Вел. Школи и управник Геолошког Завода;
Сава Урошевић, професор Минералогије на Вел. Школи;
Душомир Жујовић, прив. ректор;
Добросав Ружић, бив. прив. ректор;
Д-р Сима Трајановић, прив. ректор;
Живојин Ј. Ђурђевић, прив. ректор;
Петар С. Павловић, прив. ректор;
Д-р К. Петковић, председник друштва „Пантић".

1

2

4

Figure 1 Voice for the establishment of Natural History Museum
Figure 2 Buildings of Natural History Museum at Njegoševa St. and St. Knjeginje Zorke
Figure 4 The new building of Natural History Museum, according to a sketch by Academy Member Nikola Pantić

Слика 1 Поклич за оснивање Јестественичког музеја
Слика 2 Зграде Природњачког музеја у улици Његошевој и Књегиње Зорке
Слика 4 Изглед нове зграде Природњачког музеја према скици академика Николе Пантића

Figure 3 Activities of the Museum

Слика 3 Делатност музеја

Jovan Ristov
National Conservatory Center – Skopje
Republic of Macedonia

THE BASIS OF THE MACEDONIAN MODEL FOR CULTURAL HERITAGE SECURITY PROTECTION

Abstract. This document includes the key aspects of the Macedonian model of safe protection of the cultural heritage, included in the Law on Protection of the Cultural Heritage in 2004. In the same time, this topic is explained in wider context in order to depict an overall picture about the progress made in the legal establishment of the relations in this specific area.

1. KEY TERMS

The term „Cultural heritage security protection" is quite new. It has been officially used in the Law on Protection of the Cultural Heritage in 2004[1]. It is generic term which refers to measures and activities for protection of the cultural heritage from illegal activities i.e. prevention from such activities and counter-actions in a case of such activities. As such it is very complex and specific type of protection which is integral part of the system for protection of the cultural heritage. The key elements in its definition are the terms: "illegal actions", "prevention" and "counter-actions".

The term "illegal action" refers to every action that is contrary to the Law that aims to protect the cultural heritage, regardless whether it is intentional or unintentional act, especially acts that are subject to criminal prosecution such as damaging, destruction, stealing, usurpation, concealing, suppression, illicit trade, illegal import and export, illegal excavations and other illegal activities related to the cultural heritage.

According to the official definition, the term "prevention" refers to prevention of illegal activities against the cultural heritage and reduction of the possibility for occurrence of risk from such activities. In this regard, risk is also the possibility from occurrence of potential damages or losses of the cultural heritage due to single or multiple illegal activities. In other words, it is planned and organized activity for protection of the cultural heritage from illegal activities that is manifested with undertaking of various preventive measures. In this sense, the term "prevention" refers to very important protection function that is one of the two key contents of the wider term – "Cultural heritage security protection". However, the term "prevention" also has other, wider meaning which definitely needs to be taken into account in order to avoid eventual misunderstanding. If understood as lato sensu, the term "prevention" refers to operational goal for protection of the

1. Regulation on Realization of Security Protection of the Cultural Heritage and the Form and Manner of Issuing of the ID to the Authorized Officers for Cultural Heritage Security Protection – Official Gazette of the Republic of Macedonia No.25/05.

cultural heritage meaning not only prevention from illegal activities but also prevention from other forms of endangering that are manifested with same or similar consequences on the cultural heritage.

The term “counter-action”, on the other hand, refers to activities for reduction of the damages or harmful consequences from the illegal activities if such risk occurred. This term refers to urgent actions i.e. salvation and correction measures for remedy of the consequences.

2. GENERAL REMARKS ABOUT THE CRIMINAL ACTIVITIES AGAINST THE CULTURAL HERITAGE

The Republic of Macedonia is small country both in the terms of territory and population, with limited economic resources and numerous problems of various kindc. However, Macedonia has incredibly rich cultural heritage of various type and periods with significant historical, artistic, scientific and similar values. Due to the multiple values and importance it has, its cultural heritage attracts interest of many stakeholders.

The increased interest for the Macedonian cultural heritage also means increase of the risk to which such cultural heritage is exposed to. Mainly this refers to the fact that there is certain number of individuals and organized groups, both Macedonians and foreigners that had different interests and intentions towards the cultural heritage. The dangers from intentional damage or destruction, stealing, usurpation, concealing, suppression, illicit trade, illegal import and export, illegal excavations and other illegal activities become more real and greater day by day. For the sake of personal gain or sometimes due to reputation or acquiring reputation in specific informal groups, well organized individuals and groups plan, prepare, order or perform criminal acts by making usurpation of valuable artifacts.

For several decades, until the year of 1991, the most present act of illegal activities was the stealing of icons. Today the greatest problems are illegal excavations and usurpations of archeological items. The Macedonian authorities face also the problem of illegal imports and exports of the cultural heritage as well as the problem related to illicit trafficking with such goods. There is also usurpation of archeological sites as well as qualified efforts for circumvention – by replacing the original icons with new ones, which happens in some rural areas. Unfortunately, in Macedonia there is also intentional damaging and destruction of the sacral objects and items due to nationalist reasons or religious intolerance. In a summary we can say that there are sufficient reasons to make us worry.

The illegal activities are interrelated. They are almost never isolated. They all have same or similar consequences. In most of the cases for the owners and for the society in general, the movable cultural heritage is lost and the national cultural heritage has been deprived from its valuable property. In this sense the danger that is present with these illegal activities, jointly or individually, is more than over a clearly identified risk both on national and international level. All these types and forms of negative human behavior are very common phenomena all over the world. There is almost no country that is not faced with these forms of criminal behavior. As a rule there are present mainly in environments in which there is greater concentration of various cultural goods or where there is incompletely built relation towards the values and importance of the own cultural heritage. As a consequence we have numerous weaknesses manifested in the practical realization of the care to protect this heritage.

However, when it comes to prevention from these types of actions this approach varies from country to country. The key differences on what is protection are not that much in the system of measures that make the general social prevention but in the national systems for protection of the cultural heritage. In practical terms every country has, or tries to profile and maintain its own model for protection of the cultural heritage. In this regard – what is forbidden in one country is allowed in another one. The organized fight for suppression of the illegal activities does not have same effects everywhere and always.

A careful analysis of the situation and tendencies with the above mentioned criminal activities shows that in the Republic of Macedonia there are more relevant factors that contributed or contribute to the criminal activities. For example we can openly talk about insufficient or improper physical and technical protection of the cultural heritage as well as the obvious absence of proper services that will against this type of crime. Very important factors are also the inappropriate treatment of the cultural heritage protection in the educational process as well as the absence of specific plans and programs for prevention from this type of criminality. We need to add to this the ad hoc actions related to collectibles but also the absence of organized control of the trade with cultural goods and other antiquities as well as the purchase of the items by the museums and some public collections without first checking the origins of the goods or contrary to the ethical norms.

Very important impact on the status and tendencies of these criminal activities had the former legislation, mainly due to the existence of numerous legal gaps. In a short period of time that was complete lack of understanding about the issue of preservation in the very institutions that were supposed to carry out that protection. In the mother institution there is fear that the security protection of the cultural heritage is obligation of all other entities beyond the system for protection of the cultural heritage but not competency of the relevant institutions in this system. Luckily, we can say that this absurd and misconceptions are resolved but during this period when the service for safety of the cultural heritage as prevented from acting there were numerous accidents on the field and unwanted activities. All these things damaged the cultural heritage.

3. KEY FEATURES OF THE NEW MODEL FOR SECURITY PROTECTION

The mentioned conditions were strong stimulation in the drafting of the new Law on Protection of the Cultural Heritage. This Law integrated multiple provisions for security protection of the cultural heritage. Most of them are systematized in a special department titled “Protection of the cultural heritage from illegal activities”. In this case it is about good number of issues i.e. obligations that are derived from the ratified international conventions and other basic acts of UNESCO, UNIDRUA, Council of Europe and the European Union. By integrating the minimum provisions effort was made to make compatible the new Law on Cultural Heritage with the international standards in this area but also to emphasize its links with the appropriate laws with the relevant areas (internal affairs, customs, public prosecution, etc.). The goal of this approach was to clearly identify the role, the place and the responsibility of the relevant entities as well as distinction in their competencies.

As it was already mentioned, in the absence of special legal norms there were many misunderstandings in reality between the services for protection of the cultural heritage and other stakeholders involved – collision of competencies. The new Law on Protection of the Cultural Heritage created solid legal base for resolution of the negative situation in relation to the criminal

activities against the cultural heritage. In this regard very important step forward was made in several directions.

From the normative point of view, the first key feature of the new Macedonian model for protection is the treatment of the security protection of the cultural heritage as a separate form of protection and integral part of the system for protection of the cultural heritage. As a result of such conceptual approach the very Law on Protection of the Cultural Heritage integrated special provisions in this area. The Law also vested authorities to adopt special Regulation for Security protection of the Cultural Heritage. In a normative sense the Republic of Macedonia is one of the rare countries that has specialized legal norms about the issue of prevention from illegal activities, integrated in the national system for protection of the cultural heritage. The role, the position and the competencies of the entities in other areas are not disrupted. On the contrary – these provisions relate to the key entities in the very system for protection of the cultural heritage. This filled in a very important legal gap that used to exist.

Second key feature are the organizational changes on national (central) level. The Law foresees existence of National Council on Cultural Heritage which is counseling and coordinative body of the Government of the Republic of Macedonia which already is active. This Council under its umbrella will have special coordinative body for security protection of the cultural heritage i.e. prevention of the illegal activities. In addition there will be new Sector for Prevention and Inspection Monitoring in the Authority for Protection of Cultural heritage (Ministry of Culture). This Sector has two departments – one of which deals solely with the problem of the cultural heritage security. Novelty in the Law is that the issues related to security protection of the cultural heritage in the frames of the Directorate for Protection of the Cultural Heritage is performed by authorized officers for security of the cultural heritage. Their authorizations are different from those of the Inspectors for cultural heritage.

The third key feature of the new model for protection is the new instruments for protection. Mainly it is the National Strategy for Protection and Use of the Cultural Heritage which is adopted for a period of 15 years that sets the long-term basis of the policy for protection and also the policy for security protection of the cultural heritage. In accordance with the National Strategy and in order to evaluate the present risks from unwanted activities and the criminal actions against the cultural heritage, the setting of priorities of the policy for security protection and the setting of general measures for prevention of crime against cultural heritage. The Law foresees that the Government will adopt National Action Plan for Prevention of Crime against cultural heritage. The realization of this Plan should be coordinated by the National Council for Cultural Heritage and its special coordinative body. Another new protection instruments are the plans for security protection of the cultural heritage that are adopted by the relevant institutions for protection and specific carriers of protected goods. It is the Plan for Preventive Protection of the Cultural Heritage from Illegal Activities and the Plan for Urgent Actions in a Case of Illegal Activities. These Plans are adopted on the basis of special elaborates for security assessment. The term “security assessment” refers to assessment of the level of security of the cultural heritage against the existing level of risk and its acceptability. The elaborates are drafted by the Authority for Protection of the Cultural heritage and adopted by the Minister of Culture. With this system and with regards to the instruments for protections every relevant entity in the system for protection of the cultural heritage has clear position.

Important novelty is the expansion of the absolute legal prohibition in relation to the cultural heritage and their systematization on one place. It is prohibition for damaging, destruction, stealing,

usurpation, concealing, suppression, prohibition for selling of state cultural heritage of significant importance, prohibition for exports of cultural heritage of significant importance, prohibition to export cultural heritage that was stolen and prohibition for repression, attack and the use of cultural heritage for military purposes. These prohibitions are treated accordingly in the Criminal Code that is both terminologically and essentially harmonized with the Law on Protection of the Cultural Heritage.

Fifth key feature is the bridging of the legal gap that used to exist with regards to the origin of goods in their purchase, actions towards suspicious offers for purchase, prohibition to register suspicious items in the museum and other inventory books, the issue of private collection and the exclusion of particular types of goods as objects for collection, maintenance of registry on the origin of the antiquities, artistic and other items of collections that are traded as well as prescribing of special obligations for the traders with antiquities, detailed regulation of the exchange, concession, import, export and restitution of the cultural heritage, publicity of every case of illegal activity related to cultural heritage etc.

Another important novelty is the expansion of the list of misdemeanors related to the cultural heritage. It is over 65 types of misdemeanors grouped in three clusters according to their severity. The new Macedonian model for security protection of the cultural protection, here shown in rudimentary form, understands as key value the active cooperation with the police, public prosecutions, customs, inspections and other relevant bodies and authorities. In this regard, making it alive in reality means actions by these entities. The main burden of enforcement of the new model remains on the institutions for protection of the cultural heritage. In this regard some good results are yet to be seen which will be topic for another occasion.

Јован Ристов
Национален конзерваторски центар - Скопје
Македонија

ОСНОВИ НА МАКЕДОНСКИОТ МОДЕЛ НА БЕЗБЕДНОСНА ЗАШТИТА НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Апстракт. Во овој прилог се обработени клучните аспекти на македонскиот модел на безбедносна заштита на културното наследство, содржани во Законот за заштита на културното наследство од 2004 година. Наедно, самата тема е приопштена и во поширок контекст, со цел да се добие една заокружена претстава за направениот исчекор во правното уредување на односите во оваа специфична област.

1. ОСНОВНИ ПОИМИ

Изразот "безбедносна заштита на културното наследство" (angl. „cultural heritage security protection") е нов законски израз, официјализиран со Законот за заштита на културното наследство од 2004 година.[1] Станува збор за генерички поим под кој се подразбира систем на мерки и активности за заштита на културното наследство од незаконски дејствија, односно превенција од такви дејствија и противдејство во случај на нивно остварување. Како таков, тој означува еден комплексен, специфичен облик на заштита, што е интегрален дел на системот за заштита на културното наследство. Клучни елементи на неговата дефиниција, пак, се предметните поими: "незаконско дејствие", "превенција" и "противдејство".

Изразот внезаконско дејствиег го подразбира секое поведение што е спротивно на законските одредби чија цел е заштитата на културното наследство, било да се работи за ненамерни или намерни дела, особено кривично казниви дела. Во случајот, како такви се сметаат стандардните инкриминирани дејствија, какви што се, особено: оштетувањето, уништувањето, кражбите, присвојувањето, прикривањето, затајувањето, недозволената трговија, нелегалниот извоз и увоз, илегалните ископувања и други противправни дејствија поврзани со културното наследство.

Според официјалната дефиниција, под поимот "превенција" се подразбира спречување на незаконските дејствија против културното наследство и намалување на можностите за појава на ризик од такви дејствија. Притоа, како "ризик" се смета веројатноста од настанување можни штети или загуби кај културното наследство, како последица на едно или повеќе незаконски дејствија. Значи, станува збор за една планска, организирана активност за заштита на културното наследство од незаконски дејствија, што се манифестира преку

1. Regulation on Realization of Security Protection of the Cultural Heritage and the Form and Manner of Issuing of the ID to the Authorized Officers for Cultural Heritage Security Protection – Official Gazette of the Republic of Macedonia No.25/05.

преземање на повеќе различни видови превентивни мерки. Во таа смисла, поимот "превенција" во областа на споменичкото право означува една исклучително значајна протекторска функција, која е една од двете клучни содржини на поширокиот поим Ѣ "безбедносна заштита на културното наследство". Меѓутоа, поимот "превенција" има и друго пошироко значење, што нужно треба да се има предвид заради избегнување на евентуалните недоразбирања. Имено, сфатен lato sensu, поимот впревенцијаг ја означува оперативната цел на заштитата на културното наследство, што ќе рече Ѣ тој ја подразбира не само превенцијата од незаконски дејствија туку и превенцијата од други облици на загрозување, што се манифестираат со исти или слични последици врз културното наследство.

Под поимот "противдејство", пак, се подразбира активност за намалување на загубите или штетните последици од незаконските дејствија, ако ризикот се оствари. Така сфатен, овој поим се однесува на ургентното дејствување, односно спасувањето и на корективните мерки за ублажување на последиците.

2. ОПШТИ ЗАБЕЛЕШКИ ЗА КРИМИНАЛИТЕТОТ ПРОТИВ КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Република Македонија е мала земја според просторот што го зафаќа и популаТцијата што ја има, со ограничени економски ресурси и бројни проблеми од разлиТчен вид. Меѓутоа, таква каква што е, таа поседува богато културно наследство од најТразличен вид и период на настаТнување, со извонредни историски, уметнички, научни и слични вредТности. Поради многукратните вредности и значењето што го има, нејзиното културно наследство побудувало и денес с# уште побудува нагласен интерес на широк круг субјекти.

Зголемениот интерес кон македонското културно наследство, сам по себе, значи истовремено и зголемување на ризикот на кој е изложено тоа национално богатство. Пред с#, поради тоа што поТстојат не така мал број поединци и организирани групи, македонски или странски државјани, неретко и во меѓусебна спреТга, кои имале и имаат поинакви интереси и намери во поглед на културното насТледство. Практично, опасностите од намерно оштетување и уништуТвање, илеТгални ископувања, кражби, присвојување, прикривање, недозволена трговија, криумчарење, измама и други незаконски дејТствија, од ден во ден, стануваат с# пореални и с# поголеми. Заради стекнување на имотна корист, неретко и заради престиж или стекТнување углед во определени неформални групи, добро организирани поединци и групи планираат, подготвуваат, нарачуваат или изТвршуТваат кривични дела, присвојувајќи на тој начин вредни експонати.

Во еден подолг период, всушност неколку децении, с# до 1991 година, најзастаТпен вид противправни дејствија беа кражбите на икоТни. Денес, пак, најсериозен проблем се илегалните ископувања и присвојувањето на археолошки предмети. Бездруго, македонските власти се соочуваат и со проблемот на недозволениот извоз и увоз на културни добра, како и со проблемот на недозволената трговија со такви добра. Покрај тоа, практиката бележи и појава на узурпации на археолошки локалитети, како и квалификувани облици на измама при замена на стари со нови икони во некои селски средини. МакеТдонското искуство, за жал, памети и примери на намерно оштетуТвање и уништување на сакрални објекти и предмети од национаТлистички побуди или верска нетрпеливост. Во последно време, пак, е актуелен атакот врз меморијалните добра. С# на с#, накусо, може да се забележи дека постојат доволно причини за загрижеТност.

Недозволените дејствија за кои станува збор се во тесна меѓуТсебна спрега. Ретко кога некое од нив претставува изолирана појава. Притоа, сите тие имаат исти или идентични последици. Во најголем број случаи, по правило, за самите сопственици и за општеството во целина, движните културни добра се изгубени, а националното кулТтурно

наследство е осиромашено. Во таа смисла, опасноста што ја носи секое од тие недозволени дејствија, поединечно или заедно, денес повеќе отколку во минатото, е јасно осознаен ризик како на национален така и на меѓународен план. Впрочем, сите овие облици или видови негативно човеково однесување, повеќе или помалку, денес се широко распространета појава во светот. Речиси нема дрТжава што поединечно не е соочена со тие облици на криТминално однесување. По правило, тие се карактеристична појава за средини во кои постои поголема концентрација на разновидни културни добра или каде што постои нецелосно изграден однос кон вредностите и значењето на сопственото културно наследство. Последица од тоа се бројните слабости, манифестирани во практичното остварување на грижата за зачувување на тие добра.

Меѓутоа, кога е во прашање превенцијата од тој вид делиТквенција, веднаш треба да се нагласи дека, од земја до земја, постоТјат битни разлики во пристапот и концепциите за заштита. Клучните разлики не се толку во системот на мерки што ја сочинуваат општата социјална превенција колку што се во националните системи за заштита на културното наследство. Практично, секоја земја има, или настојува да профилира и да одржи свој модел на заштита на културното наследство. Оттаму, тоа што во една земја е забрането или се смета за недозволено односно незаконско дејствие, во друга е дозволено дејствие или е под некаков полиберален режим. СледТствено, организираната борба за сузбивање на незаконските дејствТија ги нема истите ефекти секогаш и секаде.

Внимателната анализа на состојбата и движењето на споменичТкиот криминалиТтет покажува дека во Република Македонија постоТеле и постојат повеќе релеТвантни фактори што придонесувале или придонесуваат за криминално однесуТвање. Така, пред с#, оправдано може да се зборува за недоволна и несоодветна физичка и техничка обезбеденост на културното наследство, како и за евиТдентно отсусТтво на посебни служби за борба против споменичкиот криминалиТтет. Наедно, како битен фактор и натаму се смета несоодветното третиТрање на заштитата на културното наследство во воспитно-обраТзовниот процес, како и отсуствто на посебни планови и програми за превенција на овој вид криминаТлитет. Секако, кон тоа треба да се додаде и стихијноста во сферата на коТлекциоТнерството, но и отсуството на организирана контрола на трговијата со културни добра и други антиквитети, како и откупот на предмети од страна на музеите и некои јавни збирки без претходна проверка на потеклото на добрата или спротивно на етичките норми.

Значајно влијание врз состојбата и движеТњето на предметниот криминалитет, во подолг период имаше и претходната законската регулатива, осоТбено поради постоењето на бројни правни празнини. Згора на с#, во еден кус период постоеше и несфатливо неразбирање на проблемот со превенцијата во самите установи за заштита. Всушност, токму во матичната установа преовладуваше ставот дека безбедносната зашТтита на културното наследство е обврска на сите други субјекти надТвор од системот за заштита на културното наследство но не и на надлежните установи во тој систем. За среќа, таквите апсурди и забТлуди веќе се надминати, но во периодот додека службата за безТбедност на културното наследство беше спречувана да дејствува, на теренот се случуваа бројни инциденти и несакани дејствија и однеТсувања. Се разбира, на штета на културното наследство.

3. КЛУЧНИ КАРАКТЕРИСТИКИ НА НОВИОТ МОДЕЛ НА БЕЗБЕДНОСНА ЗАШТИТА

Наведените состојби беа силен поттик при конципирањето на новиот закон за заштита на културното наследство. Во таа смисла, во самиот закон беа вградени повеќе одредби за безбедносна зашТтита на културното наследство. Притоа, поголем дел од нив се систе Тматизирани во посебен оддел, насловен како Ѣ "Заштита на културното наследство од незаконски дејствија". Во случајот, станува збор за повеќе прашања што, како обврски,

произлегуваат од ратификуваните меѓународни конвенции и од другите темелни акти на УНЕСКО, УНИДРУА, Советот на Европа и Европската унија. Во таа смисла, преку вградување на минимум одредби за предметната материја, се настојуваше да се обезбеди компатибилност на новиот закон за културното наследство со меѓународните стандарди во оваа област, но и да се нагласи неговата поврзаност со соодветТните закони од допирните области (внатрешни работи, царински органи, јавни обвинителства и друго). Цел на таквиот нормативен пристап беше појасното препознавање на местото, улогата и одговорноста на надлежните субјекти, како и предочување на специфичностите во поглед на разграничувањето на нивните надлежности.

Како што веТќе е наведено, во отсуство на специјални законски норми, во практиката настануваа голем број недоразбирања меѓу службата за заштита на културното наследство и другите инволвирани субјекти, манифестиТрани како негативен судир на надлежностите. Оттаму, со новиот закон за заштита на културното наследство е создадена солидна правна основа за надминување на негативните состојби во поглед на криминалитетот против културното наследство. Всушност, во тој поТглед е направен исклучително значаен исчекор во неколку насоки.

Така, од гледна точка на самата нормативна концепција, прва клучна карактеТристика на новиот македонски модел на заштита е третманот на безбедносната заштита на културното наследство како посебен облик на заштита и интегрален дел на системот на заштита на културното наследство. Како резултат на таквиот концепциски пристап, следствено, во самиот Закон за заштита на кулТтурното насТледство беа вградени специјалните одредби од таа област. Покрај тоа, со истиот закон беше дадено овластување за донесување на посебен праТвилник за безбедносната заштита на културното насТледство. Така, во нормативТна смисла, токму поради таквиот присТтап, Република Македонија е една од ретките земји што има специјТални правни норми за проблемот на превенцијата од незаконски дејствија, вградени во самиот национален систем за заштита на културното наследство. Притоа, со ништо не е нарушена позицијата, улогата или надлежноста на субјектите од другите допирни области. Напротив. ПредметТните специјални одредби се однесуваат на клучТните субјекти во самиот систем за заштита на културното наследТство. Во таа смисла, значи, е направено значајТно пополнување на една голема правна празнина.

Како втората клучна карактеристика можат да се сметаат организационите промени на централно, државно ниво. Така, со Законот е предвидено постоење на Национален совет за културното насТледство, како советодавно и координаТтивно тело на Владата на Република Македонија, што веќе е формирано и дејствува. При тој совет е предвидено постоење на посебен координативен одбор за безбедносна заштита на културното наследство, односно за превенТција од незаконски дејствија. Покрај тоа, во рамките на новиот државен орган во состав на Министерството за култура Ѣ Управата за заштита на културното насТледство е формиран посебен Сектор за превенција и инспекциски надзор, со две одделенија, од кои едноТто се бави токму со проблемот на безбедноста на културното наследТство. Новина во законот е што работите на безбедносна заштита на културното наследство во рамките на Управата за заштита на културното наследство ја вршат овластени службени лица за безТбедност на културното наследство. Нивните овластувања се различни од оние што ги имаат инспекторите за културно наследство.

Како трета клучна карактеристика на новиот модел на заштита се сметаат самите нови инструменти за заштита. Во прв ред, станува збор за Националната стратегија за заштита и користење на културТното наследство, што се донесува за период од 15 години, со која се утврдуваат долгорочните основи на политикаТта на заштита, а во тие рамки и на политиката за безбедносна заштита на културното насТледство. Покрај тоа, во согласност со Националната стратегија, а

заТради оценка на постојните ризици од незаконски дејствија и состојТбата со криминалитетот против културното наследство, утврдување на приоритетите на политиката на безбедносна заштита на културното наследство и утврдување на општите мерки на превенција на криминалитетот против културното наследство, со Законот е предТвидено, Владата да донесе Национален акционен план за преТвенција на криминалитетот против културното наследство, чија реализација треба да ја координира Националниот совет за културно наследство и неговиот специјален координативен одбор. Следен нов инструмент на заштита се и планоТвите за безбедносна заштита на културното наследство, што ги донесуТваат надТлежните јавни установи за зашТтита и одредени иматели на заштитени добра. Станува збор за ПлаТнот за превентивна заштита на културното наследство од незаконски дејствија и за Планот за итна акција во случај на незаконски дејствија. Тие планови, пак, се донесуваат врз основа на посебни елабоТрати за безТбедносна проценка3. Елаборатите ги подготвува Управата за зашТтита на културното насТледство, а ги одобрува министерот за културТра. Така, во поглед на инструментите за заштита, секој од надлежТните субјекти во системот за заштита на културното наследТство има јасна позиција.

Значајна новост и следна карактеристика на новиот модел на заштита претТставува самото проширување на апсолутните законски забрани во врска со културното наследство и нивното систематиТзирање на едно место. Конкретно стаТнува збор за: забраната за оштетување, уништување, присвојување, прикриваТње, затајување и узурпација на културното наследство, забраната за отуѓување на дрТжавно културно наследство од особено значење, забраната на извоз на културно наследство од особено значење, забраната на увоз на украдено културно наследство и забраната за реквирирање, репреТсија, напад и користење на културното наследство за воени цели. Овие забрани соодветно се третирани во Кривичниот законик, кој е терминолошки и суштински усогласен со Законот за заштита на културТурТното наследство.

Како петта клучна карактеристика се смета пополнувањето на правната празниТна во поглед на проверката на потеклото на добрата при нивниот откуп, постаТпувањето со сомнителните понуди за откуп, забраната за упис на сомнителните предмети во музејските и другите инвентарни книги, прашањето за приватните збирки и исклучуваТњето на одредени видови добра како предмет на колекциоТнирање, водењето на регистар за потеклото на антиквитетите, уметничките или другите предмети на колекции со кои се тргува и пропишувањето посебни обТврски за трговците со антиквитети, деталното регулирање на размената, отстаТпувањето, изнесувањето, извозот, увозот и реституцијата на културното наследТство, давањето публицитет на секој случај на незаконско дејствие во врска со културното наследство и слично.

Покрај тоа, како значајна новост се смета и проширувањето на листата на преТкршоците во врска со културното наследство. Патем, станува збор за над 65 прекршоци, систематизирани во три целини според теТжината на противправното дејствие.

Новиот македонски модел на безбедносна заштита на културТното наследство, овде приопштен во рудиментирана форма, како темелна вредност ја подразбира активната соработка со полицијата, јавните обвинителства, царинските органи, инспекциите и другите надлежни органи и служби. Оттаму, неговото заживување во пракТтиката во значајна мера е поврзано со активноста на тие субјекти. МеѓуТтоа, главниот товар во примената на самиот модел и натаму останува на инстиТтуциите за заштита на културното наследство. Во тој поглед, допрва се очекуваТат солидни резултати. За тоа ќе можеТ да се зборува во некоја друга прилика.

REFERENCES [БЕЛЕШКИ]

"Службен весник на РМ" бр. 20/04 и 115/07.

Правилник за остварување на работите на безбедносна заштита на културното наследство и за образецот и начинот на издавање на легитимацијата на овластените службени лица за безбедност на културното наследство ("Службен весник на РМ" бр. 25/05).

Поимот "безбедносна проценка" е дефиниран како проценка на нивото на безбедност на културното наследство наспрема постојниот степен на ризик и неговата прифатливост.

Закон за изменување и дополнување на Кривичниот законик ("Службен весник на РМ" бр. 19/04).

Moldavia

Slovenia

Romania

Croatia

Serbia

Bosnia and Hercegovina

Montenegro

Bulgaria

Macedonia

Albania

Aleksandra Savić
Natural History Museum, Belgrade
Serbia

COLLECTION OF FRUIT IN THE NATURAL HISTORY MUSEUM IN BELGRADE AS A RESOURCE OF CONSERVATION OF NATURAL AND CULTURAL HERITAGE OF CENTRAL SERBIA

Abstract: The Natural History Museum in Belgrade has been realizing the Project "Collection of fruit – autochthonous and cultivated fruit of Rudnik-Takovo region" since 2005. The area where the project is realized is the Rudnik-Takovo region (Central Serbia – Šumadija, the Municipality of Gornji Milanovac). The strategic goal of this project is formation of Collection of fruit, as the base for the scientific and expert activities on conservation of natural, cultural, historical and ethnobotanical heritage of this area. The author[1] of the project has formed a museum base of documentation with a multiple role and purpose, including the herbarium specimens of wild and cultivated fruit, appropriate photo-documentation of characteristic fruit *in situ* and *ex situ* and phonographic records of interviews with local people, experts and fruit farmers. The scientific goal of forming this collection is the preservation of data on diversity of wild and cultivated autochthonous and old fruit species, as well as data on types and degree of utilization, value, distribution, customs and ways of use and processing of the fruits. The project was supported by the Ministry of Agriculture. These initial studies will be further applied in the following period in other parts of Serbia.

Until the 18th century, the complexes of forest ecosystems have occupied almost 80% of surface of Šumadija. The change in conditions and ways of life has led to deforestation and turning the plots into grain fields, gardens, pastures and orchards. The region of Šumadija has a distinctively orchard type of land use today, due to suitable climatic-edaphic factors that enable the highly profitable production of high-quality fruits.

The area of Rudnik-Takovo region at the Municipality Gornji Milanovac has 28% of its surface area under cultivated land, about 32% under meadows and pastures and about 8% under orchards. Today in this area the forests occupy about 29% of total surface area (Graph 1.).

The forests of this area are characterized by a very pronounced diversity of life forms (biodiversity), where the fruit species hold an important position. There are about 100 species of self-propagating wild fruit, grouped into 38 genera and 23 families. Besides the vast taxonomic diversity, the wild fruit also has a great genetic diversity. Therefore it represents an important resource as a genetic potential for improving and selecting the farmed fruit. It is believed that the autochthonous flora of Serbia includes the predecessors of farmed varieties of: pears (*Pyrus communis* and *Pyrus*

[1] Author and realizer of the project: Aleksandra Savić, Grad. in Biology, curator at the Natural History Museum

amygdalifolis), apples (*Malus silvestris, M. florentina*), plums (*Prunus cerasifera, P. spinosa*), cherries (*Prunus avium*), sour cherries (*Prunus fruticosa*), almonds (*Prunus amygdalus*), walnuts (*Juglans regia*), hazelnuts (*Corylus avellana*), strawberries (*Fragaria vesca*) etc.

Studies on diversity and genetic variability of self-propagating wild fruit are very important both for fundamental (biology, ecology) and applied sciences (agriculture, pharmacy etc.). Domestication (introduction into culture) of fruit species was throughout the history very important for survival and life of our ancestors. Therefore it is especially important to preserve the old, autochthonous fruit varieties in the rural households, as they are gradually dying out and it leads to irreversible loss of genetic resources.

One of the main tasks in present time is to produce high-quality food for human consumption, especially fruit, where the fruit farming plays an important role. Its other role is ecological as it contributes to conservation and improvement of environment, maintaining the bioenergetic balance, suppressing erosion and floods and improvement of the climate. The large technological and utilitarian value of fruit is the source of proper human nutrition and health.

Collection of fruit

The beginnings of the Collection of fruit at the Natural History Museum included the project "Autochthonous and farmed fruit of Rudnik-Takovo region", which started in 2005.

The Collection of fruit (BEO 582.634.1) formed at the time of the project is now included in the Biological sector of Natural History Museum. The project was supported by the Ministry of Agriculture.

The goal for setting the Collection was preventive conservation and protection of the characteristic species of fruit-bearing plants from Šumadija (in the first phase of realization) both *in situ* and ex situ.

This collection includes:

- **Wild fruit**, self-propagating, from the natural populations. The study entries include the locality where it was collected, type of plant association, genetic relationship between the wild and farmed fruit varieties in the area, relationship of the local community toward the wild fruit (degree of economic use, processing etc.)
- **Old, autochthonous varieties of farmed fruit**, growing in secluded rural households, at the edge of forests and other plant communities. The trees are being photographed and a detailed entry is made on the location where the tree was recorded (for example, particular rural household, name of the village, name of the family owning the property etc.). Also collected are stories and folk beliefs connected to use, origin and planting of old varieties of fruit.

The importance of this collection is multifold:

- **Scientific importance**, as a database on biodiversity of autochthonous and introduced fruit varieties and the concept of preserving the genetic resources of fruit flora, which is destroyed through urbanization and invasive development of agriculture.
- **Ecological importance**, as studying the presence, distribution and population numbers of fruit species in certain associations and on certain substrates etc.
- **Culturological** – this concept is particularly important. It may be:
    - Historical – collecting the information on use of fruit during the history, types of saplings, type of use etc.;

- Ethnobotanical – collecting the data on customs and tradition of using the fruit; oral and written lore as a part of cultural heritage;
- Educational – popularization of autochthonous fruit species, informing and educating the local communities about the importance of preserving the old varieties of fruit;
- Media – the attention of the public may be immense due to accent on preventive protection and conservation of old, traditional varieties of fruit plants, which are threatened and slowly disappearing (Graph 2.).

Program and method

The period of year suitable for field collecting of floristic material (twig, leaf, flower, underdeveloped and developed fruit, and seed) is between the spring and the autumn, matching the period of production of flowers, leaves and fruit. The floristic material is collected in the field, fruits are photographed, interviews are made with owners and members of village community on use, farming and origin of saplings, plans for future use etc.

The first phase of the Project has included the central region of Šumadija, Rudnik-Takovo area, with the possibility of increasing the study area. The required herbarium material is obtained by visiting the uninhabited (forest and meadow vegetation) and inhabited area (village localities and households).

Carrying out the project

This study has included about 60 villages and localities in Municipality of Gornji Milanovac, covering about 80% of the total territory of the Municipality (Map 1.).

Following tasks were performed: field collecting of herbarium material of wild and farmed autochthonous fruit trees (parts of branches, leaves, flower, undeveloped fruit); photographing of the habitus, habitat and cultures; recording in written and audio form (phonographic records) the statements by owners and members of local community on origin of the saplings, varieties and species of fruit, tradition of use, customs etc.).

Museological processing of collected material

The collected specimens of fruit were included in the Collection of Fruit (BEO 582.634.1) of the Natural History Museum, museologically processed and adequately preserved and stored. The Collection includes over 900 herbarium specimens of fruit. Two additional parts of the Collection are the photo-documentation (over 300 photographs of fruit types, habitats and landscapes) and the phonographic records of interviews with fruit farmers and members of the local community. The phonographic records were transcribed into the text form and represent the additional documentation of the Collection.

The herbarium specimens of fruit plants are recorded in the Collector's and Inventory Books.

Conclusion

After the Collection of fruit was formed, The Natural History Museum as a scientific, cultural and educational institution became richer with an additional collection. It brings together the concept of natural and cultural heritage, material and non-material, creating the conditions suitable not only for the preventive biological and ecological protection of old fruit species of Šumadija, their studying, the museological processing and preparing the database of genetic resources, but also for all-including fields of education and communication with all kinds of target groups.

The long-term realization of the project is planned with a special accent on education of local community, media popularization and working with children.

Preliminary estimate of preservation status of fruit species in Rudnik-Takovo region

The preliminary results were made according to the data present in the available sources (direct observation in the field, literature, interviews with local community and experts).
The area of Municipality of Gornji Milanovac has a pronounced orchard type of agriculture, with diverse species of cultivated and wild fruit.

The best represented species is **Plum** (Fig. 1.), which is farmed individually or in plantations. The autochthonous varieties of plums (Požegača, Ranka, Okruglica, Drenovka) are declining, and their stocks are gradually replaced with new varieties: Stanley, Čačanska, Rodna, Čačanska Lepotica etc.

Another very well represented species is **Apple**. Old varieties of apple (Fig.2.) are partially preserved in stock, but declining (Budimka, Kožara, Zelenika, Voskovača, Kolačara, Vajlija, Šećerlija, Ševarlija, Tvrdaja, Kiseljača, Zlatna Parmenka, Belocvetka, Belovača, Vidovača, Ilinjača, Kraljica, Pamuklija) and are gradually being replaced with newer varieties: Pippin, Weisner, Car Aleksandar Jesenji (Autumn Tsar Alexander), Delicious (Golden and Red), Starking, Richardson, Idared etc.

Pear is also a well-represented fruit species. The old varieties (Lončara, Zečica, Takiša, Ranjac, Medunak, Lojovača, Lubeničarka, Vodenjaja, Vidovača, Ilinjača, Karamanka, Dilova Maslovka, Mivljača, Ozimak, Žutica, Arapka, Ranac, Tamljanka, Sitna Kiseljača (Small Sour), Kantaruša, Sijerak) are slowly dying away. They are being replaced with new, economically more rewarding varieties grown in plantations (Williams, Druard, Giffard etc.).

Today the fruit farming is extensive in character (only for household needs and on small plots). Plantations are rare and mostly connected with selling fruit to agriculture combines. There is no surplus of fruit, even on the market (including green market).

According to literature data, fruit farming shows a declining trend in the last 200 years.

Plum used to be farmed extensively in early 19th century; for example in the area of village Lunjevica 228,568 plum trees were planted in 1834, or 23 trees for each person (total of 9804 inhabitants in the village) (Petković, D. 1998). The indirect data on plum crops are present in the form of records of processed plum products, which used to be intensively exported (slivovitz – plum brandy, plum jam and dried plums). Today the number of trees is appallingly smaller, as the deficit of plum in the market indicates. The old varieties have been replaced with the new ones for the better crops and higher resistance to diseases and pests.

The area near the Mt. Vujan (village Lunjevica, Jablanica) was in the period between WWI and WWII particularly rich in **walnut** (about 80 old trees near the road), but the trees were cut down at the time due to a large economic crisis. Today the walnut is grown individually in the households (Filipović, M. 1972).

Another characteristic of the period between WWI and WWII was planting of **apple** and **pear** plantations (for example, plantation of apples and pears at the village Šarani, at 11 ha). This

orchard developed until 1960, when some of the trees started to be gradually removed and parts of the orchard were turned into plots for building houses and barnyards. Today the apples are grown in intensive way in the area of Pranjane and Boljkovci (Filipović, M. 1972).

Raspberry and blackberry are today grown at small plantations. Plantations of quince are present in the southeastern part of the municipality, at the border with Gruža. Quince is also grown as individual trees within the village households.

New saplings of fruit varieties may be obtained at the Institute for Fruit Science and Viticulture in Čačak.

Forms of fruit utilization during history

Besides the consumption of fresh fruit, it was also always processed into various food products. The procedures for preparing these products used to be primitive but are now mostly modernized.

There are data from the second part of 16th century on brewing plum brandy (slivovitz) and the "tax on barrels" of brewed brandy, which had to be paid to Ottoman Turks (for example, in 1525 village Gornja Drenova had to pay 25 akçes, Srednja Drenova 30, and Šarani 35 akçes). This indicates presence of a large number of plum trees at the time (Filipović M. 1972).

After the Second Serbian Uprising, numerous buildings are built in villages in order to dry plums, both for consumption and sale. The import of plums was particularly successful after WWI. At that time plums were also processed into jam, which was sold both in country and abroad.

The households prepared dried pears and apples for their own needs. Apricots were cooked into jam, while sour cherries, blackberries and raspberries were turned into juices and sweet preserves. At the beginning, brandy was brewed in narrow deep cauldrons, which were later replaced with shallower, wider cauldrons called "lampek" which are used to this day (Milovanović M, 1995). There are two main varieties of brandy: "mild slivovitz" and "hot prepečenica". Brandy is made from plums (Požegača-Madžarka, Ranka, Okruglica and the newer varieties such as Stanley) and is called šljivovica - slivovitz, from pears (Williams) – kruškovača, or from apricots – kajsijevača. The apples were used for eating out of hand and for processing (cakes, juice) and rarely also to prepare cider brandy. Both farmed apples and crabapples were used to prepare cider vinegar, and this continues even today.

Crabapples and Takiš pears were used to prepare a sweet beverage called vodnjika, in a following procedure: apples and pears were cut and dried in the sun, and then placed in the barrels with water, where they stayed for a while. The weak fermentation forms a slightly carbonated sweetish drink "vodnjika", which was consumed in winter. A variety of small fruit cakes was prepared from Madžarka plum, which was turned into jam and small scoops were placed on cabbage leaves and dried in the sun, so they could be used as a sweet energy snack in winter (Filipović M. 1972).

Today the fruit is bought by large agricultural combines who turn it into juices, compote, jam and brandy. The cultivated species processed in this way include: plums, pears, apples and quinces, while the wild-growing species are: wild strawberry, wild blackberry, hawthorn (haw), crabapple, service tree etc.

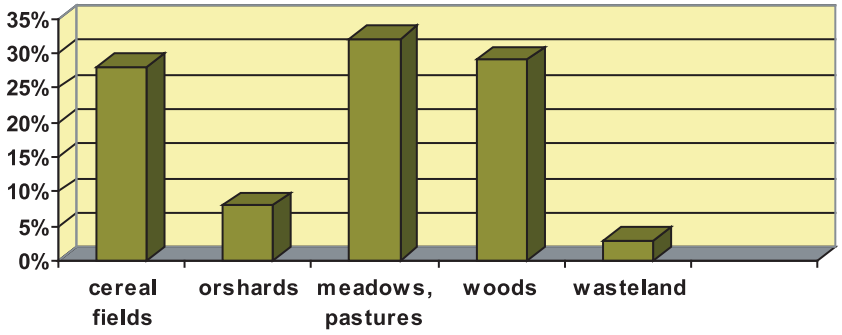

Table 1
Overview of agricultural areas in Rudnik-Takovo region
(Cereal fields, orchards, meadows, pastures, wasteland)

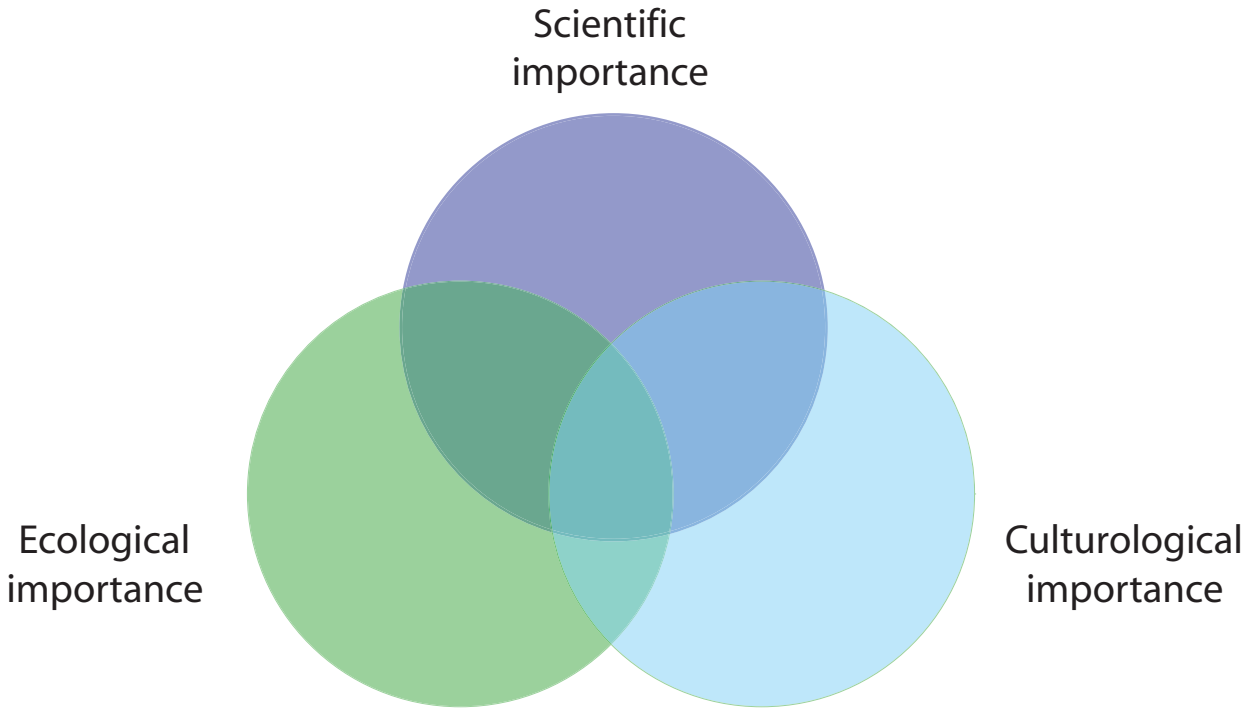

Table 2
Concept of Collection of fruit

Александра Савић
Природњачки музеј, Београд
Србија

ЗБИРКА ВОЋА ПРИРОДЊАЧКОГ МУЗЕЈА У БЕОГРАДУ КАО РЕСУРС ОЧУВАЊА ПРИРОДНЕ И КУЛТУРНЕ БАШТИНЕ ЦЕНТРАЛНЕ СРБИЈЕ

Апстракт. Природњачки музеј у Београду од 2005. године реализује пројекат „Збирка воћа – аутохтоно и гајено воће рудничко-таковског краја“. Подручје реализације пројекта је рудничко-таковски крај (Централна Србија – Шумадија, општина Горњи Милановац). Стратешки циљ овог пројекта је формирање збирке воћа, као основ научног и стручног рада на очувању природне, културне, историјске и етноботаничке баштине овог краја. Аутор[1] пројекта је формирао музејску базу документације са вишеструком улогом и наменом, која се састоји од хербарских узорака дивљег и гајеног воћа, пратеће фотодокументације карактеристичног воћа *in situ* и *ex situ* и фонографских записа разговора са мештанима, стручњацима и воћарима. Научни циљ формирања збирке јесте очување података о разноврсности дивљих и гајених аутохтоних и старих воћних врста, као и података о употреби, искоришћености, вредности, распрострањености, обичајима и начинима коришћења и прераде воћа. Пројекат је подржало Министарство пољопривреде. Ова иницијална истраживања у наредном периоду биће примењена и на друге делове Србије.

До 18. века у Шумадији су комплекси шумских екосистема заузимали скоро 80 одсто површине. Због промене услова начина живота почело је крчење шума и претварање површина у оранице, вртове, пашњаке и воћњаке. Подручје Шумадије данас представља изразито воћарски крај због повољних климатско-едафских услова који обезбеђује високо профитабилну производњу квалитетног воћа.

Област рудничко-таковског краја општине Горњи Милановац има око 28 одсто обрадивог земљишта, око 32 одсто земљишта је под ливадама и пашњацима, а око 8 одсто укупне површине територије је под воћњацима. Шуме у овом подручју данас заузимају око 29 одсто укупне површине (графикон 1).

Шуме се у овом крају одликују веома израженом разноврсношћу живог света (биодиверзитетом), међу којима значајано место заузимају воћне врсте. Постоји око 100 врста самониклог, дивљег воћа, груписаног у 38 родова и 23 фамилије. Осим изузетне таксономске разноврсности, дивље воће поседује и велику генетичку разноврсност. Због тога представља важан ресурс као генетски потенцијал за оплемењивање и селекционирање гајеног воћа. Сматра се да се у аутохтоној флори Србије срећу родоначелници сорти: крушака (*Pyrus communis* и *Pyrus amygdalifolis*), јабука

[1] Аутор и реализатор пројекта Александра Савић, дипл. биолог, кустос Природњачког музеја

(*Malus silvestris, M. florentina*), шљива (*Prunus cerasifera, P. spinosa*), трешања (*Prunus avium*), вишања (*Prunus fruticosa*), бадема (*Prunus amygdalus*), ораха (*Juglans regia*), лешника (*Corylus avellana*), јагода (*Fragaria vesca*) и др.

Проучавање диверзитета и генетичке варијабилности самониклог воћа је од великог значаја за фундаменталне (биологија, екологија) и примењене науке (пољопривреда, фармација и друго). Доместификација воћа током историје је била од великог значаја за опстанак и преживљавање наших предака. Због тога је од посебног значаја очување старог, аутохтоног воћа у сеоским домаћинствима, које полако изумире, што узрокује неповратни губитак генетичких ресурса.

Један од важних задатак данашњег времена је производња квалитетне људске хране, посебно воћа, у чему воћарство има велики значај. Значај воћарства је и еколошки, у доприносу заштити и унапређењу животне средине, очувању биоенергетског биланса, сузбијању ерозије, поплава и побољшању климе. Велика технолошка и употребна вредност воћа је извор правилне људске исхране и здравља.

Збирка воћа

Формирање „Збирке воћа“ у Природњачком музеју започето је пројектом „Аутохтоно и гајено воће рудничко-таковског краја“, чије је реализовање започето 2005. године.

Основана „Збирка воћа“ (БЕО 582.634.1) налази се у саставу Биолошког одсека Природњачког музеја. Пројекат је подржало Министарство пољопривреде.

Збирка је формирана ради превентивног очувања и заштите карактеристичних врста воћа Шумадије (у првој фази реализације) *in situ* и *ex situ*.

Збирка проучава:

- **Дивље воће**, самоникло, из природних популација. Проучаван је локалитет воћа, врста биљних заједница у којој се налази дивље воће, сродднички однос између дивљег и гајеног воћа на том подручју, однос становништва према дивљем воћу (економска искоришћеност, прерада итд.);
- **Старе, аутохтоне сорте гајеног воћа** које расту у забаченим сеоским домаћинствима, на ободу шума и других биљних заједница. Фотографисана су стабала и направљен је детаљан запис где је стабло пронађено (нпр. одређено сеоско домаћинство, село, име породице итд.). Бележене су и приче и веровања у вези са коришћењем, пореклом и сађењем старих сорти воћа.

Значај збирке је вишеструк:

- **Научни значај**, као база података о биодиверзитету аутохтоног и интродукованог воћа и концепту очувања генетичких ресурса воћне флоре која урбанизацијом и инвазивним развојем пољопривреде бива уништавана;
- **Еколошки знача**ј, проучавањем заступљености, распрострањености и учесталости врста воћа у одређеним заједницама и на одређеним подлогама итд;
- **Културолошки** – овај концепт је од посебног значаја и он може бити:
  - Историјски – прикупљањем информација о коришћењу воћа током историје, врстама садница, начину коришћења итд;
  - Етноботанички – прикупљањем података у вези са обичајима и традицијом коришћења воћа, усмена и писана предања као део културне баштине;
  - Едукативни – популаризацијом аутохтоних врста воћа, информисањем и просвећивањем становништва о значају очувања старих сорти воћа;
  - Медијски – пажња јавности може бити велика, због акцента на превентивној заштити и очувању старих, традиционалних сорти воћа које су угрожене и полако нестају (графикон 2).

Програм и метод

Период године који је погодан за теренско прикупљање флористичког материјала (гранчица, лист, цвет, плод у зачетку, развијени плод, семе) јесте између пролећа

и јесени и поклапа се са периодом листања, цветања и плодоношења вегетације. Бива прикупљан флористички материјал са терена, воће бива фотографисано, разговара се са власницима и мештанима о коришћењу, гајењу, пореклу садница, плановима за будуће коришћење, итд.

У првој фази, Пројектом је обухваћено централно подручје Шумадије, рудничко-таковски крај, уз могућност проширења локације проучавања. Жељени хербарски материјал бива пронђен приликом обиласка ненасељеног (шумска и ливадска вегетација) и насељеног подручја (сеоски локалитети и домаћинства).

Реализација пројекта

Овим истраживањем обухваћено је око 60 села и локација општине Горњи Милановац, чиме је покривено више од 80 одсто укупне територије општине (карта 1).

Урађени су следећи задаци: теренско прикупљање хербарског материјала дивљег и гајеног аутохтоног воћа (делови грана, листови, цвет, плод у зачетку); фотографисање хабитуса, станишта, култура; бележење и снимање (фонографски записи) изјава власника и мештана (о пореклу садница, сортама и врстама воћа, употреби, традицији коришћења, обичајима, итд.).

Музеолошка обрада прикупљеног материјала

Примерци делова воћа смештени су у „Збирку воћа“ (БЕО 582.634.1) Природњачког музеја. Они су музеолошки обрађени и адекватно конзервирани и похрањени. Збирка садржи више од 900 хербаризованих примерака воћа. Део збирке обухвата и фотодокументацију (више од 300 фотографија врста воћа, станишта и пејзажа), као и фонографске записе разговора са мештанима и воћарима. Фонографски записи су текстуално обрађени и представљају пратећу документацију збирке.

Хербаризовани примерци воћа су заведени у колекторској и инвентарној књизи.

Закључак

Природњачки Музеј као научна, културна и едукативна установа формирањем „Збирке воћа“ постаје богатији за још једну збирку. Овом збирком је обједињен концепт природног и културног наслеђа, материјалног и нематеријалног, чиме бивају створени услови не само за превентивну биолошку и еколошку заштиту старих воћних врста Шумадије, њихово истраживање, музеолошку обраду и стварање базе података генетичких ресурса, већ и услови за надоградњу у виду едукације и комуникације са свим врстама публике.

Планирана је дугорочна реализација пројекта, са посебним акцентом на едукацију становништва, медијску популаризацију и рад са децом.

Прелиминарна процена очуваности врста воћа рудничко-таковског краја

На основу расположивих информација добијених помоћу коришћених извора (директан увид са терена, литература, разговор са мештанима и стручњацима) утврђени су прелиминарни подаци.

Подручје општине Гоњи Милановац је изразито воћарски крај и има разноврсно гајено и дивље воћа.

Најзаступљенија је **шљива** (сл.1), која се гаји плантажно и појединачно. Аутохтоне сорте шљива (пожегача, ранка, округлица, дреновка) јесу у опадању, а засади бивају постепено замењивани новим сортама: стенлеј, чачанска, родна, чачанска лепотица, итд.

Веома је заступљена и **јабука**. Старе сорте јабука (сл. 2) делимично су очуване, али у опадању (будимка, кожара, зеленика, восковача, колачара, вајлија, шећерлија, шеварлија, тврдаја, кисељача, златна парменка, белоцветка, беловача, видовача, илињача, краљица, памуклија) и постепено бивају замењиване новијим сортама: пепинг, вајснер, цар Александар јесењи, делишес (златни, црвени), старкинг, ричардсон, ајдаред и др.

Крушке су, такође, заступљена воћна врста. Старе сорте (лончара, зечица,

такиша, рањац, медунак, лојовача, лубеничарка, водењаја, видовача, илињача, караманка, дилова масловка, мивљача, озимак, жутица, арапка, ранац, тамљанка, ситна кисељача, кантаруша, сијерак) постепено одумиру. Замењују их новим, економски исплативијим врстама које гаје плантажно (виљамовка, друардова, жифардова и др.).

Воћарство је данас екстензивног карактера (воће бива гајено само за сопствене потребе, на малим површинама). Ређе бива гајено плантажно, а претежно га откупљују пољопривредни комбинати. Не постоје вишкови воћа, чак и на тржишту (укључујући и зелену пијацу).

Према подацима из литературе, воћарство је у опадању у односу на последњих 200 година.

Шљива је почетком 19. века гајена интензивно, о чему говори податак са подручја села Луњевица из 1834. године, где је било засађено 228.568 стабала дрвета шљиве или 23 стабла по глави становника (укупно 9804 становника села) (Петковић, Д, 1998). Индиректни подаци о приносу шљиве постоје и на основу количине прерађене шљиве у виду прерађених производа који су интензивно извожени (ракија, пекмез и сушене шљиве). Данас је број стабала неупоредиво мањи, о чему говори и дефицит шљиве на тржишту. Старе сорте бивају замењене новим, због бољег приноса и веће отпорности према болестима и штеточинама.

Подручје код планине Вујан (село Луњевица, Јабланица) било је у периоду између два светска рата изузетно богато **орахом** (око 80 старих стабала, поред пута), који је посечен у то време због велике економске кризе. Данас орах гаје појединачно у домаћинствима. (Филиповић, М., 1972)

Период између Првог и Другог светског рата карактеристичан је и по плантажној садњи јабука и крушака (нпр. засађена је плантажа **јабука** и **крушака** у селу Шарани на 11 хектара). Овај воћњак је развијан до 1960. године, након чега је наступило крчење стабала и претварање делова воћњака у парцеле за градњу кућа и економских дворишта. Данас јабуке интензивније гаје у подручју Прањана и Бољковаца. (Филиповић, М., 1972)

Малина и купина данас бивају гајене плантажно на мањим површинама. Плантаже дуња постоје у југоисточном делу општине, на граници са пределом Груже, такође их гаје и појединачно, у оквиру сеоских домаћинстава.

Нове саднице сорти воћа могу бити набављене у Институту за воћарство и виноградарство у Чачку.

Начини коришћења воћа током историје

Воће је, осим конзумације свежег, одувек прерађивано и коришћено у прехрамбене сврхе. Некада је начин прераде воћа био примитиван, док је у данашње време осавремењен.

Постоје подаци из друге половине 16. века о печењу ракије од шљива, при чему је Турцима плаћан „порез на бурад“ испечене ракије (нпр. Горња Дренова је 1525. године плаћала 25 акчи, Средња Дренова 30, а Шарани 35 акчи). То говори о постојању великог броја стабала шљива у то време. (Филиповић, М., 1972).

Након Другог српског устанка, у селима почињу да граде бројне сушаре за сушење шљива, ради исхране и продаје. Извоз шљива је нарочито био успешан након Првог светског рата. У то време је шљива прерађивана и за пекмез, који је такође, осим за домаће потребе и извожен.

Домаћинства су сушила за своје потребе крушке и јабуке. Од кајсија је куван џем, а од вишања, купина и малина је цеђен сок и прављено слатко.

Ракија је у почетку кувана у уским и дубоким казанима, који су касније замењени ширим и плићим казанима тзв. „лампецима“, у којима пеку ракију и данас. (Миловановић, М., 1995). Ракију пеку као „меку шљивовицу“ и „љуту препеченицу“. Ракија се пече од шљива (пожегача-маџарки, ранки, округлица и новијих сорти: стенлеј) – шљивовица,

крушака (виљамовка) – крушковача, кајсија – кајсијевача. Јабуке су коришћене за исхрану и прераду (колачи, сокови), а ређе за печење ракије јабуковаче. Од јабука (дивљих и домаћих) припремано је сирће, а припрема се и данас.

Од крушака такиша и дивљих јабука прављен је слатки напитак – водњика, који је припреман на следећи начин: јабуке и крушке исеку и осуше на сунцу, а затим ставе у бурад и налију водом, при чему одстоје неко време. Слабом ферментацијом настаје благо газирано, слаткасто пиће – водњика, које је конзумирано зими. Колачићи (воћни колачи) прављени су од нељуштене шљиве маџарке, од које је куван пекмез, стављан на листове купуса и сушен на сунцу. Тако су чувани за зиму као посластица. (Филиповић, М., 1972)

Данас воће откупљују велики пољопривредни комбинати који га прерађују у сокове, компоте, џемове и ракију. Од гајених врста откупљују: шљиве, крушке, јабуке, дуње, а од дивљих врста: дивље јагоде, дивље купине, дрењине, дивље јабуке, оскоруше итд.

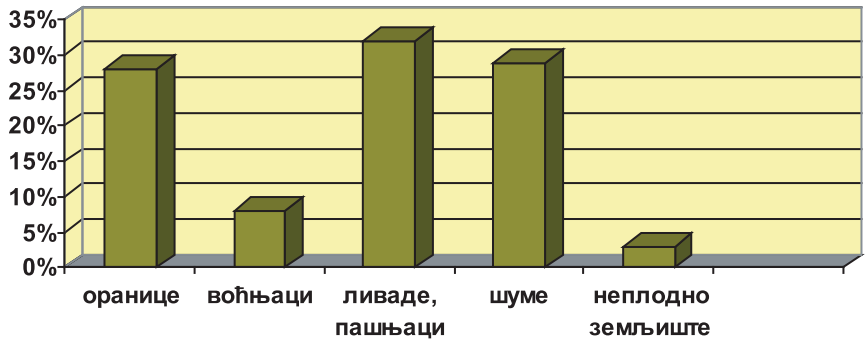

Табела 1
Преглед привредних површина рудничко-таковског краја

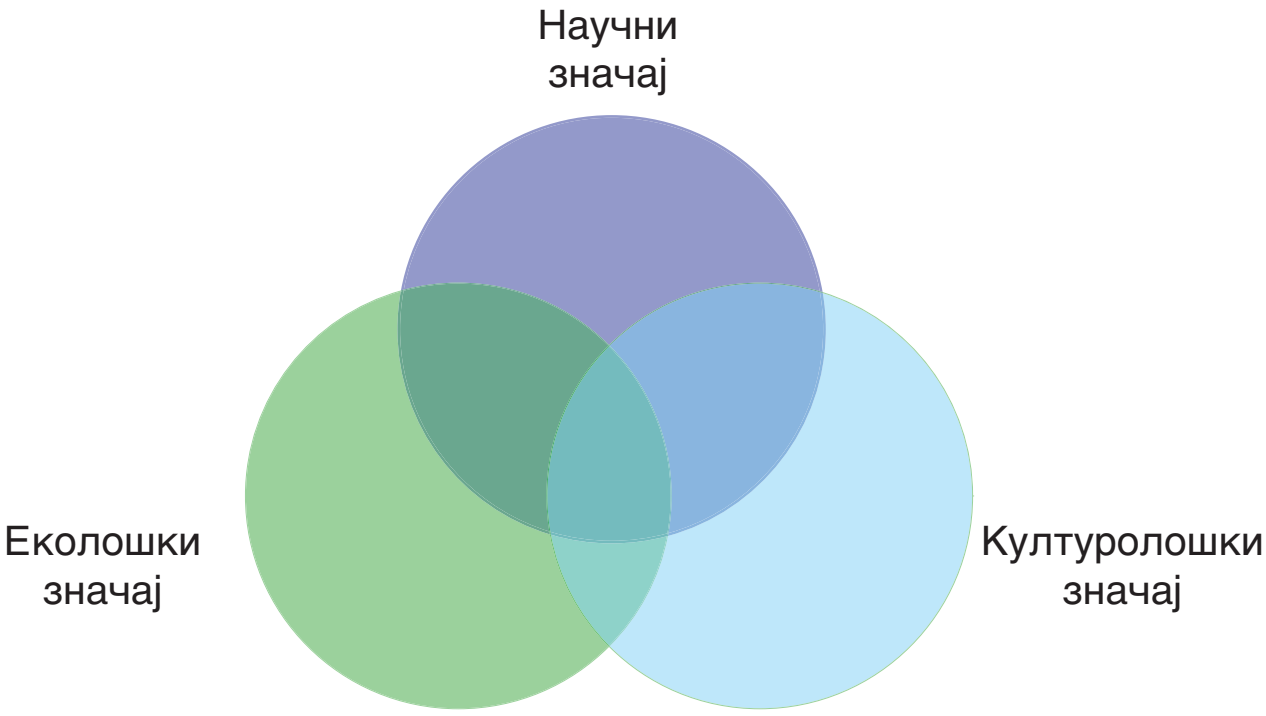

Табела 2
Концепт Збирке воћа

REFERENCES [ЛИТЕРАТУРА]

Булатовић, С, Мратинић, Е, Биотехнилошке основе воћарства, Newslines, Београд, 1996

Величковић, М., Воћарство, Пољопривредни факултет, Београд, 2002

Мратинић, Е, Којић, М, Самоникле врсте воћака Србије, Институт за истраживања у пољопривреди Србија, Београд, 1998

Миловановић, М, Савинац, Хронике села, Одбор за проучавање села, САНУ, Београд, 1995

Мишић, П, Јабука, Пољопривредна библиотека, Драганић, 2000

Петковић, Д, Луњевица на југу Шумадије, Српски етнографски зборник, САНУ, Београд, 1988

Филиповић, М, Таковци, Српски етнографски зборник, САНУ, Београд, 1972

1

Figure 1 Crabapple, Malus sylvestris Mill. Village Majdan, near the road
Слика 1 Дивља јабука, Malus sylvestris Mill. Село Мајдан, покрај пута

Figure 2 Plum, Prunus domestica L. Village Lunjevica
Слика 2 Шљива, Prunus domestica L. Село Луњевица

2

Map Municipality Gornji Milanovac, Range of Plum (Preliminary, after the data collected in the field in 2005)
Карта Општина Горњи Милановац, Подручје распрострањености шљиве (прелиминарно, према подацима са терена 2005. године)

Ruja Simeonova, Reni Marcheva
National Library "St. St Ciryl and Methodius", Sofia
Bulgaria

HOW TO PRESERVE THE ARCHIVED PHOTOGRAPHIC HERITAGE*

Abstract. The purpose of this publication is to highlight the problems associated with the collection and preservation of archived photographs from the nineteenth and twentieth centuries as an important component of the cultural and historical heritage of Bulgaria. The authors offer information, which is based on their experience, accumulated while working with the photography collection of the Bulgarian National Library "St. Cyril and Methodius". The question of preserving the archived photographic heritage of Bulgaria is very poignant due to the availability of open access to existing photography collections, the copying and use of originals as illustrations or document sources, and the damage that these processes can inflict.
The authors of this article discuss the general difficulties associated with the collection and maintenance of specialized photography collections. In addition, they share their experience in preventing the occurrence of use-associated damage and offer the readers the benefit of their observations of all photograph-related activities, as well as advice on how to create better conditions for working with archived photography collections. The authors also suggest that there should be a more appropriate instruction in handling such specialized collections, for the specialists who are about to, or already work with them, in order to create the best possible conditions for their preservation and continued use.

Our everyday life, our plans for the future, our achievements and failures, everything, which fills us as spirituality and surrounds us as reality, results from our historical past and our attitude to it. The material signs and verbal heritage, left by the previous generations are our genetic memory, which in turn is our contribution to the cultural and historical heritage of the world. Its preservation and restoration in a way, which influences and stimulates people's conscience, feelings and responsibilities is the duty of the society, of the state and the regional institutions, of the scientific workers.

In our country, the interest about the past and the historical antiquities dates already from the time of Paisiy Hilendarski. This interest continues in the studies and search of Juri Venelin, Vassil Aprilov, G. S. Rakovski and other representatives of the Bulgarian Renaissance (1) and it becomes after the formation of the principality of Bulgaria in 1878 a state policy, which tries to ensure protection and maintenance of the material and immaterial cultural monuments with the help of the legislation (2).
In newer history, attempts have been made in the spheres of media and science, to define to a rather

* THE ARTICLE IS PUBLISHED IN: ÈCHANGES AVEC L'ORIENT. MÉLANGES OFFERTS Á STOYANKA KENDEROVA Á L'OCCASION DE SON 60-ÉME ANNIVERSAIRE. BIBLIOTHEQUE NATIONALE "SAINTS CYRILLE ET MÉTHODE", SOFIA, 2007, P. 248-258

general extent the term cultural and historical heritage, which also defines the objects that are considered within its boundaries. These are:

- the architectural heritage, excavations, fortresses, treasures;
- historical places and settlements;
- churches, monasteries and consecrated grounds;
- old capitals;
- legends and sagas, folklore.

This list, though, is too general. In it the documental historical heritage in all its forms and variants has not found its independent and equally important place. In this way, the active search of ways and means for preservation of the national archival fund is left to the side of the interest of the factors, responsible for the preservation. But the problem exists and it is aggravating not only due to the inevitable time factor, but also because of the increased search for and use of documents during the past decades. The term “heritage at risk” has been introduced lately, which is though only related to the immovable cultural monuments. The old documents and photographs, as part of the national scientific documental archive, respectively as part of the cultural and historical heritage, also require special attention and care.

This is the reason why we are attracting the attention of the scientific community particularly to the problems of the use and preservation of archive photography collections. Nowadays such collections are not only found in state and regional archives and museums. Photography collections with different size and chronological scope are found in galleries and libraries, scientific institutes, editorial offices of newspapers and televisions, private collectors, etc. this is why, although it is a matter of photography collections specific to their target, character and time, the problem of their preservation and use remains the same and of equal importance for them all.

In fact, the photographic images, regardless of the sphere of art or science they are related to, are beyond time, language or any physical boundaries. They can be found everywhere, especially bearing in mind the current level of the technology. Their information or the influence of their aesthetical, historical or purely scientific nature turns them into not only a mirror for the technological achievements, but also into a proven part of the cultural and historical heritage of the world. On a large scale, the interest for photography underwent a real renaissance. Photographs are a desired type of art, the interest for use of older photographic practices is increasing, they are an object for the eager of collectors, and scientists regard them as complete historical sources. In an interview for the Russian newspaper Газета, the head of the photographic department in the D’Orsay Museum in Paris, Dominic de Von Reo speaks about the increased attention to old photographs. She emphasizes the drastic change in the demand for them after 1995. The prices only in France have risen 10-20 times and the correlation for the same type of materials on the antiquity markets in London and New York is several times higher (3).

In 1998 the European Commission for Preservation and Access – ECPA, initiated the SEPIA project – “Ensuring of the preservation and access to photographic images in the European countries”. For two years’ time, a questionnaire survey was performed in more than 140 European institutes, whose activities are focused on maintaining and storing actively used photography collections. As a result, the alarming conclusion regarding the functioning and preservation of these specialized collections was brought forth. Almost all institutes and organizations have extended the access to their collections as much as possible, while at the same time doing the least possible for their preservation. The originals are displayed in conditions of minimal access control, which increases the risk for damage, fragility, pollution, fading of the images, etc. It is obvious that little is done for the preservation as a large

number of the institutes interviewed have no collaborators who specialize in working specifically in the area of preserving old photographs. Another aggravating factor is the lack of sufficient financial means, which ensure the proper conditions for prolonging their life.

It has been found that almost 80% of the observed institutes have undertaken digitisation of their collections or envisage participation in such projects. The common problem is though not only that mass digitisation cannot solve the important problems of the physical extant of the old photographs. It is necessary to have in mind also the difficulties that accompany the future electronic processing of the archive photographs. For example, there is the problem of creating such type of descriptions, which successfully provide access to the searched archive materials. Moreover, the archive documents of SEPIA show, that the use of metadata has not yet become a standard practice and that it is necessary that all countries of the EU, whose institutes own and develop specialized photography collections, become part of and work together on a long-term and extended program in the sphere of the digital files. (4)

The same problem concerns Bulgaria. On the one hand, it is expressed in the increased search for and use of old photographs (mostly 19th c.), the insufficient financial resources for providing proper physical, temperature and climatic conditions for preservation of the collections, and on the other hand, the lack of unified action program between the related institutions. Here should we also add another important fact which is related to the regular (in the past years) supply of the institutions with old photographs. It is about the free antiquities and art market for old photographs, which was formed during the past few years. It has namely drastically affected the qualitative supply and refreshment of the state collections with archive photographic materials.

Many years of work with the specialized photography collection at the National Library “St. Cyril and Methodius” in Sofia (5) in the capacity of historian-archivist and restoration expert gives us the grounds to bring these problems on discussion, so that we can express our attityde to them and share in brief our experience in the maintenance and preservation of archive photographic materials from the 19th c. In this publication we intend to share our humble experience, gained through the joint work of different kinds of specialists in the name of our common goal – the preservation of the archive photographic heritage. The collection “Portraits and photographs” owns almost 80 000 original copies and copies of photographs which illustrate the historical development of the Bulgarian people during the Bulgarian National Revival in the period after 1878, i.e. a great part of our collection is related to the 19th century. Moreover, the materials gathered are documental evidence for the development of the photographic art on the Balkans and in our country, while at the same time it demonstrates the achievements of some of the earliest Bulgarian and foreign photographers. The presence of such a rich and valuable photogrphy collection, supplied with a very good reference and scientific apparatus and publications, which reveal its content (6) binds us to try to find ways of its further development and long-term preservation. As first and most important steps in the formulation of a strategy for its preservation, it was necessary to start working on the specific training of specialists who were to work with the photographs – head of the photography collection, conservator and a photographer. In 1999 in Sofia an educational course for training of specialist-conservators and heads of collections was organized, its motto being “Preservation and conservation of photography collections”. The course was sponsored by the “Open Society” Foundation with the participation of a foreign lecturer from NEDCC – USA (Northeast Document Conservation Center). During the following years, a conservator-specialist and a photographer took part in a practical course on the preservation, conservation and restoration of photographic materials from the 19th century in the center of NEDCC in Andover, Massachusetts. This practice at the center influenced the quality of their work with the photography collection of the National Library in Sofia. Following that, they took part in seminars and

exhibitions, worked on improving the state of a number of extremely valuable copies, publications, related to the popularization of the collection, on taking measures for the improvement of the conditions, in which the photographs are kept, etc.

In order to succeed in the work with the archive photography collections it is necessary that, most of all, the archive specialists have a good historical and archival training. Professional knowledge, combined with wide knowledge of the specific for the 19th century photographic techniques will help the heads of the collections already from the initial selection of the materials. Knowledge of the different photographic processes is used for dating and identifying the photographs and also plays a really important role in determining the measures for their preservation. Such skills and knowledge ensures the possibility of organizing favourable conditions for packing, safe-keeping and use of each type of photography, constituent part of the collection.

Old photographs have complex physical and chemical structure. From the time when the first photograph was made (7) until today, a large number of photographic techniques and processes have been created and used. During each one of them, the photographs have their own characteristics, as well as a specific way they get damaged. All old photographs, in spite of the technique, using which they are made, become “victims” of the natural process of ageing. Despite that, much can be done as well as for reducing the speed, with which this happens, as for reducing the outer influences, one of which being the human factor.

Damaged photographs, which are extremely valuable often, need special conservation treatment. But the conservation of singe damaged copies in a certain collection is expensive and sometimes it is a solution for their preservation, which is impossible to realize. Instead, it is recommended to take precautions as proper safe-keeping of the photographic materials, specialized training of those responsible for the collections and the readers, explaining to the users, etc. In this active and not that expensive way, a rather safer and more comfortable way of preserving old photographs can be ensured.

For the good keeping and preservation of the photography collections, are required specialists, who have knowledge in the area of preservation. The first places among them take, as already pointed out, the heads of the photography collections. Their direct work with the photographs includes (generally speaking) four phases: evaluation of the photograps (as technique, historical and financial value); description; cataloguing; appropriate arrangement and preservation. The work of the specialists, directly engaged with this activity is a very responsible thing in considering the varied and differing photographic materials, which they encounter every day. The second neccessary group of specialists is the conservators and restorators. It is important for them to have the proper specialization in this so specific area. Their main goal is not only the preservation of the single photographs using methods of conservation and restoration, but also creating and controlling optimal conditions of safe-keeping of the whole collection.

An obligatory condition for the right preservation of the photographic fund is its periodical inspection by the person, responsible for the collection (8). Only in this way can de visu be determined and the copies with special problems, which need immediate conservation treatment and stabilisation, can be taken out of the fund. We should also add, that for achieving better results, it is necessary that in this monitoring process the people, working in the reading-rooms should also be included.
They have the advantage of being in contact with the photographic materials every day and can immediately warn when they encounter damaged photographs. The head of the collection has to determine the photographs, which can be restored with materials at hand. This includes placing the

photographs in safety boxes, possibly strenghtening broken and fragile photographs by placing them between special cardboard padding, responsible for the term “archive quality”. The main problems, which should recognize and determined, are:

- damaged photograph structure: fragility, folded ends, separated connecting layer or other physical damage;
- surface problems: active mould grouth, insect infection, rodent attack or use of unsuitable adhesive tapes and glues;
- the “silver mirror” effect: overall or partial change in the colouring of the visioning of the picture.

If any of the abovementioned problems is found, the head of the collection should take fast measures for immediate help to the damaged materials, including prohibiting the use and reproduction of the damaged photographs.

Each copy in the collection has catalogue number. Their purpose is through a short annotation reveal the contents of the object and give all additional information, which can help the researchers (place of taking the photograph, photographic studios or the name of the photographer), all physical characteristics, parameters and data, which present its main quality (original or copy) are included here. So that we have the full picture, it is necessary that microfilms and a contact copy are made, which are going to ensure visual concept for the object and will preserve it from additional copying. These actions outline the role of the final specialist in the group, who is necessary for the right work with and keeping of the photography collections – the photographer.

Cataloguing and acessing reference materials help the preservation of the collection by reducing the necessity of direct use of the original photographs. When the good cataloguing and specialized consultation when tracing them down is ensured, the necessity that researchers randomly use the original photographies is reduced.

The new technologies have in the past years been in help of the preservation process. Contemporary silk and computer technologies have wide possibilities for creating images of extremely high quality. The photographies can be scanned on both sides, also including all additional information on them. The images that result from that can be used many times, they can be manipulated with appropriate programmes for improvement, cleaning and toning the images, they can be reproduced without causing problems, etc. In this way the direct contact object – user can be avoided, which is not possible with the present use of contact copy as a source of information. On this stage this is a way for preserving the most endangered photographs until mass digitisation of the collections and the appropriate programs for use are available. (9)

Other actions of palliative character are:

- scanning with following lamination. The copy that is created in this way and has a superb resemblance to the original is fully used and preserves the photograph.
- scanning of ordered originals and their recording on a rewritable CD. As already pointed out, this is a palliative measure as it does not include the use of metadata. The creation of a suitable internal book marking system of the processed photographs is recommended. This will allow for the materials that have already been taken to be separated from the others and not used again.
- continuous elaboration of microfilms on quality materials, which also has insuring function.

All this should be performed until the moment, when the photography collection is included in a joint digitisation program, which will make it a part of the European information fund.

The management of the photography collections also includes proper filing and safe-keeping.

Ensuring the necessary filing-cabinets, safety folders and boxes can reduce the damages due to tearing and breaking. The good safe-keeping is the most important protection against damage of the photographs as the photographic processes are strongly influenced by the harmful chemical gases, high or low temperatures, inappropriate air humidity, etc.

The international standards for packing (folders and boxes), used for preservation of archive photographs require that they are made of paper and cardboard, which fulfill the following requirements: high cellulose content (more than 87%), neutral pH values (about 6.5 – 7.5); no presence of lignin, buffer solutions, metal particles, peroxides, formaldehyde and harmful glues. It is namely the glue layer on the envelopes, used for preserving the photographs that causes staining or paling of the silver image. This is why, for lack of contemporary and quality packing, it is recommended that the front part of the photograph (the emulsion layer) should be placed away form the existing glue line. The best packing for preservation of photographs is in the form of a folder with four wings and no glue layer. A very good way to arrange the photographs is to ensure a multilayer protection, which includes the following stages:

- Placing the photographs in sleeves or envelopes.
- Placing the ready set in folders.
- Storing the “packed” photographs in special boxes with strengthened walls for preserving documents

Due to the extreme sensibility of old photographs to the environment it is recommended that appropriate conditions for preservation are ensured – as low temperature as needed, protection from unnecessary light and ultraviolet emissions, as well as eliminating the harmful substances in the air. The typical for the 19th century black and white photographs should be kept at a temperature, lower than 18oC and RH – 30-40%. At a greater variety of the types of the photo-documents it is recommended RH – 35-40%, but no fluctuation in the values of the To and RH should be allowed. We should though emphasize, that these requirements vary significantly from the recommended values for the documents on paper base.

The photographic materials can be seriously damaged when kept in cupboards made of wood or in such ones that cannot provide adequate physical preservation. Damages occur also when the photographs are kept freely in packing with larger size or when they are placed in overfilled filing cabinets. It is recommended that the photographs are kept horizontally, which ensures stable support of the whole surface of the document and preserves it from mechanical damage (bending, folding, breaking). This way of keeping though makes the access to the photographs harder and allows only a limited number of documents to be placed in one box. This is why we recommend such way of ordering the photographs only for those with a larger format – over 35 cm. They are also the ones put at greatest risk, as most of them are placed on cardboard padding with high acidity, which in the course of time leads to their becoming more fragile and friable.

Photo-documents should be kept according to their size (signatures) (10) in boxes, with size almost the same as that of the originals. Otherwise mechanical damage of the objects or loss of photographs with small size can occur. Regardless of the form of the photographs though, all packing in a box should be of the same size and should correspond to the size of the box. Both when placing the photographs horizontally or vertically is it necessary to avoid overfilling the boxes. In order to make access easier, it is recommended that the boxes are with a falling front wall (11).

Every copy of a given photography collection (original, copy, postcard, glass negative or other type of photographic technique, album) should be placed and kept in a separate packing. When placing them

in the depository, only the extremely damaged copies and those of high art or historical value are presented to the specialist-conservator. It is him/ her that decide upon the following conservational activities and the way for safe-keeping and arrangement, so that the photograph at risk is stabilized and preserved.

Everything mentioned up to now makes it clear that only the well-coordinated and joint activity of the heads of collections and the specialists-conservators can lead to improving and stabilizing the state of the photography collections. The object of heir work, which requires specific professional skills, is to keep and preserve for the generations to come the valuable copies of the photographic art and the visual historical memory, as well as to stabilize and restore the copies that most need this in the specialized collections.

Last, but not least, the attitude of the readers and users of archive photography collections is of importance for their preservation. The interest for the photographs caused by the desire to use them as research documents, as illustrations when making documental or feature films, scientific or popular literature and periodicals, as part of regional research or out of mere curiosity for old photographs and postcards, leads to their extremely dangerous treatment as objects with presumed unlimited period of existence. This is why it is extremely important to explain this to the readers in order to limit the use of the originals. There should also be provided separate readers' places where, after a special permission for work with originals, the user should wear white cotton gloves or use transparent safety polyester envelopes.

It is necessary that a concept, consistent with the requirements of the European Union for the access to information, is worked out and at the same time, should we bear in mind the need of preserving and prolonging the life of the specialized photography collections. Thus a combined, universal visual system "image-information" will be created, so that the originals are preserved. It is necessary that the long-term creation of an obligatory safety fund is included in the system. Until then, we should continue to produce replacements of the originals at risk. In this way, the photographic information will not be of limited use, but in the same time, it will be preserved and the endangered photographic heritage will be available for the generations to come.

Notes:

1. On this matter see Недков, С. История на музейното дело. София, 2006, p. 12-38.
2. Between 1888 and 1952 four laws were proposed and passed. They regulated the tracing down, keeping and work with the antiquities. They were repealed in 1952 and later on only the Law regarding cultural monuments was passed and applied.
3. Газета, №18, February 1st, 2007.
4. Kline, Edwin. Yola de Lusenet. In the picture. Preservation and digitisation of European photographic collections. Amsterdam, 2000.
5. Collection "Portraits and photographs" at the Bulgarian Historical Archives (BHA) in the department for "Manuscript document and literary heritage".
6. Попсавова, Д. Опис на Сбирка „Портрети и снимки". Т. I-III. София, 1976-1985; Same author.Фотографските снимки като исторически документи. София, 1981
7. It is considered that the first photographic image, resulting from a chemical reaction of a tin-lead base, petroleum derivate (Judaic resin) and the use of light was made in 1826 by Joseph Nicéphore Niépce.
8. The same condition applies to the newly included materials. Sometimes it is necessary that originals in a bad physical condition are completed, because they are of interest to the collection as historical documents or as a work of a famous photographer. After including them in the photography collection, they should be examined and studied in detail and the necessary measures for preserving them should be taken.
9. We take into consideration the incredible speed with which new technologies change and the possibilities for them.
10. The size in centimeters (height and base) defines the signature of the photograph.
11. This applies only to large-sized photographs.

Ружа Симеонова, Рени Марчева
Национална библиотека "Св. Св. Кирил и Методий", София
България

КАК ДА СЪХРАНИМ АРХИВНОТО СНИМКОВО БОГАТСТВО

Ежедневието ни, плановете ни за бъдещето, постиженията или неуспехите ни – всичко, което ни изпълва като духовност или ни заобикаля като действителност, е резултат от историческото ни минало и нашето отношение към него. Оставените от предходните поколения материални следи и словесно богатство са родовата ни памет, което е и нашия принос към световното културно-историческо наследство. Именно опазването и възстановяването му във вид, който да въздейства и стимулира съзнанието, чувствата и отговорностите на хората, е дълг на обществеността, на държавните и регионалните институции, на научните работници.

В нашата страна интересът към миналото и историческите старини датира още от времето на Паисий Хилендарски. Той преминава през проучванията и диренията на Юрий Венелин, Васил Априлов, Г. С. Раковски и др. дейци на Възраждането , за да достигне след създаването на княжество България през 1878 г. до държавна политика, която се опитва по пътя на законодателството да осигури защитата и поддържането на материалните и нематериалните паметници на културата.

В най-ново време в медийното и научното пространство се правят опити за едно твърде общо дефиниране на понятието културно-историческо наследство, което определя и обектите, които попадат в неговите граници. Това са:

- архитектурна памет, разкопки, крепости, съкровища
- исторически местности и селища
- църкви, манастири и оброчища
- стари столици
- легенди и предания; фолклор

Този списък обаче е твърде общ. В него не е намерило своето самостойно и равнопоставено място документалното историческо наследство във всичките му форми и разновидности. Така встрани от интереса на отговорните за опазването на националната памет фактори остава активното търсене на пътища и средства за опазването на националния архивен фонд. Но проблема съществува и се задълбочава не само поради неумолимия фактор „време“, а и заради засиленото през последните десетилетия търсене и използване на документи. Напоследък в обръщение е въведено и понятието „наследство в риск“, което обаче има отношение само към недвижимите паметници на културата. Старите документи и снимки, като дял от националния научно-документален архив, респективно като част от културно-историческото наследство, също изискват специално внимание и грижи.

По тази причина насочваме вниманието на научната общност конкретно към проблемите на използването и опазването на архивните фотографски колекции. В днешно време с такива сбирки разполагат не само държавните и регионалните архиви и музеи. Различни по

обем и хронологичен обхват фотографски сбирки имат художествените галерии и библиотеките, научните институти, редакциите на вестниците и телевизиите, частните колекционери и пр. Ето защо, въпреки че става дума за специфични по насоки, характер и време фотографски колекции, въпросът за тяхното съхраняване и използване е един и същ и еднакво важен за всички.

Реално погледнато, фотографските изображения независимо с коя област на изкуството или знанието са свързани, не признават времеви, езикови или физически граници Те са всепроникващи, особено при нивото на съвременните технологии. Тяхната информация или въздействие като естетика, история или чиста наука ги превръщат не само в огледало на технологичните достижения, но и в доказана част от световното културно-историческо наследство. В световен мащаб през последните десетилетия интересът към фотографията преживява истински бум. Снимките се търсят като изкуство, отбелязва се сериозен интерес към връщането на старите фотографски техники, те са колекционерска страст, на тях вече учените гледат като на пълноценни исторически извори. В свое интервю пред руския вестник „Газета", завеждащата отдела за фотографии при Музея д`Орсе в Париж Доминик де Фон-Рео говори за засиленото внимание към старите снимки. Тя подчертава настъпилата след 1995 г. рязка промяна в търсенето им. Цените им само във Франция са скочили до 10-20 пъти, като съотношението за същите материали на антикварните борси в Лондон и Ню Йорк е в пъти повече.

През 1998 г., от страна на ECPA (Европейската комисия по опазване и достъп) е предизвикано създаването на проекта SEPIA - „Осигуряване на опазването и достъпа до фотографските изображения в европейските страни ". В разстояние на 2 години е направено анкетно проучване в над 140 европейски института, които имат като обект на дейност поддържането и съхранението на активно действащи фотографски колекции. В резултат, на преден план излиза тревожно заключение по отношение на функционирането и опазването на тези специализирани сбирки. Почти всички институти и организации са разширили максимално достъпа до своите колекции, като в същото време извършват минималното по въпроса за опазването им. Оригиналите са поставени в условия на слабо контролиран режим на достъп, което увеличава риска от повреди, чупливост, замърсяване, избледняване на образите и пр. Очевидно е, че по отношение на опазването се прави малко, тъй като голяма част от анкетираните институти нямат сътрудници, които са специализирани да работят именно в областта на опазването на старите фотографии. Друг утежняващ фактор е липсата на достатъчно финансови средства, които да осигурят подходящите условия за удължаване на живота им.

Установено е, че почти 80% от наблюдаваните институти са се насочили към цифровизация на колекциите си, или пък предвиждат участие в такива проекти. Общият проблем обаче е не само в това, че масовото дигитализиране не може да реши важните въпроси, свързани с физическото оцеляване на старите снимки. Необходимо е да се отчетат и трудностите, които съпътстват бъдещата електронна обработка на архивните фотографии. Проблем например е създаването на такъв вид описания, които да осигуряват успешен достъп до търсените архивни материали. Освен това анкетните резултати на SEPIA показват, че използването на метаданни все още не е станало общоприета практика. Това от своя страна говори, че за всички страни от ЕС, чиито институти притежават и разработват специализирани снимкови колекции, е необходимо да се включат и работят в една дълготрайна и разширена обща програма в областта на цифровите файлове.

Същият проблем засяга и България. От една страна той е изразен в засиленото търсене и използване на старите фотографии (най-вече XIX в.), в недостига на финансови средства за осигуряването на подходящи физически, температурни и климатични

условия за съхраняването на сбирките, а от друга - в липсата на единна програма за действие между сродните институти. Тук трябва да добавим и друг важен факт, който се отнася до регулярното (в миналите години) снабдяване на институциите със стари фотографии. Става дума за оформения през последните години свободен антикварен и арт-пазар за стари фотографии. Именно той засегна драстично качественото снабдяване и обновяване на държавните колекции с архивен снимков материал.

Дългогодишната ни работа със специализираната снимкова сбирка на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“в София в качествата ни на историк–архивист и реставратор-експерт ни дава основание да поставим тези проблеми като дискусионни, да изразим своето отношение към тях, като споделим накратко и своя опит по поддържането и опазването на архивните снимкови материали от XIX в. Намерението ни е чрез настоящата публикация да споделим своя скромен опит, придобит от обединените усилия на разнородни специалисти в името на общата цел – опазването на архивното фотографско богатство.

Сбирка „Портрети и снимки“ притежава почти 80 000 екземпляра оригинали и копия на снимки, които илюстрират историческото развитие на българския народ през Възраждането и в периода след 1878 г., т.е., голяма част от нашата колекция е свързана именно с XIX в. Освен това събраните материали са документално свидетелство за развитието на фотографското изкуство на Балканите и в нашата страна, като същевременно демонстрират постиженията на едни от най-ранните български и чужди майстори на обектива. Наличието на една толкова богата и ценна фотографска колекция, снабдена с много добър справочен и научен апарат и публикации, които разкриват съдържанието й, ни задължава да търсим пътища за нейното по-нататъшно развитие и дълготрайно опазване. Като най-важни първи стъпки в изграждането на стратегия по съхранението й, бе необходимо да се започне работа по специфичната подготовка на тесни специалисти за работа със снимките – ръководител на снимковата сбирка, консерватор и фотограф. През 1999 г. в София беше организиран образователен курс за подготовка на специалисти-консерватори и ръководители на сбирки под надслов „Опазване и консервация на снимкови колекции”. Курсът беше спонсориран от фондация ”Отворено общество” с участието на чуждестранен лектор от страна на NEDCC - САЩ (Североизточен Център за консервация на документи). През следващите години специалист-консерватор и фотограф от Народната библиотека „Св.св. Кирил и Методий” преминаха практически курс по опазването, консервацията и реставрация на снимков материал от XIX век в Центъра на NEDCC в Андовър, Масачусетс. Тяхната практика в Центъра се отрази на качеството на работата със снимковата сбирка на НБКМ. Последва участие в семинари и изложби, работа по подобряване състоянието на редица изключително ценни образци, публикации, свързани с популяризирането на Сбирката, предприемането на мерки за подобряване на условията на съхранение на фотографиите и мн. др.

За да се постигне успех в работата с архивните фотографски колекции е необходимо преди всичко архивните специалисти да имат много добра историческа и архивистична подготовка. Професионалните знания, съчетани с едно широко познаване на характерните за XIX-то столетие фотографски техники, ще подпомогне ръководителите на сбирките още при първоначалния подбор на материалите. Познаването на характеристиките на различните фотографски процеси се използва за датирането и идентифицирането на самите снимки, а също така играе изключително важна роля при определянето на мерките за опазването им. Тези знания и умения осигуряват възможност за организирането на благоприятни условия за опаковане, съхранение и ползване на всеки вид фотография, съставна част от колекцията.

Старите фотографии имат сложна комплексна физическа и химическа структура. От създаването на първата снимка до днес са създадени и използвани десетки фотографски техники и процеси. При всеки един от тях сътворените снимки имат свои характерни особености, както и специфика на повреждане. Всички стари фотографии обаче, независимо от техниката на изпълнение, стават „жертва“ на естествения процес на стареене. Въпреки това, и в този момент може да се направи много както за намаляването на скоростта, с която той протича, така и за намаляването на външните влияния, сред които е и човешкия фактор.

Повредените снимки с изключителна ценност често изискват специализирани консервационни третирания. Но консервацията на единични увредени екземпляри в дадена колекция е скъпо струващо действие, а понякога и неосъществимо решение за запазването им. Вместо това, препоръчително е да се вземат превантивни мерки като правилно съхранение на снимковите материали, специализирано обучение на отговорниците на колекциите и читалните, водене на разяснителна работа с ползувателите и пр. По този деен и не толкова скъп начин може да се осигури един значително по-сигурен и комфортен режим на опазване на старите фотографии.

По тази причина за доброто поддържане и съхранение на снимковите колекции се препоръчват специалисти, които имат познания в областта на опазването. Сред тях на първо място, както посочихме, са отговорниците на снимковите сбирки. Тяхната пряка работа със снимките съдържа (най-общо казано), четири етапа: - оценка на фотографиите (като техника на изпълнение, историческа стойност и парична); описване; каталогизиране и подходящо подреждане и съхранение. Работата на специалистите, ангажирани пряко с тази дейност, е много отговорна, предвид многообразните и разнородни снимкови материали, преминаващи ежедневно пред техния поглед. Втората „необходима“ група специалисти са консерваторите и реставраторите. За тях е важно да имат подходяща специализация в тази толкова специфична област. Главната им задача се състои не само в опазването на отделната фотография чрез методите на консервацията и реставрацията, но и в създаването и контролирането на оптимален режим на съхранение на цялостната колекция.

Задължително условие за правилното поддържане на снимковия фонд е периодичното му преглеждане от отговорника на сбирката. Само така могат да се определят de visu и изведат от общия фонд екземплярите със специални проблеми, които изискват спешни консервационни третирания или стабилизация. Трябва да добавим, че за постигането на по-добър резултат е необходимо в този контролен процес да се включат и работещите в читалните. Те имат това преимущество да бъдат в ежедневен досег със снимковите материали, и могат веднага да сигнализират при откриването на проблемни фотографии. Отговорника на сбирката трябва да определи снимките, на които може да се помогне с подръчни средства. Това включва поставянето на фотографиите в предпазни кутии, евентуалното укрепване на счупените или трошливи снимки чрез разполагането им между специални здрави картонени подложки, отговарящи на определението „архивно качество”. Главните проблеми, които трябва да се разпознават и определят са:

- засегната структура на снимката: - трошливост, прегънати краища, отделѐн свързващ слой или други физически повреди;
- повърхностни проблеми: - активен плесенен растеж, зараза от насекоми, нападение на гризачи или употреба на неподходящи лепливи ленти или лепила.
- ефектът „сребърно огледало“: - цялостна или частична цветова промяна във визията на снимката.

Ако се установи наличие на някои от посочените проблеми, ръководителите на сбирките трябва да предприемат бързи мерки за оказване на незабавна помощ на увредените материали, в това число и

забрана за ползване и репродуциране на засегнатите снимки.

Всеки образец от колекцията трябва да притежава каталожни документи. Тяхната цел е чрез кратка анотация да разкрият съдържанието на обекта и да дадат всички допълнителни сведения, които могат да подпомогнат изследователите (място на създаването, фотографско ателие или името на самия фотограф). Тук са включени и физическите му характеристики, параметрите му и данните, които представят основното му качество (оригинал или копие). За да бъде пълна картината, е необходимо да се изработят микрофилм и контактно копие, които ще осигурят визуална представа за обекта и ще го предпазят от допълнителни заснемания. Тези действия очертават ролята и на последния специалист от групата, необходима за правилното обслужване и поддържане на снимковите колекции – фотографът.

Каталогизирането и достъпът до справочните и помощните материали са в подкрепа на опазването на колекцията чрез намаляване на необходимостта от директно използване на оригиналните фотографии. При осигуряване на добро каталогизиране и специализирана консултация при издирването, необходимостта изследователите безразборно да използват оригиналите се редуцира.

В помощ на опазването в последните години идват и новите технологии. Съвременните копирна и компютърната техники имат широки възможности за създаване на изключително качествени изображения. Фотографиите могат да се сканират в лице и гръб, при това с пълноценно отразяване на всяка допълнителна информация върху тях. Така получените изображения могат да се използват многократно, да се манипулират чрез съответните програми с цел подобряване, изчистване и тониране на изображенията, да се репродуцират без проблем и пр. По този начин може да се избегне прекият контакт обект - потребител, което е невъзможно при досегашното използване на контактното копие като източник на информация. Това на този етап е начин да се запазят най-застрашените фотографии до момента, в който започне масовото дигитализиране на колекциите, придружено със съответните програми за ползване.

Други действия с палиативен характер са:

– Сканиране с последваща ламинация. Така създаденото копие, което има изключителна прилика с оригинала подпомага пълноценно ползувателите и пази фотографията.

– Сканиране на поръчани оригинали и качването им на диск, който да се използва многократно. Както вече посочихме, това е палиативна мярка, тъй като не включва използването на метаданни. Тук се препоръчва създаването на подходяща вътрешна система за отбелязване на обработените снимки, което ще позволи вече заснетите материали трайно да се отделят и да не се използват повторно.

– Продължаващо изработване на микрофилми върху качествени материали, което има и застрахователна функция.

Всичко това трябва да се извършва до момента, в който фотографската колекция бъде включена в една обща дигитализационна програма, което ще я направи част от европейския информационен фонд.

Управлението на фотографските колекции включва и подходящо подреждане и съхранение. Осигуряването на необходимите шкафове, предпазни папки и кутии може да намали повредите от разкъсване и пречупване. Доброто съхранение е най-важната защита срещу повреждането на снимките, тъй като фотографските процеси се повлияват силно от вредните химически газове, от високите или ниските температури, от неподходящата влажност на въздуха и пр.

Международните стандарти за опаковките (папки и кутии), използвани за съхранение на архивните фотографии изискват те да са изготвени от хартия и картон, които отговарят на следните критерии: високо съдържание на целулоза (повече от 87%); неутрални

стойности на pH (около 6.5-7.5); отсъствие на лигнин, на буферни разтвори, на метални частици, на пероксиди, формалдехид и вредни лепила. Именно лепилният слой върху пликовете, използвани за съхранение на снимките предизвиква опетняване или избледняване на сребърния образ. По тази причина, при липсата на съвременни и качествени опаковки, е препоръчително лицевата страна на снимката (емулсионният слой), да бъде разположена надалеч от нанесената ивица лепило. Най-добрата опаковка за съхранение на фотографии е във вид на папка с четири крилца, при която липсва лепилен слой. Много добро решение за подреждане на снимките е осигуряването на многослойна защита, която се изразява в следните етапи:

- Поставяне на фотографията в ръкави или пликове.
- Поставяне на готовия комплект в папки.
- Прибиране на опакованите фотографии в специални кутии за съхраняване на документи с укрепени стени.

Поради изключителната чувствителност на старите фотографии към околната среда, е препоръчително да се осигури подходящ режим да съхранение: - достатъчно ниска температура; защита от излишна светлина и ултравиолетови излъчвания, както и премахването на вредните примеси във въздуха. Типичните за XIX в. черно-бели фотографии трябва да се съхраняват при температура, по-ниска от 18˚C и RH - 30-40%. При по-голямо разнообразие на видовете фотодокументи се препоръчва RH-35-40%, но не бива да се допускат колебания в стойностите за T˚ и RH. Трябва да подчертаем, че тези изисквания се различават значително от препоръчителните стойности за документите върху хартиена основа.

Фотографските материали могат да бъдат увредени сериозно и при съхранение в шкафове, изработени от дървен материал, или такива, които не могат да осигурят подходящо физическо опазване. Повреди се получават и когато фотографиите се съхраняват свободно в опаковки с по-големи размери, или пък са поставени плътно в препълнени чекмеджета. Препоръчително е фотографиите да се съхраняват в хоризонтално положение, което осигурява стабилна опора по цялата площ на документа, и го предпазва от механични повреди (огъване, прегъване, пречупване). Този начин на съхранение обаче затруднява достъпа до снимките и разрешава поставянето само на ограничен брой документи в една кутия. Ето защо препоръчваме това подреждане само за фотографиите голям формат - над 35 см. Те са и най-застрашените, тъй като повечето от тях са монтирани върху картонени подложки с високата киселинност, което с годините води до увеличаване на крехкостта и трошливостта им.

Фотодокументите трябва да се съхраняват според размерите (сигнатурите) си в кутии, близки по размер на оригиналите. В противен случай може да се стигне до механично повреждане на обектите, или загуба на снимките с малки размери. Независимо от формата на фотографиите обаче, всички опаковки в една кутия трябва да са с еднакъв размер и да съответстват на размера на кутията. И при хоризонтално, и при вертикално разполагане на фотографиите е необходимо да се избягва препълване на кутиите. За улеснение на достъпа, препоръчително е кутиите да са с падаща предна стена.

Всеки екземпляр от дадена снимкова колекция (оригинал, копие, пощенска картичка, стъклен негатив или друг вид фотографска техника, албум), трябва да се постави и съхранява в отделна опаковка. Преди прибиране в хранилището само силно увредените образци, или такива с висока художествена или историческа стойност се предлагат на вниманието на специалиста-консерватор. Той определя последващите консервационни дейности и начина на съхранение и подреждане, за да се стабилизира и опази рисковата фотография.

От казаното до тук става ясно, че само добре координираната и съвместноотговорна дейност на ръководителите на колекциите и специалистите-консерватори може да доведе до подобряване и стабилизиране на

състоянието на фотографските сбирки. Тяхната високо специализирана работа има за цел както да поддържа и съхрани за поколенията ценните образци на фотографското изкуство и визуалната историческа памет, така и да стабилизира и реставрира най-нуждаещите се образци от специализираните колекции.

Макар на последно място, но не и по значение за опазването на снимковите сбирки, поставяме отношението на читателите и ползвателите към архивните снимкови колекции. Интересът към фотографиите, предизвикан от желанието те да бъдат употребявани като документи при проучвания, като илюстративен материал при производството на документални или игрални филми, при онагледяването на научна или популярна литература и периодика, при регионални изследвания, или просто от любопитство към старите снимки и пощенски картички, води до изключително вредното им третиране като обекти, които по презумпция имат неограничен живот. Затова е много важно да се води разяснителна работа с читателите с цел ограничаване на използването на оригиналите. Трябва също така да се осигурят обособени читателски места, където, след специално разрешение за работа с оригинали, задължително да се използват памучни ръкавици или прозрачни предпазни полиестерни пликове.

Необходимо е да се изработи концепция, съобразена с изискванията на Европейския съюз за достъп до информация, като същевременно се мисли за опазването и удължаването на живота на специализираните снимкови колекции. Така ще се създаде комбинирана универсална визуална система „образ-информация", която ще пази оригиналите. Необходимо е в системата да се включи дългосрочното създаване и на задължителен застрахователен фонд. До тогава трябва да се продължи с изработването на заместители на оригиналите в риск. Така снимковата информация няма да бъде ограничавана за ползване, като същевременно ще съхрани и запази застрашеното фотографско наследство за поколенията след нас.

1. Статията е публ. В: Срещи с Изтока. Юбилеен сборник, посветен на 60-годишнината на Стоянка Кендерова. С., 2007, 248-258.
2. По въпроса вж: Недков, С. История на музейното дело. С., 2006, 12-38 и др.3. Газета, №18, February 1st, 2007.
3. От 1888 г. до 1952 г. са предложени и приети четири закона, които регламентират издирването, съхранението и работата „със старините". Те са отменени през 1952 г., като по-късно е приет и действа единствено Закона за паметниците на културата.
4. Газета, № 18, 1 февр. 2007.5. Collection "Portraits and photographs" at the Bulgarian Historical Archives (BHA) in the department for "Manuscript document and literary heritage".
5. Edwin Kline, Yola de Lusenet. In the picture. Preservation and digitisation of European photographic collections. Amsterdam, 2000.
6. Сбирка „Портрети и снимки" при Български исторически архив (БИА) към направление „Ръкописно-документално и книжовно наследство".
7. Попсавова, Д. Опис на Сбирка „Портрети и снимки", т. I-III, С., 1976-1985. С ъ щ а т а. Фотографските снимки като исторически документи. С., 1981 г. С и м е о н о в а, Р. Съединението на Княжество България и Източна Румелия. 1885-1985. С., 1985. Съ щ а т а. Визуални материали за националноосвободителното движение на македонските българи. (Под печат).
8. Приема се, че създаването на първата фотографска снимка, получена по химичен път чрез употребата на калаено-оловна плоча, нефтен дериват (юдейска смола) и използването на светлина, е станало през 1826 г. от Жозеф Нисефор Ниепс.
9. Същото условие важи и за новопостъпилите материали. Понякога се налага да се комплектуват оригинали в недобро физическо състояние, които обаче представляват интерес за колекцията като исторически документ, или като произведение на известен фотограф. След приемането им в снимковата сбирка, те трябва да се прегледат и проучат основно, като спрямо тях се предприемат необходимите за опазването им мерки.
10. Имаме предвид невероятната скорост, с която се променят новите технологии и възможностите, които се разкриват пред тях.
11. Размерът в сантиметри (височина към основа) определя сигнатурата на снимката.
12. Това се отнася само за снимките с голям размер.

Vaska Sotirov-Djukić
Public Library of Sarajevo
Bosnia and Herzegovina

FREE ACCESS TO CULTURAL HERITAGE OF EUROPE AND BOSNIA & HERZEGOVINA
POLICY AND PRACTICE

Abstract. European cultural heritage is a function of the collective memory of the varied cultural traditions and communities within Europe. Digitisation enables heritage instituions to reach out to new users and to serve traditional users in new ways. It can transform the way in which collections are used and also the way institutions themselves are organised. Digital technology offers new ways of fulfilling core missions such as education, research and cultural enrichment. Heritage instituitons should consider creating new business models to ensure sustainability without conflicting with core missions and objectives and to adopte of technical standards leading to interoperability between collections. Europe's rich cultural heritage and vibrant cultural industries are important assets in today's increasingly globalize and digitized world. Europe must tap these assets, help its industries evolve and ensure that all Europeans benefit. On a European level, co-operation needs to be cultivated at a strategic level to provide a platform for creativity and inspiration, excange best practice, co-ordinate policies on digitisation, multilingualism, access, education, tourism etc. for the benefit of all European people, and to promote European culture to the rest of the world.

Keywords - cultural heritage, local cultural institutions, heritage policy, digital documents, digitalization, co-operation and partnership, UNESCO, European Information Society, interoperability, cultural infrastructure, Bosnia and Herzegovina

1. DIGITALIZATION OF CULTURALE HERITAGE

1.1. Cultural heritage

The concept of „cultural heritage" has been, until the begining of the eighties, primarily referred to historical buildings, archeological findings and aesthetically valuable relics which have been inherited from previous generations and which are thought to be valuable or meaningful enough to be passed down to following generations.

But during the last decennia, cultural heritage developed into a coordinating concept that encompassed material as well as immaterial traces of the past. High culture was joined by popular and mass culture, by landscapes, industry, trades, language, rites, festivities, posters...

1.2. Digitalization of Culturale Heritage

Digitisation enables heritage instituions to reach out to new users and to serve traditional users in new ways. It can transform the way in which collections are used and also the way institutions

themselves are organised. Digital technology offers new ways of fulfilling core missions such as education, research and cultural enrichment. Heritage instituitons should consider creating new business models to ensure sustainability without conflicting with core missions and objectives and to adopte of technical standards leading to interoperability between collections.

1.3. **Culturale institutions**

Cultural institutions are more complex and important than the storing, processing, collecting and preserving of theire materials or imparting of information. Cultural institutions work and services go beyond any particular communication technology because, especialy libraries, are concerned the human record in general and only secondarily with the medium which messages are transmitted. It is clearly seen that cultural institutions have been a part of the general context of the history of human cultural evolution and learning. They are „storehouse of the thoughts of the dead and living that transcends space and time" since writing has invented at least eight millennia ago.[1] Cultural institutions aren't only a part of the world of information or knowledge, they are an institution and physical place central to the promotion of culture, social interaction and for the building and exchange of social capital.

1.4. **Transformation of cultural institutions**

Cultural institutions (archives, libraries and museums) usually have been seen as different kinds of institution with different professional practices and organisational cultures, but they all have as their mission the collection, preservation and making visible/available of objects, artefacts, documents and information.

New technology change the role of culturale institutions because digitisation is eroding administrative differences between them and theire storaged materials. Insteed books/ documents/ objects, today we have information and digital materials which is the same whether they originated materials. In the digital world, resources are not restricted by physical location and can be combined in many different ways so that they can be used and reused for whatever purpose is required

2. POLICY OF DIGITALIZATION OF CULTURALE HERITAGE

2.1. **UNESCO policy**

UNESCO was assigned the task to protect the heritage that was considered to be universally important world canon, against damage or destruction in armed conflicts.[2] UNESCO has launched the Memory of the World Programme to guard against collective amnesia calling upon the preservation of the valuable holdings and collections all over the world ensuring their wide dissemination. Acknowledging the vital importance of the shared cultural heritage is a necessary step in to multual understanding among different nations, ethnics groups and the sustainable socio-economic development of the communities and countries of the world.[3]

2.2. **European policy**

Europe's rich cultural heritage and vibrant cultural industries are important assets in today's increasingly globalize and digitized world. Europe must tap these assets, help its industries evolve

[1] Gorman, Michael. The wrong path and the right path - The role of libraries in access to, and preservation of, cultural heritage // http://slim.emporia.edu/globenet/Sofia2006/GormanSpeech.htm
[2] The Convention for the Protection of the World Cultral and Natural Heritage.
[3] UNESCO Memory of the World programme

and ensure that all Europeans benefit. On a European level, co-operation needs to be cultivated at a strategic level to provide a platform for creativity and inspiration, excange best practice, co-ordinate policies on digitisation, multilingualism, access, education, tourism etc. for the benefit of all European people, and to promote European culture to the rest of the world.

The European Union is commited to a Europe in which all citizens will have access to and be able to use interactive multimedia ICT services. The European Commision has declared that it will act as a co-ordinator of digitization as strategic opportunities and vital activity:

"Digitisation is an essential first step to generating digital content that will underpin a fully digital Europe. It is a vital activity in preserving Europe's collective cultural heritage, providing improved access for the citizen to that heritage, to enhancing education and tourism and to development of eContent industries."[4]

3. PROJECTS OF DIGITALIZATION BY THE EUROPEAN UNION

All over Europe, experience in digitalization has been gained through pilot projects and innovative experiments in the field of cultural heritage. To bring about a transition to a stage of large-scale application, considerable effort and investmenst will be required to transfer existing knowledge to the operation level.

3.1. **i2010 - A European Information Society for growth and employment**

i2010 is the EU policy framework for the information society and media. It promotes the positive contribution that information and communication technologies (ICT) can make to the economy, society and personal quality of life.

The i2010 strategy has three aims:

- to create a Single European Information Space, which promotes an open and competitive internal market for information society and media services,
- to strengthen innovation and investment in ICT research,
- to support inclusion, better public services and quality of life through the use of ICT.

To achieve those aims there are various actions such as regulation, funding for research and pilot projects, promotion activities and partnerships with stakeholders.[5]

3.2. **eContentPlus Programme**

On 9 March 2005 the European Parliament and the Council approved the eContentplus Programme[6], a multiannual Community programme to make digital content in Europe more accessible, usable and exploitable. The Programme addresses specific market areas where development has been slow: geographic content (as a key constituent of public sector content), educational content and digital libraries (cultural, scientific and scholarly content). The Programme also supports EU-wide co-ordination of collections in libraries, museums and archives and the preservation of digital collections so as to ensure availability of cultural, scholarly and scientific assets for future use.

[4] eEurope 2002 Action Plan
[5] http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/index_en.htm
[6] http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/index_en.htm

3.3. **The European Digital Library Project**

EDLproject was a Targeted Project funded by the European Commission under the eContentplus Programme, within the area of Cultural content and scientific/scholarly content.

EDLproject integrated the bibliographic catalogues and digital collections of the National Libraries of Belgium, Greece, Iceland, Ireland, Liechtenstein, Luxembourg, Norway, Spain and Sweden. EDLproject further enhanced access to the European Library portal, by continuing to develop its multi-lingual capacity. EDLproject took first steps towards collaboration between The European Library and other non-library cultural initiatives, and expanded the marketing and communication activities of The European Library service.[7]

EDLproject built on The European Library, a service funded by CENL,[8] the Conference of European National Librarians, providing unified access to the electronic resources of the main European National Libraries as well as to other library services.

The project was also a continuation of the TEL-ME-MOR project[9], which has supported The European Library with the inclusion in the service of the ten New Member States National Libraries.

3.4. **MINERVA Project**

Starting from October 2006 MINERVA Project[10] is enlarged to MINERVA EC, Ministerial Network for Valorising Activities in digitisation, eContentplus - Supporting the European Digital Library. MinervaEC is a Thematic Network in the area of cultural, scientific information and scholarly content. The Consortium brings together stakeholders and experts from all over Europe, capitalising the results achieved by the previous Minerva project, and supporting the European Commission initiative i2010.

The general objectives of the network are:

- Improve accessibility to and visibility of European digital cultural resources;
- Support the development of the European Digital Library for accessing cultural resources;
- Contribute to increasing interoperability between existing networks;
- Promote the use of digital cultural resources by business and citizens;
- Reinforce the European position in the global market competition;
- Facilitate exploitation of cultural digital resources, providing clear rules for their use and re-use, respecting and protecting the creators' rights.

3.5. **European Documents and Plans**

3.5.1. **The Lund Action Plan**[11]: on 4 April 2001, under the Swedish EU-Presidency, the European Commission organized an expert meeting with representatives from all Member States in Lund. The conclusions and recommendations derived from this meeting are known as the Lund Principles and were further developed in the Lund Action Plan, which establishes an agenda for actions to be carried out by Member States and the Commission.

[7] http://www.edlproject.eu/
[8] http://www.nlib.ee/cenl/about.php
[9] http://www.theeuropeanlibrary.org/portal/organisation/cooperation/archive/telmemor/index.php
[10] http://www.minervaeurope.org/
[11] http://cordis.europa.eu/ist/digicult/lund-principles.htm

The main conclusions at Lund were for Member States:

- to establish an evolving forum of coordination
- to support the development of a European view on digitization policies and programmes
- to develop mechanisms to promote good practice and skills development
- to collaborate to make the digitized cultural and scientific heritage of Europe visible and accessible

3.5.2. **The eEurope 2005 Action Plan**[12] was launched at the Seville European Council in June 2002 and endorsed by the Council of Ministers in the eEurope Resolution of January 2003. It aimed to develop modern public services and a dynamic environment for e-business through widespread availability of broadband access at competitive prices and a secure information infrastructure.

3.5.3. **Charter of Parma**[13] (final version 19 November 2003) continues and supports the fundamental Principles of Lund.

The following premises and articles constitute this Document:

- digitisation is an essential step that the European cultural instituions should make, aiming at preserving and valorising Europe's collective heritage
- improved access for the citizen to that heritage
- the development of the new digital content and service industries
- co-operating at policy, programme and project level different countries
- guidelines and examples of best practice to improve the costeffeczivnes and quality of the digitisation initiatives sharing experiences with the current European countries

4. SOUTH-EASTERN EUROPE (SEE) POLICY

SEE has rightly been called a crossroads of cultures and civilizations which have marked their multiple influences by tangible and intangible cultural heritage, enriched in the interaction with local populations and cultures. Only in this region hosts 34 sites inscribed in the UNESCO World Heritage and 3 masterpieces inscribed in the UNESCO Oral and Intngible Heritage of Humanity.

"Cultural Heritage - a Bridge towards a Shared Future"[14] is an international initiative coordinated by UNESCO and supported by the Italian government, with the aim of strengthening regional cooperation for the protection and promotion of cultural heritage in South-Eastern Europe. Its conceptual foundations lye in considering the heritage as a shared value: a bridge between cultures and communities, as well as from past, to present and to future times. A bridge over which a constructive cooperation shall be undertaken, in order to foster intercultural dialogue, to support human and economic development, and to further regional stabilisation.

The general objective of the initiative is contributing to political stability and sustainable development in South-Eastern Europe, through enhancing regional co-operation on culture and cultural heritage. Specific objectives are:

- Contribute to mainstreaming cultural affairs within political agendas of South-East European countries

[12] http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/2005/index_en.htm
[13] http://www.minervaeurope.org/structure/nrg/documents/charterparma.htm
[14] http://www.see-heritage.org/

- Enhance institutional capacities in the various fields of cultural heritage management
- Support cultural diversity as agent of social cohesion, dialogue, and mutual understanding
- Promote creativity and contemporary art, as integral components of human and economic development
- Promote a positive image of South-East European countries, based on the richness and diversity of their shared cultural heritage.

5. CO-OPERATION AND PARTNERSHIP AMONG HERITAGE INSTITUTIONS

5.1. **Co-operation**

The need to consider public needs in a more holistic context means that heritage instituions need to work together with other local authority departments, the educational sector, agencies and local/regional government, as well as with their cultural partners.

For example, with co-operation, culturale institutions can:

- Together address political agenda
- Represents the interests of the three domains within a regional and strategic context
- Carry out national programmes for digitalization and other specific purposes
- Providing integrated services in line with the joined-up government agenda, gives cultural instiutions the opportunity to work with other local organizations (shools, universities, local businesses, voluntery sector and NGO's) through understanding of the needs of specific target groups
- Find funding for innovation and development
- Share best practice
- Developing new bids, exemplar projects and services delivery

5.2. Partnership

The availability of funding make partnerships desirable and essential for cultural instiutions, specialy today when government agendas are dekivered in a more joined-up way. It's means that many local services become increasingly integrated. The local cultural institutions share many aims and objectives with other national, regional or local associations who are being formed to develop an effective regional infrastructure for cultural sector.

5.3. **Good practice**

5.3.1. **PULMAN Network**

The PULMAN Network of Excellence[15] was launched under the European Commission's research programme for a User-Friendly Information Society (DG Information Society) since May 2001 until August 2003. Europe's public libraries and cultural organisations have a vital role to play in the development of an e-Europe. The PULMAN Network will stimulate and promote sharing of policies and practices for the digital era, in public libraries and cultural organisations which operate at local and regional level.

5.3.2. **CALIMERA**

CALIMERA (Cultural Applications: Local Institutions Mediating Electronic Resource Access) has mobilised local cultural institutions for a new role as key players in transforming innovative

[15] http://www.pulmanweb.org/

technologies into helpful services for ordinary citizens - putting European cultural heritage at the service of the citizen.

It is essential that Europe moves towards a more people-centred approach where technologies are used by and for citizens, enabling the inclusion everyone in the Information Society, taking into account the specific needs of young people, disabled people and problems associated with an ageing population. New services require new tools, many of them IST-based - and above all a new attitude.

Major policy drivers such as ivers e-Government, Social inclusion, e-Learning, and Cultural diversity require the digitisation of existing content but also new e-content creation and an extension of the user base for local e-content, making interesting and engaging multimedia content more widely accessible over the Web and through new mobile and digital TV-based services.

5.3.3. **MLA England**

The MLA Partnership[16] is government's agency for museums, galleries, libraries and archives. They deliver strategic leadership in England and in each of its regions and collaborate with partners across the UK. They are a Non-Departmental Public Body (NDPB), sponsored by the Department for Culture, Media and Sport (DCMS).

Museums, libraries and archives are best placed to serve communities, they deliver local agendas and maximise local impact in neighbourhoods. MLA Partnership supports this through a whole host of initiatives and programmes that provide comprehensive advice and information for everyone and help institutions to develop accessible, inclusive and educational collections and services that have an impact on everyone.

5.3.4. **ABM-utvikling Norwegian**

The Norwegian Archive, Library and Museum Authority (ABM-utvikling) is an advisory and executive organisation for the Ministry of Culture and Church Affairs on the specialist fields of archives, libraries and museums. It is the task of ABM-utvikling to carry out active strategic development work for the co-ordination rationalization, and strengthening of the archive, library and museum sector.

The aim is to put the constituent sectors and individual institutions in a better position to solve the tasks that relate to their specialist subjects and to find ways of meeting the new challenges presented by society. ABM-utvikling participates in all of the tasks that involve the archives, libraries and museums, but it also works across the boundaries of the specialist fields and handles cross-ministerial joint initiatives relating to the archive, library and museum sector.

6. INTEROPERABILITY

6.1. Networked services

The development of digital technology is making possible the vision of enabling a user to search for material realting to a specific topic and of bringing everything together in an integrated response without the user needing to know the source of the information (be it archives, library or museum). People aren't often nterested in where they find information (a book or a leaflet, from an artefact or

[16] http://www.mla.gov.uk

document). Co-operation among archives, libraries and museums give people the opportunity to search their holdings simultaneosly.

The importance of interopeability means the use of recognised international standards by all cultural instituions, how they can co-operate in areas such as digitisation of key resources, consortium purchase of resources and provision of access through a common portal or on-line catalogues.

6.2. **Good practice**

6.2.1. **EBLIDA**

EBLIDA[17] (European Bureau of Library, Information and Documentation Associations) is an independent umbrella association of national library, information, documentation and archive associations and institutions in Europe. Subjects on which EBLIDA concentrates are European information society issues, including copyright & licensing, culture & education and EU enlargement. We promote unhindered access to information in the digital age and the role of archives and libraries in achieving this goal.

6.2.2. **CULTIVATE**

CULTIVATE[18] (Cultural Heritage Applications Network – for Libraries, Archives, Museums) aims to provide a network supporting the co-operation of archives, libraries and museums under the Fifth Framework Programme. This network has two parts: CULTIVATE-EU for the Western part of Europe and CULTIVATE-CEE for the ten accession countries in Central and Eastern Europe. Theire goals are:

- to raise the awareness of the IST Programme for the development and the use of cultural heritage applications in all memory institutions in Europe.
- to raise quantity and quality of the submitted proposals in the IST Programme.

6.2.3. **ECHNetwork**

The European Cultural Heritage Network[19] is a source and tool for conservation science. Modern research work is a co-operation of various research facilities on an international level.
Objectives:

- overcome the fragmentation of European Research towards a European Research Area (ERA)
- find potential partners for your research work
- intensify communication and information
- spread excellent knowledge to a broader community
- to build flexible and sustainable bridges between the world of research and the world of learning (dissemination of knowledge).

6.2.4. **SCRAN**

Scran[20] is a charitable online learning resource base with over 360,000 images and multimedia files from museums, galleries, archives and the media. It was formed in 1996 and its founding partners were The National Museums Scotland, The Royal Commission on the Ancient and Historical Monuments of Scotland, The Scottish Museums Council and, by invitation, the Scottish Consultative Council on the Curriculum.

[17] www.eblida.org
[18] http://www.cultivate-int.org
[19] http://www.echn.net/echn/
[20] http://www.scran.ac.uk/

In its first five years, it engaged in a wide ranging scheme of grant awards which allowed cultural organisations to digitise parts of their collections to be made available for educational purposes

6.2.5. **MALVINE**

Manuscripts and Letters via Integrated Networks in Europe[21] is an online search service for post-medieval manuscripts hosted by the Berlin State Library and maintained by a European consortium of libraries, archives, and museums. It offers new and enhanced access to holdings of post-medieval manuscripts and letters, kept and catalogued in European libraries, archives, documentation centres and museums. MALVINE's aim is to build a growing network of these institutions in Europe; a network which is independent of the heterogeneous technical solutions employed locally and is accessible from all over the world via Web based technologies.

7. DIGITALIZATION OF THE CULTURAL HERITAGE IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

B&H has relatively small population size and it is demaged to the infrastructure caused by conflict. Now, during post-conflict situation, it has administrative division into two entities and ten highly autonomous cantons in which doesn't exist cultural infrastructure, education is limited as digitisation too. For government on all levels (national, regional and local) priorities are many others, more important issues then culture.

The protection of cultural identity of various nations and communities is an essential factor for the protection of the diverse ethnic, religious and cultural identities. That is reason why is really important for B&H to move faster application of new technologies and digitalization of the cultural heritage as a preventive measure and preservation of rich cultural diversity.

Digitalization of B&H heritage would serve as basis for a reconstruction in case of damage, devastation or destruction, access for the widest possible audience and encouragement in cultural participation with the constantly evolving cultural identitiy of the community. The establishment of digital archives centers, museums, libraries and media becomes a basic precondition for the protection of cultural heritage from damaged caused by inter-ethnic conflicts or natural causes.

7.1. **Priorities for B&H**

Heritage instituions must be more active in next basic steps for development culture infrastructure:

- modernisation and harmonisation with international standards
- adoption of standards which will make interoperability between collections feasible
- modernisation of legislation
- building new programme and purchase of equipment
- modernisation of collections and digitisation
- education based on the principles of open access, use of new technologies and intellectual freedom
- make a common vocabulary between the three domains (archives, libraries and museums)
- create regional pilot applications
- encouage the promotion of digital education and cultural tourism
- put culturale institutions at hte heart of national, regional and local life
- lead sector strategy and policy development with government departments and other organisations

[25] http://www.malvine.org/malvine/eng/

7.2. Digitisation and presentation of the culturale heritage

Digitalization of local heritage offers new methods in processing and presentation of material, interactive and more direct approach of users to cultural heritage of local community as well as effective protection of original examples. Digital collections have the great cultural impact on various categories of user populations and in various contexts: specific cultures, regions, disciplines, professions, age groups etc.

With digitisation they can:

- Make interesting presentations of the local heritage
- Promote cultural tourism which can increase users understanding of the needs, interest and experiences in digital context
- Development to creative partnerships between culture institutions and ICTs, research projects, cultural tourism, social partners, local authorities, NGOs and etc.
- Collaboration among institutions could lead to the development of community repositories and in the preservation of digital objects

7.3. **Practice in B&H**

From 148 autonomous culture institutions in B&H (archives, libraries and museums, including galleries and other heritage institutions) only 29 or 20 % have web sites. Just 15 institutions have some on-line services or digital collections.It is really important that digitisation our heritage must be accepted as policy priority at instituional level of all heritage institutions. Despite that, we can find many initiatives today, and one of the biggest is project Virtual Library of Bosnia and Herzegovina.

7.3.1. **Virtual Library of Bosnia and Herzegovina**

The implementation of the COBISS (Co-operative Online Bibliographic System & Services) system was adopted in Bosnia and Herzegovina in 1997 when all the universities and numerous libraries in BiH accepted the project "Computerised Interconnection of Libraries in BiH via the Internet". The realisation of the project was funded mostly by the Government of the Republic of Slovenia as technological aid to Bosnia and Herzegovina between 1998 and 2000.

In December 2004 the Ministry of Education and Science, Canton Sarajevo, took the decision to provide financial support for the reactivation of the COBISS.BH system (the Virtual Library of Bosnia and Herzegovina), which made it possible for NUB in Sarajevo to form the ViBBiH Centre ("ViBBiH Centar"), an information and bibliographic utility. Its objectives are to:

- plan and co-ordinate activities related to the computerised interconnection of libraries in BiH,
- provide COBISS software and manuals for shared cataloguing, local library functions and other services,
- manage the COBIB.BH shared bibliographic database and the COBISS.BH system,
- provide and maintain common computer and communications capacities for the operation of the system and central service,
- verify professional qualification for working in the shared cataloguing system.

On 9 March 2005 an umbrella Agreement on the Implementation of the COBISS System in Bosnia and Herzegovina was signed between NUB from Sarajevo and IZUM from Maribor and on 5 April 2005 the COBISS.BH system was reactivated with 12 participating libraries that signed agreements with the ViBBiH Centre for full membership in the COBISS.BH system.

[22] http://www.cobiss.ba

Today exist over 20 libraries from Republic of Srpska and Federation

7.3.2. Digital collections

Only 5 cultural instituions have digital collections, but many of them try to digitisate theire small collections, special archives and museums. Really good examplers are The Archives of the Republic of Srpska[23] and City Archive of Sarajevo[24].

7.3.3. The Commison to Preserve national monuments[25]

Their web site content regulations and many documents from EU and B&H legislativa which are transleted on bosnian and english language. People can see list of national and protect monuments and virtual exhibition „Cultural Memory of B&H"

8. THE ASSOCIATION OF INFORMATION PROFESSIONALS: LIBRARIANS, ARCHIVISTS AND MUSEOLOGISTS

The Association BAM[26] (english LAM) has established 2006 as imperative for professional help to libraries, archives and museums as other experts on the field of culturale heritage.

8.1. **Mission**

The Association's mission is to promote and participate in creation of strategies for development of libraries, archives and museums in information society, and to select and critically present the most successful strategies and incentives, methodologies and projects that have accomplished significant
results and established national strategies for digitization of cultural and scientific heritage.

8.2. **Vision**

Cultural heritage of Bosnia and Herzegovina forms a part of the European cultural heritage. Digitization of the heritage facilitates not only access to the material but also a possibility to become an integral part of joint and unitary network of knowledge, with a single goal to preserve and assess a vast abundance of the European cultural and scientific heritage.

8.3. **Strategy**

The Association intends to initiate incentives for compilation of national project for digitization of cultural heritage of Bosnia and Herzegovina, and to influence development and adoption of strategies for digitization of cultural and scientific material in order to ensure financial resources and create necessary requirements (primarily technical and personnel requirements), and to develop infrastructure that would enable favorable climate for launching and execution of projects for digitization of heritage.

8.4. **Goals**

- Application of new technologies within profession
- Promotion and protection of the profession itself (legislation, standardization of the profession and quality control)
- Free access to information
- Development of a modern information society in BIH

[23] www.arhivrs.org
[24] http://www.arhivsa.ba/
[25] http://www.aneks8komisija.com.ba/
[26] http://www.bam.ba/

- Cooperation and partnership (with governmental and business sector, other cultural and informational institutions, etc.), local, regional and international professional cooperation
- Promotion, adoption and implementation of international standards, and constant monitoring of their application
- Continuing education of users and members
- Publication of professional literature etc.

9. **CONCLUSION**

Bosnia and Herzegovina is a part of the European cultural heritage and if it wants to become an integral part of joint and unitary network of cultural heritage and knowledge in Europe Union, than we must moving faster in application of new technology. It is important to make national, regional and local policy which must be in according with others projects in Europe.

It is important to develop awareness about digitization of cultural and scientific heritage in B&H and organize more conference, workshops how we can bring together libraries, archives and museums from across B&H to discuss the emerging role of cultural heritage services in the digital age in supporting local and regional development.

Common interest of libraries, archives and museums must be usage of new technologies in order to expand access to knowledge and cultural resources in Bosnia and Herzegovina, development of new strategies and managements within institutions, introduction of new services, development and management of collections to attract audience in order to increase the level of awareness about tasks and activities of the institutions.

We need network analysis of on-line services which today culturale institutions in B&H have (with systematic approach) and analysis of culturale institutions in B&H in the use of existing technologies and services how we can improve this.

The new way of presentation culturale heritage is digitization and presentation of cultural and scientific heritage and cultural tourism. All what we must do it is follow practice and good example from other regional and Europe countries

Vaska Sotirov-Djukić
Biblioteka grada Sarajeva
Bosna i Hercegovina

SLOBODAN PRISTUP KULTURNOJ BAŠTINI EVROPE I BOSNE I HERCEGOVINE
POLITIKA I PRAKSA

Abstrakt. Evropska kulturna baština je funkcija kolektivne memorije različitih kulturnih tradicija i zajednica unutar Evrope. Digitalizacija omogućava baštinskim institucijama da dosegnu nove korisnike te usluže tradicionalne korisnike na nove načine. Ona transformiše način na koji se zbirke koriste ali i način na koje su institucije međusobno organizovane. Digitalna tehnologija nudi nove puteve ispunjavanja središnje misije kulturnih institucija kao što su edukacija, istraživanje i kulturno obogaćivanje pojedinca. Baštinske institucije bi trebale razmisliti o kreiranju novih poslovnih modela kako bi osigurale samoodrživost bez suprotstavljanja svojim osnovnim misijama i ciljevima te prilagođavanju tehničkim standardima koji vode ka interoperabilnosti između različitih zbirki. Evropska bogata kulturna baština i vitalna kulturna industrija je važan faktor u današnjoj rastućoj globalizaciji i digitalizovanom svijetu. Evropa se mora priključiti ovim događanjima, pomoći svoju industriju razvijajući je i obezbijedivši svim Evropljanima dobrobit. Na Evropskom nivou, ko-operacija zahtijeva da bude kultivisana na strateškom nivou da bi ostvarila platformu za kreativnost i inspiraciju, razmjenu najbolje prakse, ko-ordiniranu politiku digitalizacije, multijezičnost, slobodan pristup, edukaciju, turizam idr. za dobrobit svih naroda Evrope , i promociju evropske kulture ostatku svijeta.

Ključne riječi – kulturna baština, lolalne kulturne institucije, baštinska politika, digitalna dokumenta, digitalizacija, ko-operacija i partnerstvo, UNESCO, Evropsko informatičko društvo, interoperabilnost, kulturna infrastruktura, Bosna i Hercegovina.

1. DIGITALIZACIJA KULTURNE BAŠTINE

1.1. Kulturna baština

Koncept „kulturna baština" je bio, sve do početka osamdesetih godina, primarno povezan sa historijskom arhitekturom, arheološkim nalazištima i estetski vrijednim relikvijama koje su nasljeđene od prethodnih generacija i koje su bile dovoljno vrijedne i značajne da bi bile sačuvane za buduće generacije.

Tokom posljednjih decenija, kulturna baština se je razvila u koordinirajući koncept koji obuvata ne samo materijalne već i nematerijalne tragove prošlosti. Visoka kultura se je spojila sa popularnom i masovnom kulturom, od pejzaža, industrije, zanata, jezika, rituala, festivala, postera ... i dr.

1.2. Digitalizacija kulturne baštine

Digitalizacija omogućava baštinskim institucijama da dosegnu nove korisnike te usluže tradicionalne korisnike na nove načine. Ona transformiše način na koji se zbirke koriste ali i način na koje su institucije međusobno organizovane. Digitalna tehnologija nudi nove

puteve ispunjavanja središnje misije kulturnih institucija kao što su edukacija, istraživanje i kulturno obogaćivanje pojedinca. Baštinske institucije bi trebale razmisliti o kreiranju novih poslovnih modela kako bi osigurale samoodrživost bez suprotstavljanja svojim osnovnim misijama i ciljevima te prilagođavanju tehničkim standardima koji vode ka interoperabilnosti između različitih zbirki.

1.3. **Kulturne institucije**

Kulturne institucije su mnogo kompleksnije i važnije od svakodnevnog pohranjivanja, obrade, skupljanja i zaštite svoje građe ili informacija. Njihov posao i usluge su iznad bilo koje određene komunikacione tehnologije jer, posebno biblioteke, brinu se prvenstveno za ljudske zapise uopšte dok je, tek sekundarno, bitan medij na kojem je poruka pohranjena i prenesena. Iz ovoga se jasno vidi da su kulturne institucije dio opšteg konteksta historije ljudske kulturne evolucije i učenja. One su „skladišta misli mrtvih i živih koja prekoračuju vrijeme i prostor" otkad je pisanje bilo izmišljeno prije najmanje osam milenijuma.[1] Kulturne institucije nisu samo dio svjetskog znanja, one su institucionalno i fizičko mjesto kao centar promocije kulture, socijalne interakcije te bitna mjesta izgradnje i razmjene socijalnog kapitala zajednice.

1.4. **Transformacija kulturnih institucija**

Kulturne institucije (arhivi, biblioteke i muzeji) obično su viđene kao različite vrste institucija sa različitim strukovnim praksama i organizacijom baštine koju posjeduju, ali sve one imaju istu misiju skupljanja, zaštite i činjenje javnosti vidljivim/dostupnim objekte, artefakte, dokumente i informacije.

Nova tehnologija mijenja ulogu kulturnih institucija jer digitalizacijom se brišu administrativne razlike između njih i pohranjene građe u njima. Umjesto knjiga/ dokumenata/ objekata, danas imamo informaciju i digitalnu građu koja je ista kao originalne građa. U digitalnom svijetu, izvori nisu ograničeni fizičkom lokacijom i mogu biti kombinovani na različite načine tako da mogu biti korišteni za različite svrhe.

2. POLITIKA DIGITALIZACIJE KULTURNE BAŠTINE

2.1. **UNESCO politika**

UNESCO je bio odredio zadatak zaštite baštine kao univerzalno važan za cijeli svijet, a protiv njenog oštećenja i destrukcije u oružanim sukobima.[2] UNESCO je započeo projekat Svjetski program sjećanja[3] kao čuvara protiv kolektivne amnezije kako bi se zaštitili vrijedni fondovi i zbirke u cijelome svijetu i osigurala njihova široka rasprostranjenost i razumijevanje. Potvrda vitalne važnosti dijeljenja kulturne baštine jeste neophodni korak ka višestrukom razumijevanju među različitim nacijama, etničkim grupama i održivom socio-ekonomskom razvoju lokalnih zajednica i država u svijetu.[4]

2.2. **Evropska politika**

Evropska bogata kulturna baština i vitalna kulturna industrija je važan faktor u današnjoj rastućoj globalizaciji i digitalizovanom svijetu. Evropa se mora priključiti ovim događanjima, pomoći svoju industriju razvijajući je i obezbijedivši svim Evropljanima dobrobit. Na Evropskom nivou, ko-operacija zahtijeva da bude kultivisana na strateškom nivou da bi ostvarila platformu za kreativnost i inspiraciju, razmjenu najbolje prakse, ko-ordiniranu politiku digitalizacije, multijezičnost, slobodan pristup, edukaciju, turizam i dr. za dobrobit svih naroda Evrope, te promociju evropske kulture ostatku svijeta.

Evropska Unija se je opredijelila za Evropu u kojoj bi svi građani imali pristup i bili bi u mogućnosti da koriste interaktivne multimedijalne ICT usluge. Evropska Komisija se je deklarisala da će djelovati kao ko-ordinator digitalizacije te kao organizator strategije i vitalne aktivnosti:

"Digitalizacija je osnovni prvi korak ka stvaranju digitalnog sadržaja koji će poduprijeti potpuno digitalnu Evropu. To je vitalna aktivnost u

[1] Gorman, Michael. The wrong path and the right path - The role of libraries in access to, and preservation of, cultural heritage // http://slim.emporia.edu/globenet/Sofia2006/GormanSpeech.htm
[2] The Convention for the Protection of the World Cultral and Natural Heritage.
[3] Memory of the World programme
[4] UNESCO Memory of the World programme // www.unesco.org/webworld/memory/basictexts.htm

zaštiti evropske zajedničke kulturne baštine, omogućujući poboljšanje pristupa za građane svojoj baštini, povećavajući edukaciju i turizam te razvijajući industriju elektronskog sadržaja."[5]

3. PROJEKTI DIGITALIZACIJE U EVROPSKOJ UNIJI

U cijeloj Evropi, iskustvo u digitalizaciji je stečeno kroz pilot projekte i inovativne eksperimente na polju kulturne baštine. Da bi uspostavili prijelaz ka stanju široko primjenjenih programa, potrebno je uložiti veliki napor i investicije koje će omogućiti prijelaz postojećeg znanja na funkcionalni nivo.

3.1. **i2010 - Evropsko informacijsko društvo za rast i posao**

i2010[6] je politički okvir EU za informacijsko društvo i medije. On promovira pozitivne doprinose da se kroz informacijske i komunikacijske tehnologije (ICT) poboljša ekonomski, društveni i lični kvalitet življenja.

i2010 strategija ima tri cilja:

- kreiranje jedinstvenog evropskog informacijskog prostora, koji bi poboljšao otvoreno i konkurentsko unutrašnje tržište za informaciono društvo i medijske usluge,
- jačanje inovacija i ulaganja u ICT istraživanje,
- podrška inkluziji, boljim javnim službama i kvaliteti života kroz korištenje ICT.

Da bi se dostigli ti ciljevi, pokrenute su različite akcije kao što su regulacioni projekti, finansiranje istraživanja i manjih pilot projekata, promocija aktivnosti i partnerstva sa interesnim grupama.

3.2. **eContentPlus program**[7]

9. marta 2005. godine je Evropski Parlament i Vijeće odobrilo eContentplus program, višegodišnji zajednički program kako bi napravili digitalni sadržaj u Evropi više pristupačniji, upotrebljiviji i koji se može ekonomski iskoristiti. Program se odnosi na specifična područja tržišta gdje je razvoj bio usporen: geografski sadržaj (kao ključni sastavni dio javnog sektora), edukativni sadržaj i digitalne biblioteke (kulturni i naučni sadržaj). Program takođe podržava EU ko-ordinaciju zbirki u bibliotekama, muzejima i arhivima kao i zaštitu digitalnih zbirki kako bi se osigurala dostupnost kulturnog, školskog i naučnog sadržaja za korištenje u budućnosti.

3.3. **Evropska digitalna biblioteka**

EDL [8] projekat je bio ciljani projekat finansiran od Evropske Komisije unutar eContentplus programa, sa područjem kulturnog sadžaja i naučno/istraživačkog sadržaja.

EDL projekat sadrži objedinjene bibliografskih kataloga i digitalnih zbirki Nacionalne biblioteke Belgije, Grčke, Islanda, Irske, Lihtenštajna, Luksemburga, Norveške, Španije i Švedske. EDL projekat dalje unapređuje pristup Evropskom bibliotečkom portala, nastavljajući da razvija multijezičke kapacitete. EDL je poduzeo prve korake ka saradnji između Evropskih biblioteke i drugih ne-bibliotečkih kulturnih inicijativa, te raširio marketing i komunikacione aktivnosti usluga Evropske biblioteke.

EDL je izgrađen na projektu Evropska biblioteka, službi koja je finansirana od CENL,[9] Konferenciji evropskih nacionalnih biblioteka, obezbjeđujući unificirani pristup elektronskim izvorima glavnih evropskih nacionalnih biblioteka kao i druge bibliotečke usluge.

EDL projekat je bio, takođe, nastavak TEL-ME-MOR projekta[10], koji je bio podržan od Evropske biblioteke sa uključivanjem u službu deset novih država članica nacionalnih biblioteka.

3.4. **MINERVA projekat**[11]

Započevši sa radom u oktobru 2006. godine, MINERVA projekat je prerastao u MINERVA EC, Administrativna mreža za valorizaciju aktivnosti u digitalizaciji, eContentplus[12]- podržavajući projekat Evropska digitalna biblioteka.

[5] eEurope 2002 Action Plan // vidi: http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/2002/index_en.htm
[6] eContentPlus Programme - A European Information Society for growth and employment // vidi: http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/i2010/index_en.htm
[7] eContentPlus Programme // vidi: http://ec.europa.eu/information_society/activities/econtentplus/index_en.htm
[8] The European Digital Library Project // vidi: http://www.edlproject.eu/
[9] Conference of European National Librarians // vidi: http://www.nlib.ee/cenl/about.php
[10] http://www.theeuropeanlibrary.org/portal/organisation/cooperation/archive/telmemor/index.php
[11] The Minerva Project // vidi: http://www.minervaeurope.org/
[12] Ministerial Network for Valorising Activities in digitisation, eContentplus

Minerva EC je tematska mreža na području kulture, stručne informacije i naučnog sadržaja. Konzorcijum je okupio zajedno interesne grupe i eksperte iz cijele Evrope, sumirajući rezultate postignute iz prethodnog Minerva projekta, i podržavajući inicijativu Evropske Komisije i2010.

Opšti ciljevi mreže su:

- poboljšanje dostupnosti i vidljivosti evropskih digitalnih izvora;
- podrška razvoju Evropske digitalne biblioteke radi dostupnosti kulturnih izvora;
- doprinos porastu interoperabilnosti između postojećih mreža;
- unapređenje korištenja digitalnih kulturnih izvora za poslovne poduzetnike i građane;
- učvrstiti poziciju Evrope na globalnom informacijskom tržištu;
- omogućiti iskorištavanje kulturnih digitalnih izvora, obezbjeđujući jasna pravila za njihovo korištenje i ponovno korištenje, poštujući i štiteći prava autora.

3.5. **Evropski dokumenti i planovi**

3.5.1. Lund akcioni plan[13]: 4. aprila 2001. godine, pod Švedskim predsjedništvom, Evropska Komisija je organizovala stručan skup sa predstavnicima svih članica EU u Lundu. Zaključci i preporuke sa ovog sastanka su poznati kao Lund principi koji su dalje razvijeni u Lund akcioni plan, koji je uspostavio plan rada za akcije koje treba da poduzmu sve članice EU i Komisija.

Glavni zaključci u Lundu su bili:

- osnovati dinamički forum za koordinaciju
- podržati razvoj evropskog pogleda na politiku i programe digitalizacije
- razviti mehanizme za unapređenje dobre prakse i vještina
- sarađivati kako bi učinili vidljivom i dostupnom kulturnu i naučnu baštinu Evrope

3.5.2. **eEurope 2005 akcioni plan**[14] je bio pokrenut na Evropskom koncilu u Sevilji juna 2002. godine i potvrđen od Koncila ministara u eEvropa rezoluciji u januaru 2003. godine. Cilj plana je da razvije moderne javne službe i dinamičko okruženje za e-biznis kroz široko rasprostranjen pristup konkurentskim cijenama i informacijskom infrastrukturom.

3.5.3. Povelja iz Parme[15] (konačna verzija 19. novembar 2003.) se nastavlja i podržava osnovne principe iz Lunda. Sljedeće pretpostavke i članovi sačinjavaju ovaj dokumenat:

- digitalizacija je esencijalni korak koje evropske kulturne institucije bi trebale napraviti, težeći ka zaštiti i valorizaciji evropske zajedničke baštine
- poboljšanje pristupa građanima njihovoj baštini
- razvoj novih digitalnih sadržaja i uslužne industrije
- ko-operativna politika, programi i projekti na nivou razčilitih zemalja
- smjernice i primjeri najbolje prakse kako bi poboljšali kvalitetu i troškove inicijativa za digitalizaciju razmjenujući iskustvo unutar evropskih zemalja

4. SOUTH-EASTERN EUROPE (SEE) POLICY

Jugoistočna Evropa je nazvana raskršćem kultura i civilizacija koje su obilježile svojim brojnim uticajima materijalnu i nematerijalnu kulturnu baštinu, te se dodatno obogatile tokom uzajamnog djelovanja sa kulturama starosjedilaca. Samo u ovom regionu postoji 34 lokacija koje su unesene u popis UNESCO-ve svjetske baštine i 3 ostvarenja upisana u UNESCO-ovu usmenu i nematerijalnu baštinu čovječanstva.

"Kulturna baština – most zajedničke budućnosti"[16] je bila međunarodna inicijativa koju je koordinirao UNESCO a podržala Italijanska vlada, sa ciljem da se ojača regionalna saradnja u zaštiti i promociji kulturne baštine Jugoistočne Evrope. Osnovni koncept leži u shvatanju baštine kao zajedničke vrijednosti: ona je most između kultura i zajednica, ali i isto tako, između prošlih, sadašnjih i budućih vremena. Most preko kojeg bi trebala biti poduzeta konstruktivna saradnja, kako

[13] The Lund Action Plan // vidi: http://cordis.europa.eu/ist/digicult/lund-principles.htm
[14] The eEurope 2005 Action Plan // vidi: http://ec.europa.eu/information_society/eeurope/2005/index_en.htm
[15] Charter of Parma // vidi: http://www.minervaeurope.org/structure/nrg/documents/charterparma.htm
[16] http://www.see-heritage.org/

bi se ubrzao interkulturni dijalog, podržao ljudski i ekonomski razvoj, i dalja stabilizacija cijelog regiona.

Opšti cilj inicijative je doprinos političkoj stabilnosti i održivom razvoju Jugoistočne Evrope, kroz povećanje regionalne saradnja na kulturi i kulturnoj baštini.

Posebni ciljevi su:

- pridonositi usmjeravanju kulturnih događanja unutar političkog programa rada Jugoistočnih evropskih zemalja
- povećati institucionalne kapacitete na različitim područjima menadžmenta kulturne baštine
- podržati kulturnu različitost kao bitan činilac socijalne kohezije, dijaloga, i uzajamnog razumijevanja
- unapređivati kreativnost i suvremenu umjetnost, kao integralnu komponentu čovjeka i ekonomskog razvoja
- podsticati pozitivnu sliku zemalja Jugoistočne Evrope, koja bi bila bazirana na bogatstvu i raznovrsnosti njihove zajedničke kulturne baštine.

5. SARADNJA I PARTNERSTVO MEĐU BAŠTINSKIM INSTITUCIJAMA

5.1. **Saradnja**

Nužnost za sagledavanjem potreba korisnika u više holističkom kontekstu dovelo je do toga da su baštinske institucije usmjerene ka zajedničkoj saradnji i radu sa odjeljenjima lokalne uprave, obrazovnog sektora, agencija i regionalne vlade, kao i sa drugim kulturnim partnerima.

Na primjer, sarađujući, kulturne institucije mogu da:

- zajednički nastupaju ka političkim programima
- predstavljaju interese tri područja (bibliotekarstvo, arhivistika i muezologija) unutar regionalnog i strateškog konteksta
- donesu nacionalni program za digitalizaciju i druge određene svrhe
- pružaju integrisane usluge zajedno sa vladinim programom, razvijajući mogućnost da kulturne institucije rade sa drugim lokalnim organizacijama (školama, univerzitetima, lokalnim biznismenima, volonterima i NVO sektorom) kroz razumijevanje potreba pojedinih odabranih grupa
- pronalaženje finansiranja za inovacije i razvojne programe
- razmjeniti najbolju praksu
- razviti nove usluge, pilot projekte i servise isporuke

5.2. **Partnerstvo**

Mogućnost pronalaženja finansiranja čini partnerstvo poželjnim i esencijalnim za kulturne institucije, posebno danas kad su vladini programi više na principu uključivanja. To znači da su lokalne službe postale integrisane mnogo više jedna u drugu. Lokalne kulturne institucije dijele zajedničke ciljeve sa drugim nacionalnim, regionalnim ili lokalnim asocijacijama koje su oformljene kako bi razvijale efektivniju regionalnu infrastrukturu za kulturni sektor.

5.3. **Dobra praksa**

5.3.1. **PULMAN Network**

PULMAN mreža za izvrsnost[17] je bila pokrenuta unutar istraživačkog programa pod vodstvom Evropske Komisije pod naslovom Korisničko prijateljsko informatičko društvo[18] i trajala je od maja 2001. do avgusta 2003. godine Evropske javne biblioteke i kulturne organizacije imaju vitalnu ulogu da odigraju u razvoju e-Evrope. PULMAN mreža je imala za cilj da stimuliše i promovira zajedničku politiku i praksu za digitalno doba, u javnim bibliotekama ali i drugim kulturnim organizacijama koje djeluju na lokalnom i regionalnom nivou.

5.3.2. **CALIMERA**

CALIMERA[19] projekat je imao zadatak da mobiliše lokalne kulturne institucije za novu ulogu kao ključne aktere u transformaciji inovativne tehnologije kroz pomoćne servise za obične građane – stavljajući evropsku kulturnu baštinu kao uslugu svim građanima.

Od velike je važnosti da se Evropa pokrene ka pristupu koji bi više bio orijentiran prema ljudima

[17] The PULMAN Network of Excellence // vidi: http://www.pulmanweb.org/
[18] User-Friendly Information Society (DG Information Society)
[19] Cultural Applications: Local Institutions Mediating Electronic Resource Access // vidi: www.calimera.org

gdje bi tehnologija bila korištena za i od građana, omogućavajući uključivanje sviju u informatičko društvo, posebno uzimajući u obzir potrebe mladih, nesposobnih za rad i probleme vezane za starosnu dob populacije. Nove službe zahtijevaju nove alate koji su bazirani na ICT, te iznad svega, nove odnose i stavove.

Glavna politika vodi ka ostvarenju: e-vlade, socijalne inkluzije, e-učenju, kulturnoj različitosti koja zahtijeva digitalizaciju postojećih sadržaja ali i nove e-sadržaje kreirane i proširene za korisnike koji su usmjereni ka lokalnom e-sadržaju, praveći interesantan sadržaj uključujući multimediju te čineći široko dostupnim preko Web-a i kroz novu mobilnu i digitalnu TV-baziranu tehnologiju.

5.3.3. **MLA Engleska**

MLA partnerstvo[20] je vladina agencija za muzeje, galerije, biblioteke i arhive. Oni su strategijski organizatori u Engleskoj i svako je zadužen za svoje područje i regiju te sarađuju sa partnerima unutar cijele Velike Britanije. Oni su Neslužbeno javno tijelo[21], čiji je sponzor Odsjek za kulturu, medije i sport[22].

Muzeji, biblioteke i arhivi su najbolja mjesta za služenje potrebama svoje zajednici, oni isporučuju lokalne programe i povećavaju lokalni uticaj na susjedske odnose. MLA partnerstvo podržava ove aktivnosti kroz gomilu inicijativa i programa koji obezbjeđuju opsežne savjete i informacije za svakoga te pomažu institucijama da razviju dostupnost, uključenost i obrazuju zbirke i službe koje bi imale utjecaj na svakoga.

5.3.4. **ABM-utvikling Norveške**

Norveška direkcija arhiva, biblioteka i muzeja[23] (ABM-utvikling) je savjetodavna i izvršna organizacija Ministarstva za kulturu i vjeru na područjima arhivistike, bibliotekarstva i muzeologije. Zadatak ABM-utvikling je da donesu aktivnu strategiju razvoja ko-ordinirane racionalizacije poslovanja i jačanje sektora arhiva, biblioteka i muzeja.

Cilj je da se stave svi sastavni sektori i pojedinačne institucije u bolju poziciju kako bi riješile zadatke koji se odnose na usko specijalizovana područja te kako bi pronašli načine da najbolje odgovore na sveprisutne nove promjene u društvu. U ABM-utviklingu sudjeluju svi oni čiji zadaci uključuju arhive, biblioteke i muzeje, ali djeluji i prelazeći postojeća ograničenja određenih područja i podržavajući ukrštanje administrativnih pridruženih inicijativa koje se odnose na ove kulturne institucije.

6. INTEROPERABILNOST

6.1. **Umrežene službe**

Razvoj digitalne tehnologije je učinio mogućim viziju o korisniku koji pretražuje građu koja se odnosi na određenu temu donoseći svu nju zajedno u integrisanom odgovoru a da korisnik nema potrebe da poznaje izvor informacije (da li je to arhiv, biblioteka ili muzej). Ljudi najčešće nisu zainteresovani uopšte o tome odakle potiče informacija (da li je to knjiga ili brošura, objekat ili dokumenat). Saradnja između arhiva, biblioteka i muzeja daje ljudima mogućnost da pretražuju njihove fondove simultano.

Značaj interoperabinosti podrazumijeva korištenje usvojenih međunarodnih standarda od strane svih kulturnih institucija, kako bi one mogle sarađivati na područjima kao što su digitalizacija ključnih fondova, konzorcijum nabavke izvora i obezbjeđivanje pristupa kroz zajednički portal ili on-line kataloge.

6.2. **Dobra praksa**

6.2.1. **EBLIDA**

EBLIDA[24] je neovisna kišobran asocijacija za nacionalne biblioteke, informacione, dokumentacione i arhivske asocijacije i institucije u Evropi. Teme na kojima je koncentrisana djelatnost EBLIDA su evropsko informacijsko društvo i problemi, uključujući copyright & licenciranje te kulturno & edukativno proširenje EU. Ona podupire neometan pristup informacijama u digitalno doba i aktivnu ulogu arhiva i biblioteka u postizanju ovih ciljeva.

[20] Museums, libraries and archives council // vidi: http://www.mla.gov.uk
[21] Non-Departmental Public Body (NDPB)
[22] The Department for Culture, Media and Sport (DCMS)
[23] The Norwegian Archive, Library and Museum Authority // vidi: http://www.abm-utvikling.no
[24] European Bureau of Library, Information and Documentation Associations // vidi: www.eblida.org

6.2.2. **CULTIVATE**

CULTIVATE[25] ciljevi su obezbjeđivanje mreže podrške saradnje arhiva, biblioteka i muzeja unutar Petogodišnjeg okvirnog programa. Ova mreža se sastoji iz dva dijela: CULTIVATE-EU za Zapadni dio Evrope i CULTIVATE-CEE za deset pridruženih zemalja u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Njihovi ciljevi su:

- povećanje svijesti o važnosti ICT programa za razvoj i korištenje kulturne baštine u svima baštinskim institucijama Evrope.
- povećanje kvantiteta i kvaliteta prijedloga u ICT programu.

6.2.3. **ECHNetwork**

Evropska mreža kulturne baštine[26] je izvor i alata za naučno područje konzervacije građe. Moderni istraživački rad na tom području je saradnja različitih istraživačkih mogućnosti na međunarodnom nivou. Ciljevi:

- prevladati rascjepkanost Evropskog istraživanja (European Research) prema Evropskom istraživačkom području (European Research Area - ERA)
- pronaći potencijalne partnere za istraživanja
- pojačati komunikaciju i informiranost među istraživačima
- širiti stručno znanje ka široj zajednici
- izgraditi fleksibilne i održive mostove između svijeta istraživanja i svijeta učenja (diseminacija znanja).

6.2.4. **SCRAN**

Scran[27] je dobrovoljni online izvor za učenje o Škotskoj kultunoj baštini koji sadrži preko 360,000 slika i multimedijalnih datoteka iz muzeja, galerija, arhiva i medija. Osnovan je 1996. godine i partneri u osnivanju su bili Nacionalni muzej Škotske, Kraljevska komisija za drevne i historijske spomenike Škotske, Vijeće škotskih muzeja i, posebno pozvan, Škotsko konsultativno vijeće u nastavnom programu.

U toku prvih pet godina, obezbjeđena je široko razvijena šema finansiranja i nagrađivanja za sve kulturne institucije koje digitalizuju svoje zbirke kako bi ih učinile dostupnim u svrhe edukacije.

6.2.5. **MALVINE**

Rukopisi i pisma preko integrisanih mreža u Evropi[28] je online servis pretraživanja za srednjovjekovne rukopise koji je smješten u Berlinskoj državnoj biblioteci i podržan od Evropskog konzorcijuma biblioteka, arhiva i muzeja. Mreža nudi novi i poboljšan pristup srednjovjekovnim rukopisima i pismima, čuvanim i katalogiziranim u evropskim bibliotekama, arhivima, dokumentacionim centrima i muzejima. MALVINE-ovi cilj je izgradnja rastuće mreže ovih institucija u Evropi; mreže koja bi bila neovisna od heterogenih tehničkih rješenja angažiranih lokalno i dostupna u cijelome svijetu preko Web tehnologije.

7. DIGITALIZACIJA KULTURNE BAŠTINE U BOSNI I HERCEGOVINI

Bosna i Hercegovina je zemlja sa relativno malim populacijskim brojem i njena infrastruktura prilično je uništena tokom prošlih ratnih sukoba. Sada, tokom post ratnog perioda, ona je administrativno podijeljena na dva entiteta i deset visoko autonomnih kantona u kojima ne postoji razvijena kulturna infrastruktura, edukacija je ograničena kao i digitalizacija. Za vladu na svim nivoima (nacionalnom, regionalnom i lokalnom), u ovakvoj situaciji, prioriteti u obnovi su mnoge druge, važnije oblasti od kulture.

Zaštita kulturnog identiteta različitih nacija i zajednica je bitan faktor kako bi se zaštitila raznovrsnost etničkog, religijskog i kulturnog identiteta BiH. To je razlog zašto bi za BiH bilo od izuzetne važnosti da krene mnogo brže u primjenu novih tehnologija i digitalizaciju kulturne baštine kao zaštitne mjere očuvanja svoje bogate kulturne raznovrsnosti.

Digitalizacija baštine BiH bi služila i kao osnova za rekonstrukciju u slučaju uništavanja, rušenja ili destrukcije baštine, kao i pristup što široj publici i ohrabrivanju kulturnog sudjelovanja sa stalnim porastom interesa za kulturni identitet zajednice. Osnivanje digitalnih centara arhiva,

[25] Cultural Heritage Applications Network – for Libraries, Archives, Museums // vidi: http://www.cultivate-int.org
[26] The European Cultural Heritage Network // vidi: http://www.echn.net/echn
[27] http://www.scran.ac.uk/
[28] Manuscripts and Letters via Integrated Networks in Europe // vidi: http://www.malvine.org/malvine/eng/

muzeja, biblioteka i medija postaje osnovni preduslov za zaštitu kulturne baštine u slučaju oštećenja uzrokovanih unutarnjim etničkim sukobima ili prirodnim katastrofama.

7.1.

Baštinske institucije moraju biti mnogo aktivnije u poduzimanju sljedećih osnovnih koraka ka razvoju kulturne infrastrukture:

- modernizacija i usklađivanje sa međunarodnim standardima
- prihvatanje standarda koji će omogućiti interoperabilnost među različitim fondovima
- modernizacija legislative za kulturne institucije
- izgradnja novih programa i nabavka opreme
- modernizacija zbirki i digitalizacija
- edukacija zasnovana na principima otvorenog pristupa, korištenja novih tehnologija i intelektualne slobode
- pravljenje zajedničkog vokabulara između tri oblasti (arhivistika, bibliotekarstvo i muzeologija)
- kreairanje regionalnih pilot aplikacija
- ohrabrivanje promocije digitalne edukacije i kulturnog turizma
- stavljanje kulturnih institucija u srce nacionalnog, regionalnog i lokalnog života
- vođenje sektora strategije i politike razvoja kroz vladine službe i druge organizacije

7.2. **Digitalizacija i zaštita kulturne baštine**

Digitalizacija lokalne baštine nudi nove metode u obradi i zaštiti građe, interaktivni i direktniji pristup korisnika kulturnoj baštini lokalne zajednice kao i efikasniju zaštitu originalnih primjeraka građe. Digitalne zbirke imaju veliki uticaj na različite kategorije korisnika i u različitim kontekstima: specifične kulture, regionalne grupe, naučne discipline, profesije, starosne grupe itd.

Sa digitalizacijom kulturne institucije mogu:

- praviti interesantne prezentacije lokalne baštine
- promovisati kulturni turizam koji može povećati razumijevanje korisnika, njihovih potreba, interesa i iskustva sa digitalnim sadržajem
- razviti kreativno partnerstvo između kulturnih institucija kroz primjenu ICT, istraživačkih projekata, kulturnog turizma sa drugim društvenim partnerima, lokalnim vladama, NVO-ima i dr.
- saradnja među kulturnim institucijama može voditi i ka razvoju repozitorija zajednice i zaštiti digitalnih objekata

7.3. **Praksa u BiH**

Od 148 samostalnih kulturnih institucija u BiH (arhiva, biblioteka i muzeja, uključujući galerije i druge baštinske institucije) samo 29 ili 20 % imaju svoju web stranicu. Od njih samo 15 institucija ima neku vrstu on-line usluge ili digitalnu zbirku. Zato je jako važno da digitalizacija baštine BiH bude prihvaćena kao politički prioritet na institucionalnom nivou za sve baštinske institucije. Uprkos ovim rezultatima, danas postoje mnoge pojedinačne inicijative, među kojima je najveći projekat Virtuelna biblioteka Bosne i Hercegovine.

7.3.1. **Virtuelna biblioteka Bosne i Hercegovine**

Implementacija COBISS[29] sistema je započeta u BiH 1997. godine kad su svi univerziteti i brojne biblioteke prihvatile projekat "Računarska međupovezanost biblioteka u BiH preko Interneta[30]. Projekat je bio finansiran uglavnom od vlade Republike Slovenije kao vid tehničke pomoći za BiH u periodu između 1998. i 2000. godine

U decembru 2004. Ministarstvo za obrazovanje i nauku Kantona Sarajevo, donijelo je odluku da pruži finansijsku podršku COBISS.BH sistemu, koji je preuzela NUBBiH[31] pod nazivom ViBBiH centar. Ciljevi centra su:

- planiranje i ko-ordiniranje aktivnostima koji se odnose na računarsku međupovezanost biblioteka u BiH,
- unapređenje COBISS softvera i rukovanja zajedničkim katalogizacijom, lokalnim bibliotečkim funkcijama i drugim servisima,
- organizacija i briga o obuci te nuđenje profesionalne pomoći bibliotekarima i drugima kao i korisnicima usluga,

[29] Co-operative Online Bibliographic System & Services // vidi: http://www.cobiss.ba
[30] Computerised Interconnection of Libraries in B&H via the Internet
[31] Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine

- obezbjeđivanje i održavanje zajedničke računarske opreme i komunikacijskih kapaciteta za rad sistema i centralnog servisa,
- verifikacija profesionalnih kvalifikacija za rad u zajedničkom katalogu.

9. marta 2005. godine je potpisan Dogovor o implementaciji COBISS sistema u BiH između NUBBiH-a iz Sarajeva i IZUM-a iz Maribora, a 5. aprila 2005. godine je COBISS.BH sistem bio ponovo aktivan sa 12 biblioteka učesnica koje su potpisale ugovor sa ViBBiH Centrom za puno članstvo u COBISS.BH sistem. Danas postoji preko 20 biblioteka članica u sistemu iz oba entiteta BiH.

7.3.2. **Digitalne zbirke**

Od 29 web stranica kulturnih institucija u BiH, samo njih 5 ima kao uslugu digitalne zbirke, iako trenutno dosta njih pokušavaju da digitalizuju zasebno male tematske zbirke, posebno arhivi i muzeji. Izuzetno dobri primjeri su web stranice Arhiva Republike Srpske[32] i Istorijskog arhiva Sarajeva[33].

7.3.3. **Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH**[34]

Njihova web stranica sadrži propise i mnoge dokumente iz EU i BiH legislative prevedene na engleski i bosanski jezik naporedo, a koji se odnose na očuvanje kulturne baštine. Građanima su dostupne liste nacionalnih i zaštićenih spomenika kulture te njihove virtualne izložbe pod nazivom „Kulturno pamćenje koje nestaje".

8. ASOCIJACIJA INFORMACIJSKIH STRUČNJAKA -BIBLIOTEKARA, ARHIVISTA I MUZEOLOGA - BAM

Asocijacija BAM[35] je nastala tokom 2006. godine kao spontano okupljanje bibliotekara, arhivista i muzeologa u udruženje kojim bi se zaštitila struka svih ključnih baštinskih institucija Bosne i Hercegovine, te izgradila strategija za njihovu revitalizaciju i obnovu.

8.1. **Misija**

Misija Asocijacije je da potiče i učestvuje u izradi strategije razvoja biblioteka, arhiva i muzeja u informacijskom društvu, da ukaže na primjere dobre prakse u svijetu i u Bosni i Hercegovini te da izdvoji i kritički predstavi najuspješnije strategije i inicijative, metodologije i projekte koji su doveli do značajnih rezultata i uspostavljanja nacionalnih strategija na svim političkim nivoima.

8.2. **Vizija**

Kulturna baština Bosne i Hercegovine je sastavni dio evropskog kulturnog nasljeđa, i ukoliko bi se digitalizacijom kulturne baštine omogućio pristup građi, tada bi ona postala sastavni dio zajedničke i jedinstvene baze na nivou Evrope čiji je cilj očuvanje i vrednovanje ogromnog bogatstva evropske kulturne i naučne baštine. Tako bi naše baštinske institucije postale dio povezanog mrežnog sistema internetskih usluga koji omogućava međusobne kontakte i razmjenu podataka širokoj mreži evropskih zbirki putem multimedije i digitalizacije građe.

8.3. **Strategija**

Asocijacija ima namjeru da pokrene inicijative za izradu nacionalnog projekta digitalizacije kulturne baštine Bosne i Hercegovine te da utiče na razvoj i prihvatanje politike digitalizacije kulturne građe kako bi se u državnom proračunu osigurala finansijska sredstva. Na ovaj način, dugoročnim djelovanjem bi se u Bosni i Hercegovini stvorili potrebni uvjeti kao što su tehnički, kadrovski te bi se razvila infrastruktura koja bi omogućila poticajnu klimu za pokretanje i izvršavanje projekata digitalizacije kulturne baštine.

8.4. **Ciljevi**

- Primjena novih tehnologija u struci
- Promocija i zaštita struke (zakonodavstvo, standardizacija struke i kontrola kvaliteta)
- Zaštita kulturnog nasljeđa BiH u skladu sa međunarodnim standardima
- Slobodan pristup informacijama
- Razvoj savremenog informacijskog društva u BiH
- Saradnja i partnerstvo (sa vladinim i poslovnim sektorom, drugim kulturnim i informacionim institucijama i td.)
- Promocija, usvajanje i implementacija

[32] www.arhivrs.org/
[33] http://www.arhivsa.ba/
[34] http://www.aneks8komisija.com.ba/
[35] http://www.bam.ba/

međunarodnih standarda, te kontinuirano praćenje njihove primjene
- Lokalna, regionalna i međunarodan strukovna saradnja
- Kontinuirana edukacija članova i korisnika

9. ZAKLJUČAK

Bosna i Hercegovina je dio evropske kulturne baštine i ako želi da postane sastavni dio jedinstvene mreže kulturne baštine i znanja Evropske Unije, tada mora mnogo brže primjenjivati nove tehnologije. Jako je bitno da se napravi koordinirana nacionalna, regionalna i lokalna politika koja bi bila uskladu sa postojećom politikom i drugim projektima digitalizacije u Evropi.

Sljedeće neophodno jeste razvoj i podizanja svijesti o digitalizaciji kulturne i naučne baštine u BiH kroz organizaciju više tematskih konferencija i radionica kako bi mogli zajedno dovesti biblioteke, arhive i muzeje iz cijele zemlje da diskutuju o važnosti uloge servisa kultrune baštine koje one imaju u digitalnom dobu kao podrška lokalnom i regionalnom razvoju.

Zajednički interes biblioteka, arhiva i muzeja mora biti u korištenju novih tehnologija da bi se povećala dostupnost znanju i kulturnim izvorima BiH, razvoj nove strategije i menadžmenta unutar samih kulturnih institucija, upoznavanje sa novim uslugama i servisima, razvoj i upravljanje zbirkama kako bi privukle publiku i time povećale nivo svijesti u javnosti o zadacima i aktivnostima ovih institucija.

Potrebna je detaljna evaluacija i analiza mreže i on-line usluga koje danas imaju kulturne institucije u BiH kao i njihovo korištenje postojećim tehnologijama te načinima na kojima se usluge mogu poboljšati.

Novi načini predstavljanja kulturne baštine su digitalizacija i prezentacija kulturne i naučne baštine putem multimedije i interaktivnog pristupa korisnika te kulturni turizam. Sve što trebamo uraditi jeste slijediti praksu i dobre primjere drugih regija i zemalja unutar Evrope.

ON-LINE KATALOZI

VIRTUELNA BIBLIOTEKA BOSNE I HERCEGOVINE
www.cobiss.ba
Cobiss (Co-operative Online Bibliographic System & Services) - Kooperativni online bibliografski sistem i servisi

DIGITALNE ZBIRKE / LINKOVI

BANJA LUKA

ARHIV REPUBLIKE SRPSKE
THE ARCHIVES OF THE REPUBLIC OF SRPSKA
Aleja Svetog Save br. 1, 78000 Banja Luka
Tel./Fax: 051 301 528; 301 609
e-mail: arhivrs@inecco.net
web: http://www.arhivrs.org/

MUZEJ SAVREMENE UMJETNOSTI REPUBLIKE SRPSKE
MUSEUM OF CONTEMPORARY ART OF REPUBLIC SRPSKA
Trg srpskih junaka br. 2, 78000 Banja Luka
Tel./Fax: 051 215 364, 215 366
E-mail: galrs@inecco.net
Web: http://www.msurs.org

NACIONALNA I UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA REPUBLIKE SRPSKE
NATIONAL AND UNIVERSITY LIBRARY OF THE REPUBLIC SRPSKA
Jevrejska 30, 78000 Banja Luka
Tel.: ++ 387 51 215 894 // Fax.: ++ 387 51 217 040
e-mail: direkcija@nubrs.rs.ba
web: www.nubrs.rs.ba

BIHAĆ

GRADSKA GALERIJA BIHAĆ
CITY GALLERY OF BIHAC
Bosanska 15, BIHAĆ 77000
Tel // Fax: ++387 37 223 083
E-mail: gradskagalerija@bih.net.ba
Web: www.ggbihac.ba

BIJELJINA

MUZEJ SEMBERIJE
MUSEUM OF SEMBERIA
76300 Bijeljina
Tel // Fax: ++ 387 55 206 910
Web: http://www.muzejsemberije.spinter.net
http://www.gradskivodickrozbijeljinu.com

NARODNA BIBLIOTEKA „FILIP VIŠNJIĆ" BIJELJINA
PUBLIC LIBRARY „FILIP VISNJIC" OF BIJELJINA
Trg kralja Petra Prvog Karađorđevića bb, 76300 Bijeljina
Tel.: ++ 387 55 205 603 // Fax.: ++ 387 55 208 117
e-mail: direktor@bibliotekabijeljina.rs.ba
web: http://www.bibliotekabijeljina.rs.ba

ČELINAC

NARODNA BIBLIOTEKA „IVO ANDRIĆ" ČELINAC
PUBLIC LIBRARY „IVO ANDRIC" OF CELINAC
Vojvode Mišića bb, 78240 Čelinac
Tel.: ++ 387 51 552-547
e-mail: bibliotekacelinac@blic.net
web: http://www.bibliotekacelinac.cjb.net/

DOBOJ

NARODNA BIBLIOTEKA DOBOJ
PUBLIC LIBRARY OF DOBOJ
Vidovdanska 1, 74000 Doboj
Tel.: ++ 387 53 241 114 // Fax.: ++ 387 53 241 114
e-mail: biblioteka@doboj.net
web: www.home.doboj.net/biblioteka

HAN PIJESAK

NARODNA BIBLIOTEKA HAN PIJESAK
PUBLIC LIBRARY OF HAN PIJESAK
Aleksandar Karađorđević 6, 71360 Han Pijesak
Tel.: ++ 387 57 555 300 // Fax.: ++ 387 57 555 302
e-mail: nbibhp@teol.net
web: www.bibliotekahp.org

ISTOČNO SARAJEVO

MATIČNA BIBLIOTEKA ISTOČNO SARAJEVO
THE MAIN LIBRARY OF EAST SARAJEVO
Stefana Nemanje 6, 71123 Istočno Sarajevo
Tel.: ++ 387 57 340 305 // Fax.: ++ 387 57 320 670
e-mail: matbibl@teol.net
web: www.matbibl.rs.ba

PETROVO

NARODNA BIBLIOTEKA PETROVO
PUBLIC LIBRARY OF PETROVO
Trg Nemanjića 1a, 74317 Petrovo
Tel.: ++ 387 53 262 290 // Fax.: ++ 387 53 262 291
e-mail: bibliotekapetrovo@teol.net
web: www.bibliotekapetrovo.net

SARAJEVO

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BIH – BIBLIOTEKA
ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA - LIBRARY
Bistrik 7, 71 000 Sarajevo
Tel: 033 206 034 // Fax: 033 206 033
e-mail: akademija@anubih.ba
web: http://www.anubih.ba

ARHIV BOSNE I HERCEGOVINE
ARCHIVES OF BOSNIA-HERZEGOVINA
Reisa Džemaludina Čauševića 6, Sarajevo
Tel / Fax: 033 206 492
e-mail: info@arhivbih.gov.ba
web: http://www.arhivbih.gov.ba/

ARHIV FEDERACIJE BiH
ARCHIVES OF FEDERATION B&H
Reisa Džemaludina Čauševića 6
Tel: 033 214 481 // Fax: 033 556 905
e-mail: info@arhivfbih.gov.ba
http://www.arhivfbih.gov.ba

BIBLIOTEKA GRADA SARAJEVA
PUBLIC LIBRARY OF SARAJEVO
Mis Irbina 4, 71000 Sarajevo
Tel.: +387 33 444 580 // Fax.: +387 33 265 030
e-mail: info@bgs.ba
web: www.bgs.ba

BIBLIOTEKA ZA SLIJEPA I SLABOVIDNA LICA
LIBRARY SERVICE OF BLIND AND AMBLYOPIC
Avdage Šahinagića 14, Sarajevo
Tel: 033 232 440 // Fax: 033 441 217
e-mail: bibsis@bih.net.ba
web: http://www.bibsis.org.ba/

BIC INFO - BIBLIOTEČKO INFORMACIONI CENTAR EKONOMSKOG FAKULTETA U SARAJEVU
BIC INFO – LIBRARY INFORMATION CENTER OF FACULTY OF ECONOMY IN SARAJEVO
Trg Oslobođenja – Alija Izetbegović 1, Sarajevo
Tel: 033 275-961// Fax: 033 275-969
e-mail: biblioteka@efsa.unsa.ba
web: http://www.efsa.unsa.ba/

BOŠNJAČKI INSTITUT – FONDACIJA ADIL ZULFIKARPAŠIĆ
BOSNIAK INSTITUTE – FOUNDATION ADIL ZULFIKARPASIC
Mula Mustafe Bašeskije 21, Sarajevo
Tel: 033 279 800 // Fax: 033 220 032; 033 279 777
e-mail: bosinst@bosnjackiinstitut.org
web: http://www.bosnjackiinstitut.org

CENTAR ZA LJUDSKA PRAVA – UNIVERZITET U SARAJEVU
HUMAN RIGHTS CENTER – UNIVERSITY OF SARAJEVO
Zmaja od Bosne 8, Sarajevo
Tel: 033 668 251 // Fax: 033 668 251
e-mail: library@hrc.unsa.ba
web: http://www.hrc.unsa.ba

FEDERALNI ZAVOD ZA STATISTIKU - BIBLIOTEKA
FEDERAL OFFICE FOR STATISTICS – LIBRARY
Zelenih beretki 26, Sarajevo
Tel: 033 206 452 // Fax: 033 664 553
E-mail: fedstat@fzs.ba
http://www.fzs.ba

GAZI HUSREV BEGOVA BIBLIOTEKA
THE GHAZI HUSRAW BEG LIBRARY
Hamdije Kreševljakovića 58, 71000 Sarajevo
Tel.: ++ 387 33 658-143, 264-960 // Fax.: ++ 387 33 205-525
e-mail: ghbibl@bih.net.ba
web: http://www.ghbibl.com.ba/

HISTORIJSKI MUZEJ
THE HISTORICAL MUSEUM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
Zmaja od Bosne 5, Sarajevo
Tel: 033 210 416; 210 418 // Fax: 033 656 629
e-mail:
web: http://historijski.muzej.ba

INSTITUT ZA ISTORIJU SARAJEVO
THE INSTITUTE OF HISTORY OF SARAJEVO
Alipašina 9, Sarajevo
Tel: 033 209 364 // Fax: 033 217 263
e-mail: nauka@bih.net.ba
web: http://www.iis.unsa.ba

ISTORIJSKI ARHIV SARAJEVO
THE HISTORICAL ARCHIVE OF SARAJEVO
Alipašina 19, Sarajevo
Tel: 033 223 281 // Fax: 033 209 675
e-mail: ias@arhivsa.ba
web: http://www.arhivsa.ba

KANTONALNI ZAVOD ZA ZAŠTITU KULTURNO-HISTORIJSKOG I PRIRODNOG NASLIJEĐA SARAJEVO
THE CANTONAL INSTITUTE FOR THE PROTECTION OF THE CULTURAL, HISTORIC AND NATURAL HERITAGE, SARAJEVO
Josipa Štadlera 32, 71000 Sarajevo
Tel: +387 33 475 020 // Fax: +387 33 475 034
Web: http://www.spomenici-sa.ba/

KOMISIJA ZA OČUVANJE NACIONALNIH SPOMENIKA B&H
COMMISION TO PRESERVE NATIONAL MONUMENTS B&H
Obala Kulina Bana 1, 71000 SARAJEVO
Tel. + 387 33 276 760 // Fax + 387 33 276 768
e-mail aneks8ko@bih.net.ba
web: http://www.aneks8komisija.com.ba/

MUZEJ SARAJEVA
THE MUSEUM OF SARAJEVO
Ulica Josipa Štedlera 32
Tel: +387 33 475 740, 475 741 // Fax. +387 33 475 749
kontakt@muzejsarajeva.ba
http://www.muzejsarajeva.ba/

NACIONALNA I UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA BOSNE I HERCEGOVINE
NATIONAL AND UNIVERSITY LIBRARY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
Zmaja od Bosne 8B, 71000 Sarajevo
Tel.: ++ 387 33 275 301 // Fax.: ++ 387 33 218431
e-mail: nubbih@nub.ba
web: www.nub.ba

ORIJENTALNI INSTITUT SARAJEVO
ORIENTAL INSTITUTE OF SARAJEVO
Zmaja od Bosne 8b, Sarajevo
Tel: 033 220 957 // Fax: 033 225 353
e-mail: ois@bih.net.ba
web: http://www.ois.unsa.ba

PARLAMENTARNA SKUPŠTINA BiH - BIBLIOTEKA
THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY OF BOSNIA AND HERZEGOVINA – LIBRARY
Trg BiH 1, Sarajevo
Tel: 033 284 443 // Fax: 033 284 447
e-mail: press@parlament.ba
http://www.parlament.ba

ZEMALJSKI MUZEJ BOSNE I HERCEGOVINE
THE NATIONAL MUSEUM OF BOSNIA AND HERZEGOVINA
Zmaja od Bosne 7, Sarajevo
Tel: 033 668 027 // fax: 033 262 710
e-mail: z.muzej@zemaljskimuzej.ba
http://www.zemaljskimuzej.ba

SRBAC

NARODNA BIBLIOTEKA U SRPCU
PUBLIC LIBRARY OF SRBAC
Trg Nemanjića 1a, 78420 Srbac
Tel.: ++ 387 51 740 116 // Fax.: ++ 387 51 740 478
e-mail: direktor@univerzitet-srbac.org
web: www.univerzitet-srbac.org/biblioteka.html

TUZLA

ARHIV TUZLANSKOG KANTONA
ARCHIVE OF CANTON TUZLA
Ul. Franje Ledera 1 75000 Tuzla
Tel: +387 35 278 252 Tel/Fax: +387 35 252 620
e-mail: arhiv.tk@bih.net.ba
web: http://www.arhivtk.com.ba/index.htm

MEĐUNARODNA GALERIJA PORTRETA TUZLA
INTERNATIONAL GALLERY OF PORTRAIT TUZLA
Slavka Mičića 13, 75000 Tuzla
Tel/fax: +387 35 276 150 // 252 002 // gsm: +387 61 169 179
e-mail: mgptuzla@inet.ba
web: http://www.mgp.ba

NACIONALNA I UNIVERZITETSKA BIBLIOTEKA "DERVIŠ SUŠIĆ" TUZLA
PUBLIC AND UNIVERSITY LIBRARY OF TUZLA "DERVIS SUSIC"
Mihajla i Živka Crnogorčevića 7, 75000 Tuzla
Tel.: ++ 387 35 252 664 // Fax.: ++ 387 35 266 343
e-mail: nubtz@bih.net.ba
web: www.nubt.ba

ZENICA

OPĆA BIBLIOTEKA ZENICA
PUBLIC LIBRARY OF ZENICA
Školska ulica 6, 72000 Zenica
Tel. +387 32 407 600
e-mail: biblioze@biblioze.ba
web: http://www.biblioze.ba

MUZEJ GRADA ZENICA
CITY MUSEUM OF ZENICA
Muhameda Seida Serdarevića bb
Telefon: ++387 32 209 515, Fax:++387 32 209 518
E-mail: zemuzej@bih.net.ba
web: http://www.zemuzej.ba/

Moldavia
Slovenia
Romania
Croatia
Serbia
Bosnia and Hercegovina
Montenegro
Bulgaria
Macedonia
Albania

Jana Šubic Prislan
Nova Gorica Museum
Slovenia

THE DEVELOPMENT OF CONSERVATION AND RESTORATION ACTIVITIES IN SLOVENE MUSEUMS SINCE 1990

Abstract. The conservation and restoration of objects held in Slovene museums has been taking place ever since museums were established, but this contribution will focus on the development of these activities since 1990 in the area led by the Conservation and Restoration Section of the Slovenian Museums Association. Individual campaigns and initiatives are presented which have contributed to improved professional standards and a greater awareness of the conservation profession in Slovenia, thus affirming its position among activities connected with the protection of cultural heritage.

Conservation and restoration activities in museums are important as they ensure the preservation of collections and facilitate their presentation. Slovene museums have carried out these activities in line with the demands of the time since museums were first established[1], while this contribution aims to show the development of these activities since 1990, a period for which I have access to the necessary information, and which I have followed closely and participated in.

Since 1970, Slovene museums have been united in the Slovenian Museums Association (SMA), an organisation bringing together museums and galleries involved in museum activities as specified by ICOM's definition. At present, SMA has 64 members and a part of its activities – various joint projects connected with museums – are carried out in sections, the section for conservators-restorers being one of them.

The section was founded in 1990. In my annual report for that year I wrote that this was done with the aim of helping its members "begin to introduce planned training programmes for conservators-restorers, together with on-going information provision relating to new procedures and materials; we will organise translations of foreign literature, themed consultations with visits by Slovene and foreign experts, and professional excursions; we will jointly import materials and equipment, etc. The conservation workshop at the National Museum will, together with a collegiate body of four members, play the central role". The expert collegiate body, a kind of a presidency of the section, at first included Zoran Milić, who chaired it until 2000, myself (I have been chairing it since 2000),

1 Jana Šubic Prislan, Janaja Slabe: *Stari in novi restavratorski posegi – slovenske izkušnje* (Old and New Restoration Interventions – Slovene Experiences), a paper read at the working meeting of ICOM-CC Glass, Ceramics and Related Materials, Budapest 2001

Irena Porekar Kacafura, Eva Ilec and Igor Ravbar, while for short periods we were joined also by Tamara Trček Pečak, Alojz Umek and Ivo Nemec. Immediately in the first year we “discussed the employment and training issues affecting museum conservator-restorers and the preparations for publishing our internal gazette, in which contributions on conservation work and the profession in general would appear, and which would serve as a source of information in the preparation for the professional examination”. This is what is said in my reports. I will now go on to describe how we realised all these plans, even though it took us nearly 20 years. All along we worked according to a broad, comprehensive programme, drawn up within the MAS every year, which we tried to make highly professional, especially in contact with other institutions involved in the protection of cultural heritage in Slovenia and abroad. Realisation depended on the finances received from the Ministry of Culture, in connection with which we often felt unjustly overlooked and were consequently often dissatisfied and demotivated.

Museum conservator-restorers need a great deal of knowledge and many skills in order to be able to do their work well, but for a long time it seemed that no one appreciated this. We felt marginalised, ignored and unjustly discriminated against, until we realised that often we ourselves were not aware of the importance of our role in the process of the protection and preservation of heritage and that we had to be more proactive. We thought that it was of key importance to appear in public, introduce ourselves, draw attention to our work, get a higher profile and become more convincing, thus slowly fulfilling our goals. It was not possible for us to appear as individuals or as a narrow segment of the conservation and restoration activities in Slovenia, and thus all of us working in related institutions and associations sought each other out and united in joint campaigns. The current dynamic state within the profession is the result of the strivings of all those who cared about what tomorrow would bring. We stuck to the principle that initiatives coming from different directions should be widely supported and this enabled us to successfully carry out numerous joint projects by combining our financial resources. Although only some of us had the odd sleepless night, all of us throughout Slovenia were active: in addition to the conservator-restorers section within the SMA and the National Museum there was also the Conservator-restorers' Society of Slovenia, the Restoration Centre, the Academy of Fine Arts and Design–Restoration Department, the Book and Paper Conservation Centre within the Archive of the Republic of Slovenia and individuals in museums and galleries.

Behind the scenes we took care mainly of the development of the profession, as without firm foundations and working to a high professional standard all the rest would be unviable. One of the first activities that began in 1991 was the joint procurement of equipment and materials for all the museum conservation and restoration workshops, which was financed by the Ministry of Culture. The collegiate body carefully selected and ordered suitable equipment, a great deal of which had to come from abroad. Thus most of the workshops over a period of 10 years received micro-motors, vacuum driers, digital scales, micro-sanders, polishing machines, the necessary equipment for alcaline sulphite treatments, special lights, various small instruments, chemicals and various consumables. When financial support slowly began to dwindle, in order to get a better overview of the conditions in conservation and restoration workshops, we drew up a questionnaire that was sent out in 2001 to 26 museums with conservation workshops or museums in which conservation and restoration activities took place. We ascertained what sort of premises they had, how well equipped they were, what materials they were capable of working on and, above all, what were their as yet unfulfilled needs. Even then, some workshops were still very badly equipped and barely differed from caretakers’ storerooms. I also remember that we asked them what their expectations were from this joint project and one of the answers was: “Miracles.” Today I dare say that we succeeded at least partly and provided an equal supply of basic equipment for all, as well

as making the purchasing of equipment, specialised materials and tools from abroad much easier, as having the right equipment was one of the guarantees of professional work on the part of all those involved. In 1992 the first programme for computerised conservation and restoration documentation was also created, which was replaced in 1998 by a more modern programme called *Patina*, which facilitated the unified management of conservation and restoration documentation for those who as yet did not have this facility within their own institution.

We also participated in the drawing up of criteria for the obtaining of professional qualifications, as until 1992, when we replaced the title curator-conservator with conservator-restorer, we had had to adhere to the same criteria as curators. When dealing with problems connected with our status and organisation, we looked for comparative situations in other countries. We forged the first contacts with our colleagues abroad when we took part in international gatherings and conferences, and on a few occasions also travelled (to Great Britain, Hungary and Italy) to learn things or at least to find out whether we were thinking along the right lines.

In Slovenia we felt the lack of gatherings that would enable us to exchange knowledge, information and opinions, at least informally, and so in 1995 we organised at the National Museum workshop a New Year's event, a practice which has continued to this day with meetings in different museums around Slovenia. We got to know our colleagues and their workshops and organised themed lectures. When post and telephone no longer provided sufficiently rapid access to information, we in 2001 "counted" and organised ourselves: all the employees of various workshops throughout Slovenia thus had a name and surname, we collected their addresses, phone numbers and e-mail addresses and messages began to circulate – the same information came to every workshop. Nowadays this unifying role is played by the website of the Conservator-restorers' Society of Slovenia, which for all of us represents an important, easily accessible source of information without which we would still be trapped in attics and basements. That is also when we found out that 75 conservator-restorers were employed in museum workshops, of which over a half had secondary education and had been subsequently trained for the job, while the rest had a university degree or a higher specialisation, the latter in particular in the area of restoring works of visual arts, as this is a special study programme at the Academy of Fine Arts and Design. Considering that most museums are of a rather complex character, conservator-restorers have to work on all kinds of museum materials, most often on archaeological finds, the quantity of which has further increased in recent years, mainly due to extensive excavations beneath the new Slovene motorway system. According to the latest unofficial data, the educational structure has improved, but the number of regularly employed has sadly remained the same. This is why it was necessary to strive for additional education of those employed, while also giving young people a chance to obtain institutionalised education in the conservation and restoration of museum objects. In 1995, the first talks were held about the establishment of a school for museum conservator-restorers, but it is only now, with the introduction of the Bologna system, that we are about to get a study programme at this level at the Restoration Department of the Academy of Fine Arts. The door for university education relating to museums and archives is thus expected to open in the academic year 2012/13. In recent years the number of conservator-restorers with a degree or higher level of education in various specialist areas has been increasing, whereas the number of those spending a short period in institutions abroad or attending courses organised by international organisations or foreign professional associations (ICOM, ICCROM) is lower.

Wanting to acquire new knowledge, we actively participated in the work of related societies in Slovenia and helped shape their programme by including our content – let me mention here our first appearance in connection with the Slovenian Museum Society at the assembly of museum

workers in Dobrna in 1993, when we lectured on the restoration and care of textiles. Since then, we have regularly appeared at various working groups: in 1999, at a meeting in Bohinj we spoke about standards and in 2003 in Ptuj we talked about educational issues. Our contributions have always been published together with other professional papers. We have also participated in the organisation of themed Museoforums.

Care has been taken of those who were thirsty for new knowledge or eager to renew old skills: between 2004 and 2006 we organised very well attended cycles of lectures entitled "Chemistry for Conservator-Restorers" and "Let's Learn about Museum Objects". These lectures were given by our colleagues from museums and by external experts. At the same time we encouraged each other to report on our work in Argo, various collections of papers and exhibition catalogues, so that gradually bibliographical units appeared in Slovene in contrast to all the other expert literature that was in foreign languages.

The most tangible proof of our endeavours in this regard is the publication of the *Priročnik za muzejsko konservatorsko-restavratorsko dejavnost* (Manual for Museum Conservation and Restoration Activities), started in 2001, which is at the moment the only such reference book written in Slovene. Its origins are in the gazette Fragmenti (1991, two issues), which was a modest but brave attempt for our voice to reach our colleagues in all the museums. The manual is aimed chiefly at museum employees, which is why every conservator-restorer gets his or her own copy. For the time being, because of the small print run, the publication is not on open sale. Every year, we invite specialist contributions and are thus continually publishing original texts about the general principles and specific procedures of the conservation and restoration of museum objects with regard to the material they are made from, the technology of processing raw materials and the making of objects, about various techniques and other professional themes – and this is how two extensive registers are gradually taking shape. This year, the 8th booklet was published, which for the first time touches upon work in galleries and with it the number of contributions has risen to over thirty. In addition, we are considering how to make it more widely accessible, as it is clear it would be a valuable source of information when preparing for professional examinations.

As mentioned earlier, we also thought it necessary to begin presenting our work regularly to the wider public. One of the first public appearances was at the second Slovene Museum Fair in 1994 at the Cankarjev dom conference centre. Under the leadership of the conservation and restoration department of the National Museum, which has always played a leading role in museum conservation and restoration activities and continues to do so, there was an exhibition entitled "Behind the Scenes in Museums", alongside which a leaflet was published, presenting our work to the public. In 2001 we began organising the Spring Professional Meeting of Conservator-Restorers and as I was opening the first such event with an exhibition of posters in the National Museum, I said I found it hard to imagine, but nonetheless hoped that we would at some time be joined by high ranking representatives from the Ministry of Culture and colleagues from abroad, and above all, by people who have something to show and those interested in our work. In spite of the obstacles and disappointing years our perseverance has paid off and in 2008, 71 people attended the meeting, each making a poster showing the highly professional and internationally comparable examples of their work. So far eight meetings have been organised – usually in late May – at which we have exhibited posters about our work in the previous year, while the international character of this event is created by our colleagues from Croatia, Serbia, Bulgaria, Romania, Italy, Austria and Finland. We have in recent years reciprocated the visit of our Bulgarian colleagues by attending their Conservation Forum in Sophia, while we also occasionally exhibit at the National Museum in Belgrade in the Diana Centre for Preventive Conservation. The meeting in Slovenia is always

accompanied by the publication of a catalogue with summaries of the posters, while on the opening day various lectures and presentations take place. In 2008 we joined the event Museum Month and with the traditional meeting involving posters we helped to create the Conservation-Restoration May Transversal, giving the event a different name – the Nada Seldar Days. Thus these events will from now on be dedicated to our deceased colleague who dedicated her professional life to conservation and restoration, and for many years led the workshop at the National Museum. Within this event, many workshops around Slovenia opened their doors to the public and organised lectures on conservation and restoration. We were also very successful in taking part at the international European Heritage Days 2004 with the theme "Conservation and Restoration in Slovenia". This opportunity was used for local presentations; in addition, we took part in the creation of an important publication that brought our work closer to the public. Moreover, in 2006 we presented our work to the student population at the Student Arena at the Ljubljana Exhibition and Convention Centre, when alongside a presentation of Slovene museums we also showed the conservation-restoration activities within them, which attracted a great deal of attention. Most of the workshops now occasionally open their doors to the public, organise lectures and other presentations of their work, including exhibitions, at which those interested in our activities can learn more.

In recent years we have been increasingly active within efforts directed at the advancement of professional activities connected with museums, especially with regard to conservation and restoration. In Slovenia we organise conferences and seminars with international attendance. We are also invited abroad, both as lecturers and presenters, and it is nice to hear the names of particular individuals outside Slovenia's borders or see them in foreign expert literature. With membership in international organisations such as ICOM, ICCROM and ICON, and participation at professional conferences we have carried the name of Slovenia across its borders by presenting our work and leading working groups. After having attended several triennial ICOM-CC conferences, in 2007 we plucked up the courage to organise in Nova Gorica a conference of the ICOM-CC Ceramics and Glass Working Group, which was well received, partly because of the collection of papers accompanying it. All this is bringing us recognition in professional circles in museums and elsewhere and we are increasingly voted onto the leadership bodies of professional organisations and appointed to expert commissions and to the boards of institutions. We are now reaching for the highest professional titles and awards, including since 2008 the award of the Conservator-restorers' Society of Slovenia.

Jana Šubic Prislan
Goriški muzej
Slovenija

RAZVOJ KONSERVATORSKE-RESTAVRATORSKE DEJAVNOSTI V SLOVENSKIH MUZEJIH PO LETU 1990

Povzetek. V slovenskih muzejih poteka konservacija in restavriranje muzejskega gradiva že od njihove ustanovitve, v prispevku pa želim prikazati razvoj dejavnosti po letu 1990 v tistem segmentu, ki ga vodi Sekcija konservatorjev-restavratorjev pri Skupnosti muzejev Slovenije. Predstavljam posamezne akcije in pobude, ki so prispevale k dvigu strokovnosti in večji prepoznavnosti konservatorske-restavratorske stroke v Sloveniji in tako utrdile njen položaj med dejavnostmi za varovanje kulturne dediščine.

Konservatorska-restavratorska dejavnost je v muzejih pomembna, saj zagotavlja ohranjanja zbirk in omogoča njihovo prezentacijo. V slovenskih muzejih je potekala, času primerno, že od njihove ustanovitve[1], v pričujočem prispevku pa želim prikazati razvoj dejavnosti po letu 1990, za katero so mi dostopni podatki in sem ji sledila in jo tudi soustvarjala.

Slovenski muzeji so od leta 1970 združeni v Skupnosti muzejev Slovenije (SMS), povezovalni organizaciji muzejev in galerij, ki po ICOMovi definiciji opravljajo muzejsko dejavnost. Trenutno ima 64 članov in del aktivnosti – različnih skupnih projektov na področju muzejske dejavnosti - izvaja preko sekcij; sekcija konservatorjev – restavratorjev je ena izmed njih.

Sekcija konservatorjev-restavratorjev pri Skupnosti muzejev Slovenije (SMS) je bila ustanovljena leta 1990 z namenom, da bi člani, dobesedno - kot sem tedaj napisala v svojem letnem poročilu, »pričeli uvajati načrtno izobraževanje konservatorjev s sprotnim informiranjem o novih postopkih, materialih; organizirali bomo prevode tuje literature, tematska posvetovanja z obiski domačih in tujih strokovnjakov, strokovne ekskurzije; skupno bomo nabavljali materiale in opremo iz uvoza, ipd. Delavnica Narodnega muzeja bo pri tem opravljala matično funkcijo s pomočjo štiričlanskega kolegija.« V strokovnem kolegiju, nekakšnem predsedstvu sekcije, smo bili od začetka aktivni Zoran Milić, ki je kolegij vodil do leta 2000, mag. Jana Šubic Prislan, ki ga vodim od tedaj dalje, ter Irena Porekar Kacafura, mag. Eva Ilec in Igor Ravbar, za krajša obdobja pa še mag. Tamara Trček Pečak, Alojz Umek in Ivo Nemec. Že prvo leto smo »...govorili o problematiki zaposlovanja in izobraževanja muzejskih konservatorjev in o pripravah za izdajanje internega glasila, v katerem bi bili objavljeni prispevki, ki se vsebinsko tičejo konservatorskega dela in stroke nasploh in ki bi

[1] Jana Šubic Prislan, Janaja Slabe: Stari in novi restavratorski posegi – slovenske izkušnje, referat na delovnem srečanju ICOM-CC Glass, Ceramics and Related Materials, Budimpešta 2001

hkrati služil za pripravo na strokovni izpit«. Vse to je bilo črno na belem napisano v mojih poročilih. V nadaljevanju bom opisala, kako smo vse to realizirali, čeprav je bilo potrebnih skoraj 20 let. Ves čas smo delovali po široko zastavljenem programu, ki smo ga v okviru SMS pripravili vsako leto in je vseskozi skušal biti visoko strokoven, posebej v stikih z drugimi inštitucijami za varstvo kulturne dediščine v Sloveniji in tujini. Realizacija je bila odvisna od sredstev, ki nam jih je namenjalo Ministrstvo za kulturo, pri delitvi katerih smo se prevečkrat čutili krivično prezrte in smo bili zato pogosto nezadovoljni in obupani.

Muzejski konservatorji-restavratorji za dobro opravljeno delo na predmetih kulturne dediščine potrebujemo številna znanja in spretnosti, za katere se je dolgo zdelo, da jih nihče ne ceni. Čutili smo se odrinjene, preslišane in po krivici zapostavljene, dokler nismo ugotovili, da se tudi sami pogosto ne zavedamo pomembnosti svoje vloge v procesu varovanja in ohranjanja dediščine in moramo sami več narediti zase. Ključnega pomena se nam je zdelo to, da stopimo v javnost, se predstavimo, opozorimo na svoje delo, postanemo bolj prepoznavni in prepričljivi in tako počasi pričnemo uresničevati svoje cilje. Ker nas je malo, nismo mogli nastopati posamezno oz. kot ozek segment konservatorske-restavratorske dejavnosti v Sloveniji, pač pa smo se v sorodnih inštitucijah in društvih poiskali ter povezali med seboj v skupnih akcijah, in današnje živahno dogajanje v stroki je rezultat prizadevanj nas vseh, ki nam ni bilo vseeno, kaj nam bo prinesel jutri. Držali smo se načela, da so bile pobude, ki so prihajale z več strani, čim širše podprte, in tako so bili lahko, tudi zaradi združevanja finančnih sredstev, uspešno izpeljani številni skupni projekti. Nekateri izmed nas so sicer prebedeli kakšno noč, a v bistvu smo bili dejavni vsi, širom Slovenije: poleg sekcije konservatorjev - restavratorjev pri SMS in Narodnega muzeja Slovenije še Društvo restavratorjev Slovenije, Restavratorski center, Akademija za likovno umetnost - smer restavratorstvo, Center za restavriranje pri Arhivu Republike Slovenije ter posamezniki v muzejih in galerijah.

V zakulisju smo ves čas predvsem skrbeli za razvoj stroke, saj brez trdnih temeljev in dela na visokem strokovnem nivoju vse to ne bi bilo mogoče. Ena prvih akcij, ki je stekla leta 1991, je bila skupna nabava opreme in materialov za vse muzejske konservatorske-restavratorske delavnice, ki jo je podprlo in financiralo Ministrstvo za kulturo. Kolegij je skrbno izbral in nabavil primerno opremo, veliko tudi iz uvoza, in večina delavnic je postopno, v obdobju 10 let, dobila mikromotorje, vakumske sušilnike, elektronske tehtnice, mikropeskalnike, polirne stroje, potrebno opremo za sulfitni postopek, posebne luči, razno drobno orodje, kemikalije, razen potrošni material in še bi lahko naštevala. Ko je akcija počasi izgubljala finančno podporo, smo za boljši pregled stanja v začetku leta 2001, v želji po boljšem pregledu delovanja muzejskih konservatorskih-restavratorskih delavnic, pripravili vprašalnik, ki smo ga poslali v 26 muzejev, ki so takrat imeli konservatorske-restavratorske delavnice oz. je tam potekala ta dejavnost. Ugotavljali smo v kakšnih prostorih poteka delo, kako so opremljeni, za obdelavo katerih gradiv so usposobljeni, ... ter predvsem, kakšne so še njihove potrebe. Nekatere delavnice so bile še takrat tako zelo slabo opremljene, da so se komaj razlikovale od hišniških skladišč. Spominjam se, da smo spraševali tudi kaj pričakujejo od skupne akcije in je bil eden od odgovorov: »Čudeže«. Danes si upam trditi, da nam je to vsaj deloma uspelo in smo zagotovili zelo enak nivo osnovne opremljenosti vseh ter v tem času olajšali nabavo opreme, specialnih materialov in orodja iz tujine, saj je bila to ena od garancij za dobro delo vseh. Leta 1992 je bil pripravljen tudi že prvi program za konservatorsko-restavratorsko računalniško dokumentacijo, kateri je bil leta 1998 zamenjan s sodobnejšim programom Patina, ki je omogočil enotno vodenje konservatorske-restavratorske dokumentacije tudi tistim, ki to še niso imeli urejeno v okviru svoje institucije.

Sodelovali smo tudi pri pripravi kriterijev za pridobivanje naših strokovnih kvalifikacij, saj smo bili do leta 1992, ko smo naziv kustos-konservator zamenjali za konservator-restavrator, podvrženi istim kriterijem kot kustosi. Ko smo se

srečevali s svojimi statusnimi in organizacijskimi problemi, smo večkrat iskali primerjave pri kolegih v tujini. Prve stike z njimi smo navezali, ko smo se udeleževali mednarodnih srečanj in konferenc, nekajkrat pa smo se odpravili v tujino (Velika Britanija, Madžarska, Italija), da se kaj naučimo, ali samo ugotovimo, da razmišljamo pravilno.

V Sloveniji pa smo pogrešali razne oblike druženj, ki bi nam omogočili vsaj neformalno izmenjavo znanja, informacij in mnenj, zato smo leta 1995 v delavnici Narodnega muzeja organizirali novoletno srečanje, kakršna so se do danes nadaljevala s tradicionalnim srečevanjem v muzejih po vsej Sloveniji. Tako smo spoznavali delavnice in kolege in pripravljali tematska predavanja. Ko pošta in telefon nista več omogočala dovolj hitrega dostopa do informacij, smo se leta 2001 »prešteli« in organizirali: zaposleni v posameznih delavnicah širom Slovenije so dobili ime in priimek, zbrali smo naslove, telefonske številke, naslove elektronske pošte in pričela so krožiti sporočila - informacija je odslej prihajala v vsako delavnico. Danes je to povezovalno vlogo prevzela internetna stran Društva restavratorjev Slovenije, ki je za nas vse pomemben, lahko dostopen vir informacij, brez katerih bi bili danes še vedno ujeti na podstrešjih in v kleteh. Takrat smo tudi ugotovili, da je v muzejskih delavnicah zaposlenih 75 konservatorjev-restavratorjev, med katerimi je bila sicer dobra polovica priučenih s V. stopnjo izobrazbe, ostali pa diplomirani (VII. stopnja) in specialisti (VIII), zadnji predvsem na področju restavriranja likovne dediščine, kar je že vrsto let omogoča študijski program na Akademiji za likovno umetnost. Glede na to, da je večina muzejev kompleksnega značaja, konservatorji-restavratorji delujejo na vseh vrstah muzejskega gradiva, najštevilčnejše pa je arheološko gradivo, katerega količina se je v zadnjih letih še povečala, predvsem zaradi obsežnih in intenzivnih izkopavanj pod novim slovenskim cestnim križem. Po zadnjih neuradnih podatkih, ki so mi na voljo, se je sicer izobrazbena struktura nekoliko izboljšala, število redno zaposlenih pa se v vseh teh letih žal ni povečalo. Zato je bilo nujno, da si prizadevamo za izobraževanje že zaposlenih in istočasno mladim omogočimo institucionalno izobraževanje na področju konseraviranja in restavriranja muzejskih predmetov. Že leta 1995 so stekli prvi pogovori o ustanovitvi šole za muzejske konservatorje-restavratorje, a šele z bolonjsko prenovo programa na Akademiji za likovno umetnost - oddelek za restvaratorstvo, smo po dolgoletnih prizadevanjih tik pred tem, da bo potrjen drugostopenjski študij in se odprejo vrata tudi za muzejsko-arhivsko področje, predvidoma v študijskem letu 2012/13. V zadnjih letih se veča število konservatorjev-restavratorjev, ki dosegajo VII. in višjo stopnjo izobrazbe z različnih specialističnih področij; manj številni so tisti, ki jim uspe, da krajše obdobje preživijo v inštitucijah v tujini ali se udeležijo tečajev, ki jih organizirajo mednarodne organizacije ali tuja stanovska društva (ICOM, ICCROM).

V želji po pridobivanju novih vedenj smo se aktivno vključili v delo slovenskih stanovskih društev in sooblikovali njihov program s svojimi vsebinami – naj pri Slovenskem muzejskem društvu omenim prvo sodelovanje na Zborovanju muzealcev v Dobrni leta 1993, ko smo pripravili predavanja o restavriranju in negi tekstila. Odtlej smo precej redno nastopali v raznih delovnih skupinah: leta 1999 smo na srečanju v Bohinju pripravili temo o standardih in leta 2003 smo na Ptuju govorili o problemu izobraževanja. Naši prispevki so bili vselej tudi objavljeni skupaj z ostalimi strokovnimi prispevki. Sodelovali smo tudi pri organizaciji tematskih Muzeoforumov.

Poskrbljeno je bilo tudi za tiste, ki so bili željni novega znanja ali utrjevanja starega: v letih 2004 - 06 smo organizirali zelo dobro obiskane cikluse predavanj z naslovom Kemija za konservatorje-restavratorje in Spoznajmo muzejski predmet, ki so jih za nas pripravili kolegi iz muzejskih vrst in vabljeni zunanji strokovnjaki. Istočasno smo vzpodbujali drug drugega, da smo o svojem delu poročali v Argu, raznih zbornikih in katalogih razstav, tako da so počasi nastajale bibliografske enote v slovenščini, medtem ko je bila vsa ostala strokovna literatura v tujem jeziku.

Najbolj oprijemljiv dokaz naših prizadevanj za boljše znanje pa je od leta 2001 dalje izdajanje

Priročnika za muzejsko konservatorsko-restavratorsko dejavnost, ki je trenutno edini učbenik v slovenskem jeziku. Izšel je iz glasila Fragmenti, ki je bil skromen (1991, dve številki) a drzen poskus, da bi naš glas dosegel kolege v vseh muzejih. Priročnik je namenjen predvsem zaposlenim v muzejih, zato ima vsak konservator-restavrator svoj izvod, zaradi nizke naklade pa ga zaenkrat ni mogoče kupiti na trgu. Vsako leto povabimo k sodelovanju specialiste za določena področja in tako postopno načrtno objavljamo izvirna besedila o splošnih principih in konkretnih postopkih konserviranja in restavriranja muzejskih predmetov glede na material izdelave, o tehnologiji predelave surovin ter izdelave in obdelave predmetov, o tehnikah ter drugih strokovnih temah - in tako se postopoma polnita dva zajetna registratorja. V letošnjem letu je izšel 8. snopič, ki tematsko prvič posega tudi na galerijsko področje in z njim je število prispevkov preseglo trideset. Razmišljamo tudi o tem, kako bi omogočili njegovo širšo dostopnost, saj se kaže tudi kot dragoceno gradivo za strokovne izpite.

Kot sem že omenila, se nam je zdelo nujno tudi, da pričnemo svoje delo redno predstavljati javnosti. Eden prvih javnih nastopov je bil na 2. slovenskem muzejskem sejmu leta 1994 v Cankarjevem domu. Pod vodstvom konservatorskega-restavratorskega oddelka Narodnega muzeja Slovenije, ki je imel že prej in ima tudi od tedaj dalje vodilno funkcijo v muzejski konservatorski-restavratorski dejavnosti, je bila pripravljena razstava Za kulisami muzejev, ob kateri je izšla tudi zloženka, ki je javnosti predstavila naše delo. Leta 2001 smo pričeli z organizacijo Pomladnega strokovnega srečanja konservatorjev-restavratorjev in ko sem otvarjala prvo srečanje z razstavo plakatov v Narodnem muzeju Slovenije, sem težko verjela - pa vendar sem upala, da se nam bodo kdaj pridružili tudi visoki predstavniki Ministrstva za kulturo in kolegi iz tujine, predvsem pa čimveč tistih, ki imajo kaj pokazati ali tistih, ki jih naše delo zanima. Kljub preprekam in slabim letinam se nam je vztrajnost obrestovala, in leta 2008 je bilo 71 udeležencev, ki so pripravili plakat s predstavitvijo visoko strokovnih in mednarodno primerljivih primerov svojega dela. Doslej je bilo organizirnih osem srečanj, na katerih smo praviloma konec maja postavili na ogled plakate o svojem delu v preteklem letu, k mednarodnemu značaju prireditve pa zadnja leta prispevajo kolegi iz Hrvaške, Srbije, Bolgarije, Romunije, Italije, Avstrije, Finske. Bolgarskim kolegom tudi zadnja leta vračamo udeležbo na njihovemu Forum Conservation v Sofii, občasno razstavljamo tudi v Oddelku za preventivno zaščito Diana v Narodnem muzeju v Beogradu. Srečanje že vsa leta spremlja tudi publikacija – katalog s povzetki plakatov, na dan otvoritve pa organiziramo različna predavanja in predstavitve. V letu 2008 smo se vključili v Mesec muzejev in s tradicionalnim srečanjem s plakati sooblikovali Konservatorsko-restavratorsko majsko transverzalo in dogodku dali novo ime - Dnevi Nade Sedlar, ki bodo odslej posvečeni preminuli kolegici, ki je svoje življenjsko delo z dolgoletnim vodenjem konservatorske delavnice v Narodnem muzeju posvetila stroki. V okviru dogajanja so v številnih delavnicah po Sloveniji potekali dnevi odprtih vrat in strokovna predavanja na temo konserviranje in restavriranje. Posebno uspešni smo bili tudi s sodelovanjem pri mednarodnih Dnevih evropske kulturne dediščine 2004 na temo Konservatorstvo in restavratorstvo na Slovenskem, ki so ga številni izkoristili za predstavitev na svojem terenu. Sodelovali smo tudi pri nastanku pomembne publikacije, ki je naše delo približala javnosti. Študentski populaciji smo se posebej predstavili leta 2006 na Študentski Areni na Gospodarskem razstavišču, ko smo hkrati s predstavitvijo slovenskih muzejev predstavili konservatorsko-restavratorsko dejavnost, kar je vzbudilo precejšnje zanimanje med mladimi. Večina delavnic danes občasno odpira svoja vrata, pripravlja predavanja in druge predstavitve svojega dela, tudi razstave, na katerih lahko zainteresirani spoznajo naš poklic.

Zadnja leta se vse bolj aktivno vključujemo v prizadevanja za napredek muzejske stroke, posebej še za konservatorstvo-restavratorstvo. Na domačih tleh organiziramo konference in seminarje z mednarodno udeležbo. Vabljeni smo v tujino kot predavatelji in demonstratorji. Med nami so seveda nekateri posamezniki bolj aktivni

in marsikatero ime iz naših vrst lepo zveni, ko ga slišimo izven naših meja ali preberemo v tuji strokovni literaturi. S članstvom v tujih in mednarodnih organizacijah kot so ICOM, ICCROM, ICON ipd. in udeležbi na strokovnih konferencah smo ime Slovenije ponesli preko naših meja s predstavitvami svojega dela in celo z vodenjem delovnih skupin. Po večkratni udeležbi na trienalnih konferencah ICOM-CC smo se leta 2007 ojunačili in v Novi Gorici organizirali konferenco ICOM-CC Ceramics and Glass Working Group, ki je bila zelo odmevna, tudi zaradi zbornika, ki jo je spremljal. Vse to nam prinaša priznanje v muzejskih in drugih strokovnih krogih in vse bolj pogosto smo izvoljeni v predsedstva stanovskih organizacij in imenovani v strokovne komisije in svete zavodov. Segamo tudi po najvišjih svetniških nazivih in stanovskih nagradah, od leta 2008 tudi po nagradi Društva restavratorjev Slovenije.

1

Figure 1 The opening of Spring Professional Meeting of Conservator-Restorers in National Museum of Slovenia, May 2007 (photo Gorazd Lemajič)

Slika 1 Otvoritev Pomladnega strokovnega srečanja konservatorjev-restavratorjev v Narodnem muzeju Slovenije, maj 2007 (foto Gorazd Lemajič)

Risto Taneski
Ministry of Culture
Republic of Macedonia

CULTURAL HERITAGE AS A RESOURCE FOR DEVELOPMENT OF THE SOCIETY

Abstract. The Balkan Peninsula as a crossroad of the world's roads and a border of the political and cultural influences of the East and the West due to its geographical position was predestined to experience and live through the great events ever since the earliest epochs of civilization. Our country has on its territory a large number of monuments of culture, material as well as intangible, which are most often the only testimony for its history, for the sociopolitical and economic relations, as well as for its cultural and artistic creativity in the past. The territory of Macedonia, inhabited since the earliest beginnings of man's history, positioned on the Balkan Penninsula, starting from pre-historic times up-to-date, bears on its monuments traces from its turbulent past. Many cultures were created, flourished and expired without leaving inscriptions about their authors, due to which the architectural, archaelogical, and intangible heritage appears in the role of a testimony for the existence of the peoples and cultures that were changing and whose traces have been laid down in the long-lasting process of their appearance, development, and disappearance.
Constructing essays about creation always starts from experience, from the mindful and the unknown, leading towards a rational conclusion, because it is exactly in this schedule that the multicultural heritage has been created. The analyses in this sense are not done because of love for history, but for the sake of discovering the lively relation with the objects that are living, with the objects whose conditionality and whose determinations are discovered and studied in order to come to the causes for all the events in life and for their relations through the creative force, as well as to the reactions of the world that we permanently wish to change.

The Balkan Peninsula has enormous number of cultural monuments, both tangible and intangible which are most commonly the only witnesses of their history, about the social-political relations, the cultural-artistic creations, but in the same time about the economic relations of the past. The territory of the Balkans, populated since the earliest beginnings of the human past, with its location on the European map and as a crossroad of the world roads and borders of the political, cultural and economic influences of the East and West in its monuments carries the traces of its vivid past, starting with the prehistoric times until the modern times.

The large number of monuments of the material and spiritual culture, spread all over the Balkans, follow the continuity of constant presence of the human presence, since the very dawn of civilization until present, that point out to the fact that they were able, even under most difficult conditions of political, economic and cultural pressure, managed to create cultural heritage with extraordinary historical, artistic, scientific and economic values.

Since the contribution of the Balkan Peninsula played important role in the development of the civilization, its cultural heritage is not of local but of European, even global, character that provoked spontaneous interest in the people from all over the world. What evokes the interest is the authenticity of the historic memory.

The attitude towards the cultural heritage, seen as an object of economic exploitation, can be observed from multiple sides. On one side is the scientific one – it is heritage that is intangible, essential and very important but there are also sterile opinions towards the possibilities of the economic-tourist presentation, as well as opinions that seek for change of this concept that should be changed quickly, which also means that new partners should be accepted in planning, maintenance and exploitation of the cultural heritage – in other words – change from "efficient control" concept into "efficient ruling".

There are many reasons that impose the need to open the issue of exchange of ideas and experiences of the relevant entities in relation to inclusion of the cultural heritage as a resource of economic development and also as important segment of the social life of every modern state.

The use of the cultural heritage is also important in the world today – there are a lot of international associations and states with long tradition that summarize the positive and negative trends from the tourist popularization of their heritage. On the other side there is the care to protect that heritage so there is a need for serious, well developed system of rules for behavior in order to achieve and maintain balance between the goals set between the relevant stakeholders in these areas.

When it comes to the use of the heritage as resources for social development, it is about use of the heritage for cultural tourism. In this regard there are certain attitudes on international level such as the two Charters of the ICOMOS from 1976 and 1998. From this last one we quote: "…the dynamic relation between the cultural heritage and the tourism should be managed in a manner that would provide sustainable future both for the one and the other". "…The culture heritage does not exist as isolated object or resource.". "The management with this resource should not only be physical protection but also contribute towards easier and better organized approach i.e. in the planning and evaluation of projects and development teams in relation to tourism, it is important to evaluate the potential implications for particular segment of the cultural heritage and make a balance – its importance, the needs of the visitor, of the local and wider community.

I assume that there are isolated efforts for more serious approach towards this use of the heritage in Southeastern Europe. Such is the case in Macedonia, at least when it comes to legislation, plans, documentation and even some strategy for its use for development of some industry branch. Unfortunately, the first and global directions offered by these documents still do not manage to find their way in the policy making of Macedonia.

The key postulates for more aggressive use of the heritage as resources for development of the society are related to the following obligations:

- Setting of long-term interests of the local population and the state as a whole for the economic development that will derive from the expectations for the economic effect, the need to protect the cultural, natural heritage and the environment, taking into account the social structure and physical characteristics of the society;
- The need to sign partnership agreements between the relevant state local authorities and

NGOs and international organizations;
- Development of strategy i.e. establishment of unique economic policy that will define the level and the instruments for controlled economic development;
- Provision of authentic protection of established sites with architectural and archeological heritage i.e. protected regime for economic needs with clearly established preventive protection measures (fencing, signalization, optimum frequency of visitors, etc.).
- Development of the necessary infrastructure, depending on the importance, nature and character of the site;
- Awareness raising of the population and training of the necessary staff that will manage the heritage.

The above are my personal ascertainments as general directions on how to use the cultural heritage for the purpose of economic development of society. These are complemented by specific proposal on how to efficiently use the resources available for the dedicated purpose, guided by special development plans, beside the overall objectives.

In the context of the above said, the main contribution is the promotion of the heritage through its revitalization and use mainly for tourism purposes.

The cultural tourism is solely focused on the cultural and spiritual heritage of every country, taking into account the fact of the character of tourism as mass movement of people from which quick profit is expected. This sector usually does not respect the authenticity of the heritage which is the basis for its development. Without authenticity the cultural heritage looses its spiritual value. When that happens, this economic sector will very quickly loose its basis for further development. Therefore the use of heritage should be properly dosed in order to preserve the authenticity and the value and interest for its.

By putting the heritage in the function of goals for economic development there is disruption of the balance from traditional towards modern, the consequences from this change are technical and methodological. The intensive exploitation of the cultural goods will create large changes of the economic and social circumstances but this should not be obstacle for smooth exploitation of the heritage until the moment of eventual disruption of the aesthetic and historical identify of that heritage. Very often compromise will be needed for the needs for development but also for the needs to preserve the authenticity of the heritage. It also means that, when managing the cultural heritage and the interventions planned there should be cooperation between the authenticity and protection of the political, administrative and entrepreneurship planners.

In the further text I will explain the most important elements which, in my opinion, profile the cultural and economic basis of the heritage that is put into use for the purpose of economic development.

- The geoposition and communication links are the primary factors that enable complex exploitation of the heritage in various aspects: the vicinity of the larger urban centers that will animate the users of the tourist services, that will produce more visitors, rich cultural heritage and other heritage that will produce complex and vivid economic-tourist ambient;
- The level of complexity and research of the heritage that is potential object of economic exploitation, the level of conservation and restoration, ambiance authenticity, general setup, the additional infrastructural content – are all just minimal approach, before offering it for commercial purposes.

The cultural heritage that has potential for economic development should have appropriate and not passive attitude towards the cultural-tourist aspects, without improvisations and with previously well projected program for its economic use. It is necessary to pay attention to its active attitude in the scientific and professional approach, for its valorization that should be offered as good investments in the economic exploitation with interest both for those that enjoy it and those that have it.

In the tourist valorization of the cultural heritage we can use almost the same methodology for research as other tourist motives i.e. their more intensive economic activation.

The special super position of the cultural heritage in the society should be used in the mobilization of capital and resources for its functioning in the future. In order to be able to do that it is necessary to shape and group the cultural product exactly in that form. That would mean that specific cultural point, as a basis of finished project and not as fragmented and non-attractive for investments. This offer must be attractive for the investors same as the offer that should be attractive for the visitors.

The investment in the economy is by default very expensive. The investment in the cultural heritage for adaptation of the economic exploitation is much more expensive and the investment in culture without the opportunity for economic exploitation is the most expensive.

Ристо Танески
Министерство за култура, Скопје
Македонија

КУЛТУРНУТО НАСЛЕДСТВО КАКО РЕСУРС ЗА РАЗВОЈ НА ОПШТЕСТВОТО

Балканскиот полуостров на својата територија, поседува голем број на споменици на културата, материјални и духовни кои се најчесто единствени сведоштва за неговата историја, за општествено-политичките односи, културно-уметничкото творештво но во истовреме и за економските односи во минатото.Територијата на Балканот, населена од најраните почетоци на човековото минато, со неговата место положба на Европската мапа како раскрсница на светските патишта и граници на политичките, културните и економските влијанија на истокот и западот, во своите споменици почнувајки од праисторијата до најновото време, носи трагови од своето бурно минато.

Големиот број на споменици на материјалната и духовната култура,распрснати на сите страни на Балканот, го следат континуитетот на константното присуство на човековото постоење, од најраните почетоци на цивилизацијата до денес, кои укажуваат на фактот што истите и под најтешки услови на политичкиот, економскиот и културниот притисок умееле да создадат културно наследство со вонредни историски,уметнички, научни и стопански вредности.

Со оглед на придонесот на Балканскиот полуостров, што го одиграл во развојот на цивилизацијата, неговото културно наследство не е од локален, туку европски дури и од глобален карактер, што предизвикува спонтан интерес кај луѓето од целиот свет. Тоа што го буди интересот во прв ред е автентичноста на историското паметење, што се уште зрачи од културното наследство на овој регион.

Односот кон културното наследство посматрано како предмет на економска експлоатација може да биде опсервирано од повеќе страни и тоа во зависност од тоа кој како го поима истото.Од една страна, која што морам да признам ја протежира поголема група на археолози,конзерватори, кустоси која што тргнува од замислениот статус на наследството како нешто недопирливо, обременето со значење од разна есенцијалност, разни идеолошки склопови,заблуди традиционални инертивни гледишта и пред се со стерилитет кон можностите за економско-туристичка презентација, и други кои бараат промена на овој концепт кој треба што побрзо да се менува што значи дека мора да се прифатат нови партнери во планирањето,одржувањето и експлопатацијата на културното наследство, со еден збор промена на концептот од "ефикасна контрола" во "ефективно владеење".

Постојат повеќе причини заради кои се наметнува потребата од отварање на прашањето за размена на идеји и искуства на релевантни субјекти во врска со вклучувањето на културното наследство како ресурс за стопански развој и како еден значајен сегмент од општествениот живот на секоја модерна држава.

Искористувањето на културното наследство односно неговата ревитализација не случајно денес добива на значење во светот, во време кога бројни меѓународни асоцијации и држави со долга традиција пред се во туристичката популаризација на своето културно наследство ги сумираат позитивните и негативните искуства од неговото искористување.Од една страна свесни за големиот придонес пред се за стопанскиот ефект, што го овозможува користењето на наследството, а од друга страна постојаната грижа за зачувување на истото, се наметнува потребата од сериозен, комплексно изграден систем на правила на однесување со цел постигнување и одржување рамнотежа меѓу целите што се поставени пред релевантните чинители во овие области.

Во прв ред размислувајки на полето на искористување на наследството како ресурс за развој на општеството, првото асоцирање што ни паѓа на ум е неговото користење за развој на културниот туризам.Сметам дека тоа е сосема реално, и во овој склоп би потсетил само на неколку принципиелни согледувања елаборирани на меѓународно ниво, како што се на пример двете повелби на ИКОМОС од 1976 год. и 1998 год. Од последната ги цитирам следните укажувања:

... "Динамичниот однос меѓу културното наследство и туризмот би требало да биде управуван на начин кој што би обезбедил одржлива иднина и за едното и за другото"

"…Културното наследство не постои како изолиран објект или ресурс". "Управувањето со него не треба да се сведе само на физичка заштита туку да придонесе за полесен и добро организиран пристап, односно при планирање или отценка на проекти и развојни планови во врска со туризмот, важно е да се отценат потенцијалните импликации за одредениот сегмент од културното наследство да се избалансираат - неговото значење, потребите на посетителот, на локалната и на поширокатa заедница.

Претпоставувам дека изолирани обиди за посериозен пристап кон ваквото искористување на наследството во југоисточна Европа има и тоа некаде помалку некаде повеќе.Таков е случајот и со Македонија, барем што се однесува на изготвуање на легислативе, планови, документација дури и некаква стратегија за негово искористување за развој на некоја стопанска гранка. Но за жал првите и глобални насочувања што ги нудат овие документи се уште не го наоѓаат своето место во глобалното креирање на политиката на државата.

Како основни постулати за поагресивно искористување на наследството како ресурс за развој на општеството би сакал да ги посочам следните обврски:

- Утврдување на долгорочни интереси на локалното население и државата во целина за економски развој што ќе произлезе од очекувањата за економскиот ефект, потребата за заштита на културното, природното наследство и животната средина, притоа водејки сметка за социјалната структура и физичките карактеристики на општеството;
- Потреба од склучување на договори за партнерство за одвивање на стопанска дејност помеѓу одговорни државни локални субјекти и невладини и меѓународни организации;
- Изготвување на стратегија односно востановување единствена економска политика во која ќе се дефинира нивото и инструментите за контролиран економски развој;
- Обезбедување автентична заштита на програмски определени локалитети со архитектонско и археолошко наследство, односно заштитен режим за економски потреби, со строго утврдени превентивни заштитни мерки (оградување,сигнализација,оптимална фрекфенција на посетители и сл.).
- Развој на потребна инфраструктура во зависност од значењето, природата и карактерот на локалитетот;
- Сензибилизација и едукација на населението и обука на потребен кадар кој ќе управува со наследството.

Се разбира ова се мои согледувања како генерално усмерување за искористување на културните добра во функција на економски

развој на општествата, но како особено важно го сметам и тоа дека треба да се посочат и посебни - конкретни предлози за тоа како ефикасно го користиме истото за посочената намена, што претпоставува изработка за секое добро посебни развојни планови, покрај генералните насоки.

Во контекстот на погоре реченото како примарен контрибут произлегува промоцијата на наследството преку неговата ревитализација и искористувањето во прв ред преку туризмот.

Културниот туризам исклучиво се фокусира врз културното и духовно наследство на секоја земја.имајлки го во предвид фактот за карактерот на туризмот како масовно движење на луѓето од кој се очекува брз профит. Ова економска гранка најчесто не ја почитува автентичноста на наследството врз кое почива неговиот развој.

Културното наследство без автентичноста ја губи својата духовна вредност. Кога културните добра и настани ќе ја загубат автентичноста, многу брзо и оваа економска гранка ќе ја изгуби својата подлога за понатамошен развој. Заради тоа искористеноста на наследството за развој на економиите на земјите треба да биде дозирана, како би можело да се сочува и автентичноста и вредноста и интересот за него.

Со ставањето во функција на наследството во цели за економски развој неминовно доаѓа до нарушување на равнотежата од традиционалното кон современото, последиците од оваа промена се и технички и методолошки.

Интензивната експлоатација на културните добра ќе предизвикаат големи промени и на економските и на социјалните прилики во нивната непосредна околина, но тоа не треба да биде пречка за непречена експлоатација на истото, се до оној момент до нарушување на естетскиот и историскиот идентитет на доброто. Заради тоа честопати ќе биде потребен компромис меѓу потребите на развојот но и потребата од зачувување на автентичноста на наследството. Тоа претпоставува дека при управувањето со културното наследство и планираните интервенции, мора да постои соработка меѓу заштитата и активностите на политичките, административните и претприемачките планери.

Во понатамошниот текст ќе се задржам на поважните елементи кои според мене го профилираат културно-стопанскиот бонитет на наследството кое има предиспозиции да биде во функција на економскиот развој.

- Геопозицијата и комуникациските врски се едни од примарните фактори кои овозможуваат комплексно искористување на истото од повеќе аспекти, и тоа: близина на поголеми урбани целини, кои со своите други културни содржини би ги анимирале корисниците на туристичките предизвици, пристапни меѓународни и регионални комунмикации, кои би овозможиле масовност на посетители, богатото духовно наследство од опкружувањето на културното добро и друго што наследството ќе го направат комплексен и разигран економскотуристички амбиент;

- Степенот на комплексноста и истраженост на посоченото добро кое преставува потенцијален објект за економска експлоатација, степенот на конзервираност и реставрираност, амбиенталната автентичност, општата уреденост, придружните инфраструктурни содржини, се само еден минимален пристап, пред неговата понуда во комерцијални потреби.

Културното наследство кое поседува потенцијал за економски развој, треба да има соодветен а не пасивен однос кон културнотуристичкиот аспект, без импровизации и со претходно добро проектирана програма за негово економско искористување, при што ќе се води голема сметка за негување активен однос во научниот и стручниот пристап; за неговата валоризација треба да се понуди како исплатива инвестиција, за негова стопанска експлоатација со повеќекратен интерес и за имателите и за корисниците.

Во туристичката валоризација на културното наследство скоро да можеме да се послужиме со приближно истата методологија

на истражување како и за останатите туристички мотиви, односно нивно поинтензивно стопанско активирање.

Специјалната суперпозиција на културното наследство во општеството треба да се искористи во мобилизацијата на капиталот и ресурсите за идното негово функционирање Но, за да се стори тоа претходно треба да се осмисли и групира културниот производ токму во таква форма.Тоа би значело дека одреден културен пункт како основа на готов проект, а не како фрагментирано и неатрактивно за инвестирање. Притоа мора да се има во предвид таквата понуда која мора да биде атрактивна за инвеститорите, исто како што и понуденото мора да биде атрактивно за посетителот.

Инвестирањето во економијата е само по себе мошне скапа работа,инвестирањето во културното наследство за адптација за економско искористување е далеку поскапо а инвестирањето во културата без можности за стопанска експлоатација е најскапо.

REFERENCES [ЛИТЕРАТУРА]

Илија Велев; 2000: Проникнување на традицијата и континуитетот, Институт за македонска литература, Скопје

Risto Taneski: Multicultural Diversity: The Case of Macedonia, Dynamics of Communication: New Ways and New Actiors;

Risto Taneski; 2004: A Cultural Journey Macedonia, Skopje

Зборник; 2005: Дебати за културата, граѓанска иницијатива: ЦИУ Мултимедија Скопје

Наум Целакоски; 2000: Туризмот и спомениците на културата, Зборник на трудови ,,Управување со културното наследство и неговата туристичка експлоатација,, Охрид

Илија Ристески; 2000: Културното наследство на Прилеп, туристичка експлоатација, перспективи, Зборник на трудови ,,Управување со културното наследство и неговата туристичка експлоатација,, Охрид

Assistant Davorin Trpeski, MA
Institute of Ethnology and Anthropology
Sts. Cyril and Methodius University, Skopje
Macedonia

THE INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN MACEDONIA: TERMS AND THE STATUS OF THE INSTITUTIONS

Abstract. The paper will describe the intangible cultural heritage which has been treated as spiritual in the past. Even in the period after the UNESCO Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage from 2003, in the Macedonian legislation both terms exist. We can trace the beginnings of the collection of intangible cultural artifacts in Macedonia back in the 19th century, when plenty of folklore goods begun to be gathered. This activity continues in the period after the Second World War, when the delegation of responsibilities to the institutions is being strengthened. Many institutions exist nowadays in Macedonia, which deal with protection, research and communication of the intangible cultural heritage.

The term "intangible cultural heritage" was treated in various ways throughout the world, but after the adoption of the UNESCO Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage in 2003, this term is harmonized in many countries (UNESCO Documents and Publications: http://unesdoc.unesco.org/images/0013/ 001325/132540e.pdf). In the Macedonian terminology, this term is relatively new as well. In the current legislation which deals with the cultural heritage protection in Macedonia, this term appeared only recently, while previously the term "spiritual cultural heritage" was used, a term which is still being used by some institutions. One of the departments of the Administration for the Protection of the Cultural Heritage which deals with safeguarding of intangible cultural heritage is called Department for Spiritual Cultural Heritage (CHPO – Structure: http://uzkn.gov.mk/struktura.html#odd). However, the term "spiritual" exists in parallel with the term "intangible" cultural heritage in the Law on Protection of Cultural Heritage of Republic of Macedonia, although the term "spiritual" is self-limiting and does not encompass all the elements of the intangible cultural heritage according the UNESCO Convention.

The "intangible cultural heritage" means the practices, representations, expressions, knowledge, skills – as well as the instruments, objects, artefacts and cultural spaces associated therewith – that communities, groups and, in some cases, individuals recognize as part of their cultural heritage. This intangible cultural heritage, transmitted from generation to generation, is constantly recreated by communities and groups in response to their environment, their interaction with nature and their history, and provides them with a sense of identity and continuity, thus promoting respect for cultural diversity and human creativity. For the purposes of this Convention, consideration will be given solely to such intangible cultural heritage as is compatible with existing

international human rights instruments, as well as with the requirements of mutual respect among communities, groups and individuals, and of sustainable development (UNESCO Documents and Publications: http://unesdoc.unesco.org/ images/0013/ 001325/132540e.pdf).

In the frames of non-material cultural heritage there are different forms and phenomena of spiritual culture that are transferred from generation to generation or in another way:

- Oral traditions and expressions, including language as a vehicle of the intangible Cultural heritage;
- Performing arts;
- Social practices, rituals and festive events;
- Knowledge and practices concerning nature and the universe;
- Traditional craftsmanship (UNESCO Documents and Publications: http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540e.pdf; Popović-Živančević: 2004/2005, 110).

The term “intangible” in this case denotes artistic activities which do not have a physical form. They are defined as cultural property when realized by authorized individuals (called: “holders”) or relevant organizations and institutions having artistic and technical capacities (Popović-Živančević: 2004/2005, 111; Bižić-Omčikus: 2004/2005, 116-122). However, the danger of loosing the track and of transformation under the influence of certain cultural and social activities exists as a feature of the intangible cultural heritage unless materialized. Therefore, the researchers, ethnologists and anthropologists, folklorists and linguists at first place, try to materialize it, with an aim to preserve it, display it, and in that way transfer it to the coming generations. Most often, the materialization is done through photographs, videos, audio recordings, paintings of the human activities.

One of the main features of the cultural heritage in Macedonia in general, including the intangible cultural heritage, is the fact that in the past it was serving the purposes of the ideologies and propagandas of the neighboring countries. Therefore, the original artifacts which date from the older days, in the time being are not located in the Macedonian institutions, but in the institutions which protect the cultural heritage in the neighboring countries. These encompass the important works of the gatherers of folk tales, sayings, riddles etc., as Marko Cepenkov, Stefan Verkovik, Dimitar and Konstantin Miladinovi, Kuzman Sapkarev. This situation has also an influence to the international political activities directed towards the denial of the Macedonian national identity, state and language. Similar things happened with the first official museums, established in the period between the two World Wars (Bogoeski, 1996: 26-28; Miljkovic, 2001: 87-209), which dealt with gathering and preserving of the intangible cultural heritage among the other.

The ground base for protection of elements of the intangible cultural heritage was founded after the establishment of the Macedonian state after the Second World War and after the Macedonian institutions dealing with gathering and preservation of cultural heritage have been opened. The first institutions of this type are the museums, and departments for ethnology and folklore were created as part thereof. One of the first museums established after the Second World War and one of the most important in Macedonia was the Folk Museum of Macedonia (later renamed the Museum of Macedonia), which among the others had an ethnographic department (Bogoeski, 1996: 30; Miljkovic, 2001: 223). Today, collections of traditional music instruments, traditional customs, wooden handcraft, metal handcraft, and others exist within the framework of the Department of Ethnology of the Museum of Macedonia. Also, in all non-specific museums in Macedonia there are departments for ethnology, which beside the tangible, preserve, research and communicate the intangible cultural heritage.

Beside the museums, certain scientific institutes deal with the intangible cultural heritage: the Institute for Folklore “Marko Cepenkov”, the Institute for Macedonian Language “Krste Misirkov” and the Institute for Ethnology and Anthropology. The Institute for Folklore begun its activities in 1950 and today, out of 5 departments, 4 are directly linked and deal with gathering and preservation of intangible cultural heritage: the Department for Folk Literature, the Department for Traditional Music and Dances, the Department for Traditional Customs and Games, and the Department for Traditional Music of the Ethnic Minorities. This Institute possesses rich collection of 3470 magnet tapes, 59 color movies, 4434 photographs, original melograms and clothes, 2372 slides, 3305 drawings in color, handwritings, transcribed texts etc. (Sts. Cyril and Methodius University, Skopje http://www.ukim.edu.mk/index.php?lan=mk&pon=i_fol).

The Institute for Macedonian Language “Krste Misirkov” is founded in 1953, with an aim to comprehensively study the Macedonian language, to organize the creative capacities from the field of the Macedonistics and to provide opportunities for scientific education and training of the professionals. This Institute originates from the Department for Macedonian Language and Literature within the Institute for Folklore. The new Institute first operated as a part of the Faculty for Philosophy, and then developed into an independent, self-financing scientific institution. In the present days, the Institute for Macedonian Language, as the central scientific institution for research of the Macedonian language, is organized in 5 scientific departments: the Department for the History of the Macedonian Language, the Department for Contemporary Macedonian Language, the Department for Dialectology, the Department for Macedonian Lexicology and Lexicography and the Department for Onomastics (Sts. Cyril and Methodius University, Skopje - Structure of the University: http://www.ukim.edu.mk/index.php?lan=mk&pon=i_imj).

An Archive of Ethnological and Anthropological Resources as well as a Digital Archive of Ethnological and Anthropological Resources are part of the Institute for Ethnology and Anthropology at the St’s Cyril and Methodius University in Skopje. In these archives materials and objects from the field of the intangible cultural heritage are collected, systematized, digitalized, preserved and continuously updated (Institute of Ethnology and Anthropology: www.iea.pmf.ukim.edu.mk).

The Cinematheque of Macedonia, which was formed in 1976, is of extreme importance, since its task is to collect, archive, protect and present films and film material that is of special artistic, cultural, scientific, historical and other social importance. The Cinematheque has three departments: Department for collecting, restoration and cataloguing film and film materials (Film Archive department), the Department for documentation (with the Written Documentation Department), Phototeque and the Library as its segments, and the Public Department, with Publishing Department as its additional segment (Macedonian Informative Film Centre: http://www.maccinema.com/e_kinoteka.asp). Also, a number of audio-visual materials that are related to the non-material cultural heritage are stored in the Macedonian Radio and Television, but they are not treated properly and there is a big danger of their gradual devastation.

The Ministry of Culture is one of the institutions whose main goal is the creation of the cultural policy and cultural management in Macedonia, which includes elements of legal and political protection of non-material cultural heritage. In its frames there is a Sector that covers culture, the arts and cultural heritage. It includes the Department for Centres and Houses of Culture and Folklore, whose aim is to initiate cultural development and to supervise and control the implementation of the national program of culture. Also, there is an Office for protection of cultural heritage and an Office for affirmation and development of culture of the members of the

communities in the Republic of Macedonia (Ministry of Culture, http://www.kultura.gov.mk/sectors.php).

Surely, the above mentioned institutions are not the only ones in Macedonia that deal with intangible cultural heritage, but those are the most important. Still, in the last twenty years, marked as a period of transition, the institutions that deal with cultural heritage are not given sufficient attention. The biggest problem is lack of human resources due to the 'saving' of the state and the insufficient financial means that would enable these institutions to implement their functions in a better way.

Даворин Трпески
Институт за етнологија и антропологија,
Универзитет "Св. Кирил и Методиј" Скопје
Македонија

НЕМАТЕРИЈАЛНОТО КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО ВО МАКЕДОНИЈА: ТЕРМИНИ И СОСТОЈБА НА ИНСТИТУЦИТЕ

Апстракт. Во трудот ќе се разгледува нематеријалното културно наследство кое во минатото било третирано како духовно. Дури во периодот по УНЕСКО-вата Конвенција за заштита на нематеријалното културно наследство од 2003 година, во македонското законодавство паралелно егзистираат и двата термини. Почетоците на собирањето културни добра од нематеријална природа во Македонија датираат од периодот на 19 век, кога биле собирани мноштво народни умотворби. Таа активност повторно продолжува во перидот по Втората светска војна, кога се зацврстува институционалното вршење на задачите. Денес во Македонија постојат повеќе институции, кои како предмет на заштита, проучување и комуникација го имаат и нематеријалното културно наследство.

На светски план, поимот *нематеријално културно наследство* бил различно третиран, но, со донесувањето на УНЕСКО-вата Конвенција за заштита на нематеријалното културно наследство од 2003 година, овој термин веќе се етаблира во многу земји од светот (UNESCO Documents and Publications: http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540e.pdf). Во македонската терминологија, поимот, исто така, е релативно нов. Имено, во актуелното законодавство од областа на заштитата на културното наследство во Република Македонија, поимот, свое место наоѓа во последниве неколку години, а во употреба претходно беше терминот *духовно културно наследство* кој и денеска сè уште се употребува во некои од институциите. Така, на пример, во рамките на Управата за заштита на културното наследство, Одделението чија основна цел е заштита на нематеријалното културно наследство и денес носи име *Одделение за духовно културно наследство* (УЗКН – Структура: http://uzkn.gov.mk/struktura.html#odd). Сепак, во Законот за заштита на културното наследство на Република Македонија е употребен терминот нематеријално културно наследство, паралелно со терминот духовно. Терминот *духовно* дејствува ограничувачки за опфат на целокупното нематеријално културно наследство, согласно со УНЕСКО-вата Конвенција.

Според Конвенцијата на УНЕСКО од 2003 година, под поимот *нематеријално културно наследство* се опфатени: практиките, презентациите, изразите, знаењата, вештините – како и инструментите, предметите, ракотворбите и културните простори што се во врска со нив - коишто заедниците, групите и во некои случаи и поединците ги препознаваат како дел од своето културно наследство. Ова нематеријално културно наследство кое се пренесува од генерација на генерација,

постојано се возобновува од заедници и групи во функција на нивната опкруженост, нивното взаемно дејствување со природата и нивната историја, го јакне нивното чувство за идентитет и континуитет и на тој начин го промовира почитувањето на културната различност и на човечката креативност. Во рамките на оваа конвенција ќе биде вклучено само она нематеријално културно наследство што е компатибилно со постоечките меѓународни инструменти за човековите права, со барањата за взаемно почитување на заедниците, групите и поединците, како и за одржлив развој (UNESCO Documents and Publications: http://unesdoc.unesco.org/images/ 0013/ 001325/132540e.pdf).

Во рамките на нематеријалното културно наследство влегуваат различни облици и појави од духовното творештво што се пренесуваат со предавање од генерација на генерација или на некој друг начин, а тука влегуваат:

- Усната традиција и изразувањето, вклучувајќи го и јазикот како пренесувач на нематеријалното културно наследство;
- Изведувачките уметности;
- Обичаите, обредите и празничките настани;
- Традиционалните занаети (UNESCO Documents and Publications: http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/132540e.pdf; Popović-Živančević: 2004/2005, 110).

Терминот „нематеријално“ во овој случај значи уметничка активност или техника која нема форма. Истите, се означуваат како културни добра кога овластените поединци (означени како „чувари на знаењето“) или одговорните организации и институции со уметнички и технички способности ги актуелизираат (Popović-Živančević: 2004/2005, 111; Bižić-Omčikus: 2004/2005, 116-122). Сепак, одлика на нематериалното културно наследство е тоа што доколку не се материјализира постои опасност од заборавање, изменување под влијание на одредени културни и општествени активности. Затоа, истражувачите, пред сè етнолозите и антрополозите, фолклористите, лингвистите и сл. настојуваат да го материјализираат со што би можеле да го зачуваат и да го прикажуваат, но и на тој начин да го пренесат на следните генерации. Најчесто, материјализирањето се прави преку фотографско, видео, аудио или ликовно запишување на човечките активности.

Една од главните карактеристики на културното наследство, воопшто, во Република Македонија, а со тоа и на нематеријалното културно наследство, е тоа што до пред шеесетина години било во служба на соседните идеологии и пропаганди, па затоа оригиналните постари артефакти, денес, главно, не се наоѓаат во македонските, туку во институциите на соседните земји кои имаат за цел заштита на културното наследство. Тука, пред сè, спаѓаат делата на собирачите на народни умотворби, приказни, пословици, гатанки итн, како што се Марко Цепенков, Стефан Верковиќ, Димитар и Константин Миладинови, Кузман Шапкарев и др. Меѓу останатото и тоа има одредено влијание што денес постојат оспорувања на македонскиот национален идентитет, држава, јазик... Слично било и со првите официјални музејски институции кои работеле на собирање и чување, меѓу другото и на нематеријалното културно наследство што биле формирани во периодот меѓу двете светски војни (Богоески, 1996: 26-28; Миљковић, 2001: 87-209).

Со формирањето на македонската држава по Втората светска војна и со отворањето на македонските институции од сферата на собирањето и заштитата на културното наследство започнува да се формира и база врз која започнуваат да се чуваат и елементи од нематеријалното културно наследство. Првите институции кои започнуваат да го собираат и да го чуваат нематеријалното културно наследство се музеите, пред сè, во нив формираните оддели за етнологија и фолклористика. Еден од првите формирани музеи по Втората

светска војна и еден од најзначајните во Македонија е Народниот музеј во Скопје (подоцна преименуван во Музеј на Македонија), кој во себе вклучувал и етнографско одделение (Богоески, 1996: 30; Миљковић, 2001: 223). Денес, во рамките на Одделението за етнологија при Музејот на Македонија во Скопје од областа на нематеријалното културно наследство постојат збирки за народни музички инструменти, за народни обичаи, за дрвопреработувачки занаети, за металопреработувачки занаети и сл. Исто така, во сите општи музеи во Македонија постојат оддели за етнологија, кои, покрај материјалното, го чуваат, го проучуваат и го комуницираат нематеријалното културно наследство.

Покрај музеите, со нематеријалното културно наследство се занимаваат и одредени научни институти, како што се Институтот за фолклор „Марко Цепенков“; Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“ и Институтот за етнологија и антропологија. Првиот од овие институти, со работа почнува во Скопје во 1950 година и денес од вкупно пет оддела, четири се директно поврзани и се занимаваат со собирање и заштита на нематеријалното културно наследство. Тоа се: Одделот за народна литература; Одделот за народна музика и народни ора, Одделот за народни обичаи и игри и Одделот за фолклор на народностите. Денес, Институтот за фолклор располага со богат материјал кој содржи 3470 магнетофонски ленти, 59 колор филмови, 4434 фотографии, оригинални везови и ткаеници, 2372 слајда, 3305 колор цртежи, ракописни збирки, мелограми, транскрибирани текстови и др. (Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје: http://www.ukim.edu.mk/index.php?lan=mk&pon=i_fol).

Институтот за македонски јазик „Крсте Мисирков“, пак е основан во 1953 година со цел да го проучува македонскиот јазик во неговата целокупност, да ги организира творечките сили на полето на македонистиката и да се грижи за научно и стручно усовршување на своите кадри. Тогаш, Одделението за македонски јазик и литература при Институтот за фолклор прераснува во самостоен Институт за македонски јазик. Институтот, најпрвин, работел како дел од Филозофскиот факултет, а подоцна прераснал во посебна научна институција со самостојно финансирање. Денес Институтот, како централна научна институција за проучување на македонскиот јазик, е организиран во пет научни одделенија: Одделение за историја на македонскиот јазик; Одделение за современ македонски јазик; Одделение за дијалектологија; Одделение за македонска лексикологија и лексикографија и Одделение за ономастика (Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје – Структура на Универзитетот: http://www.ukim.edu.mk/index.php?lan=mk&pon=i_imj).

Во рамките на Институтот за етнологија и антропологија при Универзитетот „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје постои и перманентно расте Архив за етнолошки и антрополошки ресурси, како и Дигителен архив за етнолошки и антрополошки ресурси во кои се собираат, систематизираат, дигитализираат и чуваат, пред сè, материјали кои се од сферата на нематеријалното културно наследство (Институт за етнологија и антропологија: www.iea.pmf.ukim.edu.mk).

Од исклучително значење е Кинотеката на Македонија, која е формирана во 1976 година, со задача да собира, обработува, чува, заштитува и презентира филмови и филмски материјали од посебно уметничко, културно, научно, историско и друго општествено значење. Во Кинотеката постојат три оддела: Филмски архив или Оддел за заштита, чување и обработка на филмови и филмски материјали; Оддел за документација, составен од Одделението за пишана документација, Фототека и библиотека и Оддел за јавна дејност во кој се наоѓа и издавачката дејност на Кинотеката (Македонски информациски филмски центар: http://www.maccinema.com/kinoteka.asp). Исто така, мноштво од аудио-

визуелните материјали поврзани со нематеријалното културно наследство се наоѓаат во Македонската радио и телевизија, кои, за жал, недоволно се третираат и постои голема опасност за нивно постепено уништување.

Од институциите чија главна цел е креирањето на културната политика и менаџирањето со културата во Македонија, а во себе вклучуваат и елементи на правна и политичка заштита на нематеријалното културно наследство треба да се спомне Министерството за култура. Во негови рамки постои Сектор за дејностите од областа на културата, уметноста и културното наследство во чии рамки, меѓудругите, се наоѓаат и Одделението за центри и домови на културата и фолклор, чија цел е поттикнување и развој на културата, вршење контрола, увид и надзор на националната програма за култура. Исто така, покрај ова постојат и Управа за заштита на културното наследство и Управа за афирмирање, унапредување на културата на припадниците на заедниците во Република Македонија (Министерство за култура: http://www.kultura.gov.mk/ sectors.php).

Секако, горенаведените институции не се единствените во Македонија кои се занимаваат со нематеријалното културно наследство, но, може да се каже дека се едни од позначајните. Сепак, во последните дваесетина години означени како период на транзиција, многу малку внимание се посветува на институциите кои работат со културното наследство. Впрочем, најголемиот проблем им е немањето доволно човечки капацитети поради „штедењето“ на државата и недоволните финансии со кои би можеле овие институции посоодветно да функционираат.

REFERENCES [ЛИТЕРАТУРА]

Богоески, Крсте, 1996, *Етномузеологија*, интерна скрипта, Скопје.

Bižić-Omčikus, Vesna, 2004/2005, *Nematerijalna kulturna baština i muzeji*, Diana, broj 10, Odeljenje za preventivnu zaštitu – Narodni muzej Beograd, Beograd.

Институт за етнологија и антропологија: www.iea.pmf.ukim.edu.mk, последен пат посетена на 2.04.2008 година.

Македонски информациски филмски центар: http://www.maccinema.com /kinoteka.asp, последен пат посетена на 4.04.2008 година.

Министерство за култура: http://www.kultura.gov.mk/sectors.php, последен пат посетена на 6.04.2008 година.

Миљковић, Ђорђе, 2001, *Музејска делатност у Македонији*, Скопље.

Muršič, Rajko, *H kritiki ideologije dediščine ter slepega enačenja znanosti in stroke*, Ur. Hudales, Jože in Visočnik, Nataša, Dediščina v očeh znanosti, Županičeva knižnica, Ljubljana.

Popović-Živančević, Mila, 2004/2005, *Muzeji i nematerijalno nasleđe*, Diana, broj 10, Odeljenje za preventivnu zaštitu – Narodni muzej Beograd, Beograd.

УЗКН (Управа за заштита на културното наслдство), Структура: http://uzkn.gov.mk/struktura.html#odd, последен пат посетена на 5.04.2008 година.

UNESCO Documents and Publications: *Conventions for the safeguarding of the intangible cultural heritage* http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001325/ 132540e.pdf, последен пат посетена на 4.04.2008 година.

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје: http://www.ukim.edu.mk/index.php?lan=mk&pon=i_fol, последен пат посетена на 2.04.2008 година.

Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ Скопје – Структура на Универзитетот: http://www.ukim.edu.mk/index.php?lan=mk&pon=i_imj, последен пат посетена на 2.04.2008 година.

Moldavia

Slovenia

Romania

Croatia

Serbia

Bosnia and Hercegovina

Montenegro

Bulgaria

Macedonia

Albania

Sabina Veseli
Institute of Archaeology, Tirana
Albania

ENHANCING THE IMPORTANCE OF ARCHAEOLOGY THROUGH PUBLIC INTERPRETATION:
BUTRINT AS A CASE STUDY

Abstract. Albania is a country with a rich and diverse archaeological and cultural heritage. However, the general public receives only limited benefit and quality of experience in terms of understanding its values effectively both practically and intellectually. Partially, this is due to the lack of public interpretation for many archaeological sites and museums. The interpretation offered at many sites is minimal or in many cases is totally missing and thus the visitors experience is poor and often not at all positive. This article is a review of how the importance of archaeology could be enhanced through public interpretation. An interpretative schema for the archaeological sites could be one of the solutions of this problem. In this paper, Butrint was chosen as a case study because is one of the few archaeological sites in Albania which for the moment has an interpretation schema, while in other archaeological sites public interpretation is lacking as an older paradigm of presentation persists. Consequently, this case study presents us with a clear message, that archaeological interpretation through different mediums such as: museum interpretation, on site panels, temporary exhibition, leaflet and guides, has increased public awareness and appreciation of the nature and wealth of Butrint archaeological heritage; and is seen as a tool to construct and develop greater understanding of the values represented by the archaeological properties themselves and has enhanced the enjoyment of a visit where interpretive facilities has made the visit easier and direct visitors to the most stunning views.

Albania is a country with a rich and diverse archaeological and cultural heritage. A range of monuments have survived from the classical, and Roman, Byzantine and Ottoman eras to the present day. Archaeological heritage is that part of material heritage encompassing all the structural remains and removable material related to these monuments, within a given territory, that testify to the manifestation of human activity in the past. Archaeological heritage is not only a cultural resource, but also an integral element of historic landscapes, an individual and collective source of a cultural identity and a common property which is not the exclusive preserve of archaeologists but which should involve presentation to and interpretation by a wider society. Archaeological heritage is a public concern, and this presupposes that the protection and preservation of the past is also of public interest. The objects are preserved as collective property and as much as objects of cultural and historic interest. What is not clear is the point from which derives this public interest in archaeology. The argument that the past belongs to all does not necessarily lead to the conclusion that everyone should be interested to archaeology; many

questionnaires and opinion surveys demonstrate that a total public concern for archaeology does not in reality exist. Many individuals do not visit museums and archaeological sites because they are activities outside their interests, or perceived of as elite interest only, while others have a poor experience in such places. In these ways the role that archaeology plays in the perceptions of a wider public is minimised and under evaluated.

Why this lack of values?

Albania is endowed with a rich archaeological heritage, which is one of the country's major tourist resources. However, the general public receives only limited benefit and quality of experience in terms of understanding its values effectively both practically and intellectually. Partially, this is due to the lack of public interpretation for many archaeological sites and museums. The interpretation offered at many sites is minimal or in many cases is totally missing and thus the visitors experience is poor and often not at all positive. The lack of a visitors centre, lack of information of what the visitor can see or do while visiting the site, no defined tracks for the visitor, no written or visual information in a comprehensible language on the monuments, no guides and leaflets; all these factors minimise the experience of a visitor in a site leaving him completely indifferent to the place.

What is to be done?

One of the main solutions for protecting the archaeological heritage is increasing public awareness of its importance. This should be stimulated not only by the preservation of the physical record but also from didactic initiative concerning the values of the past. An interpretative schema for the archaeological sites could be one of the solutions of this problem. One of the reasons that makes the public visit archaeological site is the willingness to broaden educational experience. Archaeological interpretation in this case makes the translation of the past into the future playing an important factor in putting archaeology to the service of a wider public and society; not merely an elite or narrow academic concern, giving answers to past enigmas, historical, economical and social processes that have made our country in what it is today, highlighting the scope of archaeology which it is not just digging but interpretation and education as well.
Therefore, a good interpretation and presentation of the archaeological heritage is inextricably linked to the problems of preservation and conservation of archaeological sites.

Case Study

Butrint is one of the most important archaeological sites and parks in Albania and internationally the best known (fig 1). The ancient city is situated in southern Albania on the eastern shore of the Straits of Corfu. The site has been occupied for 3000 years without any significant hiatus since the 8th century BC until the Venetian Period. Butrint was inscribed as a World Heritage Site in 1992 and due to the marvellous nature and the landscape was designed as a Ramsar site in 2003. Since 1930, Butrint has been subject of a series of programs of excavation and conservation work. Today the rediscovered city of Butrint endowed with archaeological remains representing various phases of Mediterranean history, and is one of Albania's most cherished treasures.

What was the state of the site interpretation before 2005?

The heritage resources available to visitors was woefully underdeveloped with no functioning museum display following 1992, or site panels, guide books, thematic maps and trails, special events and the like. For instance, although there was some information on aspects of Butrint, it was aimed at a non-public audience in general and there was a limited opportunity to understand the site as a whole.

Planning the interpretation schema in Butrint

Keeping in mind that the scope of interpretation is understandable and a good interpretation

schema helps the visitor to understand what Butrint really represents, an interdisciplinary program begun in 1993 opened a phase of the interpretation in Butrint. This was based on:

Research: Thorough evaluation of the archaeological evidence, new excavations and research into Butrint's history, bearing in mind that knowledge of the historical experience of the site is a vital motivating factor and that the public can not evaluate it otherwise except through interpretation. The main focal points which were taken into consideration were the archaeological, historical, aesthetic and natural distinctive values of Butrint.

Accuracy: The public has the right to expect that what it is seeing and hearing is accurate by based upon current knowledge. A good interpretation should not be glamorized and promote interest vis gimmicks, therefore a special importance was placed on the work of professional archaeologists to donate accurate requirements was defined as an objective from the initial steps and interpretation was based on the needs of different public groups visiting Butrint.

The public: Targeting the public was defined as a primary aim from the inception of the project, though bearing in minds the needs of the differing groups visiting Butrint. Information was provided in two languages based on the needs of domestic and foreign visitors; and with an uncomplicated language, because the public requires a solid yet flowing dialogue and not the intricate scientific debate used by professionals.

Consequently, the planning of interpretation started with the research, when facts were collected and analysed, the public target audience was defined, and the priorities of the interpretation schema were determined. The interpretation schema in Butrint was based on a wide range of possibilities as: the reopening of the museum at Butrint, interpretation panels on site, guides, leaflets, catalogues and temporary exhibitions.

Museum at Butrint

The first museum in Butrint was opened in 1936 in the Venetian castle reconstructed by the archaeological Italian mission led by Luigi Maria Ugolini; another museum was reopened in 1950 which was refurbished in 1988 and closed in 1991. The new museum at Butrint was reopened in 2005 with a grant given by The Leventis Foundation, and financial aid by Butrint Foundation and the Institute of Archaeology of Tirana. The museum was reopened in the basement of the Venetian castle, which was reconstructed and redesigned completely (fig 2, 3).

The museum of Butrint is arranged chronologically starting from prehistory through to the medieval period illuminating the major events of the history of the site. In the show cases objects which are related to the life of the past populations of Butrint in different periods are displayed, each object is accompanied by a label, which helps the visitor to understand its meaning and the purpose (fig 4).

Beside the showcases, the museum is furbished with information panels which give information for different periods of the history of the city. The 22 panels with short texts, pictures and three dimensional reconstructions give information on city's history, the economy, social life and how the urban landscape was developed (fig 5). This is the first archaeological museum in Albania where the showcases are associated with detailed information panels and the visitor can have a satisfying and profitable experience in the museum without the requirement of a museum guide (fig 6). Therefore, the archaeologists focused on the traces of material culture tried to rebuild what happened in Butrint in the past, giving to a visitor an opportunity to explore through a visit to the museum, the history of the town and the way the ancient inhabitants of Butrint lived.

Temporary exhibition, Ugolini's room

The usage of audiovisuals and filming helps to create a widen vision of an archaeological sites improving the experience of the visitor in such places. Therefore, in 2006 a temporary exhibition

was opened in the room where the Italian archaeologist Luigi Maria Ugolini lived while he was excavating in Butrint. In this exhibition were displayed pictures of the Italian mission in Butrint during the 30s year of the last century and films of famous visitors visiting Butrint in that period and layer (fig 7).

Interpretation panels on site

The organization, coordination and the information of the visitors on site was one of our priorities in the preliminary designing phase. Fortunately, the visitor tracks around the site had been well designed from the 1940s onwards. While information on the monuments was very poor, and was provided by a concrete plaque limited to the name of the monument and its date, making it very difficult for the visitor to understand the function and the meaning of each element, as for the common visitor it is very difficult to understand the purpose of a monument just by loking at the archaeological ruins.

Therefore 21 panels were emplaced in Butrint, mostly near every archaeological monument. The panels with short texts and reconstruction drawings give information on the purpose of the monument, its different phases, and the way it was constructed (fig 8). In this way the understanding of the visitor for the archaeological monuments was enhanced.

Temporary exhibition: Butrint a history of research

This exhibition was opened in 2004, in the National Art Gallery in Tirana aiming to widespread the knowledge for Butrint in a wider national scale, the exhibition travelled in different towns like Gjirokastra, Saranda and finally in Butrint.

The exhibition was focused on the archaeology of Butrint and the work of archaeologists, the people behind the investigation of the monuments, who spent their energy researching these ancient sites. The work of a range of archaeologists was presented in a chronological order, trying to highlight the most important phases in the discovery of Butrint. The exhibition aimed to give knowledge to the wider public for the importance of archaeological record of Butrint and how discoveries are achieved through the very persistent and hard work of the archaeologists (fig 9, 10).

Other interpretation tools in Butrint

- Leaflets and Guide books help the visitor to a better understanding of the site and serve as a souvenir to take away from the site. There are now a number of different guide books published about the archaeology and the history of the site and many leaflets which give information about the monuments, what to see and to do while visiting Butrint. Furthermore, there are interpretive guide maps and sufficient information to enable visitors to orientate themselves. Guides, leaflets and maps are published in a format that can be intelligibly understood at different levels and in different languages.
- Catalogues are always used to give a widen information for the objects on display in the museum. Therefore we have begun the work to prepare a catalogue of the museum which will provide additional information about the objects on display in the museum.

Conclusion

Although Albania is endowed with a rich archaeological heritage the general public is unable to reap the full benefits of this and understand the values of archaeological heritage. Partially, this is due to the lack of public interpretation for archaeological resources at Albanian sites. In this paper, Butrint was chosen as a case study because it is one of the few archaeological sites in Albania which for the moment has an interpretation schema, while in other archaeological sites public interpretation lacks as an older paradigm of presentation persists.

Feedback demonstrated that public interpretation in Butrint has increased public awareness and appreciation of the nature and wealth of archaeological heritage; and it is seen as a tool to construct and develop greater understanding of the values represented by the archaeological properties themselves and has enhanced the enjoyment of a visit where interpretive facilities have made the visit easier, have directed visitors to the most stunning views and have attracted visitors to spend considerable time and to develop 'a field of care sense of place' (fig 11). By presenting the past in different ways the public has benefited from a better understanding of how the past is interpreted by archaeologists and is related to the present.

In Albania, a vast proportion of the general public knows precious little about archaeology. Therefore we can see, based on the Butrint case, that it is very important to improve public interpretation of archaeological heritage resources at a theoretical and practical level. Herein, the potential of interpretation in communicating heritage values to the general public is undeniable; thus, it has to become a basic element in heritage management. Consequently, this case study presents us with a clear message: It is time to understand that the archaeological heritage is part of the heritage of the public and we as professionals have a professional and moral obligation to present it to its legal owners, because the best way to preserve the archaeological record is to increase the awareness of the public and this is achieved through an enhanced public interpretation of the archaeological record.

Sabina Veseli
Iinstitute i Arkeologjisë, Tiranë
Albania

RRITJA E RËNDËSISË SË ARKEOLGJISË NËPËRMJET INTERPRETIMIT PËR PUBLIKUN

BUTRINTI SI SHEMBULL STUDIMI

Abstrakt. Shqipëria është një vend me një trashëgimi arkeologjike dhe kulturore shumë të pasur. Megjithatë, publiku përfiton në mënyrë shumë të kufizuar, përsa i përket perceptimit të këtyre vlerave si në nivel praktik ashtu edhe teorik. Ky fakt, lidhet pjesërisht dhe me mungesën e interpretimit arkeologjik per publikun, në shumë vendbanime dhe muze. Interpretimi i ofruar në shumë vendbanime arkeologjike është minimal ose në shumicën e rasteve mungon duke bërë që dhe përshtypja e vizitorit të jetë e varfër dhe në shumë raste aspak positive. Një skemë interpretuese e menduar mirë, për vendbanimet arkeologjike, mund të jetë një nga zgjidhjet e këtij problemi. Në këtë artikull, Butrinti u mor si një shembull studimi sepse është një nga qendrat e pakta arkeologjike në Shqipëri, e cila për momentin ka një skemë interpretuese, ndërkohë që në qendra të tjera arkeologjike interpretimi mungon pasi konsiston akoma një paradigmë e vjetër prezantimi.
Ky shembull studimi përcjell një mesazh të qartë, që nëpërmjet përmirësimit të interpretimit publik të vendbanimeve arkeologjike nëpërmjet mënyrave të ndryshme si: interpretim muzeal, panele në vendbanim, ekspozita të përkohëshme, fletëpalosje etj, rritet interesi i publikut për një kuptim më të mirë të vlerave arkeologjike. Gjithashtu, skema interpretuese në rastin e Butrintit, dëshmon se ka përmirësuar cilësinë e një vizite ku lehtësitë interpretuese e kanë bërë vizitën më interesante dhe më të pëlqyeshme, duke e drejtuar vizitorin në monumentet më të rëndësishme të vendbanimit.

Shqipëria është një vend me një trashëgimi arkeologjike dhe kulturore shumë të pasur. Deri në ditët e sotme janë trashëguar një sërë monumentesh që datojnë në faza të ndyshme historike dhe kulturore duke filluar që nga periudha klasike, greke dhe romake për të vazhduar me periudhën bizantine dhe atë otomane. Trashëgimia arkeologjike, është pjesë e asaj trashëgimie materiale që përfshin të tërë rrënojat arkitektonike si dhe tërë materialin e lëvizshëm të lidhur me këto monumente, brenda një territori të caktuar. Këto rrënoja dëshmojnë ekzistencën e një aktiviteti njerëzor në të shkuarën. Trashëgimia arkeologjike nuk është vetëm një burim kulturor, por është gjithashtu një element plotësues i pejsazhit historik, burim i një identiteti kulturor qoftë ky individual apo kolektiv, dhe një pronë e përbashkët e të gjithë popullsisë së sotme. Si e tillë, kjo trashëgimi arkeologjike, duhet jo vetëm të studiohet nga arkeologët por gjithashtu ti paraqitet me anë të një interpretimi të pranueshëm edhe pjesës tjetër më të gjerë të publikut.

Trashëgimia arkeologjike është pjesë e shqetësimit publik, dhe kjo nënkupton se mbrojtja e saj është pjesë e interesit publik.Objektet ruhen si një pronë e përbashkët

e shoqerisë dhe gjithashtu si objekte me vlerë kulturore dhe historike për publikun. Ajo që nuk është e qartë është fakti se nga lind ky interes i publikut për arkeologjinë. Thënia që e shkuara na përket të gjitheve nuk të çon në përfundimin që të gjithë duhet të jenë të interesuar për arkeologjinë. Në fakt, një rezultat komplet i kundert del nga pyetësorët dhe nga sondazhet, të cilët dëshmojnë se në të vërtetë nuk ekziston ndonjë shqetësim i përgjithshëm i publikut të gjerë përsa i perket arkeologjise, jo vetëm në Shqipëri por dhe në vende të tjera. Një pjesë e mirë e popullsisë në Shqipëri nuk vizitojnë dhe nuk i japin rëndësi trashëgimisë arkeologjike pasi nuk hyn në fushën e interesave të tyre. Aktivitete të tilla si vizitat në muze dhe në parqe arkeologjike konsiderohen pjesë e elites, por edhe ata të cilet vizitojne këto vende përfitojnë shume pak nga keto vizita. Në këtë mënyrë roli që luan arkeologjia në sensibilizimin e një publiku të gjerë kundrejt trashëgimisë kulturore minimizohet dhe shpeshhere ky rol nenvelftësohet.

Pse kjo mungesë vlerash?

Shqipëria është një vend më një trashëgimi arkeologjike shumë të pasur, e cila për vendin është dhe një nga burimet më të mëdha turistike. Megjithatë, publiku përfiton në mënyrë shumë të limituar përsa i përket perceptimit të këtyre vlerave si në mënyrë praktike ashtu dhe intelektuale. Ky fakt lidhet pjesërisht dhe me mungesën e interpretimeve per publikun në shumë vendbanime dhe muze. Interpretimi i ofruar në shumë vendbanime arkeologjike është minimal ose në shumicën e rasteve mungon duke bërë që dhe përshtypja e vizitorit të jetë e varfër dhe në shumë raste aspak positive. Vendbanimet turistike paraqesin një sërë mangësish si: mungesa e nje qendre për vizitorin, mungesa e informacionit se cfarë viziori mund të shohë apo të bëjë gjatë kohës që viziton vendbanimin, përcaktimi jo i qartë i intinerareve të vizitës, mungesa e informacionit të shkruar apo vizual që shpjegon në mënyrë të thjeshtë funksionin e monumentit dhe formën origjinale te tij, mungesa e librave udhëzues dhe e fletëpalosjeve shpjeguese. Të tërë këto faktorë ulin ne maksimum rëndësinë e trashëgimisë arkeologjike tek publiku pasi e lenë atë plotësisht indiferent, në një vend me një gjuhë të pakuptueshme për të.

Cila është zgjidhja?

Një nga mënyrat më të mira për mbrojtjen e trashgimisë arkeologjike është rritja e interesit së publikut për rëndësinë që kjo trashëgimi paraqet. Ky interes duhet krijuar, jo vetëm nëpërmjet mbrojtjes fizike të monumentit, por dhe nëpërmjet edukimit të vlerave të së shkuarës për publikun e gjerë. Një skemë interpretuese e menduar mirë, për vendbanimet arkeologjike, mund të jetë një nga zgjidhjet e këtij problemi. Një nga arsyet që i bën të vizitueshme qendrat arkeologjike është dëshira për të kuptuar dhe mësuar. Interpretimi arkeologjik në këtë rast bën përshtatjen e së shkuarës me të tashmen, dhe e vë arkeologjinë në shërbim të një publiku më të gjere duke mos u kufizuar vetem tek ai akademik apo elitar.Në këtë mënyrë, duke dhënë përgjigje mbi të shkuarën enigmatike, mbi proceset historike, sociale dhe ekonomike që e kanë shndërruar vendin tonë në atë që është sot, theksohet se qëllimi dhe roli i arkeologjisë nuk është vetëm gërmimi por edukimi dhe interpretimi.

Një interpretim dhe një prezantim i duhur i trashëgimisë arkeologjike është vlerësuar gjithmonë si zgjidhja e shumë problemeve për ruajtjen dhe konservimin e qendrave arkeologjike.

Shembull studimi

Butrinti është një nga qendrat dhe parqet arkeologjike më të rëndësishme në Shqipëri dhe nga më të njohurit jashtë vendit (fig 1). Qyteti antik shtrihet në jug të Shqipërisë në lindje të kanalit të Korfuzit. Qyteti njohu një jetë të panderprere 3000 vjeçare, që nga shekulli VIII para Kr., deri në periudhen veneciane. Butrinti është e para qendër arkeologjike në Shqipëri e shpallur, në vitin 1992, si Trashëgimi Botërore nga UNESCO dhe falë natyrës dhe peizashit të mrekullueshëm, si vendbanim Ramsar në vitin 2003. Butrinti, duke filluar viti 1930, ka qenë subjekt gërmimesh dhe i një pune të gjatë konservuese. Tashmë, qyteti i rizbuluar i Butrintit i pasur në rrënoja

arkeologjike që përfaqësojnë faza të ndryshme të historisë mesdhetare, është një nga thesaret më të vyer të Shqipërisë.

Si ishte gjendja e prezantimit dhe interpretimit të sitit (vendbanimit) përpara vitit 2005?

Interpretimi që i ofrohej publikut ishte i shumë i kufizuar, pasi muzeu nuk ishte më i funksionueshëm që prej vitit 1992, ndërkohë që në vendbanim mungonin panelet shpjeguese, publikimet divulgative si libra, fletpalosje dhe hartat tematike, si dhe organizimet e aktiviteteve të veçanta. Megjithëse ekzistonte një informacion i caktuar për disa aspekte të historisë së Butrintit, mundësia për të kuptuar rëndësinë e vendbanimit si një i tërë ishte shumë e kufizuar dhe për më tepër ky informacion njihej nga një shtresë e caktuar e shoqërisë.

Planifikimi i skemës interpretuese në Butrint

Duke patur parasysh që qëllimi i interpretimit është kuptimi, dhe që një interpretim i mirë ndihmon vizitorët të kuptojnë atë çfarë përfaqëson në të vertetë Butrinti, në vitin 1993 u hartua një program multidisiplinor që hapi periudhën e një skeme te re interpretimi në Butrint. Kjo u bazua në:

Punën kërkimore: Nëpërmjet një vlerësimi shkencor të detajuar të evidencave arkeologjike, gërmimeve të reja dhe punës kërkimore në historinë e Butrintit, duke patur parasysh se njohuritë mbi historikun e vendbanimit jane një faktor motivues dhe publiku nuk mund ta kuptojë ndryshe, por vetëm nëpërmjet interpretimit. Pikat kryesore qe u morën në konsideratë ishin vlerat arkeologjike, historike, estetike dhe natyrale të Butrintit.

Saktësia: Publiku ka të drejtën të jetë i sigurtë se çfarë po sheh dhe çfarë po dëgjon është vetëm e vërteta e mbështetur mbi njohuri të sakta. Një interpretim i mirë nuk duhet të zbukuroje apo të reklamojë në mënyrë të padrejtë në kurriz të së vërtetës, ndaj një rëndësi e veçantë iu kushtua saktësisë në informimin e publikut. Këto të dhëna të sakta u mbështetën në punën e arkeologëve profesionistë, të cilët siguruan saktësinë e informacionit që në fillimet e fazës interpretuese.

Publiku: Duke patur parasysh nevojat e vizitorëve të ndryshëm që vizitojnë Butrintin, që në fillimet e projektit, u mendua përcaktimi i profilit të vizitorëve. Informacioni u dha në dy gjuhë sipas interesave të vizitorit të huaj dhe vendas. Shpjegimet u dhanë me një gjuhë të thjeshtë pasi publiku ka nevojë për një gjuhë të kuptueshme dhe të rrjedhshme dhe jo për debatin e komplikuar shkencor të përdorur mes profesionistëve.

Si rrjedhim, planifikimi i interpretimit filloi me punën kërkimore vetëm pasi u mblodhën dhe u analizuan të tëra faktet dhe u përcaktua lloji i publikut që do të tërhiqej, u përcaktuan dhe priroritetet e skemës interpretuese. Kjo skemë u bazua në një sërë mundësish si: rihapja e muzeut të Butrintit, panele interpretuese në vendbanim, libra udhëzues, fletëpalosje divulgative, katalogë dhe ekspozita të përkohëshme.

Muzeu i Butrintit

Muzeu i parë në Butrint u hap në vitin 1936 në kështjellën veneciane të rindërtuar nga misioni arkeologjik Italian i drejtuar nga Ugolini; një muze tjetër u rihap në vitin 1950, i cili u rinovua në vitin 1988 për tu mbyllur më pas në vitin 1991. Muzeu i ri në Butrint u rihap në vitin 2005 me një fond të dhënë nga Fondacioni Levendis dhe ndihmë financiare nga Instituti i Arkeologjisë dhe Fondacioni Butrinti. Muzeu u riorganizua në ambientet e kështjellës veneciane, ku u bënë punime restauruese dhe muzeu u konceptua mbi një design krejtësisht të ri (fig 2, 3).

Ekspozita ka një rend kronologjik duke filluar nga prehistoria deri në mesjetë, dhe fokusohet në momentet më të rëndësishme të historisë së qytetit. Në vitrina janë ekspozuar objekte të ndryshme që janë të lidhura me jetën e përditshme të popullsisë që ka jetuar në Butrint gjatë periudhave të ndryshme historike. Çdo objekt është i shoqëruar me etiketën përkatëse, gjë që ndihmon në kuptimin më të mirë të objektit nga vizitori (fig 4).

Një vecanti e këtij muzeu është kombinimi i

ekspozimit të objekteve me panele shoqëruese. Panelet japin informacion për një periudhë të caktuar në historinë e Butrintit ndërsa në vitrina janë ekspozuar objekte të kësaj periudhe. Të 22 panelet, nëpërmjet teksteve të shkurtra, fotografive e rikonstruksioneve tredimensionale, japin informacion mbi historikun e qytetit, ekonominë, jetën sociale dhe sesi është zhvilluar peisazhi urban (fig 5). Ky është muzeu i parë në Shqipëri, në të cilin vitrinat janë të shoqëruara me panele me informacion të detajuar dhe vizitori mund të ketë një përvojë të kënaqshme pa patur nevojë të jetë i shoqëruar nga ciceroni i muzeut (fig 6).

Në këtë mënyrë, arkeologët të fokusuar në gjurmët e kulturës materiale, u përpoqën të rindërtonin atë çka ka ndodhur në Butrint në të kaluarën, duke i mundësuar vizitorit nëpërmjet një vizite në muze të eksplorojë historikun e qytetit dhe mënyrën e jetesës së banorëvë të lashtë të tij.

Ekspozita e përkohëshme në dhomën e Ugolinit

Përdorimi i audiovizuaëve dhe shfaqja e filmimeve ndihmon për të zgjeruar kuptimin e publikut për qendrat arkeologjike duke përmirësuar dhe ekperiencën e vizitorit në qendra të tilla. Me këtë qëllim, në vitin 2006, u hap një ekspozitë e përkohëshme në dhomën ku jetoi arkeologu Italian Ugolini gjatë gërmimeve të tij në Butrint. Këtu u ekspozuan foto dhe filmime të ekipit Italian gjatë gërmimeve të bëra në vitet '30 si dhe filmime të bëra gjatë vizitave të personaliteteve të ndryshme në Butrint në atë periudhë dhe më vonë (fig 7).

Panele interpretuese në vendbanim

Organizimi, koordinimi dhe informimi i vizitorëve në vendbanim ishte një nga prioritete tona që në fillimin e fazës përgatitore. Fatmirësisht shtigjet e vizitorëve rreth vendbanimit ishin të përcaktuara qartë që nga viti 1940 dhe më pas. Ndërkohë informacioni mbi monumentet ishte i pakët, i dhënë në një pllakë betoni, ku ishin shënuar vetëm emërtimi dhe datimi i monumentit, duke e bërë në këtë mënyrë shumë të vështirë për vizitorin kuptimin e funksionit të monumentit, pasi për gjithkënd është shumë e vështirë të kuptojë funksionin e një monumenti thjesht duke parë rrënojat arkeologjike.

Për të zgjidhur këtë mangësi, u vendosën në Butrint 21 panele, pothuajse pranë cdo monumenti arkeologjik (fig 8). Panelet me tekste të shkurtra dhe rindërtime tredimensionale japin informacion mbi monumentin, periudhën kur është ndërtuar, mënyrën e ndërtimit dhe për cfarë ka shërbyer. Në këtë mënyrë kuptimi i vizitorit për monumentet arkeologjike rritet.

Ekspozitë e përkohëshme: Butrinti, një histori kërkimesh

Ekspozita u hap në vitin 2004, në Galerinë Kombëtare të Arteve në Tiranë. Duke patur si qëllim përhapjen e njohurive mbi Butrintin në një shkallë kombëtare, ekspozita udhëtoi dhe në qytete të tjera si Gjirokastër, Sarandë dhe së fundmi në Butrint.

Ekspozita u përqëndrua në arkeologjinë e Butrintit dhe punën e arkeologëve, njerëzit të cilët qëndrojnë pas punës zbuluese të monumenteve dhe që shpenzojnë energjitë e tyre në kërkimin e vendbanimeve antike (fig 9, 10). Ekspozita kishte si qëllim të nënvizonte tek një publik më i gjerë rëndësinë e gjetjeve arkeologjike të Butrintit dhe sesi zbulimet arkeologjike realizohen nëpërmjet punës së palodhur dhe kembëngulëse të arkeologeve.

Mjete të tjera interpretimi të perdorura në Butrint

- Fletëpalosjet dhe librat udhëzues ndihmojnë vizitorin të ketë një kuptim më të mirë të vendbanimit. Tashmë janë botuar disa libra udhëzues mbi arkeologjinë dhe historikun e vendbanimit, si dhe shumë fletëpalojse të cilat japin informacion mbi monumentet si dhe çfarë ofrohet gjatë një vizite në këtë vendbanim. Gjithashtu ka dhe harta tematike dhe informacion të mjaftueshëm që ndihmon në orientimin e vizitorit gjatë një vizite në vendbanim. Librat udhëzues, fletëpalosjet dhe hartat janë botuar në një format lehtësisht të kuptueshëm për nivele të ndryshme dhe në

disa gjuhë.

- Katalogët janë një mjet që japin informacion më të gjerë për objektet e ekspozuara në muze. Kështu që ka filluar puna për përgatitjen një katalogu për muzeun e Butrintit, në të cilin do jepet një informacion më i detajuar për objektet në ekspozim.

Konkluzione

Megjitëse Shqipëria është një vend me një pasuri të rëndësishme arkeologjike, publiku e ka të vështirë të kuptojë përfitimet që vijnë prej saj dhe vlerat kësaj trashëgimie. Pjesërisht kjo lidhet me mungesën e interpretimit për vendbanimet arkeologjike në Shqipëri. Në këtë artikull, Butrinti u mor si një shembull studimi sepse është një nga qendrat e pakta arkeologjike në Shqipëri, e cila për momentin ka një skemë interpretuese, ndërkohë që në qendra të tjera arkeologjike interpretimi mungon pasi konsiston akoma një paradigmë e vjetër prezantimi.

Në Butrint u pa se interpretimi publik ka ndikuar në rritjen e informimit të vizitorëve mbi vecorite e natyrës dhe trashëgimisë arkeologjike dhe është parë si një mjet për të ndërtuar dhe për zhvilluar një kuptim më të mirë të vlerave që përfaqësohen nga pasuritë arkeologjike. Gjithashtu, ka përmirësuar cilësinë e një vizite ku lehtësitë interpretuese e kanë bërë vizitën më interesante dhe më të pëlqyeshme, duke e drejtuar vizitorin në monumentet më të rëndësishme. Kjo mënyrë informimi ka bërë që vizitorët kalojnë më shumë kohë ne parkun e Butrintit dhe të zhvillojnë 'një sens kujdesjeje për këtë vend' (fig 11). Duke bëre prezantimin e të shkuarës në mënyra të ndryshme, publiku ka përfituar në një kuptim më të mirë të së shkuarës të interpretuar nga arkeologët dhe sesi e shkuara është e lidhur me të tashmen.

Në Shqipëri, një pjesë e madhe e publikut ka njohuri të pakta mbi arkeologjine. Kështu duke u bazuar në shembullin e Butrintit, shihet se është mjaft e rëndësishme përmirësimi i interpretimit publik të vendbanimeve arkeologjike në nivel teorik dhe praktik. Potenciali i komunikimit të vlerave arkeologjike nëpërmjet interpretimit është i pamohueshëm, kështu që duhet të bëhet një një gur themeli në menaxhimin e trashëgimisë. Si përfundim, ky shembull studimi përcjell një mesazh të qartë: Është koha të kuptojmë që trashëgimia arkeologjike është pjesë e trashëgimisë së publikut dhe ne si profesionistë kemi një detyrim moral dhe profesional për t'ja paraqitur pronareve të ligjshmem këtë pasuri, sepse mënyra më e mirë për ruajtjen e pasurisë arkeologjike është rritja e vëmendjes së publikut, gjë e cila arrihet nëpërmjet një interpretimi të duhur të trashëgimisë arkeologjike.

1

2

3

4

5

6

Figure 1 Butrint
Figure 2 Reconstruction work in the museum
Figure 3 The new museum at Butrint
Figure 4 Objects on display
Figure 5 Interpretation panels in the museum
Figure 6 Visitors in the museum

Figure 1 Butrinti
Figure 2 Punime rindertuese ne muze
Figure 3 Muzeu i ri ne Butrint
Figure 4 Objekte te ekspozuara
Figure 5 Panele interpretuese ne muze
Figure 6 Vizitore ne muze

7

Figure 7 Temporary exhibition in Ugolini's room
Figure 8 Interpretation panels on site

Figure 7 Ekspozite e perkoheshme, ne dhomen e Ugolinit
Figure 8 Panele interpretuese ne vendbanim

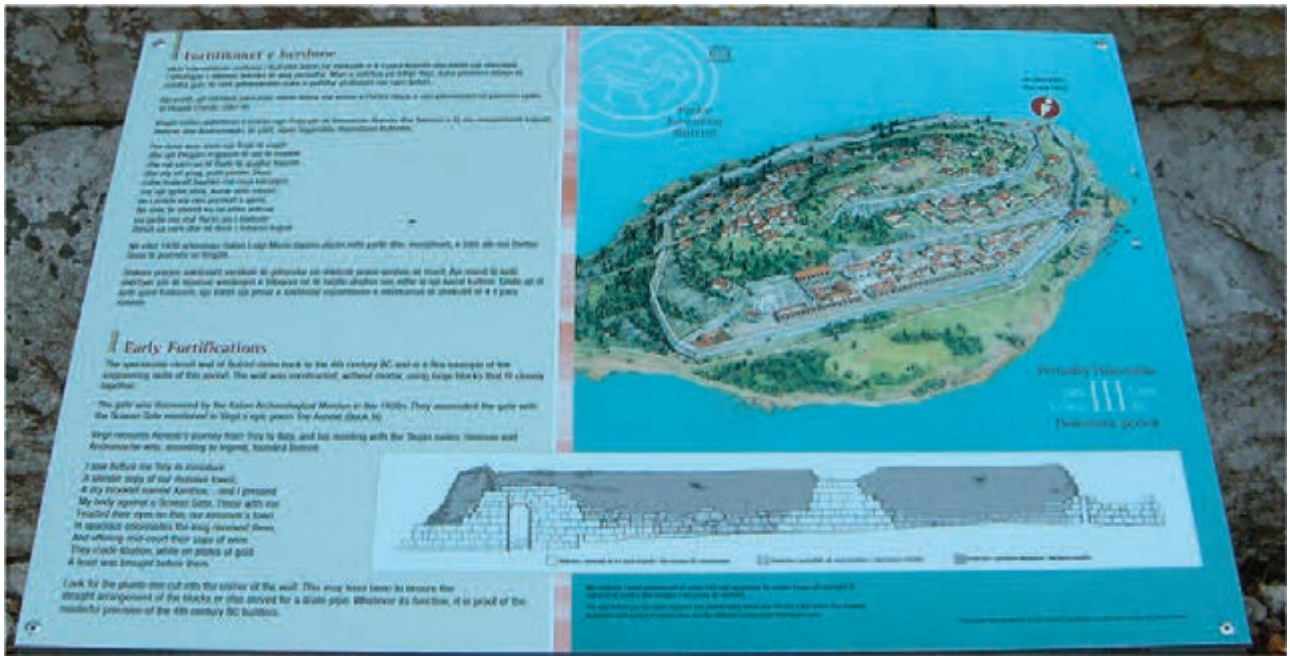

8

9

Figure 9 Archaeologists in Butrint
Figure 10 Archaeologists in Butrint
Figure 11 Tourists in Butrint

Figure 9 Arkeologe ne Butrint
Figure 10 Arkeologe ne Butrint
Figure 11 Vizitore ne Butrint

10

11

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

7.025.3/.4(497)(082)
502.2/.5(497)(082)
005.92(497)(082)

CONDITION of the Cultural and Natural Heritage in the Balkan Region. #Vol. #2 / [editor Mila Popović-Živančević ... [et al.] ; translation Marija Đorđević, Jelena Todorović]. - Belgrade : Central Institute for Conservation in Belgrade : Institite Goša, 2010 (Belgrade : Omnibus). - 340 str. : ilustr. ; 28 cm

Tiraž 200. - Summaries. - Bibliografija uz većinu radova.

ISBN 978-86-6179-008-9

a) Културна добра - Заштита - Балканске државе - Зборници b) Споменици културе - Заштита - Балканске државе - Зборници c) Природна добра - Заштита - Балканске државе - Зборници d) Документација - Заштита - Балканске државе - Зборници
COBISS.SR-ID 188523020